

Բ. Ա. ՌԻՍՏՐԱՆՍԿԻ

ԴՐՎԱԳՆԵՐ  
ՀԱՅՈՑ ԱՐԵՎԵԼԻՑ ԿՈՂՄԱՆՑ  
ԴԱՏԱՌՈՒԹՅԱՆ



АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР  
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

Б. А. УЛУБАБЯН

ОЧЕРКИ  
ИСТОРИИ ВОСТОЧНОГО КРАЯ  
АРМЕНИИ  
(V-VII ВВ.)



ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР  
ЕРЕВАН 1981

9(47.925)  
12.38  
h2

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ  
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Բ. Ա. ՈՒԼՈՒԲԱԲՅԱՆ

ԴՐՎԱԳՆԵՐ  
ՀԱՅՈՑ ԱՐԵՎԵԼԻՑ ԿՈՂՄԱՆՑ  
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ  
(V-VII ԴԴ.)

1680



ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ  
ԵՐԵՎԱՆ 1981

Տպագրվում է ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի  
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝  
պատմական գիտությունների դոկտոր  
Ա. Ն. Տեր-Ղևոնդյան

Գիրքը հրատարակության են երաշխավորել գրախոսների՝ պատմական գիտությունների դոկտորներ Լ. Հ. ԲԱՔԱՅԱՆԸ և Հ. Մ. ԲԱՐԹԻԿՅԱՆԸ:

Ուլուրաբյան Բ. Ա.

ՈՒ 38 Գրվագներ Հայոց արևելից կողմանց պատմության (V—VII դդ.) /Պատ. խմբ. Ա. Ն. Տեր-Ղևոնդյան.— Եր.: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1981.—299 էջ, 1 քարտեզ:

Մենագրությունը նվիրված է վաղ-միջնադարյան Հայաստանի հյուսիսարևելյան նահանգների սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային վիճակի ուսումնասիրությանը: Ազդյուրագիտական հարուստ նյութերի հիման վրա հեղինակը հաստատում է, որ նշված ժամանակաշրջանում այդ նահանգները կազմել են վարչաքաղաքական մեկ միավոր, որի ներսում հայ Առանշահիկ նախարարական-թագավորական տոհմը պիտավորում էր երկրամասի բնիկ հայ բնակչության պայքարը ազգային ինքնուրույնության համար:

Գիրքը նախատեսված է պատմաբանների և ընթերցող լայն շրջանների համար:

0504020000

ՈՒ ————— 11—81

ՄՅՅ (02)—81

9 (C 43) 1

ԳՄԴ 63.3 (2 Հ) 1

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՂԹՅՈՒՐՆԵՐԸ ԵՎ ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայաստանի հյուսիսարևելյան մասը մարզպանության շրջանում (V—VII դդ.) կոչվել է Հայոց արևելից կողմանք: Այս ընդհանուր տեղանվան կողքին միաժամանակ պահպանվել են և երկրամասը կազմող նահանգների հին անունները՝ Արցախ, Ուտիք, որոնք գալիս էին վաղընչական ժամանակներից և իրենցով նշում Մեծ Հայքի միասնական պետության վարչաքաղաքական բաժանումները: «Ուտիք» անվան նախնական ձևն է «էտիունին»՝ մ. թ. ա. VIII դարի բիայնական արձանագրություններում հաճախ պատահող մի անուն: Էտիունի երկիրն այս արձանագրություններում տեղադրվում է մեծ մասամբ Սևանից արևելք, Արաքսի ափին:

«Արցախ» տեղանվանն առաջին անգամ հանդիպում ենք դարձյալ բիայնական արձանագրություններում: Սևանի հարավարևելյան ափին, ներկայիս Վարդենիսի շրջանի Ծովակ գյուղի մոտ հայտնաբերված սեպագիր ժայռափոր արձանագրությունը, որ պատմում է Արգիշտիի որդի Սարգուրի Երկրորդի (764—735 թթ. մ. թ. ա.) նվաճումները, հիշատակում է նաև «Արցախ» անունը՝ «Ուրտեխե» (кукUrtehe) ձևով: Սևանալճի հարավային ափերը նվաճելուց հետո Սարգուրի Բ-ն անցել է նաև դեպի արևելք, իր առաջարժումն արձանագրելով այսպես. «Ճեղքեցի մինչև Ուրտեխական (աշխարհը) = („ku-tu bé pa-re кукUr-te-hi-i-ni“):<sup>1</sup>

Սևանի ափի մի այլ արձանագրություն (Ծովինարի ամրոցում) վկայում է, որ Սարգուրին նվաճել է 23 թագավորություններ, որոնց շարքում

<sup>1</sup> Արձանագրության իր այս թարգմանությունը մեզ է տրամադրել հայագետ Հ. Հ. Կարապետյանը, որին հայտնում ենք մեր շնորհակալությունը: Մինչև այժմ հայտնի է եղել մի այլ ընթերցում. «Գրավեցի Արկունիայի երկիրը, անջատեցի մինչև Ուրտեխինի («Urtehiini) երկիրը» (տե՛ս Գր. Ղափանցյան, Ուրարտուի պատմությունը, Երևան, 1940, էջ 186): Մոտավորապես նման ընթերցում, թիչ այլ տառադարձությամբ, ունի հայտնի հնագետ Գ. Ա. Մելիքշվիլին (Г. А. Меликшвили, Урартские клинообразные надписи, М., 1960, стр. 310, стр. № 161):

հիշատակվում են՝ Ադախունին, Ուելիկուխին, Լուերուխին, Արկուկինին: Բ. Բ. Պրոտորովսկին գտնում է, որ Ուելիկուխի աշխարհն զբաղեցրել է Սեվանի արևմտյան ափը, իսկ Ադախունին՝ հարավային ափի արևելյան մասը: Հետևապես Սարգուրին Սևանի հարավային ափով շարժվել է դեպի արևելք: «Լճի կողմից բնական ոչ մի արգելք չկա՝ շարժվելու համար դեպի արևելք, ընդհուպ մինչև Լեոնային Ղարաբաղը (Արցախ—Ուրտեխե— Բ. Ու.), որը կապված է եղել Հայաստանի հետ»<sup>2</sup>:

Կարևոր է նշել նաև, որ Ուրտեխե—Արցախ աշխարհը սեպագիր արձանագրություններում սովորաբար հիշատակվում է էտիուների—Ուտիքի կողքին: Այդ ապահովագրության նշանակում է՝ հնագույն ժամանակներում էլ Ուրտեխե և էտիուների անուններով էին հայտնի հետագայի Մեծ Հայքի այն նահանգները, որոնք պիտի շարունակեին կողմել այդ նույն անունների աննշան փոփոխակներով՝ Արցախ և Ուտիք:

Մեծ Հայքի մասին տեղեկություններ հաղորդող օտար առաջին աղբյուրները համարյա չեն անդրադառնում երկրի նահանգներին ու գավառներին: Նրանց տեսած ու նկարագրած Հայաստանը մի ամբողջական, միասնական երկիր է, որը չի տրոհվում ո՛չ մարզերի և ո՛չ էլ, հատկապես, ազգագավառների: Այդ է պատճառը, որ հունահռոմեական հին աշխարհագետ-պատմաբանների (Հերոդոտ, Քսենոփոն, Պոլիբիոս, Պլինիոս Ավագ, Պլուտարքոս և ուրիշներ) գրքերում Արցախի անունը չկա: Սակայն այս աղբյուրների մեջ Մեծ Հայքի սահմանները գծված են այնպես, որ աներկբայորեն իրենց մեջ են առնում Արցախ և Ուտիք աշխարհները:

Արցախի և Ուտիքի մասին խոսող առաջին օտար հեղինակը հույն մեծ աշխարհագետ Ստրաբոնն է (ծնվել է 63 թ. մ. թ. ա., մահացել է մ. թ. 23 թ.): Արժանին պետք է հատուցել. Ստրաբոնն է, որ առաջին անգամ ամենայն բարեխղճությամբ ու ճշգրտությամբ գծում է Հայաստանի սահմանները, նրանց հյուսիսարևելյան սահմանագիծը տանելով Կուր գետի երկարությամբ՝ մինչև Արաքսի հետ միախառնվելու վայրը, արեւմտյան մասին Կասպի երկիրը, հարավից Տավրոսի լեռները<sup>3</sup>:

Ուտիքն Ստրաբոնի երկում «Շակաշեն» (Սակասին) է՝ երկրամասի հյուսիսային այն գավառի անունից, որով (նաև Կուր գետով) Հայաստանը սահմանակցվում էր Ալբանիային<sup>4</sup> կամ Աղվանքին:

Ուշագրավ է, որ Ստրաբոնն արդեն խոսում է Արցախի մասին՝ որպես Մեծ Հայքի նահանգներից մեկի և այն էլ այնպիսի նահանգի, որը չի սահմանակցվում հարևան երկրների հետ, այսինքն՝ գտնվում է Հայաստանի երկրի խորքում: Ըստ Ստրաբոնի՝ Արցախը կոչվում է Օրխիստինա և արտահանում է մեծաքանակ պատերազմական ձիեր<sup>5</sup>:

Ստրաբոնյան հետաքրքիր տեղեկություններից մեկն էլ այն է, որի համաձայն՝ մ. թ. ա. II դ. Մեծ Հայքին է կցվել Կասպիանա-Փայտակարան մարզը՝ խլված Մարաստանից<sup>6</sup>: Այս դարից սկսած Փայտակարանը Հայաստանի մաս էր կազմում, դարձյալ Ստրաբոնի վկայությամբ, մ. թ. ա. առաջին դարից արդեն հայացած բնակչությամբ:

Մեծ Հայքի հյուսիսարևելյան մասի, նրա սահմանների և ներքին կյանքի մասին հետաքրքիր տեղեկություններ են հաղորդում նաև Պլուտարքոսը, Կլավդիոս Պտղոմեոսը, Դիոն Կասսիոսը, Պլինիոս Ավագը կամ Սեկունդը, Ստեփան Բյուզանդացին և ուրիշներ: Մենք դեռ առիթ կունենանք անդրադառնալու նրանց տեղեկություններին:

Հայոց արևելից կողմանց բազմադարյան պատմության համար ամենակարևոր նշանակություն ունեն հայկական աղբյուրները, որոնք, ըստ մեծի մասին, երկրամասը նկարագրում են ականատեսի քաջատեղյակությամբ:

Պետք է շնորհակալ, որ Ստրաբոնից մինչև հայկական գրավոր աղբյուրներն ընկած ժամանակաշրջանում (համարյա չորս դար) Հայաստանի և նրա հարևան պետությունների ու ժողովուրդների կյանքում մեծ տեղաշարժեր էին կատարվել: Այս տեղաշարժերն, ամենայն մանրամասնությամբ ու քննական լրջությամբ, արտացոլվել են հայ պատմիչների՝ Ագաթանգեղոսի, Փավստոս Բուզանդի, Կորյունի, Մովսես Խորենացու և հետագաների երկերում:

Առաջին հեղինակն Ագաթանգեղոսն է, որն իր «Հայոց պատմության» մեջ մանրակրկիտ ու բարեխիղճ տեղեկություններ է հաղորդում Հայաստանի արտաքին սահմանների, ներքին ավատական կյանքի, արքունական կարգ ու կանոնի և, որ առաձնապես կարևոր է, երկրում քրիստոնեության տարածման հանգամանքների մասին: Ագաթանգեղոսի երկում Արցախը հիշատակվում է «Մաղեք» կամ «Մաղէից իշխանութիւն» անու-

<sup>2</sup> Б. Б. Пиотровский, Ванское царство, М., 1954, стр. 92.

<sup>3</sup> Ստրաբոն, գիրք XI, գլ. I, § 5: Strab. B. B. Латышев, Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе, вып. 1, т. I, СПб., 1890, стр. 120.

<sup>4</sup> Ստրաբոն, XI, XIV, § 4.

<sup>5</sup> Անդ, Ստրաբոնի Օրխիստինան իրավացիորեն Արցախ է ձանաչված «История армянского народа» (Երևան, 1952 թ., հատ. II) գրքին Ս. Տ. Երեմյանի կողմից կցված «Армения во II—I вв. до н. э.» բարոեգրում: Օրխիստինա-Արցախի նույնությունն է հաստատում նաև Աս. Մնացականյանն իր «Աղվանից աշխարհի գրականության հարցերի շուրջը» գրքի (Երևան, 1966) 259—292 էջերում: Ստրաբոն, XI, XIV, § 5:

<sup>6</sup> Ստրաբոն, XI, XIV, § 5:

նով<sup>7</sup>, որին Արցախն այդ ժամանակներում արժանացել էր իր իշխանանիստ կենտրոն «Մալդի» (այժմ՝ Զոդ) պատճառով:

Փափսոս Բուզանդի երկում<sup>8</sup> Հայոց արևելից կողմանց պատմութունն արտացոլվել է հատկապես IV դարին վերաբերող մի շարք այնպիսի դեպքերով, որոնք լույս են սփռում երկրամասի քաղաքական-վարչական վիճակի վրա, բացահայտում նրա ու հարևան երկրների փոխհարաբերությունները: Վերջին հանգամանքը մեզ իրավունք է տալիս ասելու, որ Բուզանդի երկն արևելյան Անդրկովկասի այդ շրջանի պատմության ու աշխարհագրության, ազդագրական ու մշակութային վիճակների լուսարանման համար անմրցակից մի տեղեկատու է:

Համանման տեղեկություններ է պարունակում նաև V դարի մեր մյուս խոշոր պատմիչի՝ Կորյունի գիրքը<sup>9</sup>, որը, IV դ. վերջի ու V-ի սկզբի իրականության պատկերը տալուց բացի, ամենահավաստի սկզբնաղբյուրն է երկրի մշակութային ու լուսավորական հեղաբեկման մեծ երեվոյթի՝ հայերեն գրի ու դպրության տարածման և հարակից շատ հարցերի համար:

Մովսես Խորենացու դարակազմիկ երկը հին Հայաստանի պատմության (և ոչ միայն պատմության) հանրագիտարանն է<sup>10</sup>: Այն մինչև ինքը եղած բազմալեզու պատմագրության, նյութական մշակույթի հուշարձանների, ժողովրդական բանահյուսության դանձերի և շատ ու շատ՝ միայն իրեն հայտնի աղբյուրների անզուգական համադրությունն է, հայ ժողովրդի՝ վաղնջական ժամանակներից եկող պատմական ճանապարհի հանճարեղ բացահայտումը՝ հայ ազգի կազմավորման, ամբողջացման, ազդագրական երևույթի ու ներկայի (իր ժամանակի առումով) ձև ու կըշտույթի մեջ դնող մեծ վկայագիր: Չեն չափազանցնում, երբ Խորենացուն համարում են այն մեծը, որը «Հայ ժողովուրդեն հայ ազգը ձուլեց ըստ իր միտքի կաղապարին»<sup>11</sup>: Եվ պատահական չէ, որ Հայոց արևելից կողմանց (կամ պատմագրի ժամանակ արդեն «Աղվանք» կոչվող երկրամասին) վերաբերող խորենացիական տեղեկությունները, ամենից առաջ, ճշգրտում են այս հայաշխարհի բնակչության ազդագրական վիճակը,

7 «Ազաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց», Թիֆլիս, 1914 (այսուհետև՝ Ազաթանգեղոս), էջ 404:

8 «Փալստոսի Բուզանդացու Պատմութիւն Հայոց», Թիֆլիս, 1913 (այսուհետև՝ Բուզանդ):

9 Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, Երևան, 1940 (այսուհետև՝ Կորյուն):

10 Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1913 (այսուհետև՝ Խորենացի):

11 Հրանդ Բ. Արմեն, Պատմական բննարկումներ, Պեյրուս, 1968, էջ 14:

պարզում, բյուրեղացնում և կուռ մի հյուսվածքի մեջ դնում հնօրյա զրույցներում եղած պատմական ճշմարտությունները:

Հայագիտության մեջ այն պնդումը կա, թե Խորենացին սյունեցի է<sup>12</sup>: Սա ինքնին մի երկրորդ կողմից բացատրում է, թե ինչու՞ Սյունիքին, նրա հարևան Արցախին և Ուտիքին վերաբերող խորենացիական տեղեկություններն այնքան մանրամասն են, տեղագրական տեսակետից ճշգրիտ ու արժանահավաստ:

Պարսկական տիրապետության առաջին շրջանի, սրան նախորդող քաղաքական հարաբերությունների, ինչպես նաև մարզպանության ու նախընթացի վարչական սահմանների հարցերը պարզաբանելու տեսակետից արժանահավաստ վկայություններ են պարունակում Նղիշեի<sup>13</sup> ու Ղազար Փարպեցու<sup>14</sup> երկերը:

Հայոց «Աշխարհացոյցը»<sup>15</sup>, որի ստեղծման ժամանակն է համարվում VII դարի սկիզբը և հեղինակը՝ Անանիա Շիրակացին, Հայաստանի ու Անդրկովկասի պատմական աշխարհագրության, ազդագրական պատկերի, այլև ուրիշ բազմաթիվ ճշգրիտ տեղեկությունների մի անզուգական աղբյուր է: Նրա արժեքը դժվար է գերազնահատել: Այն կոնկրետ հանրագումարն է հունահռոմեական առավել արժեքավոր աղբյուրների ու քարտեզների և միաժամանակ տեղացի հեղինակի քաջատեղյակ մանրակրկիտությամբ տալիս է Հայաստանի ու հարևան երկրների վարչական, պատմական ու ազդագրական մեծարժեք նկարագրությունը:

«Աշխարհացոյցը» Հայոց արևելից կողմանց քաղաքական ու տնտեսական աշխարհագրությունը հրաշալի ներկայացնելով հանդերձ՝ մատուցում է այնպիսի տեղեկություններ, որոնք չես գտնի ուրիշ ոչ մի տեղ:

Յավոք, մինչև օրս՝ հետազոտողները չեն վերականգնել «Աշխարհացոյցի» նախնական անաղարտ վիճակը, որպեսզի հնարավոր լինի ճանաչել հետագա խմբագրությունների ժամանակ կատարված հավելումները, որոնք երբեմն խաթարում են այդ երկի ընդհանուր ոգին, հակասում նրա բուն էությունը:

Արաբական տիրապետության շրջանի իրողություններն ամենայն

12 Տե՛ս Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց, Երևան, 1968, էջ 5: Մ. Հասարայան, Ո՞րն է Մովսես Խորենացու ծննդավայրը. «Հայկական ՍՍՀ ԳԱ լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1969, № 2:

13 «Նղիշեի Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին», Երևան, 1957 (այսուհետև՝ Նղիշե):

14 «Ղազարայ Փարպեցու Պատմութիւն Հայոց», Տիֆլիս, 1904 (այսուհետև՝ Փարպեցի):

15 Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963 (այսուհետև՝ «Աշխարհացոյց»):

հավաստիություններ, մեծ մասամբ ականատեսի արժանահավատ պատու-  
մով ներկայացնում են Սեբեոսը<sup>16</sup>, Ղևոնդ Վարդապետը<sup>17</sup>, ավելի ուշ շրջանում՝  
Հովհաննես կաթողիկոսը<sup>18</sup>, Թովմա Արծրունին<sup>19</sup>, Ստեփան Տարոնեցի-Ասողիկը<sup>20</sup>,  
Վարդան Վարդապետը<sup>21</sup> և մեր մյուս պատմագիրները:

Սեբեոսն արաբական արշավանքների ու բռնագրավումների, Անդրրկովկասում  
արաբաբլուզանդական մրցակցության հանգամանքները ներկայացնում է  
մեծագույն բարեխղճությամբ: Այս շարքում Հայոց արեւելից կողմանց  
վերաբերող նրա տվյալները ոչ միայն շատ են ու ծավալուն, այլև ճշգրիտ  
են և հաստատվում են օտար աղբյուրներով: Ավելի ճիշտ՝ օտար  
աղբյուրների կցկտուր ու շատ հաճախ վայրիվերո տեղեկությունները  
պետք է ընդունել միայն Սեբեոսի հաղորդած հանգամանալից տեղեկու-  
թյուններով ստուգելուց ու ճշգրտելուց հետո:

Վերը թվարկած բոլոր պատմիչների երկերն էլ պարունակում են շատ  
արժեքավոր նյութեր Հայոց արեւելից կողմանց պատմության վերաբերյալ:  
Սակայն նրանց մեջ Հովհաննես կաթողիկոս Դրասխանակերտցին առանձնանում է  
այն առավելություններ, որ այս երկրամասի պատմությանը վերաբերող  
նրա յուրաքանչյուր տեղեկությունը ներհուն ու ճշմարտախոս  
ժամանակակցի վկայություն է, տեսածի ու ապրածի արժանահավատ  
պատում: Դրասխանակերտցի պատմիչն այս երկիրը ոտքի տակ է տվել  
արեւելից արեւմուտք և հարավից հյուսիս: Եվ պատահական չէ, որ VIII դարի  
Արեւելյան Հայաստանի բոլոր դարձարձումները, իշխանական-թագավորական  
տների ճշգրիտ տոհմագրությունը, ժողովրդական կյանքի ու շարժումները  
շատ մանրամասներ դարձել են նրա երկի ճշմարտապատում ատաղձը:

Թովմա Արծրունին է գեղարվեստական հմայիչ խոսքով պատմում  
Արցախի այն խիզախ իշխան Սասնի Աբու-Մուսեի հերոսական պայքարն  
արաբական տիրապետության դեմ, որն ըստ կեռի՝ «ամենախոշոր մխի-

16 «Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն», հրատ. Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1939:

17 «Պատմութիւն Ղևոնդեայ Մեծի Վարդապետի Հայոց», Ս. Պետերբուրգ, 1887:

18 «Յովհաննու կաթողիկոսի Արծրունու Պատմութիւն տանն Արծրունեաց», Թիֆլիս, 1912:

19 «Թովմայի Վարդապետի Արծրունու Պատմութիւն տանն Արծրունեաց», Թիֆլիս, 1917:

20 «Ստեփաննոսի Տարոնեցու Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական», Պետերբուրգ, 1885:

21 Վարդան Վարդապետ, Հատարումն պատմութեան, Վենետիկ, 1862:

թարական երևույթն էր կազմում Հայոց աշխարհի այդ ժամանակվա ար-  
յունոտ նահատակումների մեջ»<sup>22</sup>:

\* \* \*

Հայոց արեւելից կողմանց՝ մեզ հետաքրքրող շրջանի պատմության համար  
ականատեսի, շատ հաճախ՝ դեպքերի մասնակցի քաջատեղյակությամբ  
խոսող միակ աղբյուրը Մովսես Կաղանկատվացուն վերագրվող «Աղվանից  
աշխարհի պատմությունն» է<sup>23</sup>, որը երբեք անգամ լույս է տեսել բնագրով  
(գրաբար), նաև՝ անդերեն, ռուսերեն, հայերեն աշխարհաբար:  
Սակայն մինչև օրս չի հրատարակվել նրա համահավաք քննական  
բնագիրը: Թերևս այս հանգամանքն էլ հնարավորություն է տվել,  
որպեսզի աղավաղված և խեղաթյուրված հասկացվեն ու բացատրվեն  
Պատմության առանձին դրույթները, հաճախ նաև գրքի սկզբունքային  
հարցերը: Այդ պատճառով էլ անհրաժեշտ ենք համարում քիչ ավելի  
հանգամանորեն կանգ առնել «Աղվանից աշխարհի պատմության» և նրա  
մի շարք մեկնաբանությունների վրա:

Ահա մի հարյուրամյակից ավելի է, ինչ հրատարակի վրա է «Աղ-  
վանից աշխարհի պատմությունը», միշտ վեճի ու քննության, տարակարծիքների  
ու իրարամերժ բացատրությունների առարկա: Վիճում են հեղինակի  
անձնավորության ու ժամանակի շուրջը, երկի բովանդակության,  
ստեղծման հանգամանքների մասին: Իսկ վերջերս վեճի նյութ են դարձրել  
նաև հեղինակի ազգությունը և Պատմության բնագրի լեզուն: Էլ չենք  
խոսում Պատմության առանձին գլուխների, նկարագրված և նույնիսկ  
չնկարագրված երևույթների հակասական, երբեմն արտառոց մեկնաբանու-  
թյունների մասին, որոնց ևս կաշխատենք անդրադառնալ:

XIX դարի առաջին կեսից կովկասագիտության ու շարժումների կենտրոնում  
է գտնվում «Աղվանից աշխարհի պատմությունը»: Սկզբից եւթ քննության  
առարկա է դարձել Պատմության հեղինակ ճանաչված Մովսես Կաղանկատվացու  
ժամանակը: Հետազոտողների մի մասը (Կ. Շահնազարյան, Ա. իշխան, Զարբանալյան,  
Բորե, Սուբիաս Սոմալյան, Մ. էմին, Մ. Բարխուտարյանց, Ստ. Մալխասյանց,  
Ա. Առաքելյան), ելնելով պատմության I և II գրքերի այն գլուխներից, որոնք  
պատմվում են առաջին դեմքով՝ որպես ականատեսի վկայություններ, գտնում են,  
որ պատմության հեղինակ Կաղանկատվացին VII դարի մատենագիր է:

22 Լեո, Հայոց պատմություն, հ. II, Երևան, 1967, էջ 446:

23 «Մովսեսի Կաղանկատվացու Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի», Թիֆլիս, 1912 (այսուհետ՝ Կաղանկատվացի):

Նրանք համոզված են, որ Կաղանկատվացին, իր երկին ամբողջություն տալու նպատակով, նյութեր է քաղել նախորդ շրջանների հայրենի աղբյուրներից (Նորենացի, Եղիշե, «Գիրք թղթոց» և այլ նյութեր ու փաստաթղթեր), շարագրել իր ժամանակի անցքերն ու ասքերը, և ստացվել է երկու գրքից բաղկացած մի պատմություն, որին իր ձեռքով հյուսած երրորդ գիրքն է գումարել մի այլ պատմիչ՝ X դարի II կեսում ապրած ու ստեղծագործած Մովսես Գասխուրանցին:

Հետազոտողների մյուս մասը (Ք. Պատկանյան, Հ. Մանանդյան, Հր. Աճառյան, Ն. Ադոնց, Մ. Աբեղյան և ուրիշներ) Պատմությունը համարում է X դարում կազմված մի հավաքածու, որի իսկական հեղինակներն են տարբեր ժամանակներում (V—X դդ.) ապրած ու ստեղծագործած հայ հայտնի ու անհայտ բազմաթիվ պատմիչները: Ք. Պատկանյանի կարծիքով՝ «Աղվանից աշխարհի պատմությունը», «չնայած X դարում վերջնական խմբագրության ենթարկված լինելուն, պարունակում է փաստաթղթեր, որոնց նշանակությունը բարձր է այնքանով, որ նրանք X-ին նախորդած դարերի արդյունք են հանդիսանում»<sup>24</sup>:

Հր. Աճառյանի համոզմամբ՝ Կաղանկատվացին X դարի պատմիչ է, նախորդ աղբյուրներից իր գրքի գլուխները հավաքած մի մարդ, գուրկ նույնիսկ քննական կարողությունից, որպեսզի իր այս քաղած նյութերի ճիշտն ու սխալն իրարից չզատի, հավատա ամեն տեսակ ավանդության և սրանք հաղորդի ստուգապատում վկայությունների տեղ: «Գիրքը խմբագրություն է բազմաթիվ հեղինակների զանազան գործերի՝ զանազան դարերից,— գրել է Հր. Աճառյանը: — Բայց խմբագիրը ոչ թե բոլորի միացմամբ մի ամբողջական և հետևողական պատմություն է գուրս բերել, ինչպես անում են պատմագիրները, այլ իբրև արխիվային անմշակ նյութ շարել է իրար ետևից, անփոփոխ պահելով հեղինակների լեզուն, նույնիսկ առաջին դեմքով, և մինչև անգամ հեղինակի հիշատակարանն էլ օրինակելով: Այսպես, առաջին դեմքով են խոսում «Ծս Վեհիկ», «Ծս Պողոսիկ», «Ծս Վիրոյ կաթողիկոս», «Ծս Յովսեփ անապատական ի դաւառէն Գեղամայ», հիշատակագիրն էլ ասում է՝ «Ծս Աղբիանէ, որ յիշատակս գրեցի...»<sup>25</sup>:

Հր. Աճառյանը ցույց է տալիս, որ, եթե առաջին դեմքով պատմված-

ներն առանձնացնելու լինենք, կստացվի 195—200 տարի, մի տևողություն, որն անհնար է տալ մեկ մարդու կյանքին<sup>26</sup>:

Կաղանկատվացու պատմությունը բանաբաղված (КОМПИЛЯТИВНЫЙ) մի աշխատանք է համարել ակնաւոր պատմաբան Նիկ. Ադոնցը: «Աղվանից պատմության» կորիզը և առավել հին տարրերը կազմում են այն էջերը,— գրել է նա,— որոնք նվիրված են 628 թ. կաթողիկոս Վիրոյի՝ խաղարական իշխանի մոտ գնալուն և որոնք զրված են նկարագրվող դեպքերի ակնատեսի կողմից»<sup>27</sup>:

Ընդունված սովորությամբ մեր մատենագիրներից ամեն մեկն իր անունը որևէ կերպ հիշեցնում է պատմության մեջ, հաղորդում իր կյանքի հետ առնչվող այնպիսի տեղեկություններ, որոնցով հնարավոր է դառնում հեղինակի կենսագրության վերականգնումը: Կաղանկատվացու Պատմությունն այդպիսի հնարավորություն չի բնօրոգում, որովհետև նրա հիմնական հեղինակը (կամ Հր. Աճառյանի ասելով՝ խմբագիրը) իր մասին համարյա ոչինչ չի ասում, բացի մի թոռացիկ ակնարկից, որ ինքն Ուտիքից է. «առ ստորոտով լերինն՝ որ է յանգիման գեղջն մեծի Կաղանկատուաց, որ է նմին յՈւտի գաւառի՝ յորմէ և ես»<sup>28</sup>: Այս խոստովանությունը հիմք ընդունելով է, որ հետագայում հեղինակին կոչել են Կաղանկատվացի: Մինչդեռ այստեղ մատենագիրը չի ասում, թե ինքը կաղանկատվացի է: «յՈւտի գաւառէ՝ յորմէ և ես», նշանակում է՝ «Ուտի գավառից, որտեղից և ես եմ»: Ուրեմն, միայն այնքանը կա, որ պատմիչն Ուտիքից է:

Սակայն եթե մի այսպիսի միջանկյալ անորոշ խոստովանությունը հեղինակի անուն դարձնելու լինենք, այն ժամանակ ի՞նչ պիտի անել այն որոշակի ու կոնկրետ անունների հետ, որոնց տերերն, ամենայն հավանականությամբ, գրքի տարբեր մասերի հեղինակներն են. «Յառաջնում ամի հայրապետութեանն Աբասայ տեսի ես՝ անարժանս Վեհիկ», «Ծս ևս Վեհիկ հիացեալ կայի ընդ միտս իմ»<sup>29</sup>: Կամ՝ Արցախի ոմն անապատական Հովսեփի պատմությունը. «Յայնժամ ընկալեալ զպատուական գանձն՝ զայ հասանէ ի կողմանս Արցախայ. զորոյ զհամբան լուեալ իմ Յովսեփայ՝ ելի ընդ առաջ նորա ըստ արժանի սրբոցն...»<sup>30</sup>:

Խմբագիրն այս բոլորն իրար կողք է հավաքել՝ առանց վերաշա-

<sup>24</sup> «История Агван Моисея Каганкатваци», СПб., 1861, с. IX—X.

<sup>25</sup> Հր. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. 9, նրևան, 1946, էջ 428: Նաև նրա՝ «Մովսես Կաղանկատուացի. Քննութիւն անոր գրութեան ժամանակին վրա» («Բազմավէպ», 1897, № 8, էջ 370—374):

<sup>26</sup> Հր. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. 9, էջ 438:

<sup>27</sup> Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908, с. 291—292.

<sup>28</sup> Կաղանկատուացի, էջ 155:

<sup>29</sup> Անդ, էջ 135:

<sup>30</sup> Անդ, էջ 319:

բարգրութեան, նույնիսկ առանց օգտագործած ձեռագրից հանելու նրա գրչի լրացումները: Օրինակ, ոմն Աղբրիանե, որ վերոհիշյալ Վեհիկի հիշատակարանի արտագրողն է և ձեռագրի տակ վկայել է իր ինքնութիւնը, անփոփոխ մնացել է նաև Պատմութեան համահավաք տեքստում<sup>31</sup>:

«Աղվանից աշխարհի պատմութեան» մասին առաջին հիշատակութիւնը պատկանում է Անանիա Մոկացի կաթողիկոսին (946—968):

Աղվանից կաթողիկոսութեանը ենթակա գավառներում քաղկեդոնական վարակի առաջն առնելու նպատակով Արցախն է գալիս Հայոց կաթողիկոս Անանիա Մոկացին: Նա իջևանում է հաշեն գավառի Գանձասարի եկեղեցում, իշխան Գրիգորի մոտ: Այս ճանապարհորդութեան հանգամանքների մասին գրել է հենց ինքը՝ Անանիա Մոկացին, որը պատմում է, թե երբ հաշենի Գրիգոր իշխանի հրավերով Արցախ<sup>32</sup> վայրն են հավաքվում Աղվանից աշխարհի հոգևոր առաջնորդները, ինքը նրանց խնդրում է ցույց տալ այն գիրքը («Աղվանից աշխարհի պատմութիւնը»), որով, իբր թե, հաստատվում է Աղվանից եկեղեցու առաքելական ուսման հիմքը: Նա ինքնուրույն է հերձվածողներն ամեն անգամ փորձում են անջատվել Հայոց եկեղեցուց: Գիրքը ցույց չեն տալիս. «Եւ ոչ ետուն մեզ տեսանել... գրաւեալ գաղէին զպատմութիւնն Աղուանից»<sup>33</sup>: Ապա գիշերը կարգալու համար Գանձասարի եկեղեցապանն Անանիա կաթողիկոսին է տալիս մի գիրք (իբրև Հովհան Ոսկերբանի ձեռագիրը), և պարզվում է, որ դա հենց Աղվանից աշխարհի այն պատմութիւնն է, որ փնտրում էր Անանիա Մոկացին<sup>34</sup>:

Մոկացին, ի լուր խոսվարարների, ընթերցում է այս ճշմարտապատում գիրքը, ցույց տալիս, որ նրա տեղեկութիւնների համաձայն՝ ավանդաբար Հայոց կաթողիկոսութեանն են ենթարկվել Աղվանից աշխարհի հոգևոր առաջնորդները: «Ահա զայս ամենայն ընթերցեալ և իմացեալ կաթողիկոսին Անանիայի, և այսու բանիւ լոցեցուցեալ զգրաբան բերանս խոտորախօս արանց և պապանձեցուցեալ զլեզու փառորսակ և անձնահաճ մարդկան՝ յամօթ արար զամենեսեան: Եւ ծանեան իշխանքն զհաստատութիւն իրին, և ամենայնիւ հաւանեալ հնազանդեցան նմա»<sup>35</sup>:

Աղվանից աշխարհի պատմութեան երկրորդ հիշատակութեանը հանդիպում ենք Ուխտանես եպիսկոպոսի գրքում: Ուխտանեսը, որ ժամանակակիցն էր հաշիկ կաթողիկոսի (972—991), իր երկում օգտագործել է Կաղանկատվացու Պատմութեան առաջին գրքի 9 գլուխը՝ սկսելով այսպես, «Լսելով զայս մեզ (ի) պատմագրացն Աղուանից զարդար և զբուն և զառաջին հաւատալն աշխարհին իւրեանց հաւաստի մեզ պատմեալ. զի պատմութիւն ճշմարիտ է»<sup>36</sup>: Ապա համարյա բառացի արտագրել է Պատմութեան հիշյալ հատվածը<sup>37</sup>:

Ինչպես երևում է այս խոսքից, Ուխտանեսն Աղվանից պատմութեան մեկ հեղինակ չի ճանաչում, այլ հեղինակներ («ի պատմագրացն Աղուանից»): Նշանակում է՝ նա գիտեր, որ դա մեկ հեղինակի գործ չէ, այլ պատմագիր-հեղինակներից քաղած հավաքածու:

Հետաքրքիր է, որ «Աղվանից աշխարհի պատմութեան» հեղինակները ոչ միայն լրացնում, այլև ուղղում են իրար: Օրինակ, եթե երկրորդ գրքի ժե՛ գլխի հեղինակը գրել է՝ «Վարդ ծնաւ զբաջն Վարդան, որ շինեաց զբերդն Գարդմանայ զբերս ամս», ապա երրորդ գրքի ԻԳ գլխի հեղինակը, որ, հավանաբար, եղել է և վերջնական խմբագիրը, Միհրական տոհմածառը ցույց տալիս ուղղում է իր նախորդի տեղեկութիւնը. «...Քաջ Վարդան, որ հաւատացեալ ի Քրիստոս, և ոչ շինողն Գարդման բերդոյ»:

Այս նշանակում է՝ վերջնական խմբագրութեան ենթարկողն աշխատել է նախորդների գրածները պահել անփոփոխ, ապա թե ոչ՝ դիտողութիւն անելու փոխարեն կվերցնելու ու կփոխելու:

Մովսես Կաղանկատվացին, որպես «Աղվանից աշխարհի պատմութեան» հեղինակ, հիշատակվում է Կիրակոս Գանձակեցու կողմից, այն էլ Հովհաննես կաթողիկոսի և Ուխտանեսի արանքում<sup>38</sup>: Մխիթար Այրիվանեցին նրան կոչում է «Մովսէս Աղուանեցի»<sup>39</sup>, նաև՝ Մովսես Կաղանկատվացի<sup>40</sup>: Ինչպես տեսանք, Ստեփաննոս Օրբելյանն Աղվանից պատմութեան մասին խոսելիս հեղինակի անունը չի տալիս: Իսկ Մխիթար Գոշն «Աղվանից աշխարհի պատմութեան» հեղինակ է ճանաչում Մովսես Դասխուրանցուն: Գոշն իր ժամանակագրութիւնը համարում է մի տեսակ

36 Ուխտանէս եպիսկոպոս, Պատմութիւն Հայոց, Վաղարշապատ, 1871, էջ 122:

37 Անդ, էջ 123—124:

38 Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, աշխատասիրութեամբ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961 (այսուհետ՝ Գանձակեցի):

39 «Մխիթար Այրիվանեցու Պատմութիւն ժամանակագրական», Ս.—Պ., 1867 (այսուհետ՝ Այրիվանեցի), էջ 37:

40 Անդ, էջ 71:

31 Անդ, էջ 137:

32 Արցախի մասին տե՛ս Ստ. Օրբելեան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Քիֆլիս, 1910 (այսուհետ՝ Օրբելեան), էջ 278:

33 «Արարատ», 1897, էջ 135:

34 Անդ, էջ 135—136:

35 Օրբելեան, էջ 282:

շարունակութիւն «... պատմութեանն Մովսէսի Դասխուրանեցւոյն, որ գրեզանդակ պատմէ գտանս Աղուանից...»<sup>41</sup>:

Հետագա աղբյուրներում «Աղվանից աշխարհի պատմութեան» հեղինակն արդեն հիշվում է որպէս Մովսէս Կաղանկատվացի: Օրինակ, Եսայի Հասան-Ջալալյան կաթողիկոսն իր Պատմութեան ներածութեան մեջ թվարկում է հայոց մատենագիրներին («Իսկ ի մէնջ և յազգէս Հայոց»), ու նրանց շարքում՝ «Մովսէս Աղուանից պատմագիր Կաղանկատուացի»<sup>42</sup>:

Այսբանից չի կարելի չեզրակացնել, որ X դարի կեսին Պատմութիւնն արդեն պատրաստ է եղել, սակայն ոչ որպէս մեկ անհատ պատմագրի գործ, այլ որպէս տարբեր պատմագիրների ստեղծագործութիւններից քաղած ժողովածու: Այդ պատմագիրների մի մասը հայոց հայտնի գրողներն են՝ Մովսէս Խորենացուց սկսած: Մյուսները հայտնի են դառնում իրենց գրածների մեջ սեփական անվան հիշատակումով. «Ես Վեհիկ», «Ես Վերո կաթողիկոս», «Ես Պողոսիկ» «Ես Յովսէփ անապատական...» և այլն: Մովսէս Կաղանկատվացի և Մովսէս Դասխուրանցի անուններ չկան Պատմութեան մեջ: Հավանական է, որ X դարի ձեռագրերում էլ նրանք չեն եղել, ապա թե ոչ, կհիշատակեին Անանիա Մոկացին, Ուխտանեսը, նույնիսկ հետագայում՝ Ստ. Օրբելյանը: Ամենայն հավանականութեամբ, երկու Մովսէսները հետագայում են մտել Պատմութեան և պատմագրութեան մեջ:

Պատմաբան-բանասեր Աս. Մնացականյանը, մի անգամ ևս հաստատելով նրանց կարծիքը, ովքեր «Աղվանից աշխարհի պատմութիւնը» համարում են VII—X դարերում ստեղծված և X-ում վերջնականապէս շարահարված աշխատութիւն, գրում է, որ այդ պատմութիւնը «ըստ էութեան ոչ թե մեկ կամ երկու, նույնիսկ երեք հեղինակների ստեղծագործութիւն է, այլ մի գանձարան, բազմապիսի հեղինակներից անված քաղվածքների ու գրագրութիւնների մի իսկական «Գիրք թղթոց»՝ ուղղդված Աղվանքի պատմութիւնն ստեղծելու նպատակին: Այն, միաժամանակ, յուրահատուկ «քոթուկ» է, տոհմամատչան՝ այդ բառի լայն առումով, ուր աստիճանաբար մուծվել են երկրի կյանքի հետ այս կամ այն կերպ աննշվող նյութեր ու թղթեր...»<sup>43</sup>:

Գրաբարին շտիրապետող աղվանագետների համար հիմնական միակ սկզբնաղբյուր է ծառայում Կաղանկատվացու Պատմութեան ուսերեն թարգմանութիւնը՝ կատարված Ք. Պատկանյանի ձեռքով<sup>44</sup>: Բազմավաստակ բանասերն այս գրքի առաջաբանն սկսել է մի սրտաբաց խոստովանութեամբ. «Հաղվաղեպ է գիրք լույս տեսնում իր թերութիւնները՝ այնպիսի լրիվ գիտակցութեամբ, ինչպէս «Աղվանից պատմութիւնը»<sup>45</sup>: Եվ սա կեղծ համեստութիւն չէ, այլ մաքուր ճշմարտութիւն՝ պայմանավորված թարգմանչից անկախ, նաև նրանից կախված մի շարք. պատճառներով: Սրանցից ամենակարևորն այն է, որ Պատկանյանը գիրքը թարգմանելիս ձեռքի տակ չի ունեցել հայերեն հրատարակութիւնները<sup>46</sup>, որոնցում Պատմութիւնը համեմատաբար մաքրված էր գրիչների ու ժամանակի աղավաղումներից:

Ռուսերեն այս հրատարակութեան շատ թերութիւններ, սակայն, գալիս են թարգմանիչ-մեկնաբանի սխալ ելակետից: Մովսէս Կաղանկատվացու գիրքը կոչվում է «Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի»: Գրքի առաջին էջերում բացատրվում էլ է, թե ի՞նչ պետք է հասկանալ «Աղուանից աշխարհ» ասելով: Հայոց Վաղարշակ թագավորն իր երկրի ծայրամասերի վրա կարգել էր կուսակալներ, որոնցից մեկն էր Առանը. «Ի Սիսական տոհմէ յաբեթական ծննդոց կարգի հրամանաւ Վաղարշակայ՝ Առան անուն, որ ժառանգեաց զգաշտս և զլերինս Աղուանից ի գետէն Երասխայ մինչև ցամուրն Հնարակերտ: Եւ աշխարհն յաղագս քաղցրութեան բարուց նորա անուանեցաւ Աղուանը, վասն զի աղու ձայնէին զնա վասն քաղցրութեան բարուցն»<sup>47</sup>: Այսբանը նշանակում է, որ «ի գետէն Երասխայ մինչև ցամուրն Հնարակերտ» (Կուրի վրա, այսինքն՝ մինչև Կուր գետը) Հայաստան երկրի հյուսիսարևելյան մասն էր: Հայոց թագավոր Վաղարշակն այս մասի վրա կուսակալ կարգեց Սիսական Առանին, և նա այնքան հաճելի ու քաղցր (աղու) բարքի տեր էր, որ հենց այդ բարքի համար էլ նրա տիրապետութեան տակ եղած երկրամասը կոչեցին Աղուանը:

0891

44 «История Агван Моисея Каганкатвацци, писателя X века». Перевод с древнеармянского К. Патканова, СПб., 1861.

45 Անդ, էջ 3:

46 «Պատմութիւն Աղուանից արարեալ Մովսիսի Կաղանկատուացուց» (Կարապետ Շահնազարյանի հրատարակութեամբ, Փարիզ, 1860, 2 հատորով), «Մովսիսի Կաղանկատուացուց Պատմութիւն Աղուանից աշխարհին» (Մ. Էմին, Մոսկվա, 1860): Երրորդն էլ միջնադարի հրատարակութեան արտատպութիւնն է (Թիֆլիս, 1912):

47 Կաղանկատուացի, էջ 14:

41 Ղ. Ալիշան, Հայագատում, Վենետիկ, 1901, էջ 384:  
42 Եսայի Հասան-Ջալալեանց, Պատմութիւն համառոտ Աղուանից երկրի, Երուսաղէմ, 1868, էջ Թ:  
43 Աս. Մնացականյան, Աղվանից աշխարհի գրականութեան հարցերի շուրջը, էջ 174—175:

Մեր պատմության շարահարողն այսպիսին գիտե և հենց այսպես էլ ներկայացնում է «Աղվանք» անունն ու այդ անվամբ կոչված երկիրը, որ Երասխի ու Կուրի միջագետքն է, հայոց աղբյուրների և հենց իր՝ շարահարողի, ճանաչած, նկարագրած՝ Մեծ Հայք երկրի Ուտիք և Արցախ աշխարհների բռնած տարածքը:

Պատմության բնագրին շատ թե քիչ ծանոթ մարդը չի կարող չընդունել, որ դա հայկական աշխարհի և գերազանցապես հայ ժողովրդի պատմությունն է: Նույնիսկ թարգմանության անկանխակալ քննությամբ էլ գիտնականները եկել են այդպիսի համոզման: Օրինակ, խոշոր կովկասագետ Ս. Վ. Յուշկովը համոզված էր, որ Կաղանկատվացու Աղվանքը ոչ մի կերպ չի համադրվում Ալբանիա-Աղվանքի հետ. «Աղվանքը նույնիսկ գտնվում էր ոչ թե հին Ալբանիայի տարածքում, այլ Հայաստանի տարածքում» («Агвания даже находилась не на территории древней Албании, а на территории Армении»):<sup>48</sup>

Ի՞նչը նկատի ունի Ս. Վ. Յուշկովը: Այն, որ Աղվանք-Ալբանիայի մասին խոսող հունահռոմեական բոլոր աշխարհագիրները վկայում են մի բան. «Ալբանցիները տարածված են Կովկասյան լեռներով, և նրանց երկիրը փռված է մինչև Կուր գետը»<sup>49</sup>: Նաև այն, որ հայ աղբյուրներն էլ նույնն են վկայում, իսկ յոթերորդ դարի հայ հանձարեղ աշխարհագետը (ի դեպ, «Աղվանից աշխարհի պատմության» հիմնական մասի հեղինակի ժամանակակիցը) ավելի է կոնկրետացնում այդ վկայությունը, թե՛ Աղվանքը (Ալբանիան) «ընդ մեջս է մեծի գետոյն Կուրայ և Կովկաս լեռինն», և թվարկում է նրա գավառները, որոնք բոլորն էլ ընկած են Կուրից հյուսիս<sup>50</sup>:

Հետևապես, ոչ մի հիմք չկա այս գիրքն Ալբանիա-Աղվանքի պատմությունը համարելու: Եվ «բնական է, որ Աղվանքի մասին Մովսես Կաղանկատվացու տեղեկությունները մեզ համար չեն կարող հին Ալբանիայի մասին տեղեկությունների աղբյուր լինել»<sup>51</sup>, — իրավամբ պնդում էր Ս. Վ. Յուշկովը:

Ուրեմն, «Աղվանից աշխարհի պատմության» Աղվանքը հայաշխարհ

48 С. В. Юшков, К вопросу о границах древней Албании. «Исторические записки АН СССР», т. I, М., 1937, с. 137.

49 Անդ, նշվ. աշխ., էջ 133:

50 Անդ, էջ 137: Ս. Վ. Յուշկովն իր աշխատությունը գրել է այն ժամանակ, երբ դեռևս հորենացուն էր վերագրվում «Աշխարհացոյց»-ը: Այդ պատճառով էլ նա հայկական աշխարհագրության հեղինակ է համարում հորենացուն:

51 Անդ:

է, իսկ նրա անունը ոչ մի առնչություն չունի բնակիչների ազգային պատկանելության հետ: «Աղվանից աշխարհ» կապակցության մեջ էլ «Աղվանիցը» «Աղվանք» տեղանվան սեռական հոլովն է և ոչ մի դեպքում չի նշանակում «աղվանների», այսինքն՝ դարձյալ ոչ մի կապ չունի բնակիչների ազգության հետ:

Ճիշտն ասած, թարգմանիչ Ք. Պատկանյանն ինքն էլ ծանոթագրություններում այս ամենը բացատրում է: Նա գիտե, որ «Ալբանիան կաղմում էր այն աշխարհը, որ ընդգրկված էր Ալազանի, Կասպից ծովի, Կուրի ու Սամուրի միջև»<sup>52</sup>, իսկ Կուրից հարավ ընկած են եղել «Հայկական թագավորության երեք մարզերը՝ Արցախը կամ Փոքր Սյունիքը, Ուտիքը և Փայտակարանը»<sup>53</sup>, և որ «հայ գրողները միշտ էլ Աղվանք ասելով հասկացել են հայկական Աղվանքը, այսինքն՝ հայկական երեք մարզերը...»<sup>54</sup>

Սակայն հենց ինքը՝ թարգմանիչ Ք. Պատկանյանն էլ, անտեսելով իր իսկ հասկացած ու բացատրած այս կարևոր հանգամանքը, վերցրել ու Կաղանկատվացու գրքի անունը դարձրել էր «Աղվանների պատմություն» («История Агван Моисея Каганкатвацци») և ապա առաջաբանում զժգոհում էր, որ Կաղանկատվացին չի խոսում աղվան ժողովրդի մասին. «Այն ավելի շուտ երկրի պատմությունն է, քան ժողովրդի», որ նրա մեջ առավել հանգամանալից «խոսվում է պարսիկների, հոների, խազարների և ռուզիկների, քան թե ալբանցիների մասին»<sup>55</sup>: էլ չենք խոսում հայերի մասին, որովհետև գիրքն սկզբից մինչև վերջ նրանց Աղվանք աշխարհի պատմությունն է:

Ք. Պատկանյանի զարմանքը բաժանում էր նաև Լեոն, տեսնելով, որ Կաղանկատվացու գիրքը հայկական աշխարհի մասին է, հայ սրբերի ու նահատակների, հայկական ավանդությունների ու ժողովրդական կյանքի, որ «պատմագիրը չի տալիս և ոչ մի տեղական (այսինքն՝ աղվանական) — Բ. Ու.) բառ, արտահայտության մի առանձնահատուկ ձև»<sup>56</sup>:

Մոտավորապես Ս. Վ. Յուշկովի աշխատության ժամանակից (1937 թ.) սկսած Մովսես Կաղանկատվացին իր պատմությամբ հանդերձ դարձավ կովկասագետների ուշադրության կենտրոնը, ինչպես նաև խուլ, հաճախ էլ բացահայտ ու տաք վեճերի առարկան:

52 «История Агван», с. 297—298.

53 Անդ, էջ 298:

54 Անդ, էջ 297:

55 Անդ, էջ 12:

56 Լեո, Հայոց պատմություն, II, էջ 340:

Սակայն եթե նախընթաց բազմամյա վեճը գնացել էր Կաղանկատ-վացի հեղինակի անվան և հատկապես ապրած ժամանակի շուրջ, ապա այս շրջանում նախկին հարցը քաշվեց ետին պլան, և ասպարեզ եկան ուրիշ հարցեր, որ մինչ այդ երբեք հարցեր չէին: Գրանք են՝ Աղվանից աշխարհի պատմության հեղինակի ազգությունը, պատմության բնագրի լեզուն, պատմության առանցք հանդիսացող երկրի ու նրա բնակչության ազգագրական կազմը և սրանց հետ առնչվող բազմաթիվ սարքավի «հանելուկներ»:

Կովկասագետ Ս. Տ. Երեմյանը, 1939 թ. քննության առնելով Կաղանկատվացու Պատմության մի մասնակի հարցը, արտահայտել է մի այսպիսի մտահոգություն. «Ցարդ հետազոտողները շունեն այժմյան Սո-վետական Ազգային հայալեզու պատմաբան Մ. Կաղանկատվացու «Ալ-բանիայի պատմության» գիտաքննական հրատարակությունը»<sup>57</sup>:

Ապա մեկը մյուսի ետևից, ասպարեզ եկան Տ. Ի. Տեր-Գրիգորյանի ու Զ. Յամպոլսկու, Զ. Բունիաթովի ու ոմն Ղուկասյանի, Գ. Կլիմովի ու Կ. Վ. Տրեերի, Ֆ. Մամեդովայի ու այլոց աշխատությունները, որոնք «այժմյան Սովետական Ազգային հայալեզու պատմաբան» Կաղանկատվացուն հայտարարում են ալբան, նրա պատմության բնագրի լեզուն՝ ալբանական-գարգարերեն կամ աղվանական-ուտիերեն, պատկերած երկիրը՝ Ալբանիա, սրանցից բխող ուրիշ ելակետներով ու եզրահանգումներով հանդերձ:

\* \* \*

Կա մի թերևս երկրորդական, բայց, ըստ էության, հետաքրքիր պարագա. Պատմության բնագրի լեզվական-ազգային առանձնահատկությունների մասին անսովոր համառոտամբ և նախանձելի մի համարձակությամբ խոսում են հատկապես այն հետազոտողները, որոնք չեն տիրապետում Պատմության բնագրի լեզվին: Նրանք իրենց բոլոր փաստարկները քաղում ու եզրակացություններն էլ հանում են Պատմության միակ ու սխալաշատ թարգմանությունից, որի թարգմանիչն աղնվորեն խոստովանել է, թե «Հաղվաղեպ է գիրք լույս տեսնում իր թերությունների այնպիսի լրիվ գիտակցությամբ, ինչպես Աղվանից պատմությունը»<sup>58</sup>, նկատի առնելով, որ այսպիսի վարժությունները ոչ մի կապ չունեն

պատմական գիտության (հաճախ նույնիսկ սովորական տրամաբանություն) հետ, մենք ավելորդ ենք համարում նրանց քննությունը: Սակայն լինի կարող ուշադրություն շարժանել Զ. Ի. Յամպոլսկու առաջ քաշած մի «կարևոր» վարկածի վրա:

Զ. Ի. Յամպոլսկին գտնում է, որ Կաղանկատվացու Պատմությունը նախապես գրված է եղել աղվանների լեզվով՝ գարգարերեն: «Պատմական պայմանները ոչ միայն հնարավորություն են ստեղծել, այլև թեկնալի են, որպեսզի Պատմության նախնական լեզուն լինի ոչ թե այն լեզուն, որով այն հասել է մեր օրերը, այլ գարգարերեն լեզուն»<sup>59</sup>, — գրել է Յամպոլսկին: «Հենց պատմության մեջ, — շարունակել է նա, — կան մի շարք ցուցանիշներ այն բանի, որ այն գրաբար է թարգմանել կամ VII դարի գարգարերենը վատ իմացող մի մարդ, կամ գրաբարը վատ իմացող և թարգմանության մեջ այնպիսի բառեր պահած մի մարդ, որոնք (պահված բառերը — Բ. Ա.) գրաբարն իմացող մարդը Պատմության ձեռագրի մեջ նկատում է որպես անհասկանալի, իսկ մի գլխում ստիպված է հայտնել. «Հնարավոր չէ այս գլուխն ամբողջովին թարգմանել: Ամեն մի արտահայտության մեջ մի քանի ավելորդաբանություններ կան, որոնք միանգամայն մթափում են իմաստը: Բացի դրանից, հեղինակի կողմից առատորեն շոսված անծանոթ ու անհասկանալի բառեր...»: Գրաբարագետի համար անծանոթ ու անհասկանալի բառերի առատությունը կարող է լինել արդյունք այն բանի, որ Պատմությունը գրաբար է թարգմանել մի մարդ, որը լավ չուրացրած չի եղել հին հայերեն լեզուն, կամ մի մարդ, որը լավ չի իմացել VII դարի գարգարերենը, կամ էլ՝ մի մարդ, որ կրողն է եղել և՛ մեկ, և՛ մյուս հատկանիշների»<sup>60</sup>:

Դժվար չէ նկատել, թե ինչպես այսքանը գրում է մի մարդ, որը ոչ մի աեղեկություն չունի «Աղվանից աշխարհի պատմության» բնագրից և ուզում է սարքել պատեհապատշաճ մի տեսություն, որովհետև ուրիշ պարագաներում անհնար կլինեի մտածել, թե որևէ գրքի ավելորդաբանությունները նշան են նրա թարգմանված լինելուն և այն էլ՝ անպայման գարգարերենից: Թե՛ երբ մի գրքի ձեռագրում անհասկանալի ու անծանոթ բառեր կան, դա էլ անպայման նշան է նրա թարգմանված լինելուն և այն էլ գարգարերենից: Կարևոր չէ, որ այդ «անծանոթ ու անհասկանալի» բառերի առատության մասին խոսող թարգմանիչն առաջաբանում զգուշացրել է, թե դրանք գրիչների աղավաղումներն են, իսկ անընթե-

57 С. Т. Еремян, М. Каланкатуйский о посольстве албанского князя Вараз—Трдата к хазарскому хакану Алп-Илитверу. «Записки института Востоковедения АН СССР», т. VII, 1939, с. 129.

58 «История Агван», с. XII.

59 З. И. Ямпольский, К изучению Летописи Кавказской Албании. «Известия АН Аз. ССР», 1957, № 9, с. 154.

60 Անդր

նելի տեղերն արդեն մեծ մասամբ վերացված են հայերեն մոսկովյան ու փարիզյան հրատարակությունների մեջ<sup>61</sup>;

Հայ գիտնականներից շատերը, հայագիտական դեռևս չլուծված հարցերով զբաղվելու փոխարեն, ցավոք, ստիպված եղան բավական ժամանակ ու եռանդ վատնել հազար տարի հայ ապրած Կազանկատվացու և նրա բախտակիցների (Գավթակ Քերթոզ, Մխիթար Գոշ, Կիրակոս Գանձակեցի և այլք) հայ լինելն ապացուցելու համար:

\* \* \*

Հայ պատմագիտությունն իր հիմնական մասով միշտ էլ ճիշտ է ընկալել ու գնահատել Հայոց արևելից կողմանց պատմաաշխարհագրական վիճակը՝ Ուտիքն ու Արցախը համարելով հնուց անտի հայաբնակ ու հայկական նահանգներ: Գեոևս Միքայել Չամչյանն իր «Պատմութիւն հայոց» ծավալուն աշխատության մեջ շատ ճիշտ բնութագրել է Հայոց Աղվանքի վիճակը և տեղագրությունը: Չամչյանցի պատկերացրած Աղվանքն ունի իր կոնկրետ ազգազրական-բազաբական սահմաններն ու պատկերը: «Աղուանից աշխարհ. կրկին առամբ յիշատակի սա ի գիրս մեր. մի՞ փոխանակ այնը աշխարհի, որ է ընդ մէջ Կուր գետոյ և Կասպից ծովուն՝ մինչև ի Գարբանդ. և սա կոշի Աղուանք Շիրուանայ կամ Շիրուան... Երկրորդ ի մասնաւորի փոխանակ այնը մասին Հայաստանի, որ պարունակէ յինքեան զերիս աշխարհս. այսինքն, զՈւտի, զԱրցախ, և զՓայտակարան. և զմասն ինչ յայնկոյս Կուր գետոյ և սա կոշի յատկապէս Աղուանք Հայոց...»<sup>62</sup>:

Չամչյանն իր եռահատոր գրքում այս նահանգների հազարամյա պատմությունը ներկայացնում է որպես հայ ժողովրդի պատմության անբաժանելի մասը, նրա առանձին հարցերի բնութսկան ժամանակ ցուցաբերելով մի այնպիսի քաջատեղակություն, որը նույնիսկ հետագա հետազոտողների կողմից պիտի մնար չզերպանցված:

Արցախի և Ուտիքի պատմությունն արժարժող գիտական պրպտումներից ուշագրավ է Սարգիս Զալալյանցի աշխատանքը, որն ամփոփված է նրա ճանապարհորդական նոթերի և հավաքած արձանագրությունների երկու հատորներում<sup>63</sup>: Այստեղ հեղինակը մեղվաջան բարեխղճությամբ

ի մի է հավաքել Հայոց արևելից կողմանց և անդրկուրյան հայաբնակ վայրերում պահպանվող պատմական շատ թե քիչ կարևորություն ունեցող արժեքները՝ վիճագրություններ ու հնագիտական զրույցներ, հիշատակարաններ ու բազմազան այլ տեղեկություններ:

Յավոք, մինչև այսօր չի հայտնաբերվել Ս. Զալալյանցի գրչին պատկանող Աղվանքի պատմության այն ձեռագիրը, որի մասին հեղինակը, Հայոց արևելից կողմանց բազմադարյան կյանքի տարուբերումների մասին խոսելիս, գրում է, թե գրանք «մանրամասնաբար գրեալ ունեմ յիմում պատմութեան Աղուանից անուանելոյ»<sup>64</sup>:

Հայոց արևելից կողմանց վարչաքաղաքական միավորի մասին հետաքրքիր դիտողություններ կան Ղ. Ալիշանի մեծարժեք ուսումնասիրություններում<sup>65</sup>: Այս հայաշխարհի պատմությանը և պատմական աշխարհագրությանը վերաբերող տասնյակ ու տասնյակ հարցեր, որոնք այսօր իսկ դեռևս աղավաղված են ըմբռնվում հետազոտողների կողմից, Ալիշանն իր հայագիտական ուսումնասիրություններում ներկայացրել է ամենայն ճշգրտությամբ: Նա քաջ գիտեր, որ V դարից սկսած հայ պատմագրության մեջ «Աղվանք» անվան տակ հասկացվել է միայն Հայոց Աղվանքը, հաճախ նույնիսկ միայն Արցախը: Հիմնականում հենց այս ըմբռնումով էլ Ալիշանը գրել է Աղվանից աշխարհի պատմությունը («Աղուանք»), որը միայն վերջերս հրատարակվեց «Բազմավեպում»<sup>66</sup>:

Եփրեկյանի բնաշխարհիկ բառարանը, Ալիշանի «Հայապատում» և Մաղ. Օրմանյանի «Ազգապատում» երկերը, հայագիտական հարուստ նյութերի հետ միասին, ի մի են բերում նաև Հայոց արևելից կողմանց վերաբերող բազմադարյան պատմական ու մշակութային նյութերը: «Աղագապատումի» առանցքն են կազմում հայ լուսավորչական եկեղեցու, ինչպես նաև նրա մի թևը հանդիսացած Աղվանից կաթողիկոսության կարևորագույն անցքերը, քաղվածքներ մատենագիրներից, հիշատակարաններից, գրավոր ու բանավոր այլևայլ աղբյուրներից: Սակայն կրոնական դեպքերի ու երևույթների այս նկարագրությունների մեջ չի կարելի շեշտնել նաև ժողովրդի պատմությունը, նրա կյանքը և պայքարն ազգային ինքնության պահպանման համար<sup>67</sup>:

64 Ս. Զալալեանց, Ճանապարհորդութիւն, մասն Բ, էջ 354:

65 Ալիշան, Սիսական, Վենետիկ, 1893, Տեղագիր Հայոց մեծաց, Վենետիկ, 1855, Հայապատում, Վենետիկ, 1901:

66 Ղ. Զ. Ալիշան, «Բազմավեպ», 1970, № № 11—12, էջ 336—353, 1972, № 2—3, էջ 343—356, № 4, էջ 507—517, 1973, № 2, էջ 280—292:

67 Մաղաքիա արեպիսկ. Օրմանեան, Ազգապատում, Կ. Պոլիս, 1912, նաև՝ Պեյրով, 1959:

61 «История Агван», с. XIII—XIV.

62 Պատմութիւն Հայոց, հորինեալ ի հայր Միքայել վարդապետ Չամչեանց, Վենետիկ, հ. Գ, 1786, էջ 131:

63 Ս. Զալալեանց, Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մասն Ա, Տիգրիս, 1842, մասն Բ, Տիգրիս, 1858:

Հայոց արևելից կողմանց աշխարհագրական դիրքի նկարագրությունն ու աշխարհագրական-պատմական կարևորագույն կետերի տեղագրության հարցերն առաջին անգամ հանգամանալից արտացոլում են գտել Վենետիկի մխիթարյան գիտնական Ղ. Ինճիճյանի գրքերում<sup>68</sup>:

Մեծ Հայքի հյուսիսարևելյան նահանգների պատմական աշխարհագրության և պատմության, ինչպես նաև մշակութային հարցերի քննությունը մեծ տեղ է բռնել սփյուռքի մեր հայագետների ուսումնասիրություններում: Հիշատակության արժանի է Արշակ Ալպոյաճյանի ծավալուն երկը Մեծ Հայքի արտաքին և ներքին սահմանների մասին<sup>69</sup>: Այս գրքի մեջ հեղինակը չի բավարարվում միայն սահմանների հարցի մանրակրկիտ բացատրությամբ, հաղորդում է նաև պատմական աղբյուրների ու վավերագրերի բազմաթիվ տեղեկություններ հին Ուտեաց ու Արցախական աշխարհների, նրանց գավառների, այս գավառներում տիրապետած իշխանական տների մասին: Գրքի ամենահետաքրքիր հատվածներից է «Հայաստան որպես հայախոս երկիր» գլուխը, որը, չնայած իր մի քանի վիճելի հարցադրումներին, հմտորեն է քննում հայոց երկրի լեզվական սահմանների և նրանց ներսում կատարված տեղաշարժերի հարցերը:

Ներքին Դուրյանի «Պատմությունը»<sup>70</sup> պարունակում է հետաքրքիր դիտողություններ հայոց լեզվի նախագրաբարյան վիճակի, գավառաբարբառների (հատկապես՝ Արցախականի) և գրաբարի նախընթացի (նախագրական վիճակի) մասին:

Սուանձնակի ուշադրության են արժանի Ներսես Ալիևյանի ուսումնասիրությունները՝ նվիրված հին Հայաստանի պատմության զանազան հարցերին<sup>71</sup>: Բանասերը հետազոտության է ենթարկել «Աղվանից աշխարհի պատմության» մի շարք կնճոռոտ հարցեր, միաժամանակ պարզելով հեղինակի անձնավորության, Աղվանից աշխարհի մշակութային պատմության մշուշոտ կողմերը: Հայոց գրերի գյուտի, Մեսրոպ Մաշ-

տոցի գործունեության և, այսպես կոչված, աղվանից գրերի հարցերը և, Ալիևյանի կողմից ենթարկվել են հանգամանալից հետազոտության<sup>72</sup>:

Մարզպանական շրջանի հյուսիսարևելյան Հայաստանի պատմության հարցերը քննելիս հետազոտողները հաճախ են դիմում Մ. Վ. Բարխուտարյանի օգնությանը: Հանրահայտ «Արցախ»<sup>73</sup> ու «Աղուանից աշխարհ և դրացիք»<sup>74</sup> գրքերը հեղինակի հավաքած բազմազան ու հարուստ նյութերի անսխառն ժողովածուներ են, որոնք ցայսօր Արցախ-ուտիքյան հայաշխարհի ու Աղվանքի պատմության հարցերով զբաղվողներին հում նյութ մատակարարող աղբյուրներ են հանդիսանում: Այդ նյութը, քննական նոր պրպտումների հետ միասին, մի կանոնավոր հյուսվածքի մեջ առնելու առաջին փորձը ևս կատարել է ինքը՝ Մ. Բարխուտարյանը, գրելով «Պատմություն Աղուանից» երկհատոր գիրքը<sup>75</sup>:

Բարխուտարյանը քրտնաջան հավաքող է, դիտե Աղվանից աշխարհի հայության կյանքի բոլոր մակընթացություններն ու տեղատվությունները, հարևան ցեղերի պատմության մանրամասները: Սակայն եղրակացությունների հանգելիս և հատկապես, այնտեղ, ուր պատմական աղբյուրները լուրջ են, կամ ինքը տեղյակ չէ գոյություն ունեցող աղբյուրներին ու պետք է տրամաբանության ուժով լրացնի պակաս-պռատը, — նա սխալական է ու քմահաճ, հորինում է այնպիսի պատմություններ, որոնք ճշմարտանման լինելով հանդերձ՝ ճիշտ չեն և աղճատում են պատմական իրողությունը: Այսպես է նա վարվում աղվանական ցեղերին տեղադրելիս, սրանց տարընթացությունները ցույց տալիս: Օրինակ, սկզբնաղբյուրների վկայությամբ՝ գարգարները կովկասյան լեռնափեղեքին բնակվող ցեղ էին: Իսկ Բարխուտարյանը Կարկառ (գետի անուն) և գարգար (ցեղանուն) բառերի մոտավոր նմանությունից մի ամբողջ սխալ տեսություն է ստեղծել այն մասին, որ, իբր, «Գարգարացվոց նահապետն, Սիսական ցեղից հատվածվելով Սյունիքից Գարգարացվոց դաշտն իջնելու ժամանակ մնացած է Գարգար գետի վերնամասերում, ըստ որում մինչև ցայսօր Գարգար է կոչվում այդ տոհմի անվամբ գետն ակունքներից մինչև Կուր գետի խառնվիլն, նույնպես և դաշտն»<sup>76</sup>:

Սա Բարխուտարյանի հնարած պատմությունն է: Իրականում պատ-

72 Ն. Ալիևյան, Ս. Մաշտոց վարդապետ, Վիեննա, 1949:

73 Մակար Եպիսկ. Բարխուտարեանց, Արցախ, Բագու, 1895:

74 Մակար Բարխուտարեանց, Աղուանից աշխարհ և դրացիք, Քիֆլիս, 1893:

75 Մակար Եպիսկ. Բարխուտարյանց, Պատմություն Աղվանից, հ. Ա, 1902, Վաղարշապատ, հ. Բ, Քիֆլիս, 1907:

76 Մ. Բարխուտարեանց, Պատմություն Աղուանից, հ. Ա, էջ 18:

68 Ղ. Ինճիճյան, Հնախօսություն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի, հ. I—III, 1835, Ստորագրություն Հին Հայաստանեայց, Վենետիկ, 1822:

69 Արշակ Ալպոյաճյան, Պատմական Հայաստանի սահմանները, Գահիրե, 1950:

70 Ներքին պատրիարխ Դուրեան, Պատմություն հայ մատենագրութեան, Երուսաղէմ, 1933:

71 Ն. Ալիևյան, Մովսես Գախուրյանցի (կոչուած Կաղանկատուացի) և իր պատմութիւն Աղուանից («Հանդես ամսօրյա», 1953—1958 թթ., ապա և առանձին գրքով, որը լույս է տեսել 1970 թ. Վիեննայում), նրա՝ «Մատենագրական հետազոտություններ», Վիեննա, 1922, Վերո կաթողիկոս Աղուանից («Հանդես ամսօրեայ», 1954) և:

մական և ոչ մի աղբյուր ո՛չ Կարկառ գետն է Գարգար համարում, ո՛չ Մուղանի դաշտի արևմտյան մասը, ինչպես պնդում է Բարխուտարյանցը, և ո՛չ էլ հատկապես կարելի է գտնել որևէ վկայություն այն մասին, թե գարգարները Միսական ցեղից հատվածվել են Սյունիքում ու այնտեղից իրենց քոչն առած շարժվել դեպի հյուսիս:

Եվ Բարխուտարյանցի այս մի սխալը բավական է եղել, որպեսզի սովետական պատմագիտության մեջ Կարկառ գետը կնքվի Գարգար, Մուղանի դաշտը՝ Գարգարացոց դաշտ, և երկուսն էլ կապվեն գարգար ցեղի անվան հետ:

Ստեփան Կանայանցը տպագրել է պատմաաշխարհագրական ուսումնասիրությունների մի ժողովածու, որի զգալի մասը նվիրված է Հայոց արևելից կողմանց<sup>77</sup>: Այստեղ աղբյուրագիտական բարեխղճությամբ քննության են առնված Ուտիքի Գարդման գավառի տեղագրությունը, Մեծ Հայքի հարևան Ալբանիայի մարզերից մեկի՝ Լփնաց աշխարհի աշխարհագրական դիրքն ու սահմանները, Արցախի Սողբ-Ծաղէք գավառի հարցը և այլն:

Կանայանցը հմտությամբ բացատրում է «Աղվանք» տեղանվան պատմական ըմբռնումները, եզրակացնելով, որ «...կա բուն Աղվանք Կովկասից մինչև Կուր և ... Աղվանից Հայք՝ Կուրի և Նրասխի միջև: Եվ կարելի է համարձակ պնդել, որ մեր բոլոր հեղինակները Աղվանք ասելով վերջին մասն են հասկանում, մանավանդ Ե դարուց սկսյալ, բացի Խորենացու (կարգալ՝ Շիրակացու) Աշխարհացույցից և Մ. Կաղանկատվացուց»<sup>78</sup>:

Եթե նկատի առնենք, որ Կաղանկատվացին էլ բացառություն չի կազմում հայ մատենագիրների մեջ, ապա սա միանգամայն իրավացի դիտողություն է:

Մարդպանական շրջանի Հայոց արևելից կողմանց պատմության ու պատմական աշխարհագրության հարցերը տարբեր առիթներով քննել են նաև Լեոն ու Հ. Մանանդյանը: Հր. Աճառյանը քննության է ենթարկել այս երկրամասի բնակչության լեզվական վիճակը պատմական տարբեր շրջաններում: Ուսումնասիրության մեջ մենք անհրաժեշտության դեպքերում անդրադարձել ենք նրանց դրույթներին:

Երկրամասի պատմությունը չի վրիպել նաև Նիկ. Աղոնցի աչքից:

77 Ստ. Կառայանց, Անհայտ գավառներ հին Հայաստանի, էջմիածին, 1914:

78 Անդ, էջ 146—147:

Մովսես Կաղանկատվացու գրքի քննությունը<sup>79</sup>, Արցախի և Ուտիքի աշխարհագրական մի շարք կետերի ճշգրտումներին նվիրված նրա դատողություններն ու դիտողություններն այսօր էլ թարմ են և մեծապես օգնում են քննված հարցերի պարզաբանմանը<sup>80</sup>:

\* \* \*

Հայոց արևելից կողմանց ու Ալբանիա-Աղվանքի, նրանց պատմության ու աշխարհագրության, ազգագրական ու քաղաքական վիճակները քննության նյութ են հանդիսացել Ա. Յանովսկու<sup>81</sup>, Կ. Գանի<sup>82</sup> և Ի. Շոպենի<sup>83</sup> համար:

Յանովսկին ռուս հեղինակներից առաջինն էր, որ զբաղվեց բուն Աղվանքի սահմանների հարցով: Նա տեղանունների հետաքրքիր ուսումնասիրությամբ եկավ այն եզրակացության, որ Աղվանք-Ալբանիան տարածված է եղել Ալազանի հովտում, Շաքիում և Շիրվանում, իսկ նրանից հարավ ընկած է եղել Հայոց Աղվանքը:

Ահա Ա. Յանովսկու ուղղակի խոսքն այդ մասին. Հայաստանն «ամեն տեղ (բոլոր աղբյուրների վկայություններում — Բ. Ու.) Ալբանիայից բաժանվում էր Կուր գետով»<sup>84</sup>: «Կուրից հարավ ձգված էր Հայաստանը (այժմ՝ Մուղան, Ղարաբաղ և Ելիզավետպոլի նահանգ)<sup>85</sup>», ապա՝ «Հայաստանի հյուսիսարևելյան մասը կոչվում էր Հայոց Աղվանք»<sup>86</sup>:

Մեր ուսումնասիրության հարցերը գիտական քննության են ենթարկվել նաև Կ. Վ. Տրեյերի աշխատության մեջ, որն ընդգրկում է բուն Աղվանքի պատմությունը՝ սկսած մ. թ. ա. IV դ. մինչև մ. թ. VII դարը<sup>87</sup> և, բնականաբար, չէր կարող չխոսել նաև Աղվանքի մերձավորագույն

79 Նիկ. Աղոնց, Խորենացիական հարցն ու հ. Վարդան Հացունի («Անահիտ», 1938, № 1—3), «Քննություն Մովսես Կաղանկատվացու» («Անահիտ», 1939, № 3—6):

80 Նիկ. Աղոնց, Պատմական ուսումնասիրություններ, Պարիս, 1948:

81 А. Яновский, О древней Кавказской Албании. Журнал МНП, 1846, ч. II.

82 К. Ган, Опыт объяснения географических названий, Тифлис, 1909, հատկապես՝ նրա ծանոթագրությունները հունահռոմեական գրողների երկերի՝ Կովկասի վերաբերող տեղեկությունների առթիվ:

83 И. Шопен, Исторический памятник состояния Армянской области, СПб., 1852; նույնի՝ Новые заметки на древние истории Кавказа и его обитателей, СПб., 1866.

84 А. Яновский, նշվ. աշխ., էջ 97, 127, 173—174:

85 Անդ, էջ 128:

86 Անդ, էջ 180:

87 К. В. Тревер, Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, Л., 1959.

հարեանի՝ Հայոց արևելից կողմանց մասին: Տրեերի համար անձանոթ նյութ չէ այս պատմութիւնը: Նա ուսումնասիրել էր արդեն Հայաստանի ու Անդրկովկասի պատմութեան հին շրջանը, քաջատեղյակ էր այս աշխարհների հին անցուղարձերին: Եվ, այսուհանդերձ, Ալբանիայի մասին գրած նրա պատմութիւնը չի կարելի հաջողված գիրք համարել՝ թեկուզ հենց այն պարզ պատճառով, որ այստեղ հեղինակն առաջնորդվել է մի թյուրիմացութեամբ, որից ժամանակին զգուշացնում էր Ս. Վ. Յուզկովը: Կ. Վ. Տրեերը Կուրի աջափնյակի կամ Հայոց արևելից կողմանց մասին հայ հեղինակի հյուսած պատմութեան տեղեկութիւնները մեխանիկորեն փոխադրել է Կուրի ձախափնյակը կամ Ալբանիա-Աղվանքը և հիմնականում այդ տեղեկութիւնների հիմքի վրա էլ ստեղծել իր հետազոտութիւնը:

Խնդրո առարկա հարցերին տարբեր առիթներով անդրադարձել են նաև Ս. Տ. Երեմյանը, Աս. Շ. Մնացականյանը, Աշ. Գ. Աբրահամյանը և ուրիշներ, որոնց տեսակետներին մենք բազմիցս անդրադառնում ենք աշխատութեան մեջ:

Գ Ր Վ Ա Գ Ե Կ Բ Ո Ր Գ

## ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Համոզված լինելով, որ ամեն մի պատմութեան համար առհասարակ և Հայոց արևելից կողմանց պատմութեան համար մասնավորապես՝ ճշմարիտ պատմաաշխարհագրական ակնարկը գործի հիմքն է, մենք նախ պետք է ապահովենք այդ հիմքը՝ հենվելով բացառապես պատմական աղբյուրների վրա:

Մեր հիմնական խնդիրն է ցույց տալ երկրամասի մարդպանական շրջանի աշխարհագրական պատկերը: Սակայն ավելորդ չի լինի նաև անդրադառնալ նախընթացին, քանի որ մարդպանութիւնը փաստորեն ոչինչ չի փոխել առանձին մարդերի ու գավառների ներքին աշխարհագրութեան մեջ: Ընդհակառակը, հաստատելով այն, մեծ մասամբ պահպանել է նաև հին հայկական երկրամասի արտաքին սահմանները՝ իհարկե, պարսկահատակ մեկ մարդպանութեան ներսում:

Հայաստանից պոկված Արցախ, Ուտիք, Փայտակարան և հանգների նախամարդպանական շրջանի համար կարևոր է պարզել Մեծ Հայքի ու բուն Աղվանքի միջև եղած սահմանը, քանի որ այն հյուսիսային սահման էր նաև Ուտիքի ու Փայտակարանի համար և, առավել կարևորը, հանդիսացավ ազգագրական այն անխախտ պատնեշը, որ դիմացավ միջև թուրք-սելջուկյան շրջանը:

Նախամարդպանական Մեծ Հայքի ու Աղվանք-Ալբանիայի միջև եղած սահմանը, պատմական աղբյուրների հիման վրա, էր գրքում ամենայն հաջողությամբ ցույց է տվել Աս. Մնացականյանը: Սակայն, թվում է, ավելորդ չի լինի այստեղ ևս վկայակոչել հին աղբյուրները, քանի որ հարցն ամբողջությամբ ներկայացնելու համար չենք կարող շնոսել Հայոց արևելից կողմանց հյուսիսային սահմանի մասին:

Մեծ Հայքը բուն Աղվանքից բաժանող գծի առթիվ կան հետևյալ վկայութիւնները:

Ստարբուն (I դ. մ. թ. ա., I դ. մ. թ.). «Կիրը (Կուր),— գրել է նա,—

սկիզբ է առնում Հայաստանում, նեղ գետահովտով հոսում է դեպի Ալբանիան՝ առատաջուր և հախուռն անցնելով նրա և Հայաստանի միջով<sup>1</sup>։

Պաղովնուր (II դ. մ. թ.) վկայում է, թե «Կուրը, որ հոսում է ամբողջ Իբերիայով ու Ալբանիայով, նրանցից բաժանում է Հայաստանը»<sup>2</sup>, կամ «Մեծ Հայքը հյուսիսում Կուրի դաշտի մի մասից, Իբերիայից ու Ալբանիայից սահմանազատվում է վերոհիշյալ գծով, որն անցնում է Կուր գետով»<sup>3</sup>։

Դիոն Կասիոսը (մ. թ. III դար), նկարագրելով Պոմպեոսի արշավանքը, խոսում է ալբանացիների մասին, «որոնք ապրում են Կուրից վեր»<sup>4</sup>։

Ստեփանոս Բյուզանդացին (IV դ.—V դ. սկիզբ) Կուրի աջափնյակը համարում է հայկական, հաստատելով նաև, որ «Օտինեան (Ուտիքը) Հայաստանի նահանգն է»<sup>5</sup>։

Կարելի է վկայակոչել հունահռոմեական ուրիշ հեղինակների ևս, օրինակ, Պլուտարքոսին, Պլինիոս-Ավագին կամ Սեկունդին, Եվստաթիոսին, Ադինի Կվադրատոսին, Հուլիոս Սուլինին և այլոց, որոնք նույնն են հաստատում, ինչ վերը վկայակոչված հեղինակները։

Մենք բավարարվեցինք միայն այս տեղեկություններով և միաժամանակ ցույց տվինք, որ այդ օտար աղբյուրները, սկսած Ստրաբոնից (մ. թ. I դար) մինչև Ստ. Բյուզանդացին (V դար), այսինքն՝ մինչև մարդպանական շրջանը, անընդմեջ Հայաստանին են համարել Կուրի աջափնյակը։ Իսկ եթե նկատի առնենք նաև, որ Ստրաբոնը ներկայացրել է ոչ միայն իր ժամանակի իրողությունները, այլև, օգտվելով նախորդ հավաստի աղբյուրներից, նկարագրել է նաև Արտաշես ու Զարեհ թագավորների (մ. թ. ա. II դ.) դարաշրջանի վիճակը, այն ժամանակ պարզ կլինի, որ Մեծ Հայքի միասնական պետության ստեղծման ժամանակներից մինչև V դարի սկիզբը Կուրի աջափնյակը, առանց ընդմիջումի, եղել է Հայաստանի կազմում։

Այս տեղեկությունները միշտ էլ ընդունվել են որպես պատմական ամենաարժանահավատ վկայություններ եվրոպացի արևելագետների և ռուս կովկասագետների կողմից։ Նրանց ճշմարտացիության մեջ չէր կասկածում նաև Ադրբեջանի (XIX դ. առաջին կես) խոշորագույն հասա-

րակական գործիչ ու գիտնական Աբաս-Կուլի-Աղա Բաբխանովը, որն արևելյան Անդրկովկասի պատմությունը շարադրելիս հիմք է ընդունել հենց այդ աղբյուրները և արել հետևյալ հիմնական եզրահանգումը. «Գտնելով զանազան հանգամանքներից ու աղբյուրների տեղեկություններից, կարելի է եզրակացնել, որ Կուրի աջափնյակը՝ մինչև Արաքսի հետ միախառնվելու տեղը կազմել է Հայաստանի մասը»<sup>6</sup>։

Իհարկե, Կուրից հյուսիս ևս եղել են հին հայկական բնակավայրեր։ Իսկ Ալբանիայի ու Իբերիայի միջև, Ալազան գետի ավազանում մի ամբողջ գավառ, որ դասական հեղինակների երկերում կոչվում էր Կամբիսենա, հայերեն՝ Կամբեճան, իր հայ բնակչությամբ միշտ էլ պատկանում էր Հայաստանին։

Այս գավառի և շրջակաների մասին Ստրաբոնը գրել է. «Հայաստանի նահանգներից են նաև Փավենան, ինչպես նաև Կոմիսենան և Օրսիստենան... Խորզենան ու Կամբիսենան (Կամբեճան) ամենահյուսիսայիններն են և բոլորից շատ են ծածկված ձյունով։ Նրանք սահմանակից են Կովկասյան լեռներին, Իբերիային ու Կուրի դաշտին»<sup>7</sup>։

Կամբիսենա-Կամբեճանը նույնիսկ մարդպանության ժամանակ և արաբական տիրապետության օրերում հիմնականում Հայոց արևելից կողմանց իշխանական-թագավորական տներին էր ենթարկվում։

Վերը ցույց տրված սահմանը Հայաստանի ու իր հյուսիսային հարեվանների միջև նույն Կուր գետով են գծում նաև հայկական աղբյուրները։ Սակայն մենք նրանց վրա կանգ չենք առնի, նախ, քանի որ ուրիշ առիթներով պետք է անդրադառնանք նրանց վկայություններին, ապա՝ որովհետև նրանք այլ բան չեն ասում, քան դասական հույներն ու հռոմեացիները։

Արևելքից Մեծ Հայքի սահմանը Կասպից ծովն էր, քանի որ Կասպիանա-Փայտակարանը<sup>8</sup> մ. թ. ա. II դարից սկսած մտնում էր Հայաստանի մեջ, իսկ այս նահանգը տարածված էր Կասպից ծովի ափով։

6 Абас-Кули-Ага Бакиханов, Гюлистан-Ирам, Баку, 1926, с. 8.

1951 թ. Բաբովում գիրքը լույս է տեսել ադրբեջաներեն՝ Մ. Ասկերլու թարգմանությամբ, առանց այս հատվածի։ Սակայն պահպանվել է «Շիրվանը... Հայաստանի մարզերից բաժանող Կուր գետը» (տե՛ս աղբյուր. հրատ. էջ 13)։

7 Ստրաբոն, XI, XIV, § 4:

8 Պրոֆ. Գր. Դափանցյանը «Փայտակարան»-ը բացատրում էր որպես «փայտ» և «կարան» բառերից կազմված բարդություն. «Փայտ», այսինքն՝ «փայտով առատ տեղանք», «անտառային վայր», իսկ «կարան»-«տեղ», «իշխան» (կարան-կարեմ/կարողանալ), այսինքն՝ «կարող» (տե՛ս «Хайаса—колыбель армян. Историко-лингвистические

1 Ստրաբոն, գիրք XI, գլ. III, § 2:

2 Պաղովնոս, V, XI, § 3:

3 Անդ, § 1:

4 В. В. Латышев, Известия..., т. I, с. 611.

5 Անդ, էջ 270:

Պատմաբաններից ոմանք, ելնելով Ստրաբոնի Աշխարհագրության մի վրիպակից, Փայտակարանը համարում են ալբանական մարզ և այն ձգում նաև Կուրի ձախ ափով, նրա մեջ առնում նույնիսկ Ապշերոնյան թերակղզին<sup>9</sup>:

Ճշմարտությունն այն է, որ Ստրաբոնը, թվարկելով Արտաշեսի ու Զարեհի նվաճած մարզերը, հիշատակում է նաև Կասպիանեն (Փայտակարանը)՝ անշատված ոչ թե Ալբանիայից, այլ Մարաստանից («մարերից-մեղացիներից նրանք անշատեցին Կասպիանեն»)՝<sup>10</sup>: Եվ քանի որ սրանից հետո միշտ էլ Հայաստանի հյուսիսային սահման է ճանաչվել Կուրը, իսկ Կասպիանե-Փայտակարանը եղել է Հայաստանի մեջ, տրամաբանական է, որ Փայտակարանը չէր կարող Կուրից հյուսիս ևս տարածված լինել: Հայկական աղբյուրները, որոնք ավելի տեղյակ են այս նահանգների աշխարհագրությանը, Փայտակարանը տեղադրում են Երասխից, ուրեմն նաև Կուրից հարավ: Ահա «Աշխարհացոյցի» տեղեկությունը. «Փայտակարան յեկից կայ Ուտիոյ առ Երասխա»<sup>11</sup>:

Այս նախադասությունը ճիշտ չի մեկնաբանում Ս. Տ. Նրեմյանը, որը թարգմանել է. «...Փայտակարանը, Ուտիքից արևելք, Երասխ գետի վրա»<sup>12</sup>, իսկ քարտեզում էլ տեղադրել է նաև Արաքսից հյուսիս, մինչև Կուր գետը՝ ընդգրկելով այս միջագետքի մի զգալի մասը<sup>13</sup>: Այս բոլորը հակասում է «Աշխարհացոյցի» աներկմիտ տեղեկությանը, այն «Աշխարհացոյցի», որի վերակազմությունն է սույն քարտեզը: Ըստ «Աշխարհացոյցի»՝ Արաքսից հյուսիս, մինչև Կուր գետը միայն Արցախը և Ուտիքն են գտնվում: Ահա Ուտիքի տեղադրությունը. «Երկոտասաներորդ Ուտիք է, առ մտից կա Երասխայ ընդ մեջ Արցախայ եւ Կուր գետոյ»<sup>14</sup>, որ ճիշտ թարգմանված է «Երասխ գետից արևմուտք, Արցախի և Կուր գետի միջև»<sup>15</sup>:

Եթե Երասխ գետից արևմուտքը (ավելի ճիշտ՝ հյուսիս-արևմուտքը) պատկանում էր Ուտիքին, նշանակում է՝ այստեղ այլևս Փայտակարան չէր կարող տեղադրվել, մանավանդ, որ Փայտակարանի համար ասված

է՝ «յեկիցս կայ Ուտիոյ առ Երասխա», այսինքն՝ Ուտիքից-արևելք, Երասխի մոտերքում և ոչ թե Երասխի աջ ու ձախ ափերին:

Ըստ «Աշխարհացոյցի», Երասխը հարավային սահման է Ուտիքի, Արցախի և Սյունիքի համար: Հետևապես այն միայն կարող է հանդիսանալ և հանդիսացել է Փայտակարանի հյուսիսային սահմանը: Այստեղից էլ՝ սխալ է, որ «Աշխարհացոյցի» քարտեզում Փայտակարան քաղաքը (մարզի կենտրոնը) տեղադրված է Կուրի և Երասխի միջագետքում, և պատմաբաններից ու հնագետներից շատերի համար էլ անհիմն կերպով այն նույնական է դարձել Բայլականի հետ<sup>16</sup>:

Ուտիք.— Նահանգի «Ուտիք» անունը, ինչպես վերը նշվեց, սովորաբար կապվում է էտիոնի-ուտի ցեղանվան հետ:

Այս նահանգի աշխարհագրությանը վերաբերող հին տեղեկությունների ընդհանրացումով ու ճշգրիտ եզրակացությունամբ Ղ. Ինճիճյանը պիտի օրինակ լիներ հետագա հետազոտողների համար: Գծախտաբար, այդպես չկապվ. նորերն աղավաղված են ներկայացնում երկրամասի պատմական սահմանները և աշխարհագրական այլևայլ կետեր:

Ահա Ինճիճյանի պատկերացրած Ուտիքը, որ աղբյուրներից հմտորեն քաղած տեղեկությունների միակ ճիշտ համադրությունն է. «Միրք սորա (Ուտիքի) ըստ Պլինիոսի անկանի առ Երասխա, իսկ ըստ Գվադրատոսի՝ առ Երասխա և առ Կուր գետով, համաձայն խորենացոյն (կարգալ՝ «Աշխարհացոյց»—Բ. Ու.), ուր գրէ «Ի մտից կայ Երասխայ ընդ մէջ Արցախայ և Կուր գետոյ»: Այսինքն՝ անկանի յարեմտից Երասխայ ի հարաւոյ Կուր գետոյ և յարեւելից Արցախայ. յորմէ յայտ է, թե մի ծայր նորա անկանի ի յառնումն անդ Կուր գետոյն ցԵրասխ... Ուտի նահանգ երկայնաձգեալ կայ առ աջակողմամբ Կուր գետոյն, յերկուց՝ նամանաւանդ յերից կողմանց պատեալ ջրով, ի հիւսիսոյ և յարեւելից՝ Կուր գետով... իսկ ի հարաւոյ՝ սակաւութ Երասխա»<sup>17</sup>:

Ուրեմն, հյուսիսային սահմանը Կուրն է, արևելյանը՝ Կուրի ու Երաս-

16 Ն. Աղոնց, Բագրատունյաց փառքը. «Պատմական ուսումնասիրություններ», Պարիս, 1948, էջ 61: Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն, հատ. Բ, մասն Ա, էջ 311: Ա. Ալ-պոյակյան. Պատմական Հայաստանի սահմանները, էջ 170, 178: Ս. Տ. Նրեմյան, Հայաստանը, էջ 88: А. А. Нессен, Новые данные по работам оренкалинской экспедиции. «МИ Азербайджана», т II, Баку, 1957, с. 57; Կ. Վ. Տրեքերը կասկածով է վերաբերվում Փայտակարանի ու Բայլականի նույնացմանը (տե՛ս «Очерки», էջ 265):

Ղ. Ինճիճյանը Փայտակարան քաղաքն ու մարզը տեղադրում է Երասխից հարավ ու արևելք (տե՛ս «Ստորագրություն», էջ 317—333):

17 Ղ. Ինճիճյան, Ստորագրություն, էջ 336:

работы. Ереван, 1956, с. 66): Սա, իհարկե, անհամոզիչ մեկնաբանություն է, որովհետև «փայտ» և «կարող» բառերն ասող հայը դժվար թե շիմանար «իշխանը» կամ «տեղը»:

9 К. В. Тревер, Очерки, էջ 44—45 և հտգ.:

10 Ստրաբոն, XI, XIV, § 5:

11 «Աշխարհացոյց», էջ 109:

12 Անդ, էջ 110:

13 Տե՛ս «Աշխարհացոյց»-ին կից քարտեզը:

14 «Աշխարհացոյց», էջ 109:

15 Անդ, էջ 110:

խի միախառնվելու կետը, հարավարեւելյանը՝ Երասխի մի սակավ մասը: Մնում է պարզել հարավային սահմանը, որ ունի Արցախի հետ, ապա՝ արևմտյան սահմանը:

Արցախյան Ուտիքից բաժանող որոշակի գիծ դժվար է տանել: Աղբյուրները նման հնարավորություն չեն ընձեռում, սակայն կարելի է նշել այս մարզերից յուրաքանչյուրին պատկանող ծայրամասային կետերը, և սրանց միջև անցնող գիծն էլ կլինի մոտավոր սահման երկու նահանգների համար:

Ս. Զալալյանցն Արցախի հյուսիսային (Ուտիքի հարավային) սահմանի հայտնի կետերից է համարում Արցախի Տիգրանակերտի (այժմյան Շահբուլաղը Աղղամ քաղաքի մոտ) թիկունքի սարը<sup>18</sup>: Սա ձիշտ չէ, որովհետև այս Տիգրանակերտից հյուսիս են ընկնում Հոռեկա վանքը (այժմյան Թալիշ գյուղի մոտ, Մարտակերտի շրջանում) և շրջակաները, որոնք պատկանում էին Արցախին:

Եթե արևելքից դեպի արևմուտք շարժվելով՝ փորձենք այս կետերի միջով սահմանը գծել, կստացվի այսպես. արևելքում Բալլականը (Օրենկալա) Ուտիքին էր, Ամարասը՝ Արցախինը, Շահբուլաղի Տիգրանակերտն Արցախին էր, Պարտավը՝ Ուտիքինը, Փառխոսն Արցախինն էր, Շամքորը՝ Ուտիքինը: Արևմտյան սահմանի վրա Հնարակերտն Արցախինն էր, Խաղխաղը՝ Ուտիքինը<sup>19</sup>: Այս կետերի միջոցով տարված գիծն էլ մոտավորապես կլինի սահման Արցախի և Ուտիքի միջև:

«Աշխարհացոյցը» յոթ գավառ է հիշում Ուտիքում՝ «Առան-ոտ, Տրի, Ռոտ-Պարսեան, Աղուէ, Տուս քստակ, Գարդման, Շակաշէն, Ուտի առանձնակ՝ յորում Պարտաւ քաղաք»<sup>20</sup>:

Այս գավառները տարբեր ժամանակներում տարբեր ընդգրկումներ են ունեցել, և այժմ դժվար է անսխալ գծել նրանց սահմանները, սակայն կարելի է նշել, թե նրանցից ո՞րը մոտավորապես ի՞նչ տարածքի վրա է տեղադրվել, քանի որ աղբյուրները մեզ այդքան հնարավորություն տալիս են:

«Ուտի առանձնակ՝ յորում Պարտաւ քաղաք»-ը, պարզ է, որ Պարտավի շրջակայքն է ընդգրկել:

Շակաշէնի ստրաբոնյան տեղադրությունը, հավանաբար, համապա-

տասխանում էր նաև հետագա ժամանակների իրողությունը. «...հարթավայրից հետո գալիս է Սակասեան (Շակաշէն), որը սահմանակցում էր Այրանիայի հետ Կուր գետով»<sup>21</sup>:

Ս. Տ. Երեմյանը տեղադրում է «Զակամ (Զեգամ) գետից մինչև Կուրակ (Քյուրակ-չայ) գետը, փոված Կուր գետի հովտի աջակողմյան մասում»<sup>22</sup>: Այս գավառի մեջ էր մտնում Գանձակ (այժմ՝ Կիրովաբադ) քաղաքը:

Նահանգի ամենախոշոր գավառը, որ և պատմության մեջ կատարած իր մեծ դերով առանձնանում է մյուսներից, Գարդմանքն է: Այս գավառի մասին պահպանվել են պատմական շատ և հանգամանալից տեղեկություններ: Եվ, սակայն, հակառակ դրան, սա միաժամանակ և այն գավառն է, որի տեղադրության մեջ հետազոտողներն այնքան անհամերաշխ են իրար հետ, որ մեկը նրա տեղն է համարում այժմյան Ղաղախի շրջանը, մյուսը՝ Գիրդիման գետի ավազանը, երրորդը՝ սրանց միջև ընկած տարածքը:

Ըստ Ինճիճյանի՝ բուն Գարդմանքը տեղադրվում է Շամքորի ու շրջակայքի վրա, ձգվելով դեպի արևմուտք<sup>23</sup>:

Մ. Բարխուտարյանցը, նախ, Գարդմանքը համարում է Արցախի գավառ, ապա մի քիչ խառնում հարևանների հետ, և ստացվում է այսպիսի տեղադրություն. «Գավառն, որն ընկած է Կուրակ և Շամքոր գետակների, դաշտաբերանի և Մուսվյան լեռնաշղթայի գագաթնագծի շարունակության մեջ, ստացած է Գարդման, Գարդմանաց ձոր, Գարթմանիկ, այժմ Գանձակի գավառ անունները»<sup>24</sup>: Հետո նա գավառը տարածում է դեպի Մուսվ և Հարություն (Ղարաբաղյան լեռնաշղթայի ամենաբարձր գագաթներն են) սարերի կողմերը<sup>25</sup>: Այսքանն էլ քիչ համարելով, մի քանի տարի անց գրում է, թե «Աղվանից երկրում կա երկու Գարդման գավառ և երկու Գարդման բերդ: Առաջին համանուն գավառն ու բերդը գտնվում է Արցախի նահանգում... Երկրորդն է Շամախու գավառներից մին, որ այժմ կոչվում է Գիրդիման-Գարդման»<sup>26</sup>:

Առաջին, երկրորդ և երրորդ դեպքերում Բարխուտարյանցն իր գրքերի էջատակերին նշում է աղբյուրներ, որոնք ո՛չ Արցախի Գարդմանքն են հաստատում, ո՛չ էլ Շամախու:

21 Ստրաբոն, XI, XIV, § 4:

22 «Աշխարհացոյց», էջ 73:

23 «Ստորագրութիւն», էջ 338:

24 «Արցախ», էջ 24:

25 Անդ, էջ 258:

26 Մ. Բարխուտարյանց, Պատմություն Աղվանից, Ա, էջ 13 և հտգ.:

18 Ս. Զալալյանց, Ճանապարհորդութիւն, Բ մաս, էջ 350:

19 Իրավացի է Ղ. Ինճիճյանը, երբ Խաղխաղը ոչ միայն տեղադրում է Կուրի աջ ափին, այլև գտնում է, որ Փարպեցին «Խաղխաղ երկրին Աղուանից» (Փարպեցի, էջ 65) ասելով հասկանում էր Հայոց Աղվանքը (Հայոց արևելից կողմանք), քանի որ «Երևի՛ երկիր Աղուանից ոչ ձգէր յայսպէս Կուր գետին» (Ստորագրութիւն, էջ 344):

20 «Աշխարհացոյց», էջ 109:

Մ. Բարխուտարյանցի «Շամախու Գարդմանի» միակ իրական հիմքն այնտեղի Գիրդիման գետի անունն է, որը գեո չի նշանակում, թե Գարդման գավառ էլ է եղել գետի ավազանում: Ճիշտ էր Ստ. Կանայանցը, երբ գրում էր, թե «անունների նմանությունը եթե պատահական չէ, այլ կերպ պիտի բացատրել, գուցե գաղթականությունը, որ կտաներ հետը և Գարդման անունը»<sup>27</sup>:

Կանայանցն իրավամբ հիշում էր նաև Բուզանգին, որի վկայությունամբ՝ IV դարի երկրորդ կեսին Մուշեղ Մամիկոնյանը «Առնէր պատերազմ ընդ երկիրն Աղուանից... և թափէր ի նոցանէ բազում գաւառս, զոր հատեալ էր նոցա ի նոցանէն. զՈւտի, զՇակաշէն և զձորն Գարդմանայ... Եւ զԿուր գետ՝ որպէս և յառաջն լեալ էր, ընդ երկիրն Աղուանից և ընդ երկիրն իւրեանց սահման արարեալ կացուցանէին»<sup>28</sup>:

Կարող են ասել՝ այսքանը հարավի Գարդմանի մասին, իսկ Շամախունը կարող էր լինել ինքնին:

Սակայն մենք Գարդմանքի համար չունենք ավելի վստահելի աղբյուր, քան «Աշխարհացոյցը», որն այդ գավառը դնում է միայն Ուտիքի սահմանների մեջ և Ուտիքի համար էլ հյուսիսային սահման է ճանաչում Կուր գետը:

Բուն Գարդմանքը չպետք է շփոթել Միհրանյանների այն տիրույթի հետ, որին նրանք տեր դարձան դավով ու բռնություններով: Միհրանյանների իշխանության տարածքը ևս ավանդաբար Գարդմանք էր կոչվում, սակայն անպայման ընդգրկում էր բռնագրավված հատվածներ հարևան գավառներից:

Մեզ ամենից ճիշտ է թվում Գարդմանքի այն տեղադրությունը, որ կատարել է Ղ. Ինճիճյանը: Շամքորն ու շրջակաները՝ տարածված դեպի արևմուտք, սակայն առանց ընդգրկելու Ղազախի շրջանը, քանի որ Ղազախն ու Շամշաղինը մտնում էին մի ուրիշ գավառի մեջ, որ էր Տուս կամ Տավուշ:

Սա «Աշխարհացոյցի» «Տուս քուստակն» է: «Քուստակ» պարսկերեն նշանակում է գավառ: Ուրեմն՝ «Տուս գավառ»: Մ. Տ. Երեմյանն այս Տուսը կամ Տուս քուստակը ենթադրաբար տեղադրում է «Տաուշ կամ Տուս (Թովուզ) գետի ստորին հոսանքում»<sup>29</sup>: Բայց ինչո՞ւ միայն ստորին

հոսանքում, երբ Տուս կամ Տաուշ բերդը (որ և գավառի կենտրոնն է եղել) գտնվում է Տավուշ գետի ափունքների վրա (այժմյան Շամշաղինի շրջականերում Բերդ ավանը):

Առան-ոտը Մ. Տ. Երեմյանի կողմից ճիշտ տեղադրված է Առանոտս (այժմ՝ Գերան) գետի հովտում<sup>30</sup>, Շակաշենի և Ուտի-ոտսակի արանքում:

Առան-ոտն իր հարավային ծայրով սահմանակցվում էր Արցախի Մեծ-Առանք գավառի հետ, ենթադրել տալով, որ հին ժամանակներում հենց այս երկու գավառների տարածքն է ընդգրկել Առան կոչված երկրամասը: Հետագայում «Առան» անունը տարածվել է ամբողջ աջափնյակի վրա: Իսկ արաբական տիրապետության շրջանում Առան էր կոչվում նաև ձախափնյակը՝ բուն Աղվանքը: Սակայն արաբ հեղինակներն այս երկու Առաններն անպայման տարբերում էին իրարից:

Ուրեմն, Ուտիքի Առան-ոտն էլ գտնվում էր Գերան գետի հովտում: Միայն թե Մ. Տ. Երեմյանի կողմից ծայրահեղ չափազանցված է գավառի բռնած տարածությունը՝ 2225 քառ. կմ:

Մնացին Ռոտ-Պարսյան և Տրի գավառները:

Մ. Տ. Երեմյանը ենթադրաբար Ռոտ-Պարսյանը տեղադրում է «Խաչեն և Թարթառ գետերի միջև 770 քառ. կմ տարածությունում»<sup>31</sup>: Գիտնականի կարծիքով՝ Տրին էլ «շուրջ 530 քառ. կմ տարածությունում» գտնվում էր Տրտու (այժմ՝ Թարթառ գետի միջին հոսանքում, հետագա Ջրաբերդ գավառի տեղում): Միջին դարերում այստեղ հայտնի էին Հաթերք և Չարաբերդ կամ Ջրաբերդ ամրոցները, — գրում է Երեմյանը<sup>32</sup>:

Երկու տեղադրություններն էլ ակնհայտ սխալ են, որովհետև բռնում են Արցախի, ավելի ճիշտ՝ Միջնարցախի տարածքը... Գոնե հայտնապես Արցախին պատկանող Հաթերքն ու Ջրաբերդը պետք է զգուշացնեն այս տարածքը չկապելու Ուտիքի հետ: Մեզ զարմանալի է թվում նաև ենթադրաբար տեղադրված, ուրեմն և՛ սահմաններն անհայտ գավառի, իբր թե, բռնած տարածության որոշակի չափումը՝ 770 քառ. կմ:

Մ. Բարխուտարյանցը, մեր կարծիքով, մոտավորապես ճիշտ էր տեղադրում Ռոտ-Պարսյան (Ռոտպարսյան) և Տրի գավառները, դրանք

խոտարյանցը նույնացրել է Տիգրանակերտի հետ և ստեղծել մի նոր գավառ՝ Տուշկատակ, Տիգրանակերտ կամ Թառնագյուտ (տե՛ս «Արցախ», էջ 22):

<sup>30</sup> «Աշխարհացոյց», էջ 37:

<sup>31</sup> Անդ, էջ 79:

<sup>32</sup> Անդ, էջ 86:

<sup>27</sup> Ստ. Կանայանց, Անհայտ գավառներ հին Հայաստանի, էջ 174:

<sup>28</sup> Բուզանգ, էջ 314: Ստ. Կանայանց, նշվ. աշխ., էջ 145—146:

<sup>29</sup> «Աշխարհացոյց», էջ 86:

Տուս քուստակը ձեռագրերում աղավաղված է «Տուշկատակ» ձևով (տե՛ս Ա. Աբրահամյան, Շիրակացու Մատենագրությունը, էջ 350): Այս աղավաղված ձևն էլ Մ. Բար-

փոփոխվում Կուրի աջ ափին, մինչև Մուխան դաշտը<sup>33</sup>: Իսկապես հենց այստեղ՝ Պարտավից արևելք (Ուտի-ռոստակից հետո) սկսվելով, այս երկու գավառները պետք է բռնեին մինչև Երասխ գետը, որն Ուտիքի հարավ-արևելյան սահմանն էր: «Աղվանից աշխարհի պատմություն» մի տեղեկությունով հենց այս տարածքի վրա էլ տեղադրվում է Տրի կամ Տիր գավառը, այն թվարկված է Հաբանդ, Ամարաս, Պաղկանք, Մուխանք գավառների կողքին<sup>34</sup>: Իսկ սրանք բոլորն էլ Արցախի արևելյան գավառներն են, փոխված այժմյան Մարտունու շրջանում և նրանից արևելք, մինչև Երասխը:

Մեր տեղադրության օգտին են խոսում նաև Տրի ու Ռոտ-Պարսյան անունները: Գր. Ղափանցյանը հաստատել է, որ հայոց մեջ Տիր-Տրի անվան դործածությունը (որպես անձնանուն, տեղանուն և այլն) գալիս է պարսիկներից<sup>35</sup>: Տիրը պարսից աստվածներից էր, գիտություն հովանավորը և երազահան<sup>36</sup>:

Եթե այդպես է, այդ ազդեցությունը պետք է փնտրել սահմանամերձ գավառներում: Մանավանդ, որ հարևան մյուս գավառանունն էլ (ռոտ) Պարսյան էր («պարս» — «պարսիկ» — «պարսկական» բառից), իսկ նրա հարևան Արցախական գավառը՝ «Պարսկական»<sup>37</sup> (աղավաղված ձևով՝ «Պարզկան»):

Զի կարելի կասկածել, որ այս բոլոր գավառներն էլ զբաղեցնում էին Երասխի ու Կուրի միջագետքի արևելյան ծայրը, Մյուս Հաբանդից (Ամարասի շրջակայք) և Ուտիքի ռոստակից (Պարտավի շրջակայք) դեպի արևելք:

Արցախի ու նրա գավառների միջնադարյան աշխարհագրական նկարագրությունը ավել եմք մեր մի այլ աշխատության մեջ<sup>38</sup>: Այդ պատճառով էլ այսպես նույնի կրկնությունը նկատելով ավելորդ, անհրաժեշտ ենք համարում քննել մեր ուսումնասիրության առարկային վերաբերող մի շարք տեղանուններ, որոնք մինչև վերջին ժամանակները հայագիտության կողմից չէին արժանացել սպառիչ հետազոտության ու համոզիչ պատասխանների:

33 «Արցախ», էջ 22:

34 Կաղանկատուացի, էջ 376:

35 Гр. Капанцян, Хеттские боги у армян. «Երևանի պետ. համալսարանի գիտ. աշխատություններ», հ. 14, Երևան, 1940, էջ 301—303:

36 Տե՛ս Ագաբանգեղոս, էջ 395. «Պիպեալ ի ճանապարհի երազացուց երազահան պատման Տրի դից, դպրի գիտություն քրմաց...»:

37 «Աշխարհացոյց», էջ 109:

38 Ք. Ա. Ուլուբարյան, Խաչենի իշխանությունը X—XVI դարերում, էջ 30—38:

Նախ, հարկ ենք համարում նշելու Հայոց արևելից կողմանց պատմական աշխարհագրությանը վերաբերող երկու թյուրիմացություն մասին, որոնք շրջանառության մեջ են գտնվում տարիներ շարունակ և աղավաղում են Արևելյան Անդրկովկասի հին ու միջնադարյան պատմությունը: Ս. Տ. Երեմյանը Բաղասականը նույնացնում է Փայտակարանի հետ՝ այն տեղադրելով Կուրի ու Արաքսի միջև ու Արաքսից հարավ, իսկ աղբյուրներում հիշվող Գարգարացոց դաշտն էլ տեղադրում է Արցախի՝ Մուխանք գավառում (այժմյան Մուղանի դաշտի տեղը): Հայտնի է, սակայն, որ Բաղասականը բուն Աղվանքի մարզերից մեկն է՝ աղբյուրներում (հատկապես «Աշխարհացոյցում») հիշված Կուրի ձախափնյակի առումով և, զրվելով Արաքսից հարավ, սնունդ է տալիս այն հակապատմական տեսությունը, որի համար բուն Աղվանքին են վերաբերել ինչպես Ուտիքն ու Արցախը, այնպես էլ Արաքսի աջափնյակի մի զգալի մասը: Գարգարացոց դաշտի տեղերն էլ, բնականաբար, կլինեին զարգարները, որոնց համար Մաշտոցն աղվանական գիր է ստեղծել: Եվ բացառապես Ս. Տ. Երեմյանի այս տեղադրության հիմքի վրա վերջերս ուսումնասիրողներից ոմանք համառոտ են պնդում են, թե, իբր, Մաշտոցի աղվանական գիրը ծառայել է արցախի բնակչությանը:

«ԱՎԱՆՆԻԱ», «ԱՂՎԱՆՔ» ԵՎ «ԱՌԱՆ» ՏԵՎԱՆՈՒՆՆԵՐԸ. — Արևելյան Անդրկովկասի հին պատմության համար կարևոր նշանակություն ունի «Ալբանիա», «Աղվանք» և «Առան» տեղանունների ճիշտ մեկնաբանությունը:

Ինչպես վերը տեսանք, մեր թվականության առաջին դարից սկսած՝ հույն և հռոմեացի պատմիչները վկայել են, որ Արևելյան Անդրկովկասում գոյություն ունի Ալբանիա երկիր-պետություն՝ ընդգրկված Կովկասյան լեռնաշղթայի և Կուր գետի արանքում:

Հասկանալի պատճառով հայկական աղբյուրներն այս Ալբանիայի մասին տեղեկություններ կարող էին հաղորդել միայն V դարի սկզբից հետո: «Ալբանիա» անունն այս աղբյուրներում կարող էր ենթարկվել հայերենի օրենքներին և դառնալ «Աղվանք»: Այդպես էլ եղավ՝ հայ հեղինակների երկերում «Ալբանիա» անունն սկսեց զործածվել որպես «Ալբանիա» — «Աղվանք» (զրաբարում՝ «Աղուանք»):

Սակայն V դ. սկսած՝ «Աղվանք» տեղանվանը վիճակված չէր հայոց լեզվով ցույց տալ հույների ու հռոմեացիների ճանաչած երկիր-պետությունը, որովհետև բռնակալ Պարսկաստանը նախկին Ալբանիայից և Հայաստանի Ուտիք ու Արցախ նահանգներից կազմել էր մի վարչական

միավոր՝ մարդպանություն, որը կառավարվում էր պարսիկ մարդպանի կողմից և նույնպես կոչվում էր Աղվանք անունով:

Այսպիսով, հայ մատենագրությունն «Աղվանք» պիտի կոչեր պարսկահայատակ մարզը (որի հարավային սահմանն էր Երասխ գետը), իսկ հին իրողություններին անդրադառնալիս էլ՝ նաև հունահռոմեական աղբյուրների «Ալբանիա»-ն (որի հարավային սահմանն էր Կուրը):

Պարզ է, որեմն, որ հայ մատենագրության համապատասխան տրվել են քննելիս անհրաժեշտ է ուշադրության առնել, թե խոսքը ո՞ր Աղվանքին է վերաբերում՝ Բուն Աղվանք—Ալբանիային, թե՞ Աղվանք—մարդպանությանը, որի մեջ էին գտնվում նաև հայ Առանշահիկ նախարարական տան տիրույթները՝ Արցախն ու Ուտիքը:

Հայկական աղբյուրներում Առանշահիկների երկիրը, մարդպանության ժամանակներից սկսած, կոչվում էր տարբեր անուններով՝ «Արեվելք», «Արևելից կողմանք», «Հայոց արևելից կողմանք», որովհետև այն հին Հայաստան երկրի արևելյան մասն էր, «Աղուանից կողմանք», որովհետև այդ նոր վարչական միավորն իսկապես գտնվում էր նախկին Աղվանքի (Ալբանիայի) կողմերում, նրա անմիջական հարևանն էր. նաև՝ «Աղուանք», որովհետև մտնում էր պարսկահայատակ «Աղուանք» մարզի մեջ: Այս պայմաններում աստիճանաբար սովորական է դառնում «Աղուանք»—«Աղվանք» անունը, որն այլևս չպետք է անջատվեր այդ երկրամասից:

Ի հակակշիռ պատմական աղբյուրների ընձեռած բազմաթիվ արժանահավատ վկայությունների ու փաստերի, պատմագիտական գրականության մեջ իշխում է մի մտայնություն, որը նույնական է հայտարարում «Ալբանիան» և «Աղվանքը»: Այս տեսակետն ընդունող հեղինակների պնդումով Ալբանիա էր կոչվում Կովկասյան լեռնաշղթայից մինչև Արաքս գետն ընկած տարածքը, իսկ «Ալբանիա» տեղանունն էլ, իբր, բխում է այդ տարածքի վրա ապրած միասնական ալբան ժողովրդի (կամ ալբանացիների) անունից:

Այսօրինակ մեկնաբանությունն աղավաղում է ինչպես բուն Աղվանքի (Ալբանիայի), այնպես էլ Հայաստանի հյուսիսարևելյան սահմանների պատմությունը, աշխարհագրությունը, ազգագրական ու մշակութային վիճակները:

\* \* \*

Արդ, ի՞նչ է նշանակում «Ալբանիա». օտարների դրած անո՞ւնն է դա, թե՞ տեղաբնիկներն են իրենց այդպես կոչել:

Ամմիանոս Մարկելինոսի (IV դար) և Մովսես Խորենացու (V դար) ժամանակներից սկսած՝ մատենագիրներն ու պատմաբանները մեկնաբանում են «Ալբանիա» տեղանունը: Բայց և այնպես միչև այսօր պարզ ու անառակելի պատասխան չկա:

Ամմիանոսը հարևանցիորեն հիշում է, որ «ալբաններն իրենց անունն ստացել են լեռներից»<sup>39</sup>, սակայն չի բացատրում, թե ինչպե՞ս:

Մովսես Խորենացու բացատրությամբ, Աղվանք անվան հիմքում ընկած է համարվում աղու (անուշ, քաղցր) բառը<sup>40</sup>:

1840-ական թթ. Բաքիխանովը փորձեց «Ալբանիան» բացատրել «ալբան» անվամբ, նկատի ունենալով լատինական «ալբի» բառը՝ «սպիտակ» իմաստով<sup>41</sup>:

Բաքիխանովից շուրջ երկու տասնամյակ հետո Իվան Շոպենն էլ Ամմիանոսի նման «Ալբանիան» մեկնաբանում է որպես «լեռների երկիր»<sup>42</sup>, բայց չի բացատրում, թե ի՞նչ լեզվով և ինչու է այդպես կոչվել: Կովկասագետ Կ. Վ. Տրևերի վկայությամբ՝ Ն. Յա. Մառն էլ ունի «Ալբանիա» անվան այսպիսի բացատրություն: Տրևերը երկու անգամ անդրադառնում է Մառի մեկնաբանությանը, առանց նշելու տեղը<sup>43</sup>:

Որքան հայտնի է, «Ալբանիա»—«Աղվանք» տեղանվան հանգամանալից ուրիշ որևէ մեկնաբանություն չի եղել, եթե չհաշվենք Կ. Վ. Տրևերի, Վ. Ֆ. Մինորսկու և Ս. Տ. Երեմյանի հարևանցի զիտողությունները, որոնք հիմնականում դուրս չեն եկել եղած փորձերի սահմաններից: Վերջերս «Ալբանիա»—«Աղվանք»—«Առան» տեղանունների պատմագիտական քննության փորձ է կատարել նաև Յու. Բ. Յուսիֆովը:

Վկայակոչելով Վ. Ֆ. Մինորսկուն, Ս. Տ. Երեմյանին ու Կ. Վ. Տրևերին, Յուսիֆովը գտնում է, որ «Ալբանիա», «Աղվանք», «Առան», «Ռանի» նույն երկրամասի անվան տարբեր ձևերն են: Նա իրավամբ գտնում է, որ «...հայկական «Աղվանք» անունը և հունահռոմեական «Ալբանիան» կազմված են նույն արմատից»<sup>44</sup>: «Նշանակում է՝ «Աղվանք»-ը փոխառ-

39 Ամմիանոս Մարկելինոս, գիրք 23, գլ. 5, § 16:

40 Մովսես Խորենացի, էջ 112—113:

41 Аббас-Кули-Ага Бакиханов, Гюлистан—и Ирам, с. 9.

42 И. Шопен, Новые заметки на древние истории Кавказа и его обитателей, с. 374.

43 К. В. Тревер, 2-й, гл. 5: նույնի՝ К вопросу о культуре Кавказской Албании, М., 1960, с. 1.

44 Ю. Б. Юсифов, О наименованиях «Албания» и «Арран». «Известия АН Азерб. ССР», серия общ. наук, 1961, № 10, с. 25.

ված, բայց հայացված անունն է Ալբանիա երկրի»<sup>45</sup>: Ապա գրում է, որ «հին հունահռոմեական ու արաբական պատմիչների հաղորդած տեղեկությունների հիման վրա կարելի է ասել, թե՛ «Ալբանիան» և «Առանը» Ադրբեջանի տարածքի կոնկրետ անուններն են եղել: Հունահռոմեական (անտիկ) պատմաբաններն այս տարածքը կոչել են «Ալբանիա», արաբ հեղինակները՝ «Առան կամ Ալրան»<sup>46</sup>: Սակայն իր ստուգաբանական քնննությունները կատարելիս Յուսիֆովն «Ալբանիա—Ադուանը» խումբն անջատում է «Առան—Արան—Ռանի» խմբից, գտնելով, որ «Առանը» կազմված է «ար»-ից (որ դադստանցի լակերի լեզվով նշանակում է հարթավայր) և դարգինների «ան» ածականակերտ ածանցից»<sup>47</sup>: Յուսիֆովին հայտնի է նաև, որ սկզբնապես Առան է կոչվել Կուրի աշաֆնյակը՝ հարթ ու տաք մի վայր: Ուստի նա պատահական չի համարում, որ այժմյան ադրբեջաներենում «արան» նշանակում է «տաք ու հարթ տեղանք»<sup>48</sup>:

Յու. Բ. Յուսիֆովն այնուհետև ստուգաբանական էքսկուրսներով փորձում է ապացուցել, որ «Ալբանիան» առաջացել է «հայրյեն», «հալբի», ցեղանունից և «Ալբանիա» նշանակում է «հալբ-երի երկիր»<sup>49</sup>:

Սակայն, ցավոք, գիտնականը չի նկատում, որ այստեղ արդեն ստացվում է հակասություն. եթե «Ալբանիան» ու «Աղվանքը» նշանակում են «հալբ-երի երկիր», իսկ «Առանը»՝ «հարթ ու տաք տեղանք», ապա սրանք նույնական չեն կարող լինել:

«Ալբանիա»—«Աղվանք»-ի նման մեկնաբանությունը զժվար է ընդունել նաև այն պատճառով, որ այստեղ մի տեղանունը գոյացած է համարվում տեղաբնիկ տարբեր ցեղանուններից ու սրանց մնացորդներից, որ գործնականորեն անհնար է պատկերացնել:

Բայց ի՞նչ է նշանակում «Ալբանիա»:

Կելտերենին ցեղակից եվրոպական շատ լեզուներ, ինչպես անգլերենը, ֆրանսերենը և այլն, ունեն «ալպ»—«ալբ» բառը, որ նշանակում է «սար», «գագաթ», «բարձունք»: Եվ քանի որ «իս» մասը միշտ էլ տեղանունների հիմքերին է կցվում՝ նշանակելով «երկիր», «պետություն», ուստի «Ալբանիա» պետք է նշանակի «լեռների երկիր»:

45 Անդ:

46 Անդ, էջ 30 (տե՛ս հոդվածի ադրբեջաներեն ամփոփումը):

47 Անդ, էջ 25:

48 Անդ:

49 Անդ: Հմմտ. Н. Я. Марр, Кавказские племенные названия и их местные параллели, Пг., 1922, с. 25.

Հայտնի է, որ «Ալբանիա» կելտական անունը կա Շոտլանդիայում («Ալբանիան» Շոտլանդիայի հին անունն է)<sup>50</sup>, Իտալիայում<sup>51</sup>, Բալկանյան թերակղզու վրա և, վերջապես, Անդրկովկասի հյուսիսարևելյան մասում: Հատկանշական է, որ բոլոր այս վայրերն էլ լեռնոտ են և համապատասխանում են իրենց իսկ «Ալբանիա»—«լեռների երկիր» անվանը:

Պատմական այս փաստը բացատրվում է կելտական ցեղերի կատարած ասպատակություններով, որոնց ընթացքում նրանք սեփական «Ալբանիա» անունը թողել են իրենց նվաճած շատ երկրներում:

Կելտերի հին բնակավայրերն արևելքում հասնում էին մինչև Ալպերը, և բնական է, որ այս լեռներն իրենց անունն ստացել են տեղաբնիկներից («ալպ»՝ սար, գագաթ, բարձր):

Մ. թ. ա. առաջին հազարամյակի կեսերին կելտ-գալերի ալիքները հասել էին Փոքր Ասիա, այնտեղ ստեղծել Գալատիա (հայկական ալյուրներում՝ Գաղատիա) պետությունը<sup>52</sup>:

Ինչ վերաբերում է Կովկասյան, ավելի ճիշտ՝ Անդրկովկասյան Ալբանիային, հավանական է ենթադրել, որ կելտական տեղաշարժերի ալիքն այստեղ է հասել մ. թ. ա. II—I դարերում:

Ուշագրավ է, որ, ըստ «Պատմություն Ադուանից աշխարհի» երկի, կելտերը կովկասաբնակներ են: Պատմության Ա գրքի Բ գլուխն ունի հետևյալ հետաքրքիր հիշատակությունը. «Եւ որդիք Յաբեթի՝ Գամեր և ի նմանէ Գամիրք: Մագոգ և ի նմանէն՝ Կելտք և Գաղատացիք»<sup>53</sup>: Գալերի կամ գաղատացիների մասին խոսում է նաև Խորենացին<sup>54</sup>, հայերի և կելտ-գաղատացիների գինական համերաշխությունն ընդգծելով հետևյալ տեղեկությամբ. Անտիոքոս թագավորը «ովահան նահապետ Ամատունաց արևելեան գնդան և զԳաղատացի զորս ընդ նմա առաքեաց զկողմամբ Ատրպատականի, ունել պահ յարքայէն Պարսից»<sup>55</sup>:

Անհրաժեշտ ենք համարում այստեղ բերել կարևոր նշանակություն

50 „The Enciclopedia Britannica“, Cambridge, 1910, p. 487.

51 «Ալբանական լեռներ» են կոչվում Հռոմից հարավ-արևելք գտնվող հանգած հրաբուխները: Կենտրոնում բարձրանում է «Mons Albanus»-ը (տե՛ս ВСЭ, М., 1950, с. 161):

52 Անդ: Տե՛ս նաև Ю. Симонов, Гелы—потомки древних кельтов. Журнал «Наука и жизнь», 1976, № 5, с. 142—143.

53 Կաղանկատացի, էջ 10:

54 Խորենացի, էջ 103, 142, 262:

55 նույն տեղում, էջ 262:

ունենցող պատմական մի վկայությունն է, որը դարձյալ վերաբերում է կելտ-գաղատացիների ու Կովկասի առնչություններին:

Եղիշեն Կովկասյան լեռնաշղթայի հյուսիսային լանջերի վրա ապրողներին մասին խոսելիս գործ է ածում «խալանդուրք» և «աշխարհ հայլանդրաց»<sup>56</sup> անունները, որոնք մինչև օրս հետազոտողների կողմից կամ համարվել են անբացատրելի թյուրիմացություն, կամ էլ արժանացել են թաղրական ու կամայական բացատրությունների, ինչպես՝ «հոների արքայական հորդայի անուն»-ից<sup>57</sup> մինչև «խալանդուրք—ընտիր թուրք»<sup>58</sup>, կամ՝ «եկվոր թուրք»<sup>59</sup>:

Եղիշեի պատմության մեջ այս բառն օգտագործված է երեք անգամ, երկուսը՝ սեռական հոլովով, մեկն՝ ուղղական: Առաջին անգամ. «Գաղարեցին հայլանդուրք ելանել ընդ պահակն ձորայ»: Կարծում ենք, որ «խալանդուրքը» գրիչները չեն հասկացել և փորձել են հայերեն կարգալ: Ստացվել է «հայլ ընդ ուրուք»<sup>60</sup>, որը ոչ մի իմաստ չունի տվյալ կապակցության մեջ. «գաղարեցին հայլ ընդ ուրուք ելանել ընդ պահակն ձորայ»: Հրատարակիչներն էլ այս բառն ընտրել են օգտագործած «խալանդուրք» ձևի օգնությամբ և ստացել են «խալանդուրք»: Քանի որ մեր ունեցած ձեռագրերում գերիշխողը «Հայլ ընդ ուրուք» ձևով տարբերակն է, մենք կարող ենք հավասարապես կարգալ և «խալանդուրք», և «հայլանդուրք»: Մեր կարծիքով՝ այս «հայլանդուրքը» կելտական բառ է (highlander,) որ նշանակում է «լեռնարնակ»<sup>61</sup>: Այժմ էլ դեռևս այդպես

56 «Եղիշեի վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին», Երևան, 1957, էջ 12, 141, 198:

57 3. Մարկվարտը «խալանդուրք»-ը բացատրել է որպես «հոնաց արքայական հորդա» (տե՛ս Eranschahr nach der Geographie des Ps. Moses Chorenaci, Berlin) 1901, s. 96.

58 Մ. Սեիդովի կարծիքով՝ «խալանդուրք» նշանակում է՝ «ընտիր թուրքեր» (տե՛ս Մ. Երա Еришенин вэ Мовсес Гагангайтуклунуп тарих эсэрлэриндэ «хайландург» исталаһы һаггында. «Известия АН Азерб. ССР», серия общ. наук, 1965, № 6.

59 В. Гукасян, К освещению некоторых вопросов истории Азербайджана в монографии «Азербайджан в VII—IX вв.». «Известия АН Азерб. ССР», серия общ. наук, 1968, № 4, с. 121.

60 Մատենադարան, ձեռ. № № 1890 (1174 թվականից), 4809 (1310 թ.), 1920 (1569 թ.), 1862 (1641 թ.), 1404 (1664 թ.), 2639 (ժէ դար), 1889 (1675 թ.), 1432 (1678 թ.), 4351 (1639 թ.), 4584 (1668 թ.), 573 (ժէ դար), 1458 (1705 թ.):

61 «Բառարան անգլիարէն և հայերէն», աշխատասիրեալ ի հ. Յարութիւն վ. Ա. Գեղեան, Վենետիկ, 1868, էջ 362 բ: «Англо-русский словарь», составил В. К. Мюллер, М., 1962, с. 476; «Англо-русский словарь», под ред. О. С. Ахмановой, М., 1968, с. 257.

և կոչվում Շոտլանդիայի (հին Ալբանիայի) լեռնային մասերի բնակիչները: Իսկ «հայլանդը», ինչպես կելտերի, այնպես էլ նրանց ժառանգորդ անգլիացիների լեզվով նշանակում է «լեռնաստան», «բարձրադիր տեղ»:

Այս ուշագրավ փաստը (եթե ճիշտ է նրան տրված մեր մեկնաբանությունը գալիս է մի անգամ ևս շեշտելու կելտ-գաղատացիների սերտ կապը Կովկասի հետ և առավել հաստատուն հիմքի վրա դնելու արևելյան Անգրկովկասի անդրկուրյան տարածքին նրանց տված «Ալբանիա» տեղանվան իսկությունը:

Հետագայում, երբ եկվոր թուրքական ցեղերն ամրացան Կուրի ավազանում և հին Ալբանիայի դաշտային մասի բնակիչ ցեղերին մասամբ ձուլեցին իրենց մեջ, մասամբ էլ մղեցին դեպի հյուսիս՝ նրանց առավել լինոտո բնաշխարհը, — Ալբանիան բաժանվեց երկու մասի՝ հարավային կամ հարթավայրային, որը վաղուց ի վեր կոչվում էր Շիրվան, և լեռնային, որի համար եկվորները նոր անուն չփնտրեցին, այլ թարգմանեցին հին հայտնի երկրանունը՝ «Ալբանիա» — «լեռների երկիրը» դարձնելով «Գաղստան»:

Այսպիսով, «Ալբանիա» չի նշանակել «ալբանների երկիր»: Այն, մեր կարծիքով, կելտական «լեռների երկիր» անունն է, որից էլ երկրի բնակիչները կոչվել են «ալբանցիներ»: «Ալբանիան» էթնիկական անուն էլ չէ, քանի որ ըստ Ստրաբոնի՝ ալբանցիներ էին Ալբանիա երկրում բնակվող 26 ցեղերը:

Այժմ տեսնենք, թե ի՞նչ ըմբռնումներ կային «Ալբանիա» երկրի, նրա բնիկների ու սրանց ներքին կյանքի մասին իրենց մերձավորագույն հարևանի՝ Հայաստանի մեջ:

Փավստոս Բուզանդը ճանաչում է Կուրից հյուսիս բնակվող տարալեզու խառնիճաղանջ ցեղերին, որոնց գլխավորն էր Մազքթաց թագավորը, և սրա երկիրը Հայաստանի հետ սահմանակից էր Կուր գետով. «Եկն անց ըստ իւր սահմանն ընդ գետն մեծ ընդ Կուր, և եկն տարածեցաւ ելից գերկիրն Հայոց աշխարհին»<sup>62</sup>:

Նախամարզպանական իրականությունից խոսելիս Բուզանդն անդրկուրյան երկրի Աղվանք անունն էլ է տալիս: Պատմում է, որ Պապ թագավորը (368—374 թթ.) և սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանը վերանվաճում են Արշակ Բ-ի դեմ ապստամբած գավառները «և զԿուր գետ՝ որպէս

և յառաջն լեալ էր, ընդ երկիրն Աղուանից և ընդ երկիրն իւրեանց սահման արարեալ կացուցանէին»<sup>63</sup>:

IV դարի առաջին կեսին հայոց հյուսիսարևելյան նահանգների եպիսկոպոս Գրիգորիսը գնացել էր Մազքթաց երկիրը՝ այնտեղ քրիստոնեություն տարածելու: Բարբարոսները նրան տանջամահ արին: Այն ժամանակ Գրիգորիսի հետ գնացած սարկավագները նրա մարմինը տեղափոխեցին Արցախի Հաբանդ գավառը և թաղեցին Ամարաս ավանում: Սա, իհարկե, նախամարդպանական շրջանի իրողությունն է: Մինչդեռ այս պատմությունն անելիս Փավստոսն արդեն օգտվում է մարդպանական ժամանակի տարբերակումներից և Արցախի Հաբանդ գավառը դնում «Աղվանից կողմանց» մեջ, միաժամանակ շմոռնալով զգուշացնել, որ դա հայոց սահմանների ներսում է. սարկավագները Գրիգորիսի մարմինը «...բերին ի գաւառն իւրեանց ի կողմանս Աղուանից, ի սահմանս Հայոց ի Հաբանդ, ի գէօղն որ անուանեալ կոչի Ամարագ»<sup>64</sup>:

«Աղվանքի» մասին հայ մատենագրության մեջ եղած տեղեկությունների հիմնական աղբյուրը Մովսես Խորենացու բացատրությունն է, որը հասկանալի կնշանակի շիտակ ելակետ ունենալ արևելյան Անդրկովկասի հին պատմությունը ճիշտ բացատրելու համար:

Խորենացին Մեծ Հայքի պետության արևելյան նահանգների վրա կարգված առաջին կուսակալ-իշխան է ճանաչում Առանին, որ հայկազուն Միսակի զավակներից է, ապա գտնում է, որ Առանի սերունդներից են առաջացել այդ զավառների իշխանական տները, ինչպես նաև Ուտիքի բնակչությունը:

Ըստ Կ. Վ. Տրևերի բացատրության, Խորենացին ասել է՝ Առանն Ալբանիայի առասպելական-ավանդական թագավորն է, որի անուշ (աղու) բարբից առաջացել է «Ալբանիա» տեղանունը<sup>65</sup>: Գիտնականը կարծում է, որ «Առան»-ը լույս է սփռում մինչև այժմ չլուծված այն հարցի վրա, թե ինչպե՞ս են հնում իրենք իրենց կոչել արբանները. «Հնարավոր է, որ երկիրն իսկապես կրել է ավանդական նախնի Առանի անունը, իսկ հույներն ու հռոմեացիները կարող էին այդ անվանը տալ իրենց լեզուներին մոտիկ հնչողություն»<sup>66</sup>: Այսբանից հետո էլ Տրևերը գտնում է, որ Առանի ժա-

63 Անդ, էջ 314: Բուն Աղվանք-Ալբանիայի սահմանների քննությունը տե՛ս Բ. Улудабян, О границах древнего Агванка. «Բանբեր նրեանի համալսարանի», 1979, № 1, էջ 109—124:

64 Բուզանդ, էջ 23:

65 К. В. Тревер, նշվ. գիրքը, էջ 4:

66 Անդ, էջ 136:

նանդներից են սերվել «հիմնականում Կուրի ձախ ափին բնակվող ցեղերը»<sup>67</sup>, և «Առանն ավանդական նախահայրն է (родоначальник) ավանդական ցեղերի»<sup>68</sup>:

Կ. Վ. Տրևերն Առանի ու նրա հոր՝ Միսակի շուրջն ստեղծած այսօրինակ տեսությունն վրա հնարավոր է համարում կառուցել մի վարկած, որով, իբր թե, «ըստ Մովսես Խորենացու «Միսական» կամ «Սյունիք» էր կոչվում Հայաստանի ու Արցախի միջև, Սևանից հարավ գտնվող այն մարզը, որը նախապես չի մտել արբանական ցեղային միություն մեջ»<sup>69</sup>:

Ուրեմն, պարզվում է, որ, ըստ Խորենացու, Սյունիքն ու Արցախը Հայաստան չէին. Արցախը մտնում էր արբանական ցեղային միության մեջ, և միայն Սյունիքն էր, որ չէր մտնում, բայց չէր մտնում նաև Հայաստանի՝ մեջ, բանի որ գտնվում էր «Հայաստանի ու Արցախի միջև»: Եվ այս բոլորն էլ, իբր թե, ըստ Մովսես Խորենացու:

Իրականում, ըստ Մովսես Խորենացու, Մեծ Հայքի միասնական պետության հիմնադիր Վաղարշակ թագավորը կարգավորում է իր տերության սահմանները, ապա իշխաններ ու կուսակալներ է նշանակում երկրի բոլոր նահանգների վրա: Պատմահայրն այս ամենի մասին խոսելուց առաջ հավատացնում է, որ ինքը պատմում է ճշմարիտ պատմություն՝ հեռու առասպելական դատարկաբանությունից. «Այս դրուագ մեծ և հաւաստի պատմութեամբ լի, և արժանի բանից ողորկագունից և յուրվից... թողում զառասպելացն բաջաղանս»<sup>70</sup>: Այս հավաստիացումից հետո նա տեղեկացնում է, որ Վաղարշակի տերությունը հիմնականում ընդգրկում էր հայ ժողովրդին, որովհետև թագավորն իր երկրի համար սահման էր դրել հայոց լեզվի տարածման եզերքներով՝ «զեզերք հայկական խօսիցս»: Եվ ահա հենց այսպես. «զեզերք հայկական խօսիցս ... զարևելից հիւսիսոյ կողմանն կարգէ կողմնակալութիւն՝ զայր անուանի և յամենայն գործ մտաւորութեան և հանճարոյ առաջին զԱռան, առ մեծ գետովն, որ հատանէ զղաշտն մեծ, որ անուանի Կուր»<sup>71</sup>:

Այնուհետև Խորենացին նշում է, որ իր պատմության առաջին գլուխքում մոռացել է հիշատակել այս տոհմը, այսինքն՝ Միսակից սերված այն գունդը, որ ժառանգել էր Աղվանից դաշտը և այս դաշտի լեռնակողմը՝ Նրասիս գետից մինչև Հնարակերտ ամրոցը, որը գտնվում էր Կուրի

67 Անդ, էջ 66:

68 Անդ, էջ 144:

69 Անդ, էջ 146:

70 Խորենացի, էջ 109:

71 Անդ, էջ 111—113:

վրա. «Բայց զայս զիտեա, զի զցեղս զայս մեծ և անուանի մոռացումն եղև մեզ յառաջնումն մատենին յիշատակել զգունդն, որ ի Սիսակայ, որ ժառանգեաց զղաշտն Աղուանից և զլեռնակողմն նորին դաշտի, ի գետոյն Երասխայ մինչև ցամուրն որ ասի Հնարակերտ. և աշխարհն յանուն քաղցրութեան բարուց նորա անուանեցաւ Աղուանք. զի աղու ձայն էին զնա»<sup>72</sup>:

Ուրեմն, Սիսակից սերված Առանը կուսակալ կարգվեց Երասխից մինչև Կուր գետն ընկած երկրամասի վրա (երկու անգամ շեշտվում է հյուսիսային սահմանը. մեկ՝ Կուրը. մեկ էլ՝ Հնարակերտը, որ Կուրի վրա էր)<sup>73</sup>: Պատմահայրը միաժամանակ վկայում է, թե ասում են՝ Առանի սերունդներից են սերվել ուտիացիները, նաև Գարդմանքի, Ծավղեից (Արցախի) և Գուգարացոց իշխանությունները. «Ի սոցա զաւակաց ասեն սերեալ զազգն ուտեացոց և Գարդմանացոց և Ծավղեացոց և Գուգարացոց իշխանութիւնսն»<sup>74</sup>:

Իհարկե, Խորենացիով «Ալբանիայի» ու «Աղվանքի» հարցը չի լուծվում, սակայն պարզվում է երկու շատ կարևոր հանգամանք. մեկ՝ որ հայկական աղբյուրների «Աղվանք» տեղանունը, որքան էլ ծագամբ նույնանա հունահռոմեական հեղինակների «Ալբանիայի» հետ, գործածություն ուրտով, կիրառությունը, իսկ մարդպանության շրջանի առումով՝ սկզբունքորեն, տարբերվում է նրանից:

Երկրորդ, որ «Աղվանք» տեղանունը երկրամասի բնակչության ցեղային նկարագրի հետ ոչ մի կապ չունի, որովհետև, եթե մինչև այսօր

<sup>72</sup> Անդ, էջ 113:

<sup>73</sup> Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Բ, մասն Ա, Երևան, 1957, էջ 308—309; J. Markwart, Das itinerar von Artaxata nach Armastica, Wien, 1928, էջ 30—31; К. В. Тревер, Очерки, էջ 145 և հտ.: «Աշխարհացոյց», էջ 63:

<sup>74</sup> Խորենացի, էջ 113: Այս հրատարակության մեջ «գուգարացոց»-ի փոխ. տպված է «գարգարացոց», որ սխալ է: Խոսքը վերաբերում է Գուգարին. տե՛ս «Մովսէսի Խորենացոյ Մատենագրութիւնք», Վենետիկ, 1865, էջ 193, 258: նաև՝ Հ. Համբարյան, Գարգարացիք, թե՛ Գուգարացիք («Հանդես ամսօրյա», 1910, էջ 242): Մ. Էմինը այս նույն հատվածի վերջին նախադասությունը ուսուրեն է թարգմանել այսպես.

«Говорят, что от потомков Арана происходят племена ути, гардманы, цодеи и княжество Гаргарское (իւմ'ս Гугарское—Բ. ՈՒ.), տե՛ս М. Хоренский, История Армении, пер. Н. О. Эмина, М., 1893, кн. II, гл. VIII. Խորենացու երկում ոչ թե «племена» է, այլ «племя» («գազգն Ուտեացոց» — племя утийцев») և ոչ թե «княжество» է, այլ «княжество» («իշխանութիւնսն». հոգնակի թվի հայցական հոլովը, որ վերաբերում է երեքին՝ «Գարդմանացոց, Ծավղեացոց և Գուգարացոց»):

հետազոտողները, որոշ բացառությամբ, «Աղվանք» ասելով հասկանում էին այն երկիրը, ուր, իբր, թե, աղվաններ կամ ալբաններ են բնակվել, ապա Խորենացու նշած վերոհիշյալ Աղվանքը հայկական երկրամաս է, հայոց լեզվի սահմանների մեջ ընդգրկված աշխարհ: Չմոռանանք, որ Խորենացին դրան զուգահեռ, երբեմն էլ Աղվանք ասելով հասկանում էրուն Աղվանքը:

Հնարավոր է, որ պատմիչն այս անվան բացատրության մեջ օգտագործել է միայն առասպելական-ավանդական վարկածը: Սակայն միանգամայն պարզ է նաև մի այլ բան. որ նա ուրիշ ելք կամ ճշմարիտ բացատրություն չի տեսել, որովհետև, եթե երկրամասի ցեղային պատմությունը համապատասխան բացատրություն հուշեր, դժվար թե նա հրատարակեր այդ բացատրությունից, քանի որ «Պատմության» տասնյակ էջերում՝ իր ժամանակ արդեն հայացած այս կամ այն զավառի բնակչության, այս կամ այն իշխանական տոհմի ոչ հայկական անցյալը ներկայացնում է ամենայն մանրամասնությամբ:

Ուշագրավ է, որ սկսած Խորենացու պատմությունից՝ հայ աղբյուրները Աղվանք ասելիս հիմնականում հասկացել են աջափնյա հայկական գավառները: Այս պարագան արձանագրել են ինչպես հայ պատմաբաններից ու բանասերներից շատերը, այնպես էլ այլազգի ուսումնասիրողներ Ի. Շոպենը, Կ. Գանը, Ս. Յուզկովը<sup>75</sup>:

Չարմանալին այն է, որ այսքանից հետո և հատկապես այն բանից հետո, երբ հենց «Աղվանից աշխարհի պատմության» առաջին իսկ էջերում կարգում են, թե Աղվանք է «ի գետն Երասխայ մինչև ցամուրն Հնարակերտ» (Կուրի վրա)<sup>76</sup>, — վերցնում ու Կուրից հյուսիս ընկած Կովկասյան Ալբանիայի, նրա թագավորության ու բնակիչ ցեղերի պատմությունն են գրում, հիմնականում քաղելով Մովսէս Կաղանկատվացու գրքի տեղեկությունները՝ որպես իբր թե հին Աղվանքի մասին խոսող նյութեր:

Ընթերցողին ենք թողնում դատելու, թե ինչպիսի՞ մոլորություն է այսպիսի պատմությունը, որ գրվել է տարիներ շարունակ և դեռ ոմանց կողմից գրվում է մեր օրերում:

Չի կարելի ասել, թե հակառակը չի կատարվել: Լեռն էլ, օրինակ, Ալբանիայի մասին Ստրաբոնի ու հունահռոմեական մյուս հեղինակների

<sup>75</sup> С. В. Юшков, К вопросу о границах..., с. 137.

<sup>76</sup> Կաղանկատուացի, էջ 14: Ճիշտ է, «Աղվանքի պատմության» մեջ նկատվում է նաև մարդպանական Աղվանքի իր անցյալով հաշվի առնելու որոշակի միտում, սակայն դա այնտեղ որակ չի կազմում:

տեղեկություններն էր տարածում աջափնյա հայկական գավառների վրա, և հետևանքը լինում էր այն, որ Արցախի բնակիչներ էին կնքվում ալբանական ցեղերն իրենց քաղաքական կյանքով ու կենցաղով:

Սակայն, եթե կեռոյի ժամանակի աղբյուրագիտական անբավարար մակարդակը նման թյուրիմացությունների տեղիք տալիս էր, ապա այսօր հրապարակի վրա են անհամեմատ մեծ թվով հայ ու օտար աղբյուրներ, որոնց առկայությամբ ոչ մի կերպ չի կարելի հաշտվել վերոհիշյալ հակապատմական մոլորությունների հետ:

Մեր այն մատենագիրները, որոնք Աղվանք ասելիս հիմնականում հասկանում էին Կուրի աջափնյակը, ձախափնյակի համար հաճախ գործ էին ածում կփինք և Մաղթթաց աշխարհ (կամ Չող) անունները: Օրինակ, Կազանկատվացու Պատմության մեջ «Ալբանիայի» փոխարեն տիրական է «կփինք», «Լփնաց աշխարհ», որը բռնում է անդրկուրյան Ալբանիա երկրի արևմտյան մասը և հարավից Աղվանքին սահմանակից է Կուր գետով: Աղվանքի թշնամիները Կուրն անցնում են, մտնում Ուտիք, և «ինքեանք անդրէն դարձեալ՝ բնակէին ի կողմանս դաշտին առ սահմանօրն կփնաց»<sup>77</sup>: Աղվանքի բանագնացներն իրենց երկրի սահմանն «ընդ գետն մեծ Կուր» անցնում են, ապա այդ սահմանից հետո տասներկու օր քայլում կփնաց երկրով, մինչև հասնում են նրանց մայրաքաղաքը<sup>78</sup>:

Միայն Կաղանկատվացին չէ, որ Աղվանքի հյուսիսային հարևան է ձանաչում կփնաց աշխարհը:

Կովկասագետ Շոպենն այն համոզմունքն է հայտնել, թե «կփինք-լբնիա» անվան մեջ «չի կարելի չձանաչել խաթարված վանկական «Ալպանիա», «Ալբանիա» կամ «Ալանիա» բառը»<sup>79</sup>:

Շոպենից յոթնասուներորդ հետո «Ալբանիա-լբնիա-կփինք» հարցին անդրադարձավ Ս. Վ. Յուշկովը և նա էլ, Շոպենի կարծիքին անտեղյակ, իր հերթին հաստատեց, որ «լբնիան (կփինքը) Ալբանիա բառի ձևափոխությունն է»<sup>80</sup>: Իսկ Ս. Ս. Երեմյանը 1939 թ., համադրելով մի շարք տեղանուններ, վերստին հաստատեց «Ալբանիա»—«լբնիա»—«կփինք» բառերի նույնությունը<sup>81</sup>:

77 Նույն տեղում, էջ 263:

78 Նույն տեղում, էջ 270:

79 И. Шопен, նշվ. աշխ., էջ 373:

80 С. В. Юшков, նշվ. աշխ., էջ 137—138:

81 С. Т. Еремян, Моисей Каланкатуйский о посольстве албанского князя Вараз-Трдата к хазарскому хакану Алп-Илитверу, с. 148—149.

Հունահռոմեական հեղինակների Ալբանիա երկրի արևելյան մասը հայկական աղբյուրներում և հատկապես Աղվանքի պատմության մեջ կոչվում է Մաղթթաց աշխարհ կամ Չող (Չող մայրաքաղաքի անունից): Այստեղ էր նստում ալբանական կոչված Արշակունի թագավորական տունը, որին հաճախ էր հաշտվում դառնալ ամբողջ անդրկուրյան երկրի ալբանական ցեղերի զլխավորը<sup>82</sup>:

Ուրեմն, հայկական աղբյուրները, որոնք օտարների համեմատությամբ ավելի հանգամանորեն գիտեին անդրկուրյան երկիրը, այնտեղ տեսնում էին հիմնականում երկու խոշոր միավոր՝ կփինք (որն Ալբանիա անվան հայկական մի այլ ձևափոխությունն է) և Մաղթթաց երկիրը՝ Չող կամ Չոր մայրաքաղաքով: Այս հանգամանքը հաստատող ամենալուրավոր վկայություններից է Աղվանից կաթողիկոսության տիտղոսանիշը, որի մեջ առկա էր այդ կաթողիկոսությանը ենթակա երկրամասի վարչական բաժանման պատկերը. 551 թ. սկսած «կալան սովորութիւն գրել ի պարուակի թղթոյն «Աղուանից, կփնաց և Չողայ կաթողիկոսի»<sup>83</sup>: Սա այլ բան չէր նշանակում, քան արևելյան Անդրկովկասում վարչական երեք միավոր տեսնելը: Դրանցից երկուսը վերոհիշյալ կփինքն ու Մաղթթթե—Չորն էին, որոնք ընդգրկում էին հունահռոմեական աղբյուրների ձանաչած Ալբանիա երկիրը: Իսկ երրորդը հայկական աղբյուրների Աղվանքն էր կամ Կուրի ու Երասխի միջագետքը:

Ինչ վերաբերում է «Առան», «Արան», «Ռանի», «Ալ-Ռան» խմբին, պետք է հաստատապես ասել, որ այս բոլորի հիմքը հայկական «Առանն» է՝ իր ավանդական-պատմական հիմքով ու տրամաբանությամբ:

«Առան» անվամբ կոչվել է Արցախի կենտրոնական ու ամենամեծ գավառը՝ Մեծ-Առանը: «Առան»-ը մտնում էր նաև Ուտիքի Առանոտ (Առան-ոտ), Առանձակ (Առան-ձակ) գավառանունների մեջ: Հնարավոր է, որ այս երկու նահանգները միասին էլ հնուց ի վեր կոչված լինեին Առան ընդհանուր անունով, որովհետև, ինչպես վերը՝ հորենացու վկայությունը քննելիս տեսանք, հայկական ավանդությունն Առան նախուց սերված էր համարում այս գավառների հայ բնակչությունը, ինչպես նաև նրանց հայ իշխանական տները (Առանհահիկները):

Առան ասելով Կուրի աջափնյակն էին հասկանում նաև վրացի<sup>84</sup> ու պարսիկ հեղինակները: Պարսկական հինավուրց մի աղբյուր՝ Զրադաշ-

82 Բուգաևդ, էջ 24: Խաբենացի, էջ 258, 266 և հո.:

83 Կաղանկատուացի, էջ 392:

84 Տե՛ս «Համառոտ պատմութիւն Վրաց՝ ընծայեալ Զուանշէրի պատմչի», Վենետիկ, 1884, էջ 29, 73, 75:

տական օրինագիրքը, Որմիզդին է վերագրում 16 դանազան բարեբեր երկրների ստեղծումը, նրանց շարքում հիշում է Առանը՝ Արաքսի ձախ ափին, ապա նշում, որ «Առանը Հայաստանի մասն է՝ ամենաբարեխառն կլիմայով»<sup>85</sup>։

Հայ պատմագիրները (Վարդան Արևելցի, Կիրակոս, Ստ. Օրբելյան և այլք, ինչպես նաև վիմագրական բազմաթիվ նյութեր) «Առան» անվամբ կոչել են միայն Կուրի աջափնյակը, որ իսկապես բարեխառն կլիմա ունի. հարևան Փայտակարանի համեմատությամբ՝ զով, լեռնոտ հյուսիսի (Ալբանիա—Գաղստան) ու հյուսիսային Հայաստանի համեմատությամբ՝ տաք։ Եվ եթե շրջակա լեռնոտ վայրերի բնակիչները՝ թե՛ հայերը, թե՛ աղբբեջանցիները և թե՛ Գաղստանի տարալեզու տերերը, «Առան» ասելիս հասկանում են «տաք երկրամաս», այդ ոչ թե նրանից է, որ Գաղստանի ինչ որ լեզվով «արան» նշանակում է «տաք», ինչպես կարծում է Յուսիֆովը, այլ որովհետև այդ լեզվով խոսողներն «Առան»— «Առան» երկրամասի հետ սկզբից և եթ զուգորդել են տաք վայրի ըմբռնումը, և դա էլ արմատավորվել է նրանց գիտակցության մեջ։ Հնում նման երևույթ տեղի է ունեցել նաև «Սիբիր» անվան հետ։ Ո՛չ սիբիրցիների համար այն սառն ու ցուրտ երկիր է ճանաչվել, և հաճախ Սիբիրյան երկրամասի հետ ոչ մի առնչություն չունեցող որևէ տեղ ևս կոչել են «սիբիր»՝ միայն այն պատճառով, որ վերջինս ցուրտ վայր է եղել։

Դառնալով արաբական աղբբուրներին, պետք է ասել, որ վերջիններս համար Առանը հիմնականում Երասխի ու Կուրի միջև ընկած տարածքն է, որն արևմուտքում հասնում է մինչև Սևանի ափերը։

Յակոբ ալ-Համավին իր «Աշխարհագրական բառգրքում» Առանի մասին գրում է. «Առան» պարսկերեն անունն է ընդարձակ նահանգի, որ բազմաթիվ քաղաքներ ունի։ Դրանցից են Ջանզան (Գանձակ)... Պարտավը, Շամքորը և Բայլականը։ Իսկ Աղբբեջանի (Ատրպատական) և Առանի միջև Առասա (Երասխ) կոչված գետն է, որի հյուսիսային և արևմտյան ափերի վրա տարածված գավառները Առանի մասն են կազմում, իսկ արևելյան եզրերի երկրամասը պատկանում է Աղբբեջանին։ Նասրն ասում է, թե Արմինիայի նահանգներից մեկն է Առանը, որը Սիսականի հետ միասին է հիշատակվում»<sup>86</sup>։

Ինչպես պարզ երևում է, արաբները Հայաստանին պատկանող

Առան են կոչում այն երկրամասը, որ նորենացուց սկսած՝ հայ հեղինակների կողմից ճանաչվում էր որպես Աղվանք, ինչպես նաև Առան։

Սակայն երբ հարցը վերաբերում էր ամբողջ Հայաստանին ու նրա հարևան Ալբանիային, արաբները վերջինս կոչում էին Առան և այն Հայաստանից անշատում Կուր գետով։ Օրինակ, հենց մեր վկայակոչած ալ-Համավին ասում է. «Քուրը (Կուր) գետ է Հայաստանի և Առանի միջև»<sup>87</sup>։ Արաբները Կուրի աջափնյա Առանն ու ձախափնյա Առանն էլ համարում էին վարչաքաղաքական ու ազգագրական տարբեր նահանգներ։ Իբն-Հաուկալ արաբ մատենագիրը (գրել է 977—978 թթ.) անդրկովկասյան վարչական միավորները թվարկելիս հենց այդպես էլ հիշում է՝ «Երկու Առաններ» և սա կրկնում է երկու անգամ՝ հարկատու նահանգները թվարկելիս<sup>88</sup>։

Դիտելով «Առան» տեղանվան գործածության ոլորտը հարյուրամյակների ընթացքում, նկատում ենք մի հետաքրքիր երևույթ. այնպես, ինչպես «Աղվանքը» պատմական մի փուլում լինելով Կուրի ձախափնյակի տարբերակիչը, հետագայում ոտք դրեց աջափնյակ, տարածվեց նաև այս երկրամասի վրա, դառնալով բացառապես նրա անունը, այդպես էլ նախապես միայն աջափնյակի հետ կապված «Առանը» արաբների օրոք (և հենց այդ արաբների երկերում) մեկ-մեկ տարածվում էր նաև Կուրի ձախափնյակի վրա։ Սակայն անդրկուրյան Աղվանքի վրա Առան անունն արմատներ չձգեց, չհիմնավորվեց, որովհետև նույն արաբներն այդ երկրամասում ստեղծեցին վարչական նոր միավորումներ՝ Գերբենդի, Շիրվանի ու Շաքիի ամիրայությունները, որոնց անուններով էլ հետագայում սկսեցին կոչվել նրանց զբաղեցրած տարածքները։

87 Անդ, էջ 102։

88 «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», вып. 38, Тифлис, 1908, с. 99—100, 105—106.

85 «История религии древнего мира. Персия, СПб., III, с. 148. Նաև՝ «Բառարան պարսկերեն», Պոլիս, 1826, էջ 102։

86 «Արաբական աղբբուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին», կազմեց Հ. Նալբանդյան, Երևան, 1965, էջ 12։

ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ ՀՅՈՒՄԻՍԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԵԶՐԸ,  
ԵԶԵՐԱՊԱՀ ԱՐՑԱԽԱՅԻՆ ԲԱՐԲԱՌԸ ԵՎ  
ՀԱՐԱԿԻՑ ՀԱՐՑԵՐԻ

Ամեն մի լեզու արտացոլում է իրենով խոսող ժողովրդի կյանքի ու պատմության կարևորագույն երևույթները: Եվ դժվար է լիովին հասկանալ մի ժողովրդի պատմությունը, առանց նրա լեզվի (ինչպես նաև մշակութային մյուս երևույթների) խորքերը հետազոտելու:

Եթե լեզուն ազգի հոգու և պատմության կենդանի վկայությունն է, ապա բարբառն էլ ճիշտ այդպիսի նշանակություն ունի ազգի այն հատվածի համար, որը խոսում է այդ բարբառով: Հաճախ այդ բարբառն ամենայն պարզությամբ դրսևորում է ամբողջ ազգի և մասնավորապես՝ իրենով խոսող հատվածի պատմական ճակատագրի մակերևացություններն ու տեղատվությունները:

Փորձենք այս հայեցակետից նայել հայոց լեզվի արցախային-ղարաբաղյան բարբառին:

Լեզվաբանները հայոց բարբառներից կամ հին խոսքով ասած՝ եղերական լեզուներից ամենամեծն են համարում Արցախի (Ետնագույն Ղարաբաղի) բարբառը: Նրա «սահմանները կը փոփին հյուսիսեն մինչև Կովկասի վերջին ծայրերը, հարավեն մինչև Թավրիզ, արևելքեն մինչև Կասպից ծովին եզերքները, արևմուտքեն Սեանա լիճը և Երևանի ու Կարնո բարբառներու սահմանագիծը»<sup>1</sup>: Այս սահմանները գծելուց հետո Հր. Աճառյանը հիշում է, որ Ղարաբաղի բարբառը զարաբաղցի արտագնաց զանգվածների հետ հորդացել է նաև հիշյալ սահմաններից դուրս, տարածվել փոքրասիական Զմյուռնիայի և Այտրնի մոտերքի հայկական

1 Գրքիս այս գլուխը լույս է տեսել որպես առանձին ուսումնասիրություն (տե՛ս «Լրբեր հաս. գիտությունների», 1968, № 1):

2 Հր. Աճառյան, Հայ բարբառագիտություն («Էմինեան ազգագրական ժողովածու», հատ. Բ, Մոսկվա—Նախիջևն), 1911, էջ 61:

գաղթավայրերում, միջինասիական հանրապետություններում, Ռուսաստանում և այլուր: Աճառյանի վկայությամբ՝ Փոքր Ասիայի Պուրտուր և էոսեմիշ վայրերում դեռևս պահպանվում է այդ բարբառը՝ այնտեղ ապրող հին զարաբաղցիների շուրթերին<sup>3</sup>:

Ըստ Հր. Աճառյանի՝ Ղարաբաղի խոսվածքը ևս պատկանում է Ղարաբաղի բարբառին: Վերջինիս շատ մոտիկ է նաև այն ենթաբարբառը, որով խոսում են «Թավրիզի մոտիկ Մուժումբար գյուղը և Թավրիզի Լիյանա թաղին հայությունը, որ ձևացած է Ղարաբաղի և Մուժումբարի հայ գաղթականներեն»<sup>4</sup>: Այս վայրերը, ինչպես ճիշտ նկատում է անվանի դիտնականը, հին Փայտակարանի մասերն են և, բնականաբար, պահպանել են Մեծ Հայքի Փայտակարան գավառի հայության բեկորները, որոնք հարյուրամյակների ընթացքում չեն կորցրել իրենց ավանդական մայրենի լեզուն:

Ար. Ղարիբջանը լեզվաբանական քննությամբ ցույց է տվել, որ արցախ-ղարաբաղյան բարբառին է պատկանում նաև Զանգեզուրի ենթաբարբառը<sup>5</sup>, որը տարածված է հին Սյունյաց աշխարհում (Մեծ Սյունիք): Նա էլ իր հերթին մի ընդարձակ քարտեզ է գծում արցախական բարբառի տիրապետության սահմանները ցույց տալու համար. «Ղարաբաղի բարբառը մեր կենդանի բարբառներից ամենամեծն է... Այդ բարբառով խոսում են Ղարաբաղի բնակչությունը և բոլոր այն զարաբաղցիները, որ գտնվում են Բաքվում, Հյուսիսային Կովկասում, Շամախու շրջանում, Թուրքմենստանում, Ուզբեկստանում և Տաջիկստանում, նաև Զանգեզուրի և Կապանի բնակիչները, Կիրովաբադի շրջանի բնակչությունը, Շամշաղիների, Դիլիջանի շրջանների բնակչությունը»<sup>6</sup>:

Պետք է ուշադրության առնել. եթե հին ու նոր գաղթավայրերը հա-

3 Լեզվաբան Ներսես Մկրտչյանը հրապարակել է իր հետազոտությունն այս բարբառի մասին («Բուրգուրի բարբառը», Ե., 1971): Հաստատելով Հր. Աճառյանի հաղորդած բարբառի ու նրանով խոսած համայնքի մասին, նա ավելացնում է նաև, որ «Բուրգուրն ու Օդեմիշը, իբրև «ղարաբաղյան» ծագում ունեցող գաղթօջախներ, բացառություն չեն եղել Արևմտյան Անատոլիայում, և նման գաղթօջախների թիվը շուրջ տասնհինգն է՝ Անթալյա, Բոլու, Գասարա, Դենիզլի, Դիյնար, Դովրեկ, Դուլջե, Զոնգուլդադ, էլմալու, էրնյիլի, Իսփաթթա, Նազիլի, Քըրք-Աղաջ» (անդ, էջ 7):

Հետազոտողի եզրակացությունն այն է, որ հիշյալ գաղթօջախների խոսվածքները, որոշ ընդհանրություններով հանդերձ, արդեն էապես տարբերվում էին ինչպես իրարից, այնպես էլ մայր բարբառից:

4 Հր. Աճառյան, նույն տեղում, էջ 61:

5 Ար. Ղարիբջան, Հայ բարբառագիտություն, Երևան, 1953, էջ 232—233:

6 Անդ, էջ 230:

նենք, ապա արցախ-ղարաբաղյան բարբառի տարածման սահմանները մեջ կմնան Մեծ Սյունիքը, Արցախը (Փոքր Սյունիքը), Փայտակարանը և Ուտիքը (Կիրովաբադն ու շրջակա հայաբնակ վայրերը), այսինքն՝ Հայոց արևելից կողմանքը և Սյունիքը, հայկական ազգագրական անտրոհելի մի ամբողջություն, որ սկսած V դարի սկզբից՝ պարբերաբար կտրվում էր ազգային մայր միջավայրից, անշրպենովում աշխարհագրական-քաղաքական հազար ու մի արգելափակով, սակայն չէր կորցնում իր հայկական ընդհանուր նկարագիրը, ինչպես նաև տեղական ինքնատիպ ու անկրկնելի պատկերը:

Իսկապես ուշագրավ երևույթ է. ի հեճուկս դաժան ճակատագրի, ընդդեմ ասիմիլյատոր մեծ ու փոքր բազմաթիվ բռնագրավիչների՝ բարբառը դիմացել է դարեր շարունակ և անգրավ ու անխաթար պահել իր հնամենի աշխարհագրությունը, իսկ եթե խորը նայենք, այն իր մեջ կարտացոլի նաև իրենով խոսող հայության պատմական կյանքի կարևորագույն դարձղարձումները:

Քանի որ տեսանք, թե ինչպես արցախային-ղարաբաղյան բարբառը խոսակցական լեզուն է ոչ միայն Արցախի, այլև ամբողջ Հայոց արևելից կողմանց բնակչության, ապա հետազայում արցախային բարբառի տակ պետք է հասկանանք հենց ամբողջ այդ բնակչության լեզուն, առանց նկատի առնելու նրա առանձին հատվածների խոսվածքային մասնակի տարբերությունները:

Արցախ-ղարաբաղյան բարբառը նշանավոր է ոչ միայն ընդգրկած բնակչության քանակով, այլև որ հայ ամենահարուստ ու ամենաճկուն բարբառներից մեկն է և, թերևս, ամենակենսունակն ու ամենահամառը:

Հր. Աճառյանը ղարաբաղցիներին, ավելի ճիշտ՝ Ղարաբաղի բարբառով խոսողներին, համարում է «շատ աճուն, խիստ վաճառական, ճարպիկ, ընդունակ և ձեռներեց ոգիի տեր մի ժողովուրդ»<sup>7</sup>: Նրանք հեշտությամբ տիրապետում են լեզուներին, սակայն երբեք չեն մոռանում իրենց մայրենի բարբառը, նրանով խոսելը համարելով մի սրբազան պարտականություն, որը կատարելու բերկրանքից իրենց երբեք չեն ուզում զրկել:

Իրավացի էր լեռն, երբ գրում էր, թե «Ուր կա ղարաբաղցի, նրա հետ ապրում է իր պապենական մեծ ու հարուստ ժառանգությունը՝ ղարաբաղցու բարբառը, ուժեղ, կոպիտ՝ ինչպես լեռնական մի ստեղծագործություն, հյութեղ, իր առանձին համ ու հոտով»<sup>8</sup>:

Սիլ այս պատճառով է, որ Արցախային բարբառը պահպանվել է ոչ միայն բնաշխարհում, այլև ամենուր, որտեղ ոտք է դրել և իր ծուխն է երկիրը հանել նրանով խոսող թեկուզև մեկ ընտանիք: Այստեղ մեր խոսքը թերևս միակողմանի է, քանի որ ոչ միայն խոսողն է պահել ու պաշտպանել իր բարբառը, այլև բարբառն է պահել ու պաշտպանել իրենով խոսողին: Այս երկու պահող-պաշտպանողներից մեկին նախապատվություն տալ՝ կնշանակի մեղանշել արդարության դեմ:

Սակայն, որքան էլ տարօրինակ լինի, մինչև օրս այդ բարբառի պատմությունը բազմակողմանի քննության չի ենթարկվել: Հայ բարբառների ուսումնասիրությունը նվիրված իր զրքում Քերովբե Պատկանյանը կատարել է Ղարաբաղի բարբառի քննության առաջին փորձը, նրան նվիրելով գրքի մի գլուխը<sup>9</sup>: 1883 թ. Ղարաբաղի բարբառով հրատարակած «Պըլը-Պուղի» ժողովածուի հետ Մ. Բարխուտարյանը ներկայացրել է բարբառի «մի համառոտագույն քերականություն», նկատի առնելով, «որ զրականական ասպարիզում առաջին անգամն է, որ մեր սիրելի ընթերցողը կձանոթանան Ղարաբաղի գավառական բարբառին»<sup>10</sup>: Ապա Հր. Աճառյանն է գրել Ղարաբաղի բարբառի առաջին լուրջ ուսումնասիրությունը<sup>11</sup>: Այս գրքի վրա, ինչպես ինքը՝ Հր. Աճառյանն է վկայում, «հայազեա Մեյլէ հրատարակեց ընդարձակ մատենախոսական մը... որ ի վեր կը հանե Ղարաբաղի բարբառին ցույց տված բոլոր հետաքրքիր և ընդհանուր ձայնաբանության համար կարևոր կետերը»<sup>12</sup>:

Աճառյանի հաջորդ գործը, որ հայոց բարբառների ընդհանուր համակարգի մեջ քննում է նաև Ղարաբաղի բարբառի վիճակը, վերը նըշված «Հայ բարբառագիտություն» մեծարժեք ուսումնասիրությունն է:

Այնուհետև Ղարաբաղի բարբառն իր արժանի տեղն է գրավում Հր. Աճառյանի բարբառագիտական դպրոցի հետևորդ Ար. Ղարիբյանի աշխատություններում<sup>13</sup>, որոնք այս բարբառը քննում են լայնորեն, հայտնաբերում նրա ներքին առանձնահատկությունները, նշում են են-

9 К. Патканов, Исследования о диалектах армянского языка, СПб., 1869.

10 Մ. Վ. Բարխուտարեանց, Պըլը-Պուղի, Քիֆուս, 1883, էջ 5:

11 Հր. Աճառյան, Քննություն Ղարաբաղի բարբառին, Վաղարշապատ, 1901 (արտատպված «Արարատ»-ի 1899—1901-ի համարներից):

12 Հր. Աճառյան, Հայ բարբառագիտություն, էջ 71:

13 Ար. Ղարիբյան, Հայերեն բարբառների մի նոր ճյուղ (Նրանի պետական համալսարանի գիտ. աշխատություններ, հատ. 11, 1939): Նրա՝ Հայ բարբառագիտություն, Երևան, 1953:

7 Հր. Աճառյան, Հայ բարբառագիտություն, էջ 61:

8 «Փայլակ», 1917, մարտի 23, № 20:

թաբարբառները, սրանց փոխհարաբերություններն ու օրինաչափությունները<sup>14</sup>;

Ղարաբաղի բարբառի ուսումնասիրության բնագավառում առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Կ. Ս. Գավթյանի գիրքը<sup>15</sup>, որը բարբառի հնչյունաբանական ու ձևաբանական բարեխիղճ քննությունն է և, միաժամանակ, գծում է նրա ենթաբարբառների ու խոսվածքների հանգամանակից բարտեզները:

Վերջերս երիտասարդ լեզվաբան Լ. Շ. Հովհաննիսյանը հրատարակեց իր հետազոտությունների արդյունքները, որոնք բանիմացություններ ներկայացնում են ինչպես բարբառի ու գրաբարի առնչությունների ընդհանուր պատկերը, այնպես էլ բարբառի վաղնջական վիճակը բնորոշող մի շարք էական հանգամանքներ: Ընդամենն այս հետազոտությունները ևս հաստատում են, որ արցախ-ղարաբաղյան բարբառը հայերեն մայր լեզվից ելած հնագույն ճյուղերից մեկն է, որը բարեբախտաբար իր բառապաշարում ու քերականական կառուցվածքում անհամեմատ շատ ապացույցներ է պահել մայր լեզվի ուշ շրջանի մշակված վիճակից՝ գրաբարից<sup>16</sup>:

Դժբախտաբար, այսքանով դեռևս չեն լուծվել արցախ-ղարաբաղյան բարբառի հետ կապված բոլոր հարցերը, քանի որ մինչև օրս էլ ոչ ոք չի զբաղվել նրա պատմությունում: Հրատարակի վրա չկա շատ թե քիչ լուրջ մի գործ, որը ցույց տար, թե որտեղից է գալիս և ո՛ր է գնում այսօրվա հայություն համարյա մեկ քառորդի ամենօրյա խոսակցական լեզուն:

Ընդհակառակը, մեր պատմաբաններն ու լեզվաբանները երբեմն,

14 Ար. Ղարբյանը Ղարաբաղի բարբառի Հաղրոթի խոսվածքի քննությամբ եկել է այն եզրակացության, որ այն չի մտնում Ղարաբաղի բարբառի բնահանուր հյուսվածքի մեջ, այլ ներկայացուցիչն է հայ բարբառների «Ս» ճյուղի: Մեր խնդրից դուրս է այս հարցի քննությունը, սակայն չենք կարող չնշել, որ Հաղրոթի խոսվածքի գոնե այժմյան վիճակը նման եզրակացության համար հիմք չի տալիս, որովհետև նրա և ամբողջ զարաբաղյան բարբառի միակ տարբերությունն այն է, որ Հաղրոթի խոսվածքի անկատար դերբայը միշտ է ավարտվում «Ս» մասնիկով, իսկ բարբառում՝ մասամբ: Օրինակ, Հնդրոթի խոսվածքում՝ կիրիս քմ (գրում եմ), Ղարաբաղի բարբառում՝ կլրրում քմ, բայց նաև կլրրիյիս քմ... Հաղրոթի խոսվածքն առանձին բարբառ է համարում նաև Ա. Պողոսյանը (տե՛ս նրա «Հաղրոթի բարբառը» մենագր., Ե., 1965):

15 Կ. Գավթյան, Լեռնային Ղարաբաղի բարբառային քարտեզը, Երևան, 1966:

16 Լ. Շ. Հովհաննիսյան, Գրաբարի և Ղարաբաղի բարբառի առնչության հարցի շուրջը. «ՊՔՀ», 1977, № 1, էջ 141—152; Նույնի՝ Բառային հնարանությունների Ղարաբաղի բարբառում. «Արաբեր», 1979, № 9, էջ 52—60:

առանց խորանալու իրողությունների պատմական ընթացքի մեջ, իրենց առանձին աշխատություններում Հայոց արևելից կողմանց բնակչության պատմական անցյալի էթնիկական վիճակի, լեզվի և մշակութային այլ հարցերի առթիվ արտահայտել են սխալ կարծիքներ, թույլ տվել խեղաթյուրումներ ու գիտական ասպարեզ քաշել անհիմն վարկածներ, որոնք էլ, ըստ երևույթին, իրենց հերթին հիմք են հանդիսացել ուրիշների հակադրական «տեսությունների» համար:

Այսպես, Լեոն, առանց պատմական որևէ հիմքի ու փաստի, իր աշխատություններում այն տեսակետն է հայտնել, թե Հայոց արևելից կողմանց (Արցախ, Ուտիք) հին բնակիչները եղել են աղվաններ և հայացել են հայոց քրիստոնեական ու լուսավորական միսիոներական գործունեության շնորհիվ: Լեոնյին հետևելով էլ, հետագա պատմաբաններից ոմանք փորձում են ճշգրտել այդ գավառների բնակչության հայացման ժամանակը: Ս. Տ. Երեմյանը, օրինակ, այդ պրոցեսը կապելով Մեծ Հայքի տիրապետության հետ, հայացումն ավարտված է համարում մեկ IV—V դարերում<sup>17</sup>, մեկ էլ՝ VIII-ի սկզբին<sup>18</sup>:

Ս. Տ. Երեմյանը մի այլ աշխատության մեջ Ուտիքի ու Արցախի բնակչության «հայացման» ընթացքը ետ է տարել շուրջ մեկ հազարամյակով (սկսած մ. թ. ա. VIII դարից)՝ միանգամայն անկախ այդ մարդերի՝ կենտրոնացված Մեծ Հայքի թագավորության մեջ գտնվելու հանգամանքից<sup>19</sup>:

Ուշագրավ է, որ այս գիտնականներն իրենց տեսակետները հայտնելիս մի զարմանալի համառությունով խուսափում են պատմական աղ-

17 «Очерки истории СССР (III—IX вв.)», М., 1958, с. 304: «Правобережье Албании (области Утик и Арцах) находилось почти шесть столетий в составе централизованного рабовладельческого государства Великой Армении и потому включилось в общий процесс арменизации. Область Арцах была уже арменизована в IV—V вв., а значительная часть области Утик—к VI в.»

Հետաքրքիր է, որ Ս. Տ. Երեմյանն այստեղ չի մոռանում վկայակոչել նաև Ստեփանոս Սյունեցու վկայությունը արցախային բարբառի մասին:

18 Նույն տեղում, էջ 328: «Ко времени утверждения арабского владычества (начало VIII столетия)... население албанских областей Арцах и значительной части области Утик уже было ассимилировано армянами...»

Ուրեմն այս մարզերն աղվանական էին և հայերի կողմից ասիմիլացիայի էին ենթարկվել նախքան արաբական տիրապետության հաստատումը:

19 Ս. Տ. Երեմյան, Ն. Մառը և VII դարի հայոց «Աշխարհացոյցը», «Մառը և հայագիտության հարցերը» ժողովածու, Ե., 1968, էջ 82:

բյուրներին վկայություններից, այդ աղբյուրների հաղորդած արժանահավատ տեղեկությունների ու կոնկրետ փաստերի փոխարեն շրջանառություն մեջ են դնում իրենց ենթադրություններն ու անհիմն վարկածները: Եվ այսպիսի պայմաններում է, որ հնարավոր է դարձել արցախյան բարբառի մասին ոչ անհայտ Տ. Ի. Տեր-Գրիգորյանի ու նրան հետևողների անհեթեթությունների՝ հրապարակ գալը:

Տ. Ի. Տեր-Գրիգորյանը դեռևս 1939 թ. տպագրեց արցախ-ղարաբաղյան բարբառի գոյացման իր «տեսությունը», որի էությունը կայանում է հետևյալի մեջ. «Գերազանցապես եկեղեցու և հոգևորականության միջոցով Հայաստանն իրականացրել է իր քաղաքական ու կուլտուրական ազդեցությունը Ղարաբաղի (ուղում է ասել՝ Արցախի—Բ. Ու.) վրա, և միայն հետագայում Հայաստանից արտաքսվածներն սկսել են Ղարաբաղ մուծել հայոց լեզուն, որը տեղական զարգացման և զարգարահաբեթական լեզվի հետ միախառնվելու շնորհիվ վերջին հաշվով տվել է ժամանակակից ղարաբաղյան բարբառը, որով խոսում է ԼՂԻՄ-ի բնակչությունը»<sup>20</sup>: Տ. Ի. Տեր-Գրիգորյանն անմիջապես ճշգրտում է «միայն հետագայում»-ը և, խոսելով արաբական տիրապետության ժամանակների մասին (650—950), ասում է. Արցախում «հաճախ էր թաքնվում Հայաստանի բնակչության մի մասը, որն այստեղ նստում էր և ավելի ու ավելի էր հայոց լեզուն ներմուծում Արցախ»<sup>21</sup>:

Այս մի ակնարկը ճշգրտելուց առաջ նա արդեն մատնել էր իր նպատակը՝ Արցախի բարբառը «զարգարահաբեթական լեզվի» վրա պատվաստելուց հետո նշելով, որ «ազրբեջանական լեզուն ևս զարգացել է այդ նույն հաբեթական հիմքի վրա»<sup>22</sup>:

Ուրեմն, Տ. Ի. Տեր-Գրիգորյանից իմացանք, որ ինչպես արցախ-ղարաբաղյան բարբառը, այնպես էլ ազրբեջանական լեզուն գոյացել և զարգացել են միևնույն հաբեթական (տվյալ դեպքում՝ զարգարբերենի) հիմքի վրա:

Եթե մի քիչ ավելի պարզեցնելու լինենք Տ. Ի. Տեր-Գրիգորյանի միտքը, կստացվի այսպես. արաբական տիրապետության ժամանակ Հայաստանից արտաքսված (sic!) բնակչության մի մասը փախչում, ապաստանում է Արցախին, և այստեղի զարգար բնակչությունն էլ, երևի

<sup>20</sup> Т. И. Тер-Григорян, Нагорно-Карабахская автономная область. «Известия Аз. ФАН СССР», 1939, № 1, с. 14—15.

<sup>21</sup> Անդ, էջ 17:

<sup>22</sup> Անդ, էջ 15:

կարեկցանքից դրված, վերցնում-հայանում է: Իհարկե, այս կարեկցանքը պատահական բան չէր, նախապատրաստված էր եկեղեցու և հոգևորականության կողմից, որովհետև այս արտաքսված գաղթականներից առաջ էլ Հայաստանից այստեղ էր մուծվել քրիստոնեությունը<sup>23</sup>:

Հրապարակվել են և դեռ շարունակում են գիտական, նույնիսկ մասնաշաղկան մամուլի էջերում հրապարակ գալ համանման ուրիշ կարծիքներ ևս: Սրանց մեջ յուրահատուկ ձևով առանձնանում են Ջ. Ի. Յամպոլսկու տեսակետները: Սակայն, նրանք, ինչպես վերը տեսանք, առնչություն չունեն ո՛չ պատմության, ո՛չ էլ առհասարակ գիտության հետ:

Տ. Ի. Տեր-Գրիգորյանի ու նրան հետևողների տեսակետը Արցախի բարբառի գոյացման մասին՝ ամփոփ ու խտացված արտահայտվել է հետևյալ ձևակերպման մեջ. «Քրիստոնեական եկեղեցու զորեղ ազդեցությունը հատկապես նկատվում է Արցախում: Հնուց ի վեր աղվանական ցեղերով բնակեցված այս մարզի վրա մեր թվարկության սկզբին ժամանակ առ ժամանակ իրենց տիրապետությունն են տարածում հայ թագավորները, որոնք վարում էին տեղական բնակչությունը հայացնելու քաղաքականություն: Սակայն Աշցախի աղնվականությունն անկախություն էր ձգտում, և Հայկական թագավորության ուղղափառական հզորության թուլացմամբ մարզում վերականգնվեց աղվանական թագավորների իշխանությունը: Այսուհանդերձ, Արցախում, գլխավորապես նրա լեռնային մասում, ուժեղացավ հայոց լեզվի ազդեցությունը՝ կապված հայերի այստեղ ներհոսելու հետ: Աստիճանաբար տեղի ունեցավ հայոց լեզվի և տեղական լեզուների միախառնումը, որի հետևանքով էլ ժամանակի ընթացքում տիրապետեց առաջինը, և կազմվեց ժամանակակից հայոց լեզվի ղարաբաղյան բարբառը»<sup>24</sup>:

Այս տեսակետի հեղինակները որպես «հայերի՝ Արցախի լեռնային մասերը ներհոսելու» միակ փաստ սովորաբար վկայակոչում են Եղիշեի այն տեղեկությունը, ըստ որի՝ վարդանանց ապստամբությունից հետո հայոց նախարարական տների մի մասը թաքնվել է Արցախի թանձրախիտ անտառներում («ի թանձրախիտ մայրիսն Արձախոյ»)՝<sup>25</sup>: Ըստ որում գրությունն այնպես է ներկայացվում, թե Արցախն օտար

<sup>23</sup> «Очерки истории СССР III—IX вв.», с. 323: «Христианские проповедники посылались в подчиненные ей (Армении—Б. У.) Албанские области Арцах, Утик, Баласакан».

<sup>24</sup> Азербайчан тарихи, I ч., Баку, 1958, с. 93.

<sup>25</sup> Եղիշե, էջ 125:

աշխարհ էր հայերի համար, և ամենածանր վտանգի պահին այս նախարարական ընտանիքները եկան, թաքնվեցին այդ օտար աշխարհ Արցախում ու մնացին այնքան, որ հետագայում էլ հասցրին հայացնել տեղացիներին:

Հասարակ տրամաբանությունն իսկ չի հաշտվի այսպիսի դատողությունների հետ, որովհետև ա) վտանգի ժանրագույն պահին մարդիկ չէին թաքնվի օտար երկրում, բ) թաքնվողները նախարարական տների անդամներ էին և վտանգն անցնելուց հետո պիտի վերադառնային իրենց տիրույթները. համենայն դեպս, ո՛չ մի խոսք չկա այն մասին, թե նրանք մնացել են: Իսկ եթե մնացած լինեին, դա պատմիչի ուշադրությունից չէր վրիպի: Եվ, որ ամենակարևորն է, Եղիշեն շատ կոնկրետ է ասում, որ հայ մարդիկ թաքնվել էին ո՛չ թե օտար աշխարհում, այլ իրենց հայրենի երկրի ամուր վայրերում, որոնցից մեկն էր և Արցախը: Ահա այդ հատվածը. «Քանզի բազումք յազդէ ի մեծ նախարարացն էին, և եղբայրք և որդիք և դստերք, հանդերձ ամենայն սիրելիօք իւրեանց ի մեջ ամրական վայրացն, ոմանք յանլոյս երկիրն Խաղտեաց, և այլ բազումք ի կողմանս հարաւոյ՝ յանմատոյց ամուրսն Տմորեաց, և կէսքն ի թանձրախիտ մայրիսն Արձախոյ, և այլ ոմանք ի միջոց աշխարհին բունացան ի վերայ բազում ամրոցացն»<sup>26</sup>:

(«Քանի որ շատերը մեծ նախարարների տոհմերից էին, եղբայրներ, որդիներ ու դստեր՝ իրենց բոլոր սիրելիներով հանդերձ՝ ամուր վայրերում [էին գտնվում], ոմանք Խաղտիքի անլույս երկրում, ուրիշ շատերը հարավային կողմերում՝ Տմորիքի անմատույց ամրոցներում, մի մասն Արցախի թանձրախիտ անտառներում, և ուրիշներն էլ այնտեղ՝ միջնաշխարհում տիրել էին շատ ամրոցներին»):

Մի՞թե այստեղից պարզ չէ, որ խոսքը նույն Հայաստանի տարբեր մասերին է վերաբերում, Խաղտյաց աշխարհին, հարավին՝ Տմորիքին, արևելյան նահանգ Արցախին և միջնաշխարհին՝ կենտրոնական մասին: Մանավանդ այս միջնաշխարհը («ի միջոց աշխարհին») ամեն ինչ գնում է իր տեղը, հաստատելով, որ մնացածներն էլ նույն երկրի ո՛չ միջնաշխարհն են՝ ծայրամասերը, որոնք միաժամանակ և ամուր վայրեր էին հանդիսանում:

Եղիշեն այստեղ ոչ թե խոսում է վերոհիշյալ վարկածի օգտին, այլ, քնդհակառակը, հաստատում է, որ հայ նախարարական տներն ամրա-

ցել էին իրենց Հայաստան երկրի տարբեր մարզերում, և այդ մարզերից մեկն էլ Արցախն էր:

Հետագա ժամանակների առումով, հատկապես արաբական տիրապետության շրջանում Արցախում գաղթականություն չի արձանագրված ո՛չ հայ, ո՛չ էլ օտար որևէ աղբյուրի կողմից:

Սակայն մենք կարծում ենք՝ այս գաղթականության հարցն առհասարակ մեջտեղ է քաշված հետազոտողների ուշադրությունը կոնկրետ պատմական աղբյուրներից ու նրանց հավաստի վկայություններից շեղելու համար: Այլապես ինչո՞վ բացատրել խոսվ անտեսված պատմական Հայաստանի ու նրա նահանգների էթնիկական վիճակի մասին ժամանակակիցների պերճախոս վկայությունների և, դրա փոխարեն, նտին թվով կատարված ենթադրություններն ու առարկայագուրկ հայտարարությունները:

Կա ամբողջ աշխարհում ճանաչված ու վստահելի հեղինակ, որը մ. թ. ա. I դարի և մ. թ. արշալույսի Հայաստանը նկարագրել է որպես ականատես, իր տեսածներին ու լսածներին էլ գումարել նախորդ պատմաբանների ու աշխարհագետների բազմահարուստ տեղեկությունները: Դա հույն Ստրաբոնն է:

Մենք ծանոթացանք Հայաստանի ու Անդրկովկասի մասին նրա հաղորդած աշխարհագրական տեղեկություններին և տեսանք, թե նա որքան ճիշտ է գծում իր տեսած Հայաստանը՝ նրա կազմի մեջ ներկայացնելով նաև Շակաշեն-Ուտիքը և Օրխիստինա-Արցախը՝ որպես այդ երկրի իսկական բուն նահանգներ և ոչ թե ուրիշներից նվաճված երկրամասեր:

Մեծ Հայքի կենտրոնական նահանգները թվարկելուց հետո նա գրում է. «Հայաստանի կազմի մեջ են մտնում նաև հետևյալ մարզերը. Փավինան, Կոմիսինան և Օրխիստինան, որը (Օրխիստինան — Բ. Ու.) հանում է մեծաքանակ հեծելազոր»<sup>27</sup>:

Ստրաբոնը Հայաստանի բնիկ, իսկական նահանգների թվարկում չի քաղարարվում, նշում է նաև իրենից շուրջ երկու դար առաջ հայ թագավորներ Արտաշեսի և Զարեհի կողմից հարևաններից նվաճված, այսինքն՝ Մեծ Հայքի կազմի մեջ մտցված երկրամասերը, ապա գրում. «Այս բոլոր ժողովուրդները հիմա խոսում են մեկ լեզվով»<sup>28</sup>:

27 Ստրաբոն, XI, XIV, § 4:

28 Անդ:

Ի՞նչ խոսք, որ Ստրաբոնը, «մեկ լեզու» ասելով հասկանում է հայերենը:

Արտաշեսի և Զարեհի ժամանակներից անցել էր շուրջ երկու դար: Հնարավոր է, որ հարեաններից գրավված երկրամասերի ժողովուրդներն էլ խոսելիս լինեին հայերեն: Կամ՝ թերևս միայն նրանց ազնվականութունը, որից և ստեղծվել էր միասնական լեզվի մասին այսպիսի պատկերացում: Սակայն, որ բուն Հայաստանի նահանգներում, ուրեմն և Օրխիստինա-Արցախում, ինչպես նաև Ուտիքում, արդեն խոսում էին հայերեն, դրա մեջ կասկածելու ոչ մի հիմք չկա:

Առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում Ստրաբոնի «Աշխարհագրության» տեղեկությունները Կասպիանա-Փայտակարանի և նրա բնակչության լեզվի մասին: Այստեղ մեծ աշխարհագետի խոսքը կարիք ունի որոշ ճշգրտումի: Հետազոտողներն այդ անելու փոխարեն թյուրիմացությունն ավելի են խորացրել, ստեղծելով մի խառնաշփոթություն, որից հետո անհնար է պարզել, թե ո՛ւր գնացին կասպերը:

Ստրաբոնը մի տեղ ասում է՝ Կասպիանան արևմտյանների մարդերից է, որն այդպես է կոչվել այժմ վերացած ցեղի անունից, որով կոչվում է նաև ծովը (Կասպից)<sup>29</sup>: Այսինքն՝ եղել է կասպ կոչվող ցեղ, որն այժմ վերացված է: Յանկության դեպքում կարելի է հենց Ստրաբոնի տեղեկություններով էլ հաստատել, թե ինչպես է վերացել: Սակայն հետազոտողները գնացել են ոչ այդ ուղղությամբ, այլ կասպերին վերանվանել են արևմտյաններ, խառնելով վերջիններիս հետ և գտնելով, որ երկուսն էլ նույն ժողովուրդն են, առաջ կոչվել են կասպեր, հետո էլ՝ արևմտյաններ, իսկ էականում ոչինչ չի փոխվել<sup>30</sup>:

Կասպերի մասին վկայում են հին հույներն ու հռոմեացիները՝ մինչև մ. թ. սկիզբն ընկած ժամանակներին վերաբերող իրենց տեղեկությունների մեջ: Օրինակ, Հերոդոտի վկայությամբ՝ կասպերը Հայաստանի հարևան բնիկ ցեղերից են, որոնք ենթարկվում են Դարեհի պետությանը<sup>31</sup>:

Ստրաբոնը կասպերի մասին վերջին վկայության հեղինակն է:

Աղբյուրները միահամուռ հաստատում են, որ Կասպիանա-Փայտակարանը տարածված է եղել Կասպից ծովի հարավարևմտյան ափին, և արևմուտքում հասել է մինչև Կուր ու Արաքս գետերի միախառնվելու վայրը: Այստեղից արևմուտք արդեն բուն Հայաստանն է: Կուրից հյու-

սիս էլ փոված է եղել Ալբանիան: Մենք այսքանն արդեն հաստատել ենք աղբյուրներով:

Ուրեմն, Կասպիանան Ալբանիայից հարավ է եղել և, բնականաբար, չէր կարող մտնել նրա կազմի մեջ: Ստրաբոնի այն տեղեկությունը, թե Կասպիանան մտնում է արևմտյանների երկրի մեջ, ճիշտ չէ, կամ պարզապես աղավաղված է թարգմանիչների կողմից: Դրա մեջ համոզվելու համար բավական է ծանոթանալ Կասպիանայի մասին նույն Ստրաբոնի մյուս տեղեկությանը: Խոսելով Արտաշեսի ու Զարեհի նվաճումների մասին, նա գրում է. «...գրավելով հարևան ժողովուրդների գավառներից մասեր, մեղացիներից նրանք անջատեցին Կասպիանան...»<sup>32</sup>: Ուրեմն, մ. թ. ա. II դարում Կասպիանան խլվեց Միդիա-Մարաստանից (և ո՛չ թե Ալբանիայից) ու միացվեց Մեծ Հայքին: Այս ժամանակ Կասպիանան չէր էլ կարող լինել Ալբանիայի կազմում, որովհետև Ալբանիա միասնական պետություն չկար. ըստ Ստրաբոնի՝ այդպիսի երկիր-պետություն Ալբանիա ստեղծվեց միայն իր ժամանակ (մ. թ. արշալույսին):

Որ Կասպիանան մինչև Հայաստանին միացվելը Մարաստանին է եղել, դա քիչ առաջ տեսանք նաև Հերոդոտի Պատմության տեղեկություններից, որոնց համաձայն՝ կասպերը մտնում են Պարսից արքա Դարեհի, ինչպես նաև նրա որդի Քսերքսեսի տիրապետության մեջ: Կասպերի առաջնորդն էր Արտաբանի որդի Արիոմարդը (պարսիկ): Իսկ Արտաբանն էլ Դարեհ Ա Վշտասպյանի հղբայրն էր<sup>33</sup>:

Բայց Ստրաբոնը վերոհիշյալ տեղեկությունից անմիջապես հետո էլ ասում է՝ Հայաստանին միացված գավառների բնակիչները, բուն Հայաստանի բնակչության հետ միասին, արդեն խոսում են մեկ լեզվով<sup>34</sup>, այսինքն՝ հայացել են: Ուրեմն, կասպերն այդ ժամանակ հայացած էին: Եվ պատահական չէ հեղինակի վճռական խոսքը, թե կասպերը որպես ցեղ արդեն վերացել են՝ իրենց անունը տալով մարդին ու ծովին: Պատահական չէ նաև, որ դրանից հետո այլևս պատմական ոչ մի աղբյուր չի հիշում կասպերի անունը:

Կասպիանա-Փայտակարանը Մեծ Հայքի կազմի մեջ էր մինչև 330-ական թվականները, երբ Ալբանիայի Արշակունի Սանեսան թագավորն այն նվաճեց և ուզում էր գրավել նաև ամբողջ Հայաստանը: Սակայն շուտով ջարդվեց հայոց զորքերի կողմից, և Փայտակարան մարզը

<sup>29</sup> Անդ, § 5:

<sup>30</sup> К. В. Тревер, Եզվ. աշխ., էջ 50—52:

<sup>31</sup> Հերոդոտ, Պատմություն, III, § 92:

<sup>32</sup> Ստրաբոն, XI, XIV, § 5:

<sup>33</sup> Հերոդոտ, Պատմություն, գիրք VIII, § 67, գ. III, § 83 և և:

<sup>34</sup> Ստրաբոն, XI, XIV, § 5:

վերստին միացվեց Հայաստանին: Նման մի անջատման մասին էլ Փավստոսը պատմում է Արշակ Երկրորդի գահակալության վերջին տարիների առթիվ (360-ական թվականներ): Սակայն շտտով Պապ թագավորը (368—374) և սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանը հպատակեցնում են ապստամբած նահանգը, այնտեղ նշանակում վերակացու պաշտոնյաներ:

Հասկանալի է, որ դարավերջին Հայաստանի բաժանումով Փայտակարանն անդամ կտրվեց հայկական միջավայրից: Պետք է կարծել, որ 4—5 դար առաջ հայացած նրա բնակչության ճակատագիրը դասավորվեց այնպես, որ ուծացումից փրկվեցին միայն Ուտիք, Արցախ փոխադրվածները: Մնացածներին սպասվում էր նախ պարսկացում, ապա արաբական տիրապետության ժամանակների կրոնական ու քաղաքական անհաղթահարելի ազդեցությունները, քանի որ Փայտակարանը V դարից սկսած՝ հանդիսացել է Անդրկովկասն ու Հայաստանն իրենց լծի տակ պահող օտար բնաստիրությունների կարևորագույն հենակետն ու վարչաքաղաքական կենտրոններից մեկը:

\* \* \*

Յավոք, օտար աղբյուրները Հայաստանի սահմանների, երկրի ու նրա բնակչության էթնիկական վիճակի մասին ամենայն կոնկրետություններ խոսելով հանդերձ, շատ քիչ տեղեկություններ են հաղորդում ժողովրդի ներքին կյանքի, նրա մշակույթի և նիստ ու կացի մասին: Աջդիսի տեղեկություններ կարող էին հաղորդել միայն տեղացիները: Իսկ հայ գիրը, ինչպես հայտնի է, ստեղծվեց միայն IV դարի վերջում: Եվ հենց առաջին մեր պատմագիրներն էլ իրենց հայրենի երկիրը նկարագրեցին այնպես, որ այսօր արդեն դժվար չէ պատկերացնել նրանց ժամանակի, ինչպես նաև նախընթաց երկար դարերի Հայաստանի ազգագրական, քաղաքական ու տնտեսական վիճակը:

Խորենացին է մեր առաջին մատենագիրը, որ խոսում է հայ ժողովրդի վաղնջական ժամանակների, նրա ազգորեն կազմավորվելու, հայրց լեզվի վիճակի մասին: Հայ ժողովրդի ամենահեռավոր նախնիներից մեկի՝ Արամի քաջագործությունները պատմելիս Խորենացին ասում է՝ նա գրավեց հունական գավառներ, ապա սրանց բնակիչներին հրամայեց սովորել հայոց լեզուն և խոսել հայերեն («Բայց հրաման տայ բնակչացն աշխարհին՝ ուսանել զխօսս և զլեզուս հայկական»)՝<sup>35</sup>:

Այս տեղեկությունն արժեքավոր է նրանով, որ հեղինակի խոստովանությամբ՝ քաղված է հնագույն աղբյուրներից և ցույց է տալիս, թե մ. թ. ա. առաջին հազարամյակի սկզբին Հայաստանում խոսում էին հայերեն, և հայ թագավորն իր նվաճած երկրներում ևս ստիպում էր խոսել հայերեն:

Այս տեղեկության մեջ դեռ պատմիչը չի գծում հայոց լեզվի տարածման մասշտաբները, մի բան, որ պետք է աներ ավելի ուշ ժամանակի իրողությունների կապակցությամբ:

Պատմելով Վաղարշակ թագավորի (II դ. մ. թ. ա.)<sup>36</sup> աշխարհաշեն գործերը, Խորենացին ամենայն կոնկրետությամբ ներկայացնում է նաև հայոց լեզվի տարածման սահմանները, որոնք համապատասխանում էին Մեծ Հայքի վարչական սահմաններին: Վաղարշակը Մեծ Հայքի պետության սահմանները գծում է «զեզերք հայկական խօսիցս»: Պատմահայրն այս պերճախոս արտահայտությունը կրկնում ու երեքկնում է, հատկապես այն ժամանակ, երբ խոսում է Վաղարշակի նշանակած կուսակալների մասին, որոնք պետք է տիրություն անեին երկրի ծայրագավառներում. «...ի ծայրս հայերէն խօսից կողմնակալ ... յարևմտից կուսէ» նշանակում է Բագրատունիներին<sup>37</sup>: Իսկ արևելյան կողմերում դեռևս Արամի ժամանակներից նշանակված էին Սիսակյանները, արևելից-հարավային կողմերում՝ Կադմեա տունը («զարևելեանն և զհարաւայինն նուաճեալ, յանձնեալ էր ի ձեռն երկուց ցեղիցս այսոցիկ, Սիսակեանցն զարևելս, և որք ի Կադմեայ տանէն՝ զԱսորեստանին»)՝<sup>38</sup>:

Վերոհիշյալ խոսքերը չի կարելի հասկանալ այլ կերպ, քան՝ որ Վաղարշակն իր տիրության սահմանները գծել է հայոց լեզվի տարածման եզրերով, այսինքն՝ նրա պետությունն ընդգրկում էր միայն այն գավառները, որոնց բնակիչները խոսում էին հայերեն (հայեր էին):

Մեզ հետաքրքրող տարածքի մասին Խորենացու վկայությունները բացառիկ պարզություն ու կոնկրետություն ունեն: Պատմահայրն այստեղ վերստին հիշեցնում է, որ «յարևելից կողմանէ, զեզերք հայկական

36 Մ. Խորենացու ժամանակագրական տվյալների հիման վրա Գ. Խ. Սարգսյանը Վաղարշակի գահակալությունը հաշվում է մ. թ. ա. 153—137 թթ. (տե՛ս նրա՝ Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմություն» ժամանակագրական համակարգը, Երևան, 1965, էջ 69), իսկ Լ. Փ. Շահինյանը՝ 112—134 թթ. (տե՛ս նրա՝ Ո՞րն է Խորենացու «Հայոց պատմության» ժամանակագրական համակարգը. «Բանբեր Մատենադարանի», 1967, § 8, աղյուսակ Գ):

37 Խորենացի, էջ 105:

38 Անդ, էջ 46:

խօսիցս» կողմնակալ (կուսակալ) էր նշանակված Միսակյան տոհմը: Ապա՝ որ Վաղարշակը «Յետ սորա մեծ և անուանի և բազմաբեր զարե-վելից հիսիսոյ կողմանն կարգէ կողմնակալութիւն՝ զայր անուանի և յամենայն գործ մտաւորութեան և հանճարոյ առաջին, զԱռան, առ մեծ գետովն, որ հատանէ զդաշտն մեծ, որ անունի Կուր»<sup>39</sup>:

Առանը Միսակի տոհմից է. «ի սորա (Միսակայ) ծննդոց այս Առան անուանի»<sup>40</sup>, իսկ Միսակը՝ Հայկի սերունդներից<sup>41</sup>: Ուրեմն Միսակյան-ներին տրված վիթխարի (բազմաբայոյ) երկրամասից Վաղարշակը կրտ-րում, դնում է Առանի տնօրինութեան տակ: Եվ Առանը «ժառանգեաց զդաշտն Աղուանից և զլեռնակողմն նորին դաշտի, ի գետոյն Երասխայ մինչև ցամուրն որ ասի Հնարակերտ»<sup>42</sup>: Հնարակերտը Կուրի վրա էր, և Կուրն էլ՝ եզր ու սահմանագիծ ինչպես Առանի երկրամասի, այնպես էլ հայոց լեզվի համար:

Խորենացու այս հանգամանալից տեղեկութուններով ավելի է ճշգրտվում ու կոնկրետանում Ստրաբոնի վկայությունն այն մասին, որ մ. թ. ա. II դարում (Արտաշեսի ու Զարեհի օրոք) Հայաստանի բնակչու-թյունը խոստում էր մեկ ընդհանուր լեզվով, այսինքն՝ հայերեն:

Ուրիշ վկայություններ ու տեղեկություններ չկան հայ ժողովրդի այս շրջանի լեզվի մասին: Այսպիսով, արժանահավատ պատմական աղբյուրներով ապացուցեցինք, որ Առանի երկրամասում, որն ընդգր-կում էր Կուրի ու Արաքսի միջագետքը և հետագայում պետք է կոչվեր Հայոց արևելից կողմանք, դեռևս մ. թ. ա. II դարում խոսակցական լե-զուն էր հայերենը: Այլ խոսքով՝ հայ ժողովրդի կազմավորումն այստեղ այնքան էր ավարտված, որ այլևս ոչ մի հետք չէր մնացել նախահայ-կական ցեղերից:

Չի կարելի մոռանալ, որ Ստրաբոնը, այս տեղեկությունների կող-քին միաժամանակ հայտնում է, թե Ալբանիան, որ Հայաստանի հետ սահմանակից էր Կուր գետով, ավելի ուշ շրջանում (Ստրաբոնի ժամա-նակ՝ այսինքն՝ մ. թ. արշալույսին) դեռևս ուներ տարալեզու 26 ցեղեր, որոնք իրար չէին հասկանում, թեպետ արդեն 26 ցեղերի վրա գլխավոր էր մեկ թագավոր<sup>43</sup>:

Այս տեղեկությունների առկայությամբ ավելի բան որոշակի է

դառնում մոլորվածությունն այն մասնագետների, որոնք Արցախի և Ուտիքի բնակչության համար հայթայթել են «հայացման» ընթացք, որի ավարտը, առանց որևէ հիմքի, տանում են ետնագույն ժամանակ-ները՝ մեկ IV դարը, մեկ VIII դարը, մեկ էլ՝ նույնիսկ այն համարում XII դարից նոր միայն սկսված:

Հայոց արևելից կողմանց բնակչությունը հայկական էր՝ իր հայե-րեն լեզվով, ամենաուշը II դարից (մ. թ. ա.): Թե այդ բնակչության միաձուլումը ե՛րբ էր ավարտվել, II դարից որքա՛ն վաղ, դա ար-դեն լեզվի պատմության մասնագետների գործն է: Մենք այստեղ միայն քննության առանք պատմական հայտնի փաստերը, որոնք նույնիսկ ոչ մասնագետի առաջ պարզորոշ ներկայացնում են հին Հայաստանի հիշ-յալ երկրամասի բնակչության ազգագրական ճշմարիտ պատկերը:

Վերջին ժամանակներս շատ է խոսվում Առանի կամ Հայոց արևե-լից կողմանց բնակչության ազգային կազմի վերաբերյալ արաբ աշ-խարհագետների ու պատմաբանների հայտնած կարծիքների մասին: Հր. Աճառյանը հիշում է նաև Զաքարիա Հոնտորի եկեղեցական պատ-մության այն տեղը, ուր սյունեցիներն ու առանցիները համարվում են առանձին ժողովուրդներ, իրենց առանձին լեզուներով ու իշխանու-թյուններով: Ըստ Աճառյանի՝ այս տեղեկությունը վերաբերում է 554/53 թվականին<sup>44</sup>:

Որոշ հետազոտողներ Զաքարիա Հոնտորի (Միտիլենացի) ժամա-նակագրության մեջ Հայաստանի մասին հաղորդված տեղեկությանը վերաբերվում են չափազանցված վստահությամբ, չնայած անդեն աշ-րով իսկ երևում է, որ այդ տեղեկությունն առհասարակ մշուշոտ է, և մանրամասներն էլ բացահայտ թյուրիմացություններ են:

Բանն այն է, որ VI դարի առաջին կեսի բյուզանդական հեղինակի ժամանակագրության բնագիրը չկա, և մեզ է հասել նրա թարգմանու-թյունն ասորերեն՝ կատարված անանուն շարահարողի կողմից<sup>45</sup>: Ուշա-գրավ է, որ ինքը՝ հույն Զաքարիան էլ Հայաստանի ու Անդրկովկասի մասին իր տեղեկությունները բաղել է գրավոր ու բանավոր տարբեր աղբյուրներից՝ առանց հոգալու ժամանակագրության տվյալների ճշ-գրությունն ու աղբյուրագիտական մյուս կարևոր հանգամանքների մասին: Այս թերությունն առանձնակի ցայտունությամբ երևում է Հա-յաստանի ու նրա հարևան երկրների վիճակին վերաբերող հատվածում:

<sup>44</sup> Հր. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, II մաս, էջ 132:

<sup>45</sup> Յ. Н. Пигулевская, Сирийские источники по истории народов СССР, М.—Л., 1941, с. 9—10.

<sup>39</sup> Անդ, էջ 113:

<sup>40</sup> Անդ:

<sup>41</sup> Անդ, էջ 37—41:

<sup>42</sup> Անդ, էջ 113:

<sup>43</sup> Մարտոն, XI, IV, § 6:

Այստեղ Չաքարիա Հոետորն ասում է. «Պատմե՞նոսի աշխարհագրության մեջ հիշատակվող սարմաթների, սկյութների ու սերիկների հետ միասին, այդ հյուսիսային կողմերում կան հավատացյալ հինգ ժողովուրդներ՝ իրենց քսանչորս եպիսկոպոսներով: Նրանց կաթողիկոսը գտնվում է Դվինում՝ Պարսկահայքի մեծ քաղաքում: Գրիգոր անունն ունեւր նրանց կաթողիկոսը՝ արդարադատ և անվանի մի այր:

Գուրդանը ևս երկիր է Արմենիայում, իր լեզվով, որ նման է հունարենին. նա ունի քրիստոնյա թագավորիկ՝ ենթակա Պարսից թագավորին:

Առանն էլ երկիր է նույն Արմենիա երկրում՝ իր լեզվով, հավատավոր ու խաչապաշտ՝ ենթակա Պարսից թագավորին:

Միսգանը ևս երկիր է՝ իր լեզվով ու հավատավոր ժողովրդով, բայց այնտեղ ապրում են նաև հեթանոսներ:

Բազզունը երկիր է իր լեզվով: Այն տարածվում ու ընդհուպ հասնում է Կասպից դռներին և այն ծովին, որ կա Հոնաց սահմանների մոտ»<sup>46</sup>:

Այս փոքրիկ հատվածում կան մի քանի անճշտություններ ու սխալ տվյալներ, որոնք և ստիպում են զգուշությամբ վերաբերվել այն ամենին, ինչ հաղորդում է Հոետորը: Նախ, հայտնի է, որ VI դարում թագավորներ չեն ունեցել Գուրգան-Վիրքը, Առան-Աղվանքը և Հայաստանը: Նրանք ղեկավարվել են Պարսից արքունիքի կողմից նշանակված մարզպանների կողմից: Երկրորդ, Դվինի կաթողիկոսությանը ենթակա եպիսկոպոսությունների թիվը խիստ կրճատված է: Հայտնի է, որ Գրիգոր Լուսավորչի օրոք միայն բուն Հայաստանում գոյություն են ունեցել շուրջ 400 եպիսկոպոսական թեմեր<sup>47</sup>:

Բայց որտեղից է Հոետորի ժամանակագրության մեջ մտել այս 24 թիվը: Այս հարցին պատասխանելու համար պետք է հիշենք հին հայկական ավանդությունը, որով Թադեոս առաքյալը համարվում էր հայոց առաջին կաթողիկոսը, և նրանից մինչև Գրիգոր Լուսավորչի զոյություն են ունեցել 24 կաթողիկոսներ: Նույնիսկ պահպանվել է այս կաթողիկոսաշարը՝ կոնկրետ անուններով, որոնցում քիչ չեն թյուրիմացություններն ու ակնհայտ սխալները<sup>48</sup>: Հասկանալի է, որ այս անիրա-

<sup>46</sup> Пугачевская, էջ 165: Նույնը տե՛ս նաև՝ «Յոթը աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին»: Ասորական աղբյուրներ, Ա, թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ 2. Գ. Մելքոնյանի, 1976, էջ 313—314:

<sup>47</sup> Ագարանգեղոս, էջ 432:

<sup>48</sup> Մաղաֆիա աղեպ. Օմեմեյյան, Ազգապատում, հատ. Ա, Պելլուս, 1959, էջ 41—43:

կան, պատմական իրականությունից հեռու ավանդությունն էլ աղբյուր է եղել Հոետորի տեղեկության համար:

Երրորդ, Բազզուն (հայկական աղբյուրների Բազխան-Բաղասական) աշխարհը, հիշտ է, գտնվել է Կուրի ձախափնյակում, սակայն երբեք էլ չի տարածվել մինչև Կասպից կամ Չողա դուռը, որովհետև Անդրկովկասի հյուսիս-արևելյան եզրը՝ Կասպից-Չողա դռնից հարավ ընկած մարզը Չող-Դերբենդ կենտրոնով՝ կազմել է Մազքթաց աշխարհը:

Չորրորդ, որ քննարկվող հարցի տեսակետից ունի առաջնակարգ նշանակություն, Չաքարիա Հոետորը վրաց լեզուն համարում է նման հունարենին, սակայն հանրահայտ է, որ հունարենն ու վրացերենը ոչ միայն նման չեն, այլև չեն մտնում մեկ լեզվաընտանիքի մեջ: Առաջինը հնդեվրոպական լեզվախումբն է ներկայացնում, իսկ երկրորդը պատկանում է իբերականության ընտանիքին: Այս դեպքում, այսինքն՝ ժամանակագրի լեզվաբնական այս մակարդակի անկայությունը, օրինական հարց է առաջանում՝ նա ի վիճակի կլինե՞ր որոշելու Առանի ու Արմենիայի կամ Արմենիայի ու Սյունիքի լեզուների տարբերության աստիճանը: Մանավանդ, երբ նրա հաղորդած տվյալներն էլ հակասում են տեղացի, հետևապես առավել քաջատեղյակ հեղինակների վկայություններին: Իսկ վերջիններիս հաղորդած տեղեկություններն այնքան կոնկրետ են ու անառարկելի, որ այլևս բաց տեղ չեն թողնում օտարների՝ անտեղյակությունից սարքած տվյալները տեղադրելու կամ հարմարեցնելու համար:

Արաբ հեղինակներն էլ ասում էին՝ Պարտավի շրջակայքում խոսում են առաներեն: Նախ՝ ի՞նչ լեզու է այդ առաներենը: Մենք գիտենք, որ Առանը երկրի անուն է և ոչ թե ազգի կամ ցեղի: Եթե խոսքը վերաբերում է Ալբանիա երկրում ապրած ցեղերին, ապա հայտնի է նաև, որ այնտեղ ոչ այդպիսի ցեղ է եղել, ոչ այդպիսի լեզու:

Եվ այստեղ շատ իրավացի էր Ն. Ակինյանը, որ հարց էր տալիս, թե «Արաբ հեղինակներն ունեի՞ն լեզվաբնական հատկությունը՝ զանազանելու արմաներենը արաներեն: Ուրիշ կողմի ծանոթ են մեզի գրավոր հիշատակարաններ Պարտավեն, որոնք գրված են հայերեն... ուրիշ թղթեր, ճառեր, պատմական ու աստվածաբանական գրվածքներ Զ—Թ դարերի, հատկապես հիշելու արժանի են նմաններ է դարեն, ամենն ալ շարադրված հայերեն»<sup>49</sup>: Իսկ արաբ աշխարհագիրների տեսած արա-

<sup>49</sup> Ն. Ակինյան, Ս. Մաշտոց վարդապետ, էջ 313:

ներենն ի՞նչ պատկեր ուներ, ո՞րն էր այդ լեզվի տարբերությունը մյուսներից:

Բայց եթե բանն այդտեղ է հասել, ապա նույն այդ արաբները չեն, որ նաև ասում են, թե Պարտավի ու Շամքորի բնակիչները ծագումով հայեր են<sup>50</sup>: Ի՞նչ պատահեց, որ այդ ծագումով հայերը հանկարծ սկսեցին խոսել առաներեն: Ո՛չ պարսկերեն, երբ դրանից առաջ եղել են պարսիկների տիրապետության տակ, ոչ էլ արաբերեն, երբ հենց այդ տեղեկության ժամանակ արաբներն էին տեր ու տնօրեն նրանց երկրում, այլ առաներեն, մասնավանդ, որ այդ ամենագետ աղբյուրները հենց որ իրենց իմացած առաներենից մի բառ են ուզում ասել, դուրս է գալիս հայերեն: Օրինակ, ալ-Իսթահրին Պարտավը նկարագրելիս տեղեկացնում է. «Բերդայի «Քրդերի դուռ» կոչվող դարպասների մոտ «ալ-Կյուրակի» անունով շուկան է՝ մեկ քառակուսի փարսախ մեծությամբ: Ժողովուրդն այնտեղ է հավաքվում ամեն կիրակի ... Շուկայի «ալ-Կյուրակի» անունը հաղթել է (շաբաթվա) այս օրվա անվանը, այնպես, որ բնակիչները շաբաթվա օրերը հաշվելիս ասում են. «շաբաթ, կյուրակի, երկուշաբթի, երեքշաբթի», մինչև որ հաշվում են ամբողջ շաբաթը»<sup>51</sup>: Նույն տեղեկությունն են հաղորդում նաև ալ-Մուքադասսին<sup>52</sup> և իբն-Հաուբալը<sup>53</sup>:

Եվ սխալվում են այս արաբները, երբ կարծում են, թե շուկայի անունը հաղթել է շաբաթվա համապատասխան օրվա անվանը, ու Պարտավի բնակիչներն այդ շուկայի անունով են կոչում օրը: Ընդհակառակը, շուկան կոչվել է շաբաթվա այդ օրվա (կյուրակի) անունով, որովհետև շուկան միայն այդ օրն է գործել: Իսկ «Կյուրակին», թեև ուղ հունարենից փոխառված, ալ-Իսթահարու և մյուսների ժամանակ (X դար) արդեն յոթ դար ծառայել էր հայ ժողովրդին, որպես նրա սեփական բառը՝ շաբաթվա առաջին օրվա նշանակությամբ, նվիրված Քրիստոսի հարության հիշատակին<sup>54</sup>:

50 Բ. Խալաթյան, Արաբացի մատենագրեր Հայաստանի մասին, Վիեննա, 1919, էջ 25:

51 Ալ-Իսթահարի, Թագավորությունների ճանապարհների մասին (տե՛ս СМОНПК, вып. 29, Тифлис, 1901, с. 8—9).

52 СМОНПК, вып. 38, с. 14—15.

53 Անդ, էջ 87:

54 Հր. Աճառյան, Հայ. արմ. բառ., հ. 9, էջ 1220—1221: Սո. Մալխասյանց, Հայ. բաց. բառ., հատ. II, էջ 441:

\* \* \*

Հաջորդ հարցը, որի վրա պետք է ուշադրություն դարձնենք, Հայոց արևելից կողմանց բնակչության առանձնահատուկ խոսվածքի՝ արցախային բարբառի վաղ շրջանի բնույթն է:

Բարբառի գոյացման հարցը, ինչպես նաև նրա դարգացման ընթացքը մեր խնդրից դուրս են: Այստեղ պարզապես քննության կառնենք հայտնի մատենագրական ու գիտական փաստերը, որոնք, մեր կարծիրով, որոշ մասնագետների կողմից մեկնաբանվում են միակողմանի ու սխալ:

Հայոց լեզվի սահմաններում հայերեն բարբառների գոյության մասին առաջին տեղեկությունը պատկանում է Թրակացու բերականության V դարի հայ անանուն թարգմանիչ-մեկնիչին<sup>55</sup>, որը պատմում է, թե հայոց տարբեր գավառներում նույն բառն արտասանում են տարբեր ձևերով, ինչպես, օրինակ՝ բազուկ, պազուկ, փազուկ<sup>56</sup>:

Հաջորդ շատ կարևոր տեղեկությունն այդ բարբառի մասին պետք է հաղորդեն VII դարի վերջի մեր բազմաշնորհ Ստեփաննոս Սյունեցին, որը Հայաստանի, Սյունիքի և Արցախի մասին գրում էր «ոչ թե որպես մի օտար հեղինակ, այլ որպես այդ երկրի հարազատ զավակը, Սյունիքի երկարամյա հոգևոր առաջնորդը, Արցախի գրագետների թղթակիցը և հայոց լեզվի ու նրա բարբառների քաջատեղյակ մասնագետը»<sup>57</sup>:

Ստեփաննոս Սյունեցին գիտեր հայոց ընդհանուր լեզվի ու նրա գավառային բարբառների և՛ ընդհանրությունը, և՛ տարբերությունները: Ընդհանուր կամ, իր խոսքով ասած, միջերկրային, լեզվի ջատագովը լինելով՝ նա խորհուրդ էր տալիս տիրապետել միջերկրային կամ ուստանիկ լեզվին, գրել միայն նրանով, որովհետև նա է պետքական բանաստեղծության և առհասարակ գրելիք ամեն մի պատմության համար:

«Եւ դարձեալ զըր լեզուիդ գիտելն զբովանդակ զբառան զեզերականս որպես զԿորճայն և զՏայեցին և զԽութայինն և զՉորրորդ-Հայեցին

55 Հաստատված է, որ Գրոնինգեն Թրակացու բերականությունը հայերեն է թարգմանվել V դարի երրորդ քառորդում, այսինքն՝ հայ բերականների հունարան դպրոցի սկզբնական շրջանում (տե՛ս Մ. Արեղյան, Հայ հին գրականության պատմություն, հ. Ա, 1944, էջ 100—102, Գ. Ջահուկյան, բերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում, 1954, էջ 114—120, Ա. Մուրադյան, Հունարան դպրոցը և նրա դերը հայերենի բերականության տերմինաբանության ստեղծման գործում, 1971, էջ 82—111):

56 Н. Адомяц, Дионисий Фракийский и армянские толкователи, Пг., 1915, с. 149.

57 Աս. Մնացականյան, նշվ. աշխ., էջ 45:

և զՍպերացին և զՍիւնին և զԱրցախայինն. այլ մի՛ միայն զմիջերկրեայն և զոստանիկսն, վասն զի պիտանիք այսորիկ են ի տաղաշափութեան, այլև ազատակարք ի պատմութիւնս, զի մի՛ վրիպեացի անընդել գոլով լեզուացն»<sup>58</sup>;

Զի կարելի պահանջել ավելի պարզ ու կոնկրետ տեղեկութիւն այն մասին, որ եղել է հայկական միջերկրային ու ոստանիկ լեզու (սա աներկբայորեն՝ զոտար լեզուն է, և եղել են դարձյալ հայերեն, սակայն «բառք եզերականք» կամ բարբառներ, որոնցից էր և արցախայինը: Ստեփաննոս Սյունեցու այս վկայութիւնից չի կարելի շանել մի ուրիշ հետևութիւն ևս. որ այս եզերական բարբառները, ինչպես նաև արցախայինը, հայոց լեզուներ են, հայոց միջերկրային, ոստանիկ լեզվի տարբերակները և ոչ թե հայ ազգի հետ ձուլված ցեղերի նախկին լեզուների մնացորդվերապրուկներ, որովհետև այստեղ քերականի ու պատմիչի խոսքը վերաբերում է միայն հայերեն լեզվին ու նրա բարբառներին:

Սակայն Հրաչյա Աճառյանը Ստեփաննոս Սյունեցու այս խոսքը հասկանում ու բացատրում էր միանգամայն ուրիշ իմաստով:

Մեջբերելով Սյունեցու հիշյալ խոսքն իր ժամանակի հայերեն բարբառների մասին, Հր. Աճառյանը գրել է. «Սյունեցու այս խոսքերից ընդհանրապես այն են հետևցրել, թե հին հայերենը ունեցել է 7 բարբառ (Կորճայից, Տայոց, Խութի, Զորորդ Հայոց, Սպերի, Սյունյաց և Արցախի): Սրանցից դուրս է բուն հայերենը, կենտրոնական կամ պետական լեզուն, որ համարում են Արարատյան բարբառը, և որ Սյունեցին կոչում է «Միջերկրեայն և զՍտանիկսն» խոսով բաժանելով նախորդներից:

Միանգամից ասենք, թե սխալ է Սյունեցու խոսքերը այսպես հասկանալ: Հիշատակված 7 անունները ներկայացնում են ոչ թե հայերենի բարբառները, այլ Հայաստանում ապրող օտար մանր ազգութիւնների (արդի բառով փոքրամասնութիւնաց) լեզուները»<sup>59</sup>;

Քիչ առաջ մենք տեսանք, որ Ստեփաննոս Սյունեցին Կորճայից, Տայոց և այլ անունների տակ թվարկել է միայն հայերեն բարբառները, նախապես շեշտելով «զքո լեզուիդ» հատկացուցիչը: Կարող էինք ուշադրութիւն էլ շանել, թե ով ինչպե՛ս է փորձում հասկանալ այս պարզ ու աներկվական խոսքը, եթե նույնիսկ այդ փորձը պատկաներ մի այնպիսի հեղինակութեան, ինչպիսին Հրաչյա Աճառյանն է: Քանի որ Սյունեցուն ճիշտ հասկանալու համար միակ ու ամենամեծ հեղինակութիւնը հենց

58 Н. Адонц, Дионисий Фракийский, с. 187.

59 Հր. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմութիւն, II մաս, Երևան, 1952, էջ 128—129:

ինքր՝ Սյունեցին է, որին ո՛ր կողմից էլ մոտենաս, պիտի ասի՝ իմ թվարկածները քո լեզվի (հայերենի) եզերական բարբառներն են:

Սակայն հանգամանքներն ստիպում են քննութեան առնել Աճառյանի մեկնաբանութիւնը և ցույց տալ, թե այն որքա՛ն հեռու է ճշմարիտ լինելուց: Մեր մեծ հայագետի այդ կամայական բացատրութեան ու անհիմն կարծիքի վրա ուրիշներն արդեն սաղացրել են մի անհեթեթ վարկած այն մասին, թե, իբր «Հր. Աճառյանը հին ու միջնադարյան հեղինակների տեղեկութիւնների հիման վրա եկել է այն եզրակացութեան, որ Սյունիքի ու ալբանական մարզերի (Արցախ, Ռատիք...) տարածքների տեղական բնակիչները դեռևս խոսում էին իրենց մայրենի լեզուներով, բայց հայերենը նրանց համար սկզբում միջցեղային, իսկ հետո գրավոր (ուղում է ասել «գրական» — Բ. Ու.) լեզու էր»<sup>60</sup>:

Այս հայտարարութեան հեղինակը Վորոշիլ Դուկասյանն է, որն իր հակապատմական վարկածին ավելի ազդեցութիւն հաղորդելու համար վկայակոչում է նաև Հ. Հյուբշմանին, նրան էլ մասնակից դարձնելով այս տարօրինակ մեկնաբանութեանը. իբր թե Հյուբշմանն իր «Հին հայոց տեղույ անունները» գրքում «բազմիցս նշել է, թե Ստեփաննոս Սյունեցին հաղորդել է Սյունիքի, Արցախի ու Հայաստանի մի շարք մարզերի տեղարկի բնակչութեան յոթ (ոչ հայերեն) լեզուների մասին»<sup>61</sup>:

Հր. Աճառյանն էլ ասում է՝ Հ. Հյուբշմանը «Հին հայոց տեղույ անունները» գրքում Սյունեցու թվարկածների մասին կոնկրետ կարծիք չունի. «հեղինակը «Հին հայոց տեղույ անունները» աշխատութեան մեջ, էջ 56—59 վարանում է երկու կարծիքի մեջ»<sup>62</sup>:

Որպեսզի պարզ լինի, որ այստեղ հավասարապես իրավացի չեն ո՛չ մեր խոշոր գիտնականը, ո՛չ էլ նրան աղավաղողը, դիմենք Հյուբշմանին: Ահա թե ի՛նչ է գրել գերմանացի հայագետը. «Խնդիր պետք ենք դնել, թե արդյոք այս հիշված լեզուները՝ Կորճայն և այլն՝ հայ գավառաբարբառնե՞ր էին թե՞ նույն երկիրներուն հին լեզուներուն մնացորդը: Քանի որ այս ավանդութիւնը միջերկրյա (լեզվի) և եզերական գավառաբարբառներու մեջ խնդիր կը դնե և ոչ թե հայերենի ու օտար լեզվի մեջ, ըստ ինքյան Կորճեայ և այլն ըսվածով, ըստ այսմ նաև Սյունի ըսվածով՝ հայ գավառաբարբառ հասկընալու է, ինչպես որ հայերը կը հասկընան»<sup>63</sup>:

60 В. Гукасян, К освещению некоторых вопросов, с. 132.

61 Անդ.

62 Հր. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 131:

63 Հ. Հյուբշման, Հին Հայոց տեղույ անունները, էջ 59 (ընդգծումը մերն է — Բ. Ու.):

2. Հյուբըմանի այս կարծիքի մեջ վարանումի հետքն անգամ չկա: Մինչդեռ Հր. Աճառյանը վերստին թյուրիմացություն մեջ է, երբ հայտարարում է, թե «Վաղուց գիտենք արդեն, որ Հայաստանում ապրում էին բացի խաղիչներից՝ 18 զանազան բնիկ ժողովուրդներ, ամեն մեկն իր առանձին ու սեփական լեզվով: Այս մասին հաստատ վկայություններ տալիս են Ստրաբոնը, Հերոդոտը և ուրիշներ»<sup>64</sup>: Այս կարծիքը հաստատելու համար Աճառյանը հղում է իր գրքի Ա մասի էջ 203-ին, ուր ո՛չ 18 ժողովուրդների մասին կոնկրետ խոսք կա, ո՛չ նրանց առանձին ու սեփական լեզուների և ո՛չ էլ նույնիսկ Հերոդոտի անունը կա: Իսկ Ստրաբոնը միայն այն է ասում, որ «իր ժամանակ արդեն բոլոր նվաճված նահանգները հայախոս էին դարձել, այնպես որ բոլորը միալեզու եղան»<sup>65</sup>:

Աճառյանն ուղում է Սյունիքի «օտարությունը» հաստատել, սակայն ճիշտ չի բացատրում խորենացուն. «Խոր. Բ-ը պատմելով Վաղարշակի բարեկարգությանց մասին՝ Սյունիքը դնում է հայ լեզվի սահմանի վրա... Մենք էլ գիտենք, որ Սյունիքը հայ լեզվի սահմանի վրա է, բայց հարց է, թե խորենացին Սյունիքը սահմանից ա՞յս կողմ է ընդունում, թե՞ այն կողմ»<sup>66</sup>:

Իրականում, սակայն, ըստ խորենացու՝ ոչ թե Սյունիքն է հայոց լեզվի սահմանների վրա, այլ Հայաստան երկրի պետական սահմանը: Վաղարշակ թագավորն իր երկրի համար սահմաններ է գծել «զեղերբ հայկական խօսիցս»: Եվ եթե «յարևելից կողմանէ» Սիսական տունն է կողմնակալ դարձրել հայոց գավառների վրա, ապա այս գավառների վերջին սահմանն էլ է նշում՝ Կուրի ու Երասխի միախառնման կետը, իսկ «զարեվելից հիսխսոյ կողմանն... առ մեծ գետովն, որ հատանէ զղաշտն մեծ, որ անուանի Կուր»<sup>67</sup>: Եթե խորենացին, որպես ամենասկզբունքային խրնդիր, հայտնում է, որ հայոց երկրի ու հայոց լեզվի սահմանները համընկնում էին իրար, ապա արևելքից նրանք Երասխի ու Կուրի միացման վայրն էին, հյուսիս-արևելքից՝ Կուր գետը, — ընթերցողին ենք թողնում դատելու, «թե խորենացին Սյունիքը սահմանից ա՞յս կողմն է ընդունում, թե՞ այն կողմ»:

Աճառյանն այս դեպքում Անանունի ու Դավիթ մեկնիչի քանի՛-քա-

64 Հր. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, II մաս, էջ 129:

65 Անդ, հատ. I, Երևան, 1940, էջ 203: Այս հատվածը Հր. Աճառյանի թարգմանությունն է:

66 Անդ, II մաս, էջ 132:

67 Մ. Խորենացի, էջ 112—113:

նի՞ անգամ հիշատակած<sup>68</sup> Կորճայքի բարբառը մի տեղ ստիպված է լինում լռելունքի. «Այս բոլորից հետևում է, որ այն ժամանակներում գոյություն ուներ հայոց մեջ Գորդայ կամ Կորճայ կոչված մի բարբառ...»<sup>69</sup>: Եվ մեկ էլ երեք էջ հետո մոռանում է իր գրածը կամ «Կորճայքը Կորդվաց աշխարհի մի մասն է, և որովհետև գիտենք՝ որ կորդուացիք օտար ժողովուրդ էին (տե՛ս Ա մասի էջ 202), ուստի Կորճայք էլ օտար էին և հավանաբար քրդական մի բարբառ էին խոսում»<sup>70</sup>:

Ա մասի էջ 202-ում Կորդվաց մասին ոչ մի խոսք չկա: Չէր էլ կարող լինել, որովհետև հայ գիտնականները Կորճայքի բարբառի մասին են վկայել և քրդերի լեզվի մասին տեղեկություն չունենին, որպեսզի նրա բարբառների առիթով էլ վկայություն տային:

Այսքանից հետո արժե վերստին դառնալ Ստեփաննոս Սյունեցուն: Մեր քննադատն ու քերականը երեկ շատ լավ է իմացել, որ զայիք ժամանակներում իրեն քարեքար գցողներ են լինելու: Դրա համար էլ իր իմաստությունն այնպիսի կապ է դրել, որ քարեքար ընկնելուց հետո անգամ ոչինչ չբերվի ու չհիտվի:

Սյունեցին, դիմելով իր հայրենակցին (= հային), խորհուրդ է տալիս հմտանալ մայրենի (= հայոց) լեզվի գիտություն մեջ: Իսկ դրա համար նա երեք հիմնական միջոց է նշում.

ա) Հարևան ժողովուրդների (= օտարների) լեզուների իմացությունը. «Արդ լեզուս ասէ, որ շուրջ զքեւ սահմանակից աշխարհ իցեն, գիտութիւն լեզուաց նոցա, վասն զի կարի աւգտակարք են այսք առ ստուգաբանութիւն»<sup>71</sup>:

բ) Հին և նոր կուլտուրական լեզուներ. «Իսկ հնագէտ պատմութեան. պատմութիւն ասէ զհին և զնոր, զհեթանոսաց եւ զհրէից եւ զքրիստոնէից, զի տեղեակ իցէ եւ ընդել ամենայն պատմութեանց»<sup>72</sup>:

գ) «Եւ դարձեալ զԳ լեզուիդ գիտելն զբովանդակ գրառսն զեգեալկանս. որպէս զԿորճայն եւ զՏայեցին եւ զԽութայինն եւ զՉորորդ-Հայեցին եւ զՍպերացին եւ զՍիւնին և զԱրցախայինն. այլ մի՛ միայն զՄիջ-

68 Н. Адоиц, Дионисий, стр. 105 (Դավիթ փիլիսոփա). «ըստ որում Գորդայից գաղափար է, զի որպէս դրա ծեղկով ի հոմանուն լեզուէ ի խաւսս...», էջ 112. «Բայց յայլ վայրս, որպէս Կորճայք, վարին կրականին ոչ հմտաբար, այլ ըստ սովորութեան»: Նույնը՝ նաև էջ 140, 147 և այլն:

69 Հր. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, II մաս, էջ 128:

70 Անդ, էջ 131:

71 Н. Адоиц, Дионисий, с. 187.

72 Անդ, «Հեթանոսաց» ասելով Սյունեցին, հավանաբար, հասկանում էր արաբներին, ինչպես ընդունված էր նրա ժամանակներում:

երկրեայան եւ զՈստիանիկան, վան զի պիտանիք, այսորիկ են ի տաղաշափութեան, այլեւ ազտակարք ի պատմութիւնսն, զի մի՛ վրիպեսցի անընդել գոլով լեզուացն»<sup>73</sup>:

«ԶԻճ լեզուիդ ... զբառսն զեզերակախն»: Սյունեցին այսպես է գիմում իր ազգակցին ու թվարկում այդ եզերական բաները՝ Կորճայինից մինչև Արցախային: Եվ այսբանից հետո՝ անգամ մեծ լեզվաբան Հր. Աճառլանն ընդունում է, որ սրանք ոչ թե հայոց լեզվի բարբառներն են, «այլ Հայաստանում ապրող օտար մանր ազգութիւնների (արդի բառով փոքրամասնութեանց) լեզուները»:

Սյունեցու ասածը հակառակ ձևով հասկանալու իր իրավունքն ինչպե՞ս է ուղում նվաճել Հր. Աճառլանը: Մի անտեղի հարցումով. «Եթե զրանք հայոց բարբառներն են, ո՞ր են հապա Բարձր Հայոց, Աղձնիքի, Մոկաց, Պարսկահայքի, Ուտիքի, Փայտակարանի, Գուգարքի և մանավանդ Վասպուրականի և Տարոնի հոշակավոր բարբառները»<sup>74</sup>:

Իսկ Սյունեցին որտե՞ղ է պնդել, թե իր ժամանակի Հայաստանի եզերական բարբառներն այս յոթն են միայն: Նա ասում է՝ իմացիր քո լեզվի «զբառսն՝ զեզերակախս, որպէս» ... և թվարկում է հայ բարբառներից յոթը, առանց որևէ կերպ հասկացնելու, թե թվարկումով սպառնացին այդ բարբառները: Ընդհակառակը, զրանց կողքին էլ դնում է «զՄիջերկրեայան եւ զՈստանիկան», որպեսզի հասկանանք, որ սա էլ պետական-մայրաքաղաքային-գրական լեզուն է, որը, հավանաբար, նախապես եղել է կենտրոնական գավառների խոսակցական լեզուն կամ բարբառը:

Եվ, վերջապես, մի՞թե Հր. Աճառլանը մտածում է, թե թվարկված յուրաքանչյուր բարբառով խոսում էր միայն ու միայն նրա գավառի բնակչութունը: Այդ նույն Աճառլանը շէր, որ Ղարաբաղի (արցախային) բարբառի տիրապետութեան սահմանները հին Փայտակարանից հասցրել էր Թուրքիայի բնակավայրերը, Հյուսիսային Կովկաս ու միջինասիական հեռաստանները: Թե՞ կարծում էր՝ արցախային բարբառով հեռուններում կարելի է խոսել, իսկ հարևան Ուտիքում՝ ո՞չ:

Հր. Աճառլանը նույն տեղում մի այլ արտառոց միտք էլ է արտահայտում. «Հայաստանում խոսված հայերեն բարբառները Սյունեցին հիշատակում է միայն մի տառով՝ որ է Ս: Հոգնակիի այս Ս վերջավորութիւնն է, որ նա կցելով զՄիջերկրեայան և զՈստանիկան բառերի ծայրին, պարփակում է բոլոր հայերեն բարբառները: Նա Միջ-

երկրեայ կամ Ռստանիկ ասելով չի հասկանում Արարատյան կենտրոնական բարբառը, ինչպես հասկանում են զիտնակաճաները: Ո՛չ: Այդ զեզերում ո՛չ հոգնակի պիտի գործածեր (որովհետև Արարատյան բարբառը մեկ հատ է), և ո՛չ էլ Միջերկրեայ առանձին և Ոստանիկ առանձին պիտի հիշեր»<sup>75</sup>:

Ցավով պիտի նշենք, որ այստեղ ևս մեր մեծ գիտնականը թյուրիմացութեան մեջ է: Նշված բառերի «ս»-ն դիմորոշ հոդ է և հոգնակի թվի հետ կապ չունի, ինչպես կարելի է տեսնել մի այլ, առավել ցայտուն օրինակից: Մովսես Խորենացին գրել է, թե. «Խոստանայր հայկականացս լեզուաց առնել նշանագիր»<sup>76</sup>: Պարզ ու հասկանալի է, որ Պատմահայրը հայերեն մեկ լեզվի համար էր ենթադրում ստեղծել նշանագրեր:

Ստեփաննոս Սյունեցին, Սյունիքի ու Արցախի գավաղը, նրանց մերձավոր բարեկամը, չէր կարող սխալվել իր մայրենի խոսքը բնութագրելիս: Այդ է հաստատում մեր միջնադարյան կոած-կոփած քերականութեան ու արդար մտածողութեան մի այլ հսկա ներկայացուցիչ, ի զեպ դարձյալ սյունեցի՝ Եսայի Նչեցին: Նա ևս խորհուրդ էր տալիս իմանալ օտար հարեանների լեզուները. «որ շուրջ զքե սահմանակից աշխարհ իցեն՝ բացորոշեալ ի քէն ազգաւ և լեզուով՝ լինել տեղեակ լեզուաց նոցա»: Սակայն առանձնապես շեշտում է Ստ. Սյունեցու կողմից նշված հայոց մայրենի լեզվի բարբառները, միաժամանակ զգուշացնելով՝ շլինի՛, թե զրանք օտար լեզուների տեղ դնեն. «...ոչ զաւտարագրի, ասէ, այլ զիրոյ լեզուին զխաւս և որ բնդ նովաւ զանազան բառք՝ զեզերակախս, որպէս զԿորճեայն, զՏայեցին, զԽուսիսային, զՉորրորդ Հայեցին, զՍպերացին, զՄիւնին, զԱրցախային»<sup>77</sup>:

Հետազոտողները կամենան թե ոչ, պատմական ամեն մի վկայութիւն կարող է հաղորդել միայն ու միայն այն, ինչով որ նրան օժտել է իրեն ստեղծողը: Իսկ Ստեփաննոս Սյունեցին այլ բան չի գրել, քան՝ որ իր ժամանակ՝ VII և VIII դդ. սահմանագլխին գոյութիւն ունեին եզերակախ կամ գավառային հայ բարբառներ, որոնցից էին նաև Սյունիքիին ու Արցախիին:

Ակզբից մենք ասել էինք, որ գիտնականներն իրավամբ ժամանակակից արցախային (Ղարաբաղի) բարբառի մի ճյուղն են համարում

75 Անդ:

76 Խորենացի, գիրք Գ, գլ. ԾԲ, էջ 325:

77 Եսայի Նչեցի, վերլուծութիւն քերականութեան, աշխատասիրութեամբ Լ. Գ. Խաչերյանի, Երևան, 1966, էջ 65:

73 Անդ:

74 Հր. Աճառլան, Հայոց լեզվի պատմ., մասն II, էջ 129:

Ձանգեզուրի կամ Սյունիքի բարբառը: Մինչդեռ Սյունեցին և նրանից հետո էլ Նսալի նշեցին Արցախայինն ու Սյունյացը ճանաչում են տարբեր բարբառներ: Եթե նկատի առնենք ճակատագրի նույնությունը և բազմազանության համատեղ (ոչ թե միայն հարևանությամբ ապրած) կյանքը, որ ունեցել են հին Հայաստանի այս երկու սահմանակից ու բախտակից նահանգները, հասկանալի պիտի լինի, թե ինչու նրանց բարբառների տարբերություններն այսօր ճանաչողներն այնքան են ջնջվել, որ այսօր այլևս անիմաստ է դրանք տարբեր բարբառներ համարելը:

Բանն այն է, որ, սկսած Մեծ Հայքի ճակատագրական բաժանումից, Սյունիքը վարչական տեսակետից համարյա միշտ էլ եղել է Հայոց արևելից կողմանց հետ, հատկապես ներազգային այն տարերային միավորումներում (վարչական, մեծ մասամբ նաև եկեղեցական), որ այդ նահանգների իշխանական տներն ու հոգևոր տերերն էին կազմում՝ օտար բռնազորավիշներին և ուժացնողներին դիմազորավելու համար: Աշխարհագրությունն էլ իր լուռ դերն է կատարել, և արդյունքը եղել է այն, որ այսօր ունենք մեկ միասնական արցախային բարբառ՝ իր խոսվածքներով: Իսկ այս բարբառը, կրկնում ենք, հանդիսանալով Հայոց արևելից կողմանց բնակչության լեզուն, ինքնին ներկայանում է նաև որպես այդ աշխարհի պատմական աշխարհագրության ամենախոսուն պատկերը:

\* \* \*

Ե՞րբ է գոյացել արցախային բարբառը, լեզվապատմական ինչպիսի՞ ճանապարհ է անցել և ի՞նչ դեր է ունեցել Հայոց արևելից կողմանց բնակչության՝ հայ ժողովրդի այդ յուրահատուկ հատվածի, պատմական ճակատագրի համար:

Կարելի է սկսել վերջից: Բնականաբար եզերական (այս բառի իսկական իմաստով, այսինքն՝ ծայրերկրային) բարբառներն ամենից շատ են ենթակա օտար ազդեցություններին, մանավանդ, եթե այդ օտարներն այնպիսի բռնակալներ են, ինչպիսիք էին պարսիկներն ու արաբները, սելջուկ-թուրքերն ու մնացած ավարառու հորդաները, որոնք հրով ու սրով էին տարածում իրենց լեզուն, սրա հետ էլ կրոնը, կամ կրոնը՝ նրա հետ և լեզուն:

Այո՛, եզերական լեզուներն ամենից շատ են ենթակա օտարների հարվածներին ու ազդեցություններին: Այդ պատճառով էլ սխալված չենք լինի, եթե եզերական բարբառները համարենք ազգի ընդհանուր լեզվի եզերապահ գնդերը:

Լեռն, Հայոց արևելից կողմանց՝ բնությունից ստացած կոչումն էր համարում Հայկական բարձրավանդակի պաշտպանությունն արևելքի տափաստանների կողմից առաջացող շարժումների դեմ: «Այդ հսկայական բերդի ամբողջ նշանակությունը հասկանալու համար պետք է նկատի առնել, որ նա փակում է ազգերի տեղափոխման այն մեծամեծ մասնապարհները, որոնք Կասպից ծովի հյուսիսային և հարավային սփերով Միջին Ասիայից բերում են Կուր-արաքսյան արգավանդ տափաստանները: Պատմությունը մեզ շատ փաստերով ցույց է տալիս, որ նվաճող ազգերի ահավոր հորձանքները գալիս, ընդհարվում էին Ղարաբաղի լեռնաստանին, փշրվում ու ետ էին դառնում»<sup>78</sup>:

Այս «հսկայական բերդի» աշխարհագրական դիրքն, անկասկած, իր անուրանալի դերն է ունեցել: Սակայն չի կարելի մոռանալ նաև դերը պաշտպանական այն անձեղքելի պարսպի, որ կոչվում է ազգային ինքնություն, և որի կրաշաղկաբ լեզուն է՝ արցախային եզերական բառը: Ինչպե՞ս է առաջացել այն, ե՞րբ, հայերեն ընդհանուր լեզվի ի՞նչ տեսակ հատվածումից:

Այս հարցերը մեջտեղ են գալիս, որովհետև, եթե սխալվում են այն գիտնականները, որոնց կարծիքով բարբառներն ընդհանուր միասնական լեզվի ազդեցությամբ վերափոխված նախկին ցեղային լեզուների մնացորդներն են, ապա իրավացի են նրանք, ովքեր: Բարբառներից շատերի մեջ տեսնում են ընդհանուր միասնական լեզվի տարբերակները: Դեռ Ղ. Ինճիճյանն էր համոզված, թե գրաբարից են սերվել եզերական բարբառները<sup>79</sup>: Առաջին դեպքում ընդհանուր լեզուն մերձեցրել է տարբեր ցեղերի լեզուները: Երկրորդում՝ պատմական հանգամանքները միևնույն լեզվով խոսող զանգվածներին այնպես կտրել ու հեռացրել են իրարից, որ այս զանգվածները լեզվական տեսակետից ձեռք են բերել նոր երանգներ, ստացել են նույն լեզվի տարբեր խոսվածքները կամ բարբառները:

Մի դեպքում բարբառը մայր լեզվի կրտսեր եղբայրն է, մյուս դեպքում՝ հարազատ զավակը: Երկրորդ պարագան մեզ թվում է առավել բնորոշ Արցախ-ղարաբաղյան բարբառի համար: Ինչ էլ որ լինի, հայոց մայր լեզվի հետ ունեցած նրա կապը շահվում է հարազատության այս աստիճանով՝ զավակի կամ կրտսեր եղբոր:

Նվաճողներն իրենց համար թեևավոր խոսք են ստեղծել՝ սահման քա-

78 Ան, Հայոց պատմություն, հ. Գ, 1946, էջ 493: Նույն միտքը տես նաև՝ «Հայոց պատմություն», հ. Բ, էջ 146—247:

79 Ղ. Ինճիճյան, Հնախօսություն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի, հ. III, Վենետիկ, 1835, էջ 7:

շաց սուր յուրյանց: Իսկ հայ պետականության ամենաբազմաթիվ ժողովման շրջանում նրա վարչական սահմանները, ինչպես տեսանք, տարածվում էին «զեզերք հայկական խօսիցս»՝ հայկական լեզվի եղբրքով:

Սակայն IV դարից հետո հանգամանքները երբեք էլ թույլ չտվեցին, որպեսզի հայոց վարչաբաղադրական և էթնիկական-լեզվական սահմանները համընկնեն:

V դարից սկսած Աղվանից հայաշխարհը պարբերաբար կտրվում էր մայր երկրից: Սակայն ամեն պարագայի՝ կտրվում էր որպես հայկական միավոր՝ իր ազգային անխաթար միջավայրով: Հայ թագավորներին ու իշխանաց իշխաններին ժամանակ առ ժամանակ հաջողվում էր վերանվաճել երկրի ծայրամասերը, այդ թվում՝ Ուտիքն ու Արցախը, որոշ ժամանակ պահել միասնական ու համազգային մի ընտանիքի սահմաններում: Սակայն մեկ էլ գալիս էր հերթական բռնակալը, և Հայաստան աշխարհի բազմատվածությունը դառնում էր անխուսափելի:

Այս պայմաններում իր բաժին ազգային լեզու «եզերական բռն» անխաթար պահելն Արևելից կողմանց հայության համար այնքան դժվար էր, որքան պատվաբեր:

Ի դեպ, կասկածից դուրս է, որ արցախային բարբառն առաջացել է շատ ավելի վաղ, քան 387 թ. բաժանումը: Թե դրանից որքան առաջ, այդ մասին քիչ հետո: Բայց որ Ուտիքն ու Արցախը մեկուսացել են որպես հայկական նահանգներ՝ հայախոս բնակչությամբ ու հայկական միջավայրով, — դրա ապացույցները մենք տեսանք: Միամտություն կլինի կարծել, թե V դարի սկզբին Մեծ Հայքից կտրվելուց հետո որևէ ոչ հայկական գավառ, նույնիսկ ցանկության դեպքում, հնարավորություն կունենար հայանալու՝ ասիմիլյատոր պարսիկների, արաբների, ապա նրանց հաջորդած ամեն տեսակ խաժամուժի տիրապետության տակ լինելով հանդերձ: Բաժանումից շատ առաջ արդեն գոյացել էր արցախային մի «վերին աստիճանի ինքնահատուկ և կորովի լեռնային բարբառ, որ հետզհետե զարգանալով, դառնում էր ժողովրդական հոգեբանության ազդու արտահայտիչը»<sup>80</sup>:

Կարևոր է նաև պարզել, թե արցախային բարբառն ի՞նչ է պահպանել իր նախկին վիճակից և ի՞նչ փոփոխությունների է ենթարկվել հետագա դարերի ընթացքում:

<sup>80</sup> Առ, Հայոց պատմություն, 4. Բ, 1967, էջ 152:

Այստեղ ես մեզ, առաջին հերթին, հետաքրքրում է պատմական կողմը. նախ և առաջ՝ ի՞նչ առնչություններ էին հնարավոր հայոց միջերկրյա լեզվի (գրաբարի) և արցախային բարբառի միջև:

Բնական է, որ հայոց միջերկրային լեզուն, ինչպես նաև մյուս եզերական բարբառները պիտի ենթարկվեին մեծ փոփոխությունների: Ժամանակը նոր լեզուներ է ստեղծում և խորտակում է դարերի պատմությունն ունեցող հին ու հայտնի լեզուներ: Այն չէր կարող իր դրոշմը չդնել նաև հայերեն լեզվի արցախային բարբառի վրա: Ինչպե՞ս և ի՞նչ շափանչներով պարզենք, թե ո՞րն է կատարված փոփոխությունը, և ի՞նչ է մնացել նախաստեղծ անաղարտության մեջ: Կա մի ամենակայուն շափանիչ՝ գրաբարը: Այն մնացել է անփոփոխ: Եվ հայերեն լեզվի կամ նրա որևէ բարբառի կրած փոփոխությունների ու պահպանած ավանդությունների շափերը որոշելու համար պետք է այդ լեզուն կամ նրա բարբառը դնել գրաբարի կողքին, համեմատել:

Ար. Ղարիբյանն այս առիթով ճիշտ նկատել է, որ «ցեղակիցներից հետագա և քիչ առիթներով նրանց հետ կապված այս կամ այն հայ ցեղը (պետք է հասկանալ՝ հատվածը — Բ. Ա.) աստիճանաբար իր լեզվի մեջ կմտցներ զանազան փոփոխություններ, որոնք հայերեն լեզվին կտալին այս կամ այն տարբերիչ գիծը, այս կամ այն տարբերիչ երանգը»: Եվ, սակայն, «այսպիսի բարբառները շատ ավելի մոտ կլինեին հայերենին, ավելի շատ ժառանգություն կպահպանեին ընդհանուր լեզվից, քան թե այն բարբառները, որոնք առաջացել են օտարների կողմից հայերենը սովորելու պրոցեսում: Բարբառների ճյուղավորման այս ճանապարհն առանձնապես քիչ փոփոխություն կմտցնի արտասանության մեջ, ուստի այս ճանապարհով առաջացած բարբառները հին հայերենի հնչյունական առանձնահատկություններից շատ բան կարող են ավելի հավատարմությամբ պահպանած լինել, քան այն բարբառները, որոնք առաջացրել են օտարները»<sup>81</sup>:

Ամենայն հավանականությամբ, գրաբարը գրական լեզու դառնալուց առաջ եղել է կենդանի, խոսակցական լեզու: Նիկ. Մառը գտնում է, որ այն «վաղ միջնադարում և առավել խոր վաղնջական ժամանակներում հիմնական խոսակցական լեզու» է հանդիսացել<sup>82</sup> հայ ժողովրդի

<sup>81</sup> Առ. Ղարիբյան, Հայ բարբառագիտություն, էջ 65:

<sup>82</sup> Н. Марр, Племенной состав населения Кавказа, Пг., 1920, с. 20. Նույնի՝ Кавказский культурный мир и Армения, с. 29.

ամենալայն դանգվածների համար: Ուրիշ կերպ չէր էլ կարող լինել: Գրական լեզու դառնալու հենց սկզբնական շրջանում ունեցած նրա բյուրեղային վիճակը մեզ հուշում է բանավոր շրջանառության մի երկար նախընթաց, որը պետք է տեսած լինեիր մի քանի հարյուրամյակ: Այդ կատարելագործման ամենաբուռն ու արդյունավետ շրջանը հավանաբար եղել է IV դարը՝ քրիստոնեությանը ծառայելու նրա առաջին հարյուրամյակը:

Հայագետների համովիշ կարծիքով՝ գրերի ստեղծումից առաջ հայ եկեղեցու արարողությունների լեզուն, նրա հիմնադրության առաջին շրջանից սկսած՝ հիմնականում եղել է հայերենը:

Ճիշտ է, աղբյուրները վկայում են, որ քարոզները կարդացվել են ասորերեն և հունարեն: Այսպիսի վկայություններ են բերվում հատկապես հայերեն գրերի ծնունդը ներկայացնելու առիթով: Բայց մենք մտածում ենք, որ այստեղ պարզապես վիճակը չափազանցվում է՝ հայերեն գրերի ստեղծման առարկայական նշանակությունն առավել շեշտելու համար: Եվ, իսկապես, դժվար էլ է պատկերացնել, թե ազգային եկեղեցի ստեղծելու և պահպանելու համար այնպես ջանադրաբար հոգացող հայ գործիչները մոռացության տված լինեին այդ եկեղեցու խոսքը ժողովրդին հասկանալի անելու խնդիրը:

Յո. Մարկվարտն իրավացի է, երբ ենթադրում է, որ «...Գրիգոր Լուսավորիչը հայերեն է քարոզել... Համենայն դեպս նա բավականաչափ հասկացել է հունարեն, որպեսզի ունկնդիրների համար բերանացի թարգմաններ ընթերցածները»<sup>83</sup>:

Նույն իրավացի ենթադրությունն է անում Հրանդ Ք. Արմենը, գրտնելով, որ նախագրյան շրջանում հայ եկեղեցու գործածած հունարեն գրքերն անսլոյման թարգմանվել էին բանավոր. «Այդ լեզուն ըգիտցողներուն համար հայերեն թարգմանություն կըլլար բերանացի: Այդպես շարունակված էր գրեթե հարյուր տարի»<sup>84</sup>:

Գրաբարի նախապատրաստումը գրական կատարյալ մի լեզվի համար, որ նախընթացի վերջին հարյուրամյակն էր ընդգրկում, անկասկած, սկսվել է հենց Գրիգոր Լուսավորչի ու Տրդատի ժամանակներից: Լուսավորիչն իր քարոզչական անխոնջ ու ծավալուն գործունեության համար չէր կարող, նախ և առաջ, նկատի չառնել ժողովրդին հասկանալի մի լեզու, տվյալ դեպքում հայերենը: Նրան մեծապես ընդառաջում էր թագավորը: Ազգախնդրող սրբաբանները պատմում է, որ «Տայր հրաման թագաւորն Տրդ-

դատ իւրոյ իշխանութեանն յաշխարհաց և ի գաւառաց բազմութիւն մանկատոյ յածել յարուեստ դպրութեան, և կարգել ի վերայ հաւատարիմ դպրապետս»<sup>85</sup>:

Այսբանը կատարվում էր, ամենից առաջ, Աստվածաշունչ քարոզելու համար: Իսկ անգիր ու անգրագետ ժողովրդին քարոզել, մի բան հասկացնել կարելի է միայն նրա լեզվով: Պարզ է, որ Տրդատի ու Գրիգոր Լուսավորչի հիմնած դպրանոցներն առաջին հերթին պետք է պատրաստեին թարգմանիչներ, թարգմանիչ-քարոզիչներ, որոնց լեզուն պետք է լիներ հայերենը: Ուստի «...թարգմանչաց լեզու, ի գիր առնվելէ դար մը իսկ առաջ (Տրդատի միջոցին) սկսած էր ավետարանական քարոզության մը գործիք լինել, անոնց ձեռքով, որոնց պաշտոնն էր թարգմանել ս. Գիրքը ի լուր ժողովրդյան կենդանի բարբառով, և ասով՝ աներկբայապես՝ հետզհետե պիտի կատարելագործվեր լեզուն, և թարգմանությունը, մանավանդ Աստվածաշունչի հարազատությունը պահելու նախանձախնդրությամբ, ինքնին պետք է հյուրընկալեր նոր բացատրութեանց կամ նոր առումների լեզեոն մը լեզվին մեջ»<sup>86</sup>:

Գրիգոր Լուսավորչի և նրա քարոզիչների գործունեությունը խարսխված է եղել բանավոր ու կենդանի հայերեն խոսքի վրա: Նրանց ժամանակ հայոց ընդհանուր (միջերկրյա կամ ոստանիկ) լեզուն, — որ հետո պետք է դառնար ու կոչվեր գրաբար, — հասել էր զարգացման մի այնպիսի մակարդակի, որ իր ազդեցության ոլորտներում էր պահում հայոց բովանդակ երկրի բոլոր խոսվածքները, որոնց մեջ էր և արցախային բարբառը:

Այդ ազդեցության չափն ու ձևը լրիվ պարզելու համար թերևս անհրաժեշտ լինի բարբառի և գրաբարի համեմատությունը կատարել, առնչակցությունները քննել բազմակողմանիորեն, մի բան, որ մեր նպատակից դուրս է:

Այստեղ մենք ուզում ենք պարզել մի հարց. թե Արցախ-ղարաբաղյան բարբառի ո՞ր առանձնահատկություններն են, որ գալիս են գրաբարի ուժեղ ազդեցության ժամանակից և դրանք ի՞նչ չափով են պահպանվել:

85 Ազգախնդրող, էջ 424:

86 Եղիշե Դուրյան, Պատմութիւն հայ մատենագրութեան, Երուսաղեմ, 1933, էջ 321—322:

83 Յ. Մարկվարտ, Պատմութիւն հայերէն նշագրերու և վարուց ս. Մաշտոցի, Վիեննա, 1913, էջ 3—4:

84 Հրանդ Ք. Արմեն, Պատմական քննարկումներ, Պելրով, 1968, էջ 228:

Բավական է ուշադրութիւն դարձնել Արցախ-դարաբաղյան բարբառի ձևաբանական մի քանի ակնառու առանձնահատկութիւնների վրա՝ համոզվելու համար, որ դրանք գալիս են գրաբարից:

Ղարաբաղի բարբառում է, որ պահպանվել է գրաբարի «ն հանգը, որ շատ բառերու ծայրը այնպես սովորական է»<sup>87</sup>: Օրինակ, մեր բոլոր բարբառները գրաբարյան կուռն, դուռն, ձուկն, մուկն, նուռն, կաթն, մատն, ոտն, սառն, գառն և այլ բառերից ջնջել են վերջին ն-ն, իսկ Ղարաբաղի բարբառը պահել է, միայն ենթարկելով իր համար շատ բնորոշ մի փոփոխութեան. կուռն-կուռնը, դուռն-տուռնը, ձուկն-ծուկնը, մուկն-մուկնը կամ մօկուն, նուռն-նուռնը, կաթն-կաթնը, մատն-մաննը, ոտն-վըէննը, սառն-սառնը, գառն-կյառնը: Եթե այս օրինաչափութեան կողքին երբեմն կա նաև օրինախախտութիւն, ապա դա այն է, որ հաճախ բառավերջի ը-ն ընկնում է ն-ից առաջ, մօկն (կամ մօկուն), ծուկըն (կամ ծուկուն):

Հայոց նոր աշխարհաբարը և գրեթե բոլոր բարբառներն ընդունել են մի նոր հնչյուն՝ ֆ, որը գրաբարում չկար: Ղարաբաղի բարբառը մինչև օրս էլ չի ընդունել այդ հնչյունը և, գրաբարի նման, օտարազգի բառերի ֆ-ն դարձնում է փ, ինչպես, օրինակ՝ ֆուրգոն-փուրգոն, ֆաբրիկա-փաբրիկա, կանֆետ-կանփետ, ֆիզիկա-փիզիկա, Ֆրանսիա-Փրանսիա:

Չայնավորով սկսվող շատ բառերի առջևից զարաբաղյան բարբառն ավելացնում է մի «հ». հու-ով, հուր-ուր, որոյ-հօր-ուր, հունց-ոնց, հինչ-ինչ, հիբ-երբ, հընգեր-ընկեր, հըլեվուր-ալևուր և այլն: Աճառչանն այս երևույթի մեջ տեսնում է գրաբարի վաղ շրջանի մի շատ բնորոշ առանձնահատկութեան պահպանումը. «Ասոնք հատկապես հետաքրքիր են անով, որ կներկայացնեն հայերենի հնագույն ձևը, այսպես, օրինակի համար, ով, ոյր, ուր, ինչ ունեին նախապես սկզբնական Կ՝ ձայնը, որ հետո ինկավ. Ղարաբաղի Հ ձայնը անոր շարունակութիւնն ըլլալու է»<sup>88</sup>:

Գրաբարի ո(ով) ձևը պահպանվել է՝ դառնալով «հու», որ բառակապակցութիւնների մեջ երբեմն դառնում է «հուվ» (հո՞ւ եկավ, հո՞ւվ ա եկալ): Այս վ-ն բարեհնչունութեան համար է. երկու ձայնավորների (Ու, Ա) արանքն ընկնելով՝ նրանց բաժանում է իրարից:

Ուշագրավ է, որ Ղարաբաղի բարբառում պահպանվել են նաև գրաբարյան մի շարք հոլովաձևեր: Գործիականը, համարչա մաքուր գրաբար-

յան ձևն ունի, ըստ որում գրաբարյան «աւ»-ը հնչում է «ավ». սահմանու-գրհմանավ, գիշերաւ-քշերավ:

Գրաբարյան «դ» նախդիրը պահպանվում է մի շարք դեպքերում. գիերյո, դինքյո, դինքը: Զինքյո նըշանց տօ (ինքդ քեզ ցույց տուր):

Նաև որոշ դերանունների հետ. դէս դէտ, գէն: Զէս տար, տիր օրնն տըէղը — «Այս տար, դիր իր տեղը»: Զէս յըէր կալ, տէն քըցի — «Պա վերցրու, դեն ձգիր»: Զէն հի՞նչ ըս ըննական — «Այն ի՞նչ ես անելու»:

Մակա՛յն ցուցական այս դերանունների հետ սույն դ-ն հաճախ պրվում է նաև ուղղական հոլովով. (ը) Զէս եկավ, թա՛ (ը) գէն հո՞ր ա — «Մա եկավ, թե՛ նա ո՞ւր է»:

Մեղ թվում է՝ գրաբարյան ազդեցութեան հետավոր վկայութիւնն է յույց տալիս «ն»-ի բացակայութիւնը Հաղրութի խոսվածքի հոգնակի առաջին դեմքի դերբայից — «ըք»՝ փխ. «ենք»-ի». կլըրիս ըք: Հավանարար՝ այստեղ ընկել է գրաբարյան «մ»-ն:

Բավական հետաքրքիր նյութ է տալիս նաև բառապաշարը, որ Ղարաբաղի բարբառում մեծ մասամբ պահպանվել է գրաբարյան ձևով, իհարկե, միաժամանակ ենթարկվելով բարբառի հնչյունաբանական օրինաչափութիւններին: Դժվար չէ այդ նկատել հետևյալ օրինակների վրա.

Գրաբար	Ղարաբաղի բարբառ	Գրական հայերեն
ադի	հայքի	սյոչ
այգուց	էքյուծ	վաղը
ակոա (կայոիք)	կըոեքլ	ատամ
ամանակ	ըմանակ	ժամանակ
ամուլք	հըմբու(ք)	լուծ քաշող ընկեր
անձաւ	անձավ	քարայր (քարանձավ)
աստէն	աստէն (աստէլ)	այստեղից
արմանաւ	արմանալ, ըրմանալ	զարմանալ
աքացի.	քացի	ոտքով, քացով
բեռն	պեռն	բեռ
բծիզն	պծեզն	չունի
բոլորակ	պուլուր	շրջանաձև, նաև զնդաձև

87 Հր. Անտոյան, Հայ բարբառագիտութիւն, էջ 66:

88 Անդ, էջ 65:

Գրաբար	Ղարաբաղի բարբառ	Գրական հայերեն
գաբ	կյեփ	չունի
գահ (բարձր տեղ իմաստով)	գյահ	չի գործածվում
գիշերաւ	քըշերաւ	վաղ առավոտյան
դալար	տիլար	դալար (բույս)
երկայն	էրկան	երկար
երկոբեան	ըրկօբան	երկուսն էլ
էւղ	յէղ	չուղ
զօր	զօր	ուժ, զորութիւն
թաթուլ (կենդանու առջևի փափուկ թաթը)	թանթուլ	չունի
թափուր	թափուռ	դատարկ (թափուր)
խոնջան	խոնջան	անդրավարտիքի կապ
կոյս (կողմ)	կուս	չունի
կարկառ (քարերի կույտ)	կարկառ	չունի
կոշկոռ	բըշկոռ	հանգույց

եվ այլն, և այլն:

Այսպիսի օրինակներ շատ կարելի է բերել: Մենք զիտավորյալ շնչեցիներ այնպիսի բառեր ու արտահայտություններ, որոնք կապված են կրոնական ծեսերի և առհասարակ եկեղեցու հետ: Այսպիսիք, հասկանալի է, գրաբարից բարբառին են անցել քրիստոնեություն տարածումից հետո, անմիջապես, կամ էլ հետագա ժամանակներում: Բերված և համանման օրինակներ, սակայն, միայն կապված են գրաբարի՝ խոսակցական լեզու եղած շրջանի հետ, քանի որ բարբառն անգրագետ զանգվածների լեզուն է, իսկ նրանք գրաբարի բառերը կարող էին ընդունել միայն և միայն բանավոր ճանապարհով:

Նրևի մասնադեռ լեզվաբանները Արցախ-ղարաբաղյան բարբառի մեջ կգտնեն առավել մեծ քանակության գրաբարաբանություններ: Մենք փորձեցինք միայն ցույց տալ, թե ինչպես հին հայերենի ձևերը համարյա իրենց նախնական վիճակներով մնացել են հայ բարբառներից ամենապահպանողականի՝ Արցախ-ղարաբաղյան բարբառի մեջ, և թե ինչպես

այս փաստն ինքնին վկայում է դեռևս խոսակցական լեզու գրաբարի ուժեղ ազդեցությունը բարբառի վրա:

Բաղմաշխատ գիտնական Քերովբե Պատկանյանը համոզված պնդում էր, թե Ստեփաննոս Սյունեցու (նրա կարծիքով՝ Հովհան Երզնկացի) թվարկած բարբառները համարյա անփոփոխ գոյություն են ունեցել նաև V դարից առաջ՝ որպես հայ ազգի գոյացմանը մասնակցած ցեղերի լեզուների փոփոխված ու մշակված մնացորդները<sup>89</sup>:

Դժվար է ասել, թե մ. թ. ա. II դարից որքան առաջ արդեն հայերեն էր Արցախի բնակչության լեզուն: Բայց որ կենդանի գրաբարի կողքին այն արդեն հայերեն էր, դա աներկբայելի է, քանի որ վերը ցույց տրված փոխանցումները միայն այդ շրջանի արդյունք են:

\* \* \*

387 թ. բաժանումից հետո Հայաստանի արևելյան մասն անցել էր պարսկական տիրապետության տակ, սակայն դեռևս ուներ իր թագավորությունը, որը պիտի վերջնականապես կորսվեր 428 թվականին: 387—428 թթ. հատվածի Հայոց արևելյան նահանգների մասին պատմագիտական գրականությունը մինչև օրս շփոթ կարծիքներ է հայտնել: Տիրապետողն այն է, որ, իբր թե, «387 թ. հետո արևանական թագավորներին հաջողվել է իրենց տիրույթներին միացնել Արցախը (Ղարաբաղը) և Ուտիքը: Այսպիսով, V դ. արևանական թագավորության սահմաններն ընդարձակվեցին. նրա մեջ մտավ նաև Կուրի աջափնյակը, Հնարակերտից մինչև Արաքսի ու Կուրի միախառնվելու տեղը, ներառյալ Շակաշեն, Ուտիք, Արցախ հինավուրց մարդերը և Փայտակարան քաղաքի մարդը»<sup>90</sup>:

Համանման կարծիք է հայտնել նաև Յո. Մարկվարտը<sup>91</sup>:  
Զարմանալին այն է, որ այս գիտնականները գրում են, թե իրենց հայտարարությունների համար համարել են հայկական աղբյուրներում եղած տեղեկությունները<sup>92</sup>, երբ այդ աղբյուրներում նման տեղեկությունների հետքն անգամ չկա: Գիտնականներին մոլորության մեջ է գցել V դարի վերջին Կուրի ու Արաքսի միջագետքում ստեղծված հայկական այն փոքրիկ թագավորությունը, որը երկրամասի անվամբ կոչվում էր «Աղվանից»։ Նրանք «Աղվանիցը» թարգմանում են «արևանական» (албанское) և ամեն ինչ խառնում իրար:

89 К. Патканов, Исследования о диалектах, с. 9—10.

90 К. В. Тревер, Եզվ. աշխ., էջ 201.

91 J. Margvart, Eranşahr, s. 118.

92 К. В. Тревер, Եզվ. աշխ., էջ 201.

եւ զգազանամիտ զվայրենագոյն զճիւղաբարոյ կողմանցն. և այնչափ փոյթ ի վերայ ունելով՝ և դայեկաբար սնուցանել և խրատել, մինչև ի նոցունց իսկ ի վայրենեացն եպիսկոպոս տեսուչ եկեղեցւոյն Սիւնեաց կարգել...»<sup>95</sup>:

Նույն տեղեկությունն է հաղորդում և Սյունյաց պատմիչը, թե Մաշտոցը «Եդ դպրատունս յաշխարհին Սիւնեաց, և կարգեաց ի վերայ զաշակերտակիցն իւր զԲենիամին: Եւ փութապէս զամենեսեան ուսոյց հայերէն դպրութեամբ. և գիտողս աստուածային կտակարանաց»<sup>96</sup>:

Եվ, ինչպէս պետք էր սպասել, Սյունյաց աշխարհում (Մեծ և Փոքր Սյունիքներում) դպրություն տարածելուց հետո է, որ Մաշտոցը գնում է Վրաց և Աղվանից կողմերը՝ նույն առաքելությամբ:

Փոքր Սյունիքի (Արցախի) Հաբանդ գավառի Ամարաս գյուղաքաղաքում, ըստ ավանդության, Մեսրոպ Մաշտոցն իր ձեռքով է բացել առաջին հայրենի դպրոցը:

Մաշտոցն անձամբ է եկել այս հայաշխարհը, որպեսզի իր ձեռքով տարածի հայրենի գիր ու դպրություն: Ո՞րն էր նրա մտահոգութիւնը: Գիմագրավ կանգնել այս կողմերի հայութեան վերահաս ուժացմանը: Հայ ժողովրդի ամենալուսավոր զավակն ու մեծագույն երախտավորը լավ էր հասկանում Սյունիքի և հատկապէս Արցախի հայապաշտպան դերը: Պատահական չէր, որ առաջին դպրոցներից մեկն էլ հիմնեց Ամարասում, Գրիգոր Լուսավորչի կառուցած վանքում<sup>97</sup>: Գրիգոր Լուսավորիչը ևս Արևելյան Հայաստանում իր գործունեութիւնն այստեղից էր սկսել՝ տեղի հայ բնակչութեանը ներգրավելով ազգային ինքնապաշտպանութեան այն ամուր շրջապարսպի մեջ, որպիսին երկար դարեր պետք է հանդիսանար հայոց ինքնուրույն քրիստոնեական կրօնը: Կարծես երկու մեծ հայրենասերներն էլ գիտեին, թե ո՞ր կողմից է սպասվում հայութեան վրա զալիք աղետը: Եվ երիցս իրավացի է ն. Ակինյանը, երբ գրում է. «Ե դարուն Գուգարք, Արցախ, Ուտի, Փայտակարան և Հոռմեական Հայաստան ազգագրական տեսակետով կը նկատվեին մասեր հայ ժողովրդի մեծ զանգվածին, շար բախտով միայն զատված անկե... Հայ ըմբռնումով Մեծ Հայաստան գաղափարի սահմաններուն մեջ են անոնք: Այս գիտակցութեամբ այցելած էր Մաշտոցի 415-ին Աղուանից աշ-

95 Անդ, էջ 60:

96 Ստ. Օրբելեան, էջ 55—56:

97 Բուզանդ, 1913, էջ 23—24:

խար? (Հայոց արևելից կողմանք— Բ. Ու), հաղորդակից ընելու զայն նորաստեղծ հայ գրականութեան արգասիքներուն»<sup>98</sup>:

Կոն գրում է. «Շարունակելով իր կրթական-քարոզչական առաքելութիւնը հյուսիսի վայրենի լեռնաստաններում, Մաշտոցն անցավ Արցախ և Ուտի նահանգները, քարոզեց ու դպրոցներ բաց արավ նաև այդ կողմերում»<sup>99</sup>:

Այսպիսով, Արցախում և Ուտիքում հայերեն խոսքն ամրապնդվում ու տարածվում է նաև հայերեն գրով: Եկեղեցիներին ու վանքերին կից դպրոցները կրթում են ոչ միայն ազատների ու մեծատունների երեխաներին, այլև աղքատների: Մ. Կաղանկատվացին պատմում է Արցախական աշխարհում գոյութիւն ունեցող դպրոցների մասին և ապա վկայում, որ այդ աշխարհի Պարզկան գավառի գյուղերից մեկում աշխատավարձով զաս է տալիս մի արեղա. «Ի դպրոց մտանէր և ուսանէր թոշական»<sup>100</sup>: Այս տեղեկութեան համաձայն՝ մինչև արեղայի հայտնվելն էլ գյուղում դպրոց կար, ուր «թոշակաւ» աշակերտներ էին կրթում:

Եթե գյուղը դպրոց ունի, այն չէր կարող գործել միայն մեծատունների համար:

Գարձյալ Կաղանկատվացու հաղորդածից գիտենք, որ Հայոց Աղվանիքի թագավոր Վաչագան Բարեպաշտը գյուղերում հիմնած դպրոցներ կը գնում, անձամբ հետաքրքրվում ուսման զրկածքով և շատ էր ուրախանում, երբ լսում էր մանկանց հայրենախոս ընթերցանութիւնը. «Եւ յորժամ ինքն ի գեօղն զայր ի կատարել զյիշատակս սրբոցն, նստեալ ինրն ի դպրոցատանն՝ զորդիս դիւթաց և բրմաց զինքեամբ կացուցանէր՝ գուրդաբար բակ առեալ բազմութեանն յոյժ, ոմանց զիրս և ոմանց պնակիտս ի ձեռին ունելով, և միաբան առհասարակ ամենեցուն մեծածայն հրամայէր կարդալ և ինքն ուրախ լինէր առավել քան թէ մեծագոյն ուրուք գտեալ աւար»<sup>101</sup>:

Ուրեմն, արցախային բառն իր ազգային ինքնութիւնը պաշտպանելու համար բոլորանվեր ստացավ նաև ամենահզոր զենքը՝ հայերեն գիր:

Ստացավ՝ այն երբեք և ոչ մի գնով ձեռքից չտալու համար:

98 Ն. Ակինյան, Ս. Մաշտոց վարդապետ, Վիեննա, 1949, էջ 315: Հետաքրքիր է, որ 387-ի բաժանումից հետո հայոց արևելյան գավառների վիճակն այսպէս է գնահատում նաև Հյուսիսային (տե՛ս նրա «Հին հայոց տեղույ անունները», էջ 26—28):

99 Լեո, Հայոց պատմութիւն, Կ. Ա, էջ 510:

100 Կաղանկատուացի, էջ 83:

101 Անդ, էջ 60—61:

Այստեղ անհրաժեշտ ենք համարում երկու խոսքով անդրադառնալ աղվանից գրի շուրջը եղած տեղեկություններին ու այս տեղեկությունների մեկնաբանություններին:

Հայկական աղբյուրներից (միա՛յն նրանցից) հայտնի է, որ Մեսրոպ Մաշտոցը, հայոց գրի հանձարեղ հեղինակը, գրեթե ստեղծել նաև վրաց ու Աղվանից աշխարհների համար:

Առաջինի ճակատագիրը հայտնի է. վրաց գրով շուրջ 15 դարու ընթացքում ստեղծվել է մի մշակույթ, որն աշխարհի հնագույններից ու ամենազարգացածներից մեկն է համարվում:

Երկրորդը շարժացավ կատարել այն դերը, որ վերապահվում է ամեն մի ժողովրդի գրին ու դպրությունը:

Այսօր, աղվանից գրի ստեղծումից շատ դարեր հետո, գիտնականները խրախուսելի մի նախանձախնդրությամբ աշխատում են պարզել այդ գրի առեղծվածը և հաճախ են ընկնում արտաոտց ծայրահեղությունների մեջ:

Ոմանք չեն հավատում հայկական աղբյուրներին, որոնց համաձայն՝ Մաշտոցը գիր է ստեղծել Աղվանից երկրի համար: Չեն հավատում և, այսուհանդերձ, աղմուկով խոսում են բարձր զարգացած մի դպրության մասին, որ, իբր թե, ունեցել են աղվանները: Այս դեպքում հարց է առաջանում՝ նրանք որտեղի՞ց իմացան, թե աղվանները դպրություն են ունեցել և այն էլ բարձր զարգացման հասած, ծաղկում ապրած: Չէ՞ որ այդ գրի համար տեղեկատու միակ աղբյուրը հայ մատենագրությունն է, և այս մատենագրությունն էլ միայն այն է ասում, որ Մեսրոպ Մաշտոցը գիր է ստեղծել Աղվանք երկրի համար:

Ցավալին այն է, որ հայ հետազոտողներն իրենք էլ իրենց ուսումնասիրություններում միշտ չափազանցված ձևով են ներկայացրել եղած տեղեկությունները, նրանց շուրջն ստեղծել ավելորդ աղմուկ: Եվ հիմա արդեն այնպիսի դրություն է, երբ Աղվանքում շատեղծված, երբեք էլ գոյություն չունեցած դպրության մասին բացահայտորեն խոսելը կարող է դիտվել որպես սրբապղծություն կամ առնվազն աղվանցիների ազգային հպարտությունը ոտնահարելու փորձ:

Այո, Մեսրոպ Մաշտոցն աղվանների, ավելի ճիշտ՝ աղվանական ցեղերից մեկի՝ զարգարների համար գիր է ստեղծել: Իսկ հետո՞ ինչ է եղել: Երևի ոչինչ: Որովհետև, եթե այդ գրով որևէ գիրք հորինված լիներ՝ կմնար, կպահպանվեր, կամ եթե գիրքն էլ չմնար, գոնե նրա մասին մի

տեղեկություն կմնար: Եթե ենթադրենք նույնիսկ, որ մեկ գրքով էլ է գոյություն լինում:

Բայց այդպիսի բան չկա, չի եղել: Իսկ եթե եղել է, ո՞ր է:

Ասում են՝ եղել է: Մեկի տեղ հազարն է եղել: Բայց տեսեք, որ հայ հոգևորականները յուրացրել են այդ գրականությունը, այսինքն՝ սկզբում թարգմանել, իրենցն են դարձրել, ապա բնագրերն այնպես են ոչնչացրել, որպեսզի ոչ մի հետք էլ չմնա նմուշի համար:

Սա, եթե մեղմ ասելու լինենք, զրպարտություն է: Քանի որ հայ հոգևորականներ են եղել Մեսրոպ Մաշտոցը, որ զարգարացոց համար գիր ստեղծեց, Սյունեցի Անանիան, որը Մաշտոցին օգնեց այդ երախտալից գործի մեջ: Այդ հոգևորականները նրա համար շատեղծեցին աղվանից գիրը, որ հետո էլ ոչնչացնեն, անհետ կորցնեն:

Հայ հոգևորականը Կորյունն է, որը բերկրանքով արձանագրել է, թե մեր սուրբ Մեսրոպն ստեղծեց այդ գիրը: Հայ հոգևորականներ էին Մովսես Խորենացին, Պետրոս Սյունեցին, Մովսես Գախուրացին, Վարդան Վարդապետը, Ստեփաննոս Օրբելյանը և բոլոր նրանք, որոնք եղբայրական դորովով ու սրբությամբ աղվանից գրի մասին այդ մի հատիկ լուրը սերնդեսերունդ հաղորդեցին, որպեսզի աշխարհն իմանա, որ իրենց հարևանն էլ մի ժամանակ գիր է ունեցել:

Եթե հայ հոգևորականները հատուկ նպատակով յուրացրին, ապա հետքերը վերացրին. էլ ինչո՞ւ իրենց գրքերում սրբության պես պահեցին ու փայփայեցին այդ գրերի ստեղծման մասին եղած վկայությունը: Ինչո՞ւ սա էլ չոչնչացրին: Ինչո՞ւ չոչնչացրին նաև այն միակ ձեռագիրը, որի մեջ դեռ մնում է աղվանից կոչված այբուբենը: Չէ՞ որ նախ և առաջ պիտի անհետ ջնջերին այս հզոր իրեղեն ապացույցները:

Անհնար է այս մեղադրանքի ու մարդկային հասարակ տրամաբանության միջև հաշտության եզրեր գտնել:

Եվ չի կարելի շարքնել, թե ի՞նչ մեղք ունեն հայ հոգևորականները, երբ նրանց ստեղծած ու եղբայրորեն պարգևած գրով զարգարցիները շարժացան մնալուն որևէ արժեք ստեղծել: Կամ ի՞նչ մեղք ունեին գարգարցիները, որոնց լեզուն Աղվանք երկրի 26 լեզուներից մեկն էր միայն և շարժացավ դառնալ ընդհանրական մյուս բոլորի համար, որպեսզի իրավունք ունենար դառնալ նաև ամբողջ երկրի դպրության ձևն ու կաղապարը:

Սակայն այս ամենի մասին խոսելիս չի կարելի անտես անել աղբյուրները:

Կորյունը վկայում է, որ դեռևս Հայաստանի բյուզանդահպատակ

մասում Մաշտոցը գիր է ստեղծել աղվանցիների համար: Ապա գալով Հայաստանի մայրաքաղաքը, թագավորին ու կաթողիկոսին ներկայանալուց, արած-թողածի մասին զեկուցելուց ու հետագա անելիքները որոշելուց հետո, կենտրոնական գավառներում, Սյունիքում (սրա հետ նաև Փոքր Սյունիք-Արցախում), Հունահայաստանում գիր ու դպրություն տարածելու գործը գլուխ բերելուց հետո, նույնիսկ վրաց գրերն ստեղծելուց հետո, գնում է Աղվանքի մայրաքաղաքը՝ Չոզ: Պետք է կարծել, որ սա եղել է 428 թ. առաջ, քանի որ Չոզում դեռևս նստած էր Աղվանքի Արշակունի թագավոր Արսվաղենը (նրա թագավորությունն ու հայ Արշակունյաց թագավորական հարստությունը միաժամանակ պիտի վերացված լինեն): Արսվաղենը (Կորյունի մոտ՝ Արսվաղ) և երկրի եպիսկոպոս Երեմիան սիրով ընդունում են Մաշտոցին, ապա իմանալով գալու նպատակը, ամեն կերպ աջակցում, որպեսզի նա երկրում դպրոցներ բացի ու դպրություն տարածի: Հր. Աճառյանը Կորյունի այս հատվածի մեջ է մտցնում նաև այսպիսի միտք. «Հետո [Արսվաղենն ու Երեմիան] հարցրին իր [Մաշտոցի] գալու նպատակը: Մեսրոպը բացատրեց, թե իր նպատակն էր նորագյուտ աղվաններն գրերը տարածել ժողովրդի մեջ...»<sup>102</sup>:

Կորյունի երկում այսպիսի բան չկա: Ահա նրա գրածը. «Ապա հարցեալ ի նոցանէ, առաջի եղեալ վասն որոյ եկեալն էր: Եւ նոցա երկոցունց զուգակցելոց, եպիսկոպոսին և թագաւորին, յանձն առեալ դպրութեանն հնազանդելոյ. տային ևս հրաման՝ ի գաւառաց և ի տեղեաց իշխանութեանն իւրեանց բազմութիւն մանկանց յարուեստ դպրութեանն ածել և գումարել՝ ըստ արժանաւոր և պատեհ տեղեաց, դասս դասս դպրոցաց, և ոռճիկս կարգել ի դարմանս»<sup>103</sup>: [Ապա երբ հարցրին, նա բացատրեց իր գալու նպատակը: Եվ նրանք՝ երկու զուգակիցները, եպիսկոպոսն ու թագավորը, հանձն առան ընդունել դպրությունը և հրամայեցին իրենց իշխանութեան գավառներից ու տեղերից դպրութեան արվեստի համար բազմաթիվ մանուկներ բերել, ժողովել, արժանավոր ու հարմարավոր տեղերում դասատներ-դպրոցներ (կաղմել) և (նրանց) ապրուստի համար թոշակ նշանակել]:

Ո՛չ մի խոսք աղվանական գրի մասին: Կարծես այն չի էլ եղել:

Այսքանից հետո Կորյունը գրում է. «Իսկ իբրև հրամանն այն արդեամբք և գործովք յանկ ելանէր, ապա այնուհետև երանելոյն Երեմիայի

102 Հր. Աճառյան, Հայոց գրերը, Երևան, 1968, էջ 219:

103 Կորյուն, էջ 70:

եպիսկոպոսի ի ձեռն առեալ՝ վաղվաղակի զաստուածային գրոց թարգմանութիւնս ի գործ արկանէր, որով անդէն յական թօթափել վայրենամիտ և զատարկասուն և անասնաբարոյ աշխարհն Աղուանից մարգարէագէտք և առաքելածանօթք և աւետարանածառանգ լինէին...» և այլն<sup>104</sup>:

[«Իսկ երբ հրամանն իսկապես գործով գլուխ եկավ, ապա այնուհետև կրանելի Երեմիա եպիսկոպոսն սկսեց շուտով աստվածային գրքերի թարգմանությունն անել, որով իսկույն մի ակնթարթում Աղվանքի վայրենամիտ և զատարկասուն և անասնաբարո մարդիկ մարգարեագետ և առաքելածանօթ և ավետարանի ժառանգներ դարձան...»]:

Այսրանի կաղմակերպիչն ու ակնատեսը լինելուց հետո Մաշտոցը հրածեշտ է տալիս Աղվանքին ու անցնում Բաղասական աշխարհը:

Այս նոր աշխարհում Մաշտոցի կատարածի մասին խոսելուց առաջ տեսնենք՝ ի՞նչ է գրված Կորյունի գրքում, և գրվածն ինչպես են հասկանում ու մեկնաբանում գիտնականները:

Երեմիան շուտով թարգմանեց աստվածային գրքերը, և մի ակնթարթում Աղվանքի «վայրենամիտ» մարդիկ խելոքացան, դարձան առաքելածանօթ:

Ի՞նչ է նշանակում «թարգմանել»: Դա առաջներում նախ և առաջ նշանակում էր մեկնել, բացատրել<sup>105</sup>: Հետևապես Երեմիան Աղվանքի մարդկանց մեկնեց, բացատրեց աստվածային գրքերը, և նրանք էլ հասկացան այդ գրքերի իմաստը, խելոքացան, աստվածասեր դարձան:

Սա արդեն Մաշտոցի ու Երեմիայի գործի երկրորդ մասն էր՝ քարոզչությունը: Առաջինը դպրոցներ հիմնելն էր ու դպրություն տարածելը: Մինչդեռ Կորյունի վկայությունն այս հատվածը ցայսօր այնպես է բացատրվել, թե Մաշտոցն Աղվանքում դպրոց է հիմնել աղվաններն գրերով առաջնորդվելու համար: Երեմիան էլ նրա ներկայությամբ այդ գրերով իսկույն թարգմանել է աստվածային գրքերը: Ահա այս թարգմանություններն էլ, իբր թե, աղվանից հարուստ, ծաղկուն դպրութեան կորիզն ու հիմքն են հանդիսացել:

Կորյունին այսպես է մեկնաբանում (= թարգմանում) նաև Հր. Աճառյանը, թե «Երեմիա եպիսկոպոսը ձեռնարկեց թարգմանելու Աստվածաշունչը աղվաններն լեզվի... Երևում է, որ ս. Գրքի ամենամեծ մասը (հատկապես հիշում է Կորյունը Մարգարեությունները, գործք առաքելոց

104 Անդ:

105 Հր. Աճառյան, ՀԱԲ, հ. Բ, էջ 1148: Ստ. Մալխասյանց, ՀԲԲ, հ. Բ, էջ 8: Ժամանակակից «թարգմանել» իմաստի հետ նաև՝ «արտահայտել, բացատրել, մեկնել»:

և Ավետարան) թարգմանվեցին աղվաներենի, անշուշտ, հայ թարգմանությունների վրայից»<sup>106</sup>։

Իսկ եթե նկատի ունենանք, որ ըստ Կորյունի և հատկապես խորենացու՝ Սահակ Պարթևը, Մաշտոցը և նրանց աշակերտները, Մեսրոպի՝ Աղվանքից վերագառնալուց հետո նոր միայն պիտի ձեռնարկեին աստվածային գրքերի թարգմանությունը, այն ժամանակ առավել հասկանալի կդառնա, թե Երեմիայի աղվաներեն թարգմանած գրքերի փաստն ինչպիսի՞ հրաշք էր իր տեղում։

Կորյունն այսպիսի բաներ չի ասում։ Եվ անհնար է պատկերացնել, թե Երեմիան մեն-մենակ՝ այդքան կարճ ժամանակում հասցներ վերը թվարկած գրքերը այսօրվա առումով թարգմանել, ու Աղվանքի մարդիկ էլ մի ալնթարթում («յական թօթափել») գիր սովորեին, կարգային թարգմանված գրքերը, դառնային մարգարեագետ ու աստվածասեր։ Մանավանդ, երբ Կորյունը պարզ ասում է, թե Երեմիան թարգմանեց (= բացատրեց, մեկնաբանեց), և նրանք էլ հասկացան... և այլն։

Կորյունի գրքում «թարգմանել» = «մեկնել» ու «թարգմանել» = «այլ լեզվով իմաստը շարադրել» գործածությունները կան և ցանկություն դեպքում այդ տարբերությունները կարելի է նկատել։ Նա Երեմիայի կատարածը համարում է պարզապես թարգմանել. «Երեմիայի եպիսկոպոսի ի ձեռն առեալ՝ վաղվազակի զաստուածային գրոց թարգմանութիւնս ի գործ արկանէր»<sup>107</sup>, իսկ Սահակի կատարածը «թարգմանել և գրել»։ «Ձեռն ի գործ արկանէր ի թարգմանել և ի գրել մեծն Իսահակ...»<sup>108</sup>։

Կորյունը Աղվանքում աղվանից գրի գործածությունը վկայող ոչ մի բան չի ասում։ Նրա պատմածից միայն մի տպավորություն է ստեղծվում, որ Մաշտոցը Աղվանքում, նրանից հետո էլ Բաղասական աշխարհում (որը գտնվում էր անմիջապես Կուրի ձախ ափին, Ուտիքի հարևանությամբ), ապա Գարդանքում տարածել է հայոց գրերը, դպրոցներ բացել և մեկ էլ պայքարել հերձվածների, այլ աղանդների դեմ։

Այս է Մաշտոցի ժամանակակցի, նրա աշակերտի ու կատարած գործի ակնաստեսի վկայությունը։

Հետո գալիս է խորենացին, որը ոչ թե վկայում, այլ պատմում է։ Նա աշխատում է քննական հայացքով տեսնել եղածը և դա այնպես ներկայացնել, որպեսզի ընթերցողն իմանա ամբողջ ճշմարտությունը։ Խորենացու տեղեկության համաձայն ևս Երեմիան հոժարու-

106 Հր. Անադյան, Հայոց գրերը, էջ 220։

107 Կորյուն, էջ 70։

108 Անդ, էջ 74։

թյամբ Մաշտոցին երեխաներ են հանձնում նոր դպրոցների համար։ Եվ այսքանից հետո է, որ Սյունիքից եկած Անանիայի ու Բենիամին թարգմանի (մեկնիչի) օգնությամբ ստեղծում է «զնշանագիրս կոկորդախօս աղխար խժական խեցբեկագունին այնորիկ Գարգարացուց լեզուին»<sup>109</sup>։ Այսբան բան։ Ո՛չ թարգմանություն, ո՛չ աղվանից գրավոր դպրոցություն։

Պետք է կարծել, որ խորենացու տեղեկությունն ավելի լրիվ է ու հավաստի. նախ՝ որ նա իր ձեռքի տակ ուներ Կորյունի գիրքը, ապա տեղյակ էր իրականությունը։ Գրերի գյուտից ու տարածումից անցել էր բավական ժամանակ<sup>110</sup>։ Հետո էլ, պարզ երևում է, որ Կորյունն Աղվանքի ցեղերի մեջ տարբերակում չէր դնում, իսկ խորենացին ո՛չ միայն գիտե, որ աղվան ազգ չկա, և տվյալ դեպքում Կորյունի «աղուան ազգաւ» նշանակում է՝ «Աղվանից եկեղեցուն հարող», ինչպես որ ասում էին «հեթանոս ազգաւ», «ազգաւ քրիստոնեայ», հետագայում՝ «ազգով մուսուլման» և այլն։ Խորենացին պարզում է, որ Աղվանից եկեղեցուն պատկանող այդ մարդը եղել է գարգարների ցեղից։ Հետո էլ կոնկրետ տեղեկություն է հաղորդում այս ցեղի լեզվի մասին։

Եվ եթե գրերի ստեղծումից հետո երեք քառորդ դարի ընթացքում գարգարների լեզվով գրականություն ստեղծված լիներ, դժվար թե խորենացին լռության մատներ այդ կարևոր փաստը։

Սյուն պատմիչները (Դասխուրանցի, Վարդան Վարդապետ, Օրբելյան և այլք) այս կամ այն ձևով վերապատմում են Կորյունի ու խորենացու տեղեկությունները, նրանց խառնելով ավանդապատում զրույցներ ու ինքնահնար պատմություններ։ Եվ, այսուամենայնիվ, ոչինչ չեն ավելացնում կատարված փաստին. այսինքն՝ միայն այն գիտեն, որ Մաշտոցը գիր է ստեղծել գարգարցիների համար։

Հավանաբար ոչ մի կարևոր նորություն չպիտի հայտնեն նաև Պետրոս Սյունեցու պատմությունը (որի հետ որոշակի հույսեր էր կապում Հր. Աճառյանը)<sup>111</sup>, քանի որ Սյունեցին էլ խորենացուց հետո եկող սերունդն էր, ժամանակով ավելի հեռու Մաշտոցից։

Հետագա ժամանակների պատմիչ Դասխուրանցին, խորենացուց արտագրելով գարգարներն գրի մասին եղած տեղեկությունը և մեկ էլ ցույց տալով գարգարների բնակավայրը (Կոփկասյան լեռների փեշերը), տա-

109 Խորենացի, էջ 329։

110 Ստ. Մախասյանցի կարծիքով՝ խորենացու պատմությունը գրվել-ավարտվել է 483—485 թթ. (տե՛ս Մ. Խորենացի, Հայոց պատմություն, Երևան, 1961, էջ 19)։

111 Հր. Աճառյան, Հայոց գրերը, էջ 225։

ուսացիորեն ոչինչ չի ավելացնում<sup>112</sup>։ Նրա երկում ոչ մի տեղեկություն չկա գարգարական գրի շրջանառության մասին։ Եվ այն էլ մի դարձում, որ, ըստ պատմաբանների, եղել է գարգարական-աղվանական գրի ծաղկման գագաթնակետը<sup>113</sup>։

Մասնագետները Մովսես Դասխուրանցու երկում են տեսնում շատ վկայություններ աղվանից գրի գոյության մասին և այդ վկայություններից են համարում «գրքեր ու տախտակներ, որոնցով կատարվում էր սբբերին հիշատակելը դպրոցում, հիշվում են Վաշագան Բարեպաշտ արքայի հրովարտակաները, նշվում են գրերի հրի ճարակ դարձնելը խազարների կողմից՝ վերջիններիս ավերիչ արշավանքների ժամանակ VII դարում և այլն»<sup>114</sup>։

Եվ նշում են Դասխուրանցու գրքի էջերը, որոնցում, սակայն, վկայություններ չկան ու շեն էլ կարող լինել, որովհետև այդ էջերում Դասխուրանցին պատմում է Արցախի դպրոցի մասին (էջ 83), ապա Դասխուրանցին աղվաններին գրքեր չէր ցույց տվել, որպեսզի վկայեր նրանց հրի ճարակ դառնալը։ Նրա խոսքը հայերեն գրքերի մասին է։ Աս. Մնացականյանը բավական համոզիչ փաստարկներով ապացուցում է, որ Վաշագանի թղթերը, հարց ու պատասխանները և այլն՝ բոլորն էլ հայերեն են եղել<sup>115</sup>։ Եվ անտրամաբանական էլ է մտածել, թե ազգությամբ հայ Վաշագան թագավորը («ի դարմից Հայկայ՝ յազգականութենէն Առանայ»)՝<sup>116</sup> վերցնել ու իր երկրի դպրոցներում շրջանառության մեջ դնել գարգարական խեցրեկագույն, խժական լեզուն։

Ստացվում է հետաքրքիր պատկեր։ Աղվանից գրի ծաղկման ամենաբուռն շրջանում Դասխուրանցին և նրա դասակիցները հայերեն գրում

են Աղվանից աշխարհի պատմությունը, վկայում, որ այդ աշխարհում իշխում են հայերեն լեզուն ու գիրը, նույնիսկ գտնված հին ու նոր արձանագրությունները հայերեն են, ասորերեն կամ հոռոմ. «Եւ իբրև փորեցին թիզս տամն՝ գտին կողոփս արծաթեղէնս՝ կապարի կնիք ի վերա եղեալ յոր տախտակ մի ոսկէճոյլ հաստահեղոյս բեկոեալ, և ի նմա գրեալ ասորերէն, և հայերէն գրով»<sup>117</sup>։ Մի այլ տեղ. «...երևէր տապան մի արծաթի ժանգառագոյն հնացեալ, որ առհասարակ հայ, հոռոմ և ասորի գիր...»<sup>118</sup>։ Այն, նույնիսկ հոռոմ ու ասորերեն գրերի գործածության մասին է գրում, իսկ «ավելի քան ութ դար շարունակ», իբր թե, գործածության մեջ եղած աղվանական գրի գոնե մեկ գործածությունը հաստատող և ոչ մի բան չի ասում։

Աղվանից գրի համար չի կարող լինել ավելի արժանահավատ աղբյուր, քան Աղվանից աշխարհի միակ պատմագիր Մովսես Դասխուրանցու գիրքը։ Նրանում երեք հիշատակություն կա աղվանից գրի մասին։ Առաջին. գիր (դպրություն) ունեցող ժողովուրդներին (կամ երկրները) թվարկում է, նրանց շարքում էլ՝ Աղվանքը<sup>119</sup>։

Երկրորդ. «մի ոմն ի նախեղելոց վարդապետաց, որ ի Հոգոյն Սրբոյ խնամոցն նշանագիր երից ազգաց առնէր՝ Հայոց, Աղուանից և Վրաց»<sup>120</sup>։ Երրորդ. «...Նկեալ երանելին Մեսրոպ յԱղուանս... առեալ յանձն զվարդապետութիւն նորա որ ըստ շնորհելոյ նմա յաստուածուստ պարգևին Հայոց և Վրաց ետ նշանագիր... Մեսրոպ... ստեղծ զնշանագիրս կսկորդախօս, աղխալուր, խժական, խեցրեկագունի լեզուին գարգարացոց»<sup>121</sup>։

Ուրիշ ոչ մի խոսք, ոչ մի հատիկ վկայություն կամ բացատրություն։ Կարծես մատենագիրը շատ էլ տեղեկություն չունի ո՛չ նշանագրերի, ո՛չ նրանց ստեղծողի և ո՛չ էլ, հատկապես, այդ գրերի գործածության մասին։

Դեռ ավելին. Դասխուրանցու գրքում Մաշտոցն առավելապես քրիստոնեության տարածող է, եկեղեցի նորոգող, սուրբ խաչի մասունք փրկող ու պահող<sup>122</sup>, քան թե գիր ստեղծող ու դպրություն տարածող։ Ինչո՞ւ,

112 Անդ, էջ 132։

113 «Очерки истории СССР III—IX вв.», с. 327: «Временем расцвета албанской письменности следует считать V—VII вв.». К. В. Тревер, *նշվ. աշխ.*, էջ 309. Բառացիորեն նույնը։ Իսկ պրոֆ. Ա. Գ. Աբրահամյանը գրում է. «Պատմական աղբյուրներից հայտնի է նաև, որ աղվան ժողովուրդն ունեցել է իր սեփական գիրը, որը գործածության մեջ է գրվել ավելի քան ութ դար շարունակ» (տե՛ս նրա՝ «Дешифровка», էջ 70)։ Հարգելի գիտնականը, սակայն, ցույց չի տալիս և ոչ մեկն այն աղբյուրներից, որոնք, իբր, վկայում են, որ աղվանական գիրը գործածության մեջ է եղել «ավելի քան ութ դար շարունակ»։

114 Г. А. Климов, К состоянию дешифровки агванской (кавказско-албанской) письменности. Журнал «Вопросы языкознания», М., 1967, № 3, с. 68.

115 Աս. Մնացականյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 80, 118—134 և այլն։

116 Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն հայոց, էջ 193: Սա կրկնությունն է «Աղվանից աշխարհի պատմության» հիմնավոր տեղեկության (անդ, էջ 196)։

117 Կաղանկատուացի, էջ 236։

118 Անդ, էջ 247։

119 Անդ, էջ 12։

120 Անդ, էջ 104։

121 Անդ, էջ 132։

122 Անդ, գիրք Ա, գլ. 27։

որովհետև գարգարցիների համար ստեղծած նրա գիրը օրորոցից դուրս չեկավ ու չբայցեց, երևույթի ու շատանցով, որպեսզի Աղվանից աշխարհի պատմիչը նրա լայնահուն գոյություն փաստը տեսներ ու արձանագրեր: Եղած այս կցկտուր տեղեկություններն էլ, ինչպես ասացինք, նա քաղել է հորենացուց: Այլապես ինչո՞ւ, իրականությունը թողած, պիտի միայն կրկներ իրենից մի քանի դար առաջ ապրած մատենագրի՝ դարձյալ պակասավոր վկայությունը...

Աղվանական գրի լայն շրջանառության մասին պնդող գիտնականներն ուրիշ է՞լ ինչպիսի հիմքեր ունեն: Հայկական ձեռագրերում (հիմնականում XVI դարի սկզբներից) գտնված տեղեկություններն այն մասին, որ

1. Եղել են աղվանագրեր, 52 տառ, որոնք լրիվ պահպանվել են Երևանի Մատենադարանի № 7117 ձեռագրում<sup>123</sup>:

2. Գարձյալ Մատենադարանի ձեռագրերում եղած մի կրոնական հորինվածք և կողքին էլ՝ հայտարարություն այն մասին, որ դրա բնագիրն աղվաներեն է եղել, սուրբ հայրերը թարգմանել են հայերեն. «Յաղագս պատմութեան սուրբ և աստուածային իւղոյն, զոր գրեալ է ի սրբոյ հարցն յԱրևելս յԱղուանի գիրս, և թարգմանեցին ի հայ գիր»<sup>124</sup>:

3. «Գիրք թղթոց»-ի մեջ պահպանված հայոց Բաբգեն կաթողիկոսի թուղթը Պարսկաստանի ուղղափառ քրիստոնյաներին, որի «...Այսուիկ վարիմք հաւատովք, զոր և գրեցաք իսկ ձեզ յառաջագոյն, Վրաց և Աղուանից միաբանութեամբ, իւրաքանչիւր աշխարհի գրով»-ից, իբր թե, պետք է հասկանալ, որ թուղթը գրված է եղել հայերեն, վրացերեն, աղվաներեն:

4. Վերջապես՝ Հեթում Պատմիչի մի խոսքը Հայոց երկրի մասին. «Ազգք բնակեալք յաշխարհին Հայոց զանազան անուամբք կոչին ըստ գաւառաց և ըստ տեղեաց յորս կանն... Ունին նշանազիրս արամեանս, և այլս ևս՝ որ ասին Հալոյեն (Հայոց կամ Աղուանից)»<sup>125</sup>:

«Հայոց կամ Աղուանից»-ը թարգմանչի ավելացրածն է<sup>126</sup>:

Կարելի է հավատալ Մատենադարանի №7117 ձեռագրի աղվանական (=գարգարական) այբուբենին: Առհասարակ ոչ ոք չի կասկածում Կորյունի ու հորենացու այն վկայությանը, որի համաձայն՝ Մաշտոցը գրեր է ստեղծել գարգարների համար: Հավանաբար Մատենադարանի

123 Տե՛ս Ա. Գ. Абрамян, Дешифровка, с. 34—38.

124 Անդ, էջ 5:

125 «Հեթում Պատմիչ թաթարաց», Վենետիկ, 1951, էջ 14:

126 «Очерки истории СССР III—IX вв.», с. 329.

ձեռագրինը հենց այն գրերն են, որովհետև 52 տառ կարող է ունենալ մի լեզու, որը նույն հորենացու վկայությամբ՝ կոկորդախոս էր, աղխարյոր, խեցբեկագույն և կոշտ:

Սակայն այս ձեռագրի այբուբենն էլ ինչ-որ շահով սարքածոյի սպավորություն է թողնում: Եվ ա՛հ թե ինչու: Ձեռագիրը բովանդակում է 7 լեզվի այբուբեն (հունարեն, ասորերեն, լատիներեն, վրացերեն, աղվաներեն, իսպտիերեն և արաբերեն) և 7 լեզվով աղոթքի նմուշներ (հունարեն, ասորերեն, վրացերեն, պարսկերեն, արաբերեն, քրդերեն և թուրքերեն), բոլորն էլ հայաստառ: Ինչո՞ւ աղվաներեն աղոթքի նմուշ չկա: Առավել ևս, եթե հիշյալ ձեռագիրը 1411—1448 թթ. միջում արտագրված է եղել X—XI դդ. մնացած մի ձեռագրից<sup>127</sup>, իսկ գիտնականները գտնում են, որ աղվաներենն այսպես թե այնպես ապրել է մինչև X—XI դարերը:

Համենայն դեպս, ձեռագիրը ևս քիչ բան է ավելացնում աղվանից գրի ու դպրության մասին եղած աղոտ պատկերացումին:

Մի կողմ թողնելով այբուբենի իսկության հարցը, դարձյալ պիտի հարց տանք, թե ո՞ւր է այդ այբուբենով ստեղծված դպրությունը: Վերը հիշված երեք վկայությունները կոչված են պատասխանելու այս հարցին: Արդյոք պատասխանո՞ւմ են:

Սուրբ յուզի մասին եղած պատմության ակնարկին դժվար է հավատալ, որովհետև, ինչպես Աս. Մնացականյանն է իրավացիորեն գրում, «Այն ամբողջը, ինչ պատմվում է այստեղ սրբազան յուզի մասին, ոչ այլ ինչ է, քան հայկական սկզբնաղբյուրներում եղած բազմաթիվ գրույցների քաղածո վերաշարադրություն», որ աղվանից գրով սկզբնաղբյուր մեջտեղ քաշելիս պատմության «հորինողները կամեցել են ավելի շատ բարձրացնել նրա խորհրդավորությունը» և, վերջապես, այս «փաստարկն էլ աղվանական գրականության մասին՝ չի կարող արդարացնել իրեն»<sup>128</sup>:

Մինչև այսօր հետազոտողները ակնհայտ նախապաշարով են մտաեցել նաև Բաբգեն կաթողիկոսի ժողովի հղած թղթերին վերաբերող տեղեկություններին՝ եզրակացնելով, թե երբ «Գիրք թղթոցում» ասվում է, որ Հայոց, Վրաց ու Աղվանից առաջնորդները Պարսկաստանի տիրապետության տակ գտնվող իրենց հավատակիցներին էին դիմել «իւրա-

127 Ըր. Անաոյան, ՀԱԲ, հ. Բ, էջ 332:

128 Աս. Մնացականյան, Աղվանից աշխարհի գրականության հարցերի շուրջը, էջ 15:

քանչիւր աշխարհի գրով»<sup>129</sup>, այդ միայն ու միայն այն է նշանակում, թե գրված է եղել նաև աղվանից գրով: Սա խոր թյուրիմացություն է, քանի որ սովյալ դեպքում «գիր» նշանակում է «թուղթ», «նամակ», այսինքն՝ յուրաքանչյուր երկրի անունից գնացել է հատուկ նամակ: Իսկ բոլոր նամակների գրի (=լեզվի) մասին հենց նույն տեղն էլ պահպանվել է աներկմիտ խոսք՝ նրանք գրվել են «հայերէն և պարսկերէն»<sup>130</sup>:

Մնում է Հեթում Պատմիչի գրքի նախադասությունը, ավելի ճիշտ՝ թարգմանչի ավելացրածը:

«Ունին նշանագիրս արամեանս, և այլ եւ՝ որ ասին Հալօյէն»: Այս է Հեթում Պատմիչի գրածը: Հետազոտողները շատ են ուզում այս նախադասության մեջ վկայություն տեսնել աղվանական գրերի մասին: Դրա համար էլ թարգմանիչը «Հալօյէնից» հետո կասկածով գրել է «Հայոց կամ Աղուանից», որը պատմաբանի կողմից ընդունվել է որպես աներկբա պնդում, թե դա միայն Աղուանից է<sup>131</sup>: Իսկ բանասեր Ն. Ակինյանն էլ «Արամեանսի» կողքին է ավելացրել «հայերէն» բառը, որպեսզի «հալօյէնը» հեռացնի «հայերէն» իմաստից ու նրա տակ հասկանա «Աղուանից»<sup>132</sup>:

Հր. Աճառյանն էլ էր ընդունում, որ «Հալօյէնը» «Աղուանից» է, որովհետև Պատմիչի ժամանակ (XIII և XIV դարերի սահմանագլխին) Աղվանք չկար, և Հայաստանն էր ըմբռնվում ընդհուպ մինչև Դերբենդ, ուստի Աղվանքի տեղ հեղինակը «Հալօյէն» անունն է գրել»<sup>133</sup>:

Թերևս հնարավոր լիներ ընդունել այս բոլորը, եթե ինքը՝ Հեթում Պատմիչը, չզգուշացներ այդպիսի սխալից: Նա Աղվանքի տեղը գիտե. «Թագաւորութիւն Վրաց յարևելից կուէ սկսանի ի մեծ լեռնէ անտի՝ որ կոչի Ալպոնիս (Աղուանից). անդ բազում ազգք բնակեն զանազանք. եւ վասն այսորիկ նահանգն այն կոչի Ալանք (կամ Աղուանք)»<sup>134</sup>: Եվ, վերջապես, Հեթում Պատմիչը բացատրում է նաև իր գրած «Հալօյէնը», որ

<sup>129</sup> «Գիրք թղթոց», էջ 51:

<sup>130</sup> Անդ, էջ 47:

<sup>131</sup> «Очерки истории СССР III—IX вв.», с. 329: «Переводчик сочинения Эту-ма на древнеармянский язык, мхитарист Мкртич Авгерян справедливо указывал, что halojon идентичен армянскому «адован»—алван, албан». Եվ նշում է գրքի էջը, որի մեջ վկայադրված պնդումի փոխարեն կա միայն «Հայոց կամ Աղուանից» և այն էլ՝ փակագծի մեջ՝ «կամ» ենթադրականով:

<sup>132</sup> Ն. Ակինյան, Ս. Մերսոպ Վարդապետ, էջ 324:

<sup>133</sup> Հր. Աճառյան, Աղվանից գիրք. ՍՍՀՄ ԳԱ Հայկական մասնաճյուղի «Տեղեկագիր», 1941, № 3—4, էջ 4:

<sup>134</sup> «Հեթում Պատմիչ թարգմանք», էջ 15:

ու մի կապ չունի «Աղուանիցի» հետ. «բաց ի գաւառէ անտի թագաւորու-թեան Հայոց, որ ռամկօրէն կոչի Հալօյէն»<sup>135</sup>:

Ուրեմն, Հեթում Պատմիչի «Հալօյէնը» ևս հիմք չի կարող հանդիսանալ աղվանական գրով ստեղծված գրականության գոյությունը հաստատելու համար, որովհետև, ինչպես տեսանք, այն նշանակում է «հայերէն»:

Նույնիսկ եթե մի պահ ենթադրենք, թե «Հալօյէնը» «աղվանից» է նշանակում, քանի որ Հեթում Պատմիչի համար Հայաստանի հյուսիս-արևելյան սահմանը Դերբենդն է (մի բան, որ իսպառ բացառվում է XIII—XIV դդ. պայմաններում), ապա դարձյալ չի հաստատվում այդ գրով ստեղծված գրականության փաստը, որովհետև Հեթումը խոսում է միայն ու միայն գրերի մասին: Իսկ մենք առանց Հեթումի էլ գիտենք (և ավելի հաստատ, քան նրա մշուշոտ տեղեկությունը), որ Մեսրոպ Մաշտոցը գրեր է ստեղծել աղվանական 26 ցեղերից մեկի՝ գարգարների լեզվի համար:

Գիտնականները հույս ունեն հնագիտության օգնությամբ պարզել աղվանական գրի առեղծվածը: Գանձակի (այժմ՝ Կիրովաբադ) պեղումներից գտնված խեցեբեկորների վրայի գրերը, — որոնց առթիվ Ա. Շանի-ձևն խանդավառությամբ գրել էր, թե «հին Գյանջայի խեցեբեկորի արձանագրությունը, ամենայն հավանականությամբ, առաջին ծիծեռնակն է աղվանական գրի բեկորների շարքից»<sup>136</sup>, — Աշ. Աբրահամյանի կողմից ձանաչվեցին ու ընթերցվեցին որպես հայերեն շրջված գրեր<sup>137</sup>:

Այս խեցեբեկորներից երկուսի վրայի արձանագրություններում պարզ երևում են հայերեն «Մն» տառերը, որոնք, հավանաբար, «Մխիթար» անվան համառոտությունն են<sup>138</sup>: Ուրեմն, Ուտիքի Շակաշեն գավառում (այժմ՝ Կիրովաբադի շրջան), խեցեղենի արտադրություն կար, և վարպետները տեղաբնիկ հայեր էին, որոնք խոսում ու գրում էին (արաբների հորջորջմամբ) առաներեն, իսկ իրականում՝ հայերեն:

Աղվաններն գրի տարածման մասին վկայող փաստերի բացակայու-թյունը չի հերքվում նաև Աղվանքի Սուրաբիյան (այժմյան Մինգեչաուրի տեղում, Կուրի ձախ ափին) քաղաքից գտնված վիմական արձանագրու-

<sup>135</sup> Անդ, էջ 25:

<sup>136</sup> А. Шанидзе, Новоткрытый алфавит кавказских албанцев и его значение для науки, Тбилиси, 1938, с. 60.

<sup>137</sup> Ա. Աբրահամյան, Աղվաններն համարվող մի քանի արձանագրությունների վերծանությունը. «Նրանի համալսարան», 1956, մարտի 31: նաև՝ А. Абрамян, Деши-фровка, с. 12—17.

<sup>138</sup> Անդ, էջ 13—14:

թյամբ, որի վերծանման փորձերից մեկը պատկանում է Ա. Գ. Աբրահամյանին: «Մեզ հաջողվեց արձանագրությունը վերծանել մեծ ղօվարությունով, իսկ տեղ-տեղ՝ կուսումնեքով» գրել է գիտնականը<sup>139</sup>:

Ինչպես Աս. Մնացականյանն է նկատել, Ա. Գ. Աբրահամյանի վերծանությունների փորձի ամենախոցելի կողմն այն է, որ նա «աղվանական» արձանագրությունը կարդում է ուղիերեն լեզվով<sup>140</sup>: Մինչդեռ հայտնի է, որ աղվանից գիրն ստեղծված է եղել զարգարների լեզվի վրա: Այս գիրն ուղիերեն կարդալուց առաջ պետք է ապացուցել, որ զարգարները և ուղիները նույն ցեղն են, մի բան, որ եղած պատմական նյութերի հիման վրա անհնար է:

Ն. Յա. Մառը ենթադրում էր, որ Աղվանից գիրն ստեղծված է եղել ներկայիս ավարերենի վրա (ուրեմն՝ զարգարներն ավարների նախնիներն են)<sup>141</sup>: Նույն կարծիքին գիտնականն անդրադարձել է մի քանի անգամ, կատարելով նույնիսկ պատմալեզվաբանական էքսկուրսներ<sup>142</sup>: Դժբախտաբար, Ն. Յա. Մառի այս կարևոր գիտողություններն անտեսվում են աղվանական ցեղերի լեզուների շուրջը՝ առաջիմ ապարդյուն քննություններ կատարող մեր կովկասագետների կողմից:

Իսկ Սուդազիլանի արձանագրության առեղծվածը դեռ սպասում է իր լուծմանը:

Վերը կատարված քննական վերլուծություններից կարելի է հանգել այն եզրակացություն, որ անհիմն են աղվանական գրի լայն շրջանառությունը և նրանով ստեղծված հարուստ գրականության մասին եղած «հավաստիացումները»: «Եթե կար աղվաներեն գիր ու դպրություն, ապա պիտի լիներ նաև համապատասխան հարուստ գրականություն: Իսկ եթե լիներ այդպիսի գրականություն, ապա նրանից պիտի որ պահպանված լինեին և՛ բնագրային նմուշներ, և՛ թարգմանական: Զարմանալին այն է, որ ոչ միայն չկան այդպիսիները, այլև ո՛չ հայկական, ո՛չ վրացական և ո՛չ էլ որևէ ուրիշ ժողովրդի հին դպրության մեջ չկա գեթ մի որոշակի խոսք՝ աղվաներեն գրականության և համապատասխան թարգմանությունների մասին: Ինչպե՞ս եղավ, որ հայկական հնամենի ձեռագրերի շարքում, նրանց պատահականների ու պահպանակների մեջ տեղ

գտնելով, մեզ հասան վրացական, հունական, լատինական, հրեական, ասորական, ղփչաղական, ռուսական, արաբական, պարսկական, թուրքական և շատ ու շատ ուրիշ ժողովուրդների գրավոր հուշարձանները՝ ամբողջական հատորներով կամ մասունքներով, իսկ աղվաներենից՝ ո՛չ մի պատահիկ, ո՛չ մի տող: Եվ դա՛ այն դեպքում, երբ վերոհիշյալ ժողովուրդներից և ոչ մեկն այնքան սերտորեն կապված չէր հայ եկեղեցու և դպրության հետ, որքան աղվանները՝ սկզբից մինչև վերջ»<sup>143</sup>:

Այս քննությունից կատարելիք միակ տրամաբանական եզրակացությունն այն է, որ բուն Աղվանքի համար Մեսրոպ Մաշտոցի ստեղծած գիրը կիրառություն չստացան, քանի որ դրանք հիմք ունեին զարգարացոց՝ այնտեղ բնակվող մի քանի տասնյակ ցեղերից մեկի լեզուն, որը երբեք էլ ընդհանրական չգարձավ ամբողջ երկրի համար: Հետևապես Աղվանքում չստեղծվեց նաև տեղական-սեփական գրականություն, և անդրկուրյան քրիստոնեական թեմերը, ընդգրկված լինելով հայոց եկեղեցու մի թևի՝ Աղվանից (հետագայում՝ Գանձասարի) կաթողիկոսության ոլորտի մեջ, եկեղեցում ու դպրոցում գործ ունեին հայոց լեզվի հետ:

Ինչ վերաբերում է Հայոց արևելից կողմանց բնակչությանը, ապա նրանց համար իրենց մայրենի հայերենը եղավ փրկության խարիսխ ու պաշտպանական անառիկ բերդ բոլոր այն արհավիրքների դեմ, որ, սկսած միասնական հայկական թագավորության անկումից (V դ.), բերում էին օտար բռնակալները՝ պարսիկներն ու արաբները, բյուզանդացիներն ու սելջուկ թուրքերը, ապա վերջիններիս հետքերով եկած վրանաբնակ հորդանները:

143 Աս. Մնացականյան, նշվ. աշխ., էջ 16:

139 Անդ, էջ 77:

140 Աս. Մնացականյան, նշվ. աշխ., էջ 141:

141 Н. Я. Марр, Кавказоведение и абхазский язык. Избранные работы, т. I, Л., 1933, с. 70—71.

142 Н. Я. Марр, Кавказские племенные названия и местные параллели, Л., 1922, с. 31.

ՀԱՅՈՑ ԱՐԵՎԵԼԻՅ ԿՈՂՄԱՆՅ ՆԱԽԱՄԱՐԶՊԱՆԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԻ  
ՎԱՐՉԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ

IV դարի վերջը և V դարի սկիզբը հայ ժողովրդի պատմության այն շրջաններից են, որոնք համեմատաբար բազմակողմանի նկարագիր են ստացել ժամանակի հեղինակների կողմից: Հատկապես V դարի առաջին կեսը մեր մատենագրության մեջ ներկայացված է ստուգապատում մասնակիրկիտություններով: Բավական է հիշել Կորյունի, Եղիշեի, Ղազար Փարպեցու և Պատմահայր Խորենացու երկերը, որոնք պարունակում են ոչ միայն հայ ժողովրդի տվյալ շրջանի պատմությունը, այլև ամենահավաստի տեղեկություններ հարևան երկրների ու ժողովուրդների մասին:

Սակայն մեր պատմության այս շրջանին է վերաբերում մի թյուրիմացություն, որը լայն տարածում է գտել և քանի դեռում՝ այնքան խորանում է: Խոսքը հին Հայաստանի հյուսիսարևելյան նահանգների նախամարզպանական փուլի վարչաքաղաքական վիճակի մասին է:

Պատմական աղբյուրներից հայտնի է, որ Գուգարքը, Ուտիքն ու Արցախը՝ իրենց հայ բնակչությամբ՝ Մեծ Հայքի միասնական պետության կազմի մեջ են եղել նրա ստեղծման օրերից սկսած: Իսկ Փայտակարանը (հույն և հոմեոսի դասական հեղինակների երկերում կոչված Կասպիանես), որ մ. թ. ա. II դարում անջատվել էր Մարաստանից ու միացվել Մեծ Հայքին, Ստրաբոնի օրերում (մ. թ. արշալույսին) արդեն հայացած բնակչություն ուներ և դարձյալ գտնվում էր Մեծ Հայքի կազմի մեջ<sup>1</sup>: Այս վիճակը, շնչին փոփոխություններով, շարունակվեց մինչև մարզպանական կարգի ստեղծումը, երբ Պարսկաստանն իր նվաճած Արևելյան Հայաստանում վերջնականապես վերացրեց տեղական թագավորությունը, երկիրը՝ բաժան-բաժան արեց, միջնաշխարհում ստեղծե-

լով մեկ մարզպանություն, իսկ Արցախից, Ուտիքից և Աղվանքից էլ կազմելով մեկ այլ մարզպանություն: Փայտակարանը պարզապես միացվեց Ատրպատական միավորին:

Մի կողմ թողնելով պատմական այս իրողությունները և աղբյուրագիտական կոնկրետ վկայությունները նրանց մասին, որոշ հետազոտողներ գրությունն այնպես են ներկայացնում, թե Պարսկաստանն Ուտիք ու Արցախ նահանգներից և Աղվանքից ո՛չ թե կազմել է մի հպատակ (իրեն հարկատու) մարզ, այլ հիշյալ նահանգները տվել է բուն Աղվանքին: Ոմանք էլ այն կարծիքին են, թե Աղվանքը, առանց Պարսկաստանի միջամտության, ուղղակի մեկընդմիջտ նվաճել է այդ նահանգները: Օրինակ, Կ. Վ. Տրևերը գրում է. «Հայկական աղբյուրների տվյալների համադրությունից կարելի է եզրակացնել, որ 387 թ. հետո Աղվանքի թագավորների հաջողվել է իրենց տիրույթներին միացնել Արցախ (Ղարաբաղ) և Ուտիք մարզերը»<sup>2</sup>: Սակայն Հայկական աղբյուրների տեղեկություններից «եզրակացություն» հանող պատմաբանը վկայակոչում է ոչ թե հայկական աղբյուրները, այլ Յ. Մարկվարտին, որից վկայակոչված աշխատության մեջ առհասարակ քննության չի առնված հիշյալ նահանգների 387—428 թթ. ժամանակահատվածի քաղաքական վիճակը՝ ըստ աղբյուրների: Մարկվարտն իսկապես գրում է, թե «հայկական պետության բաժանումից հետո Աղվանքի թագավորները նվաճեցին Արցախի (այժմյան Ղարաբաղի) 12 գավառները և Ուտիքի 8 գավառները»<sup>3</sup>: Բայց սա «Աշխարհացոյցի» տեղեկության խաթարված կրկնությունն է: «Աշխարհացոյցը», ճիշտ է, տեղեկացնում է, որ Արցախի 12 գավառները և Ուտիքի 8 գավառները գտնվում են Աղվանքի մեջ, բայց չի ասում, թե Աղվանքի թագավորներն են նվաճել: Իսկ «Աշխարհացոյցը», ինչպես հայտնի է, մարզպանության վերջում ստեղծված աղբյուր է, և մինչև օրս էլ ոչ ոք չի պարզել, թե հիշյալ արտահայտությունը ե՛րբ է մուծվել նրա մեջ ու հատկապես ո՞ր ժամանակին է վերաբերում:

Մարկվարտը հիշում է նաև Փարպեցու և Եղիշեի տեղեկությունները Խաղխաղ գյուղի (Կուրի ափին, Վիրքի սահմանում) Աղվանքին պատկանելու մասին: Սակայն Խաղխաղն ընդամենը մեկ գյուղ է եղել Ուտիքի ու Վիրքի սահմանում, և այդ սահմանային գյուղի տերը դառնալ՝ դեռևս չի նշանակում յուրացնել Ուտիք ու Արցախ նահանգները՝ միասին վերց-

<sup>2</sup> К. В. Тревер, Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, М.—Л., 1959, с. 201.

<sup>3</sup> J. Markwart, Eranšahr nach der Geographie Moses Chorenaci, Berlin, 1901, s. 118.

<sup>1</sup> Տե՛ս Ստրաբոն, XI, XII, § 5:

րած: Վերջապես Եղիշեի ու Փարպեցու տեղեկությունները վերաբերում են 450 թ. իրողություններին՝ Վարդան Մամիկոնյանի ու պարսից զորքերի միջև տեղի ունեցած պատերազմի առնչությամբ, և շին կարող հիմք հանդիսանալ 387—428 թթ. վիճակի մասին որոշակի խոսք ասելու համար:

Նիկ. Ադոնցը ևս այն համոզմանն էր, թե Հայաստանի 387 թ. բաժանումով վերոհիշյալ նահանգները կտրվել են մայր երկրից. «Իրարից սահմանազատվել են այդ մարզերը նրանով, որ վերաբերում էին տարբեր վարչական միավորների. Գուգարքը՝ Վիրքին, Ուտիքն ու Արցախը՝ Աղվանքին, Փայտակարանն ու Պարսկահայքը՝ Ատրպատականին»<sup>4</sup>: Ադոնցը հիմք է ընդունել Փավստոս Բուզանդի պատմությունից քաղված երկու տվյալ.

ա) Գտնում էր, որ «արևելքում Հայաստանի ու Աղվանքի սահմանային գաղառք Փավստոսի մոտ Հաբանդն է Ամարազ գյուղով»<sup>5</sup>:

բ) Կոնկրետ բովանդակություն էր վերագրում Բուզանդի այն հայտարարությանը, ըստ որի՝ 387-ի բաժանումին Հայաստանից «բազում գաւառք կրծեալք հատեալք այսր անդր, և մնաց սակաւ մասն յաշխարհաց երկողունց առ երկոսեան թագաւորսն»<sup>6</sup>:

Համարյա այս նույն պատկերացումն ունեն նաև մյուս հայագետներն ու պատմաբանները<sup>7</sup>: Մի փոքր այլ է Հ. Մանանդյանի վերաբերմունքը: Իր տեսակետները բացառապես պատմական ստույգ աղբյուրների քննական հետազոտության վրա հենող գիտնականը գտնում էր, որ, իսկապես, Փավստոսի վկայության համաձայն՝ «բաժանման ժամանակ Հայաստանից կտրվել էին ամբողջ գավառներ, որոնք կցվել էին Հռոմեական կայսրության ու Սասանյան Պարսկաստանի երկրամասերին»: «Իսկ որոնք էին այդ գավառները» հարցին նա ստուգապես շէր պատասխանում, որովհետև աղբյուրներն այդպիսի պատասխանի համար տեղեկություններ չեն հաղորդել: Բայց քանի որ նա հանգամանորեն հետազոտել էր ժամանակաշրջանի պատկերը ներկայացնող բոլոր աղբյուրները, իրեն իրավունք էր վերապահում կատարելու հետևյալ ընդունելի ենթադրությունը. «Ավելի քան հավանական է, իմ կարծիքով, որ 387 թվին էին ան-

յատվել արևմտյան ու արևելյան Հայաստանից Բալահովիտը, Հաշտյանքը, ըստ երևույթին, նաև Հեր և Զարևանդն ու սրանց հարևան մի քանի այլ շրջանները»<sup>8</sup>:

Միայն այսքանը:

Սակայն, հետո երևի հեղինակության «ճնշմամբ», ընդունել է Նիկ. Ադոնցի վերոհիշյալ կարծիքը, առանց քննելու այն, առանց ստուգելու նրա առաջարկած աղբյուրագիտական տվյալները:

Փավստոսի «բազում գաւառք կրծեալք հատեալք» անորոշ արտահայտությունն ավելի քան առարկայական է պատկերացնում Ս. Տ. Երեմյանը: Նա փորձում է այդ գավառների տարածությունը հաշվել նույնիսկ նվազագույն միավորների ճշգրտությամբ և հայտնում է, որ «Այդ փոփոխությունները պաշտոնապես ճանաչվեցին 387 թվականի համաձայնագրով: Մեծ Հայքից այդ ժամանակ արդեն անջատվել էին ծայրամաս նահանգները 103857 կմ<sup>2</sup> տարածությամբ, մնացել էր միջնաշխարհը 174011 կմ<sup>2</sup> տարածությամբ»<sup>9</sup>: Մի այլ տեղ Ս. Երեմյանն այս անջատված տարածությունը հաշվում է 110 հազ. քառ. կիլոմետր<sup>10</sup>:

Այս կարծիքը տիրական է մեր պատմագիտական գրականության մեջ ու դասագրքերում և ոչ ոքի կողմից առարկության չի հանդիպել ցայսօր: Ընդհակառակը, փորձ է եղել Մեծ Հայքի այս նահանգների բաժանումը և Վիրքին ու Աղվանքին կցելը ետ տանել շուրջ մեկ դարով, հասցնել Գիոկղետիանոս կայսեր ժամանակներին: Փորձը պատկանում է Ներսես Ակինյանին, որն այդ առթիվ գրել է, թե «297-ին, Մեծ Հայաստանի Գիոկղետյան բաժանումի ժամանակ, Աղվանից վերադարձվեցան Կուրի և Երասխի ավազանին մեջ պարփակված Ուտիք, Արցախ և Փայտակարան նահանգները, որոնք 400 տարիներ հետո Հայաստանի կը պատկանեին: Միաժամանակ խլվեցան Հայաստանեն Գուգարք նահանգը և Անդրկուրյան գավառները և միացվեցան Վրաստանի: Գիոկղետիանոս կը հուսար, թե այս երկու ընդարձակված պետությունները պիտի կարողանան պահպանել Ալանաց և Աղվանից դուռները և ապահովել հոմեական վաճառականական ճանապարհները»<sup>11</sup>:

Սպասում ես, որ հայ և օտար աղբյուրներին քաջատեղյակ գիտնա-

8 Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Բ, մասն Ա, 1957, էջ 239:

9 «Աշխարհացոյց», էջ 70:

10 Տե՛ս «Очерки истории СССР III—IX вв.», М., 1958, с. 192.

11 Հ. Ներսես վ. Ակինյան, Մոլոսես Գասխուրանցի (կոչված Կաղանկատվացի) և իր պատմություն Աղվանից, Վիեննա, 1970, էջ 1—2:

4 Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, с. 230.

5 Անդ, էջ 223:

6 Անդ, էջ 226: Բուզանդ, էջ 393:

7 Հ. Հյուբշման, Հին հայոց տեղիտ անունները, Վիեննա, 1907, էջ 100, 110—112, թ. Հակոբյան, Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, 1968, էջ 253, 256—257, թ. Հակոբյանի «Հայաստան» ուսումնական քարտեզում (1970 թ.) հիշյալ մարզերը Հայաստանի սահմաններում են մ. թ. ա. II դ.—մ. թ. V դ. առումով:

կանն իր այս չափազանց կոնկրետ ու վճռական խոսքի համար աղբյուրներ ցույց տա: Իսկ նա մեզ հղում է գերմանացի պատմաբան Թեոդոր Մոմզենի մոտ. «Համեմատի՛ր Mommsen, Romische Geschichte, V, 444—445»: Սակայն Մոմզենի գրքի նշված էջում չկա ոչ մի խոսք, որ հաստատի ն. Ակինյանի՝ վերը մեջ բերված մտքերից զոնե մեկը: Գրքի վկայակոչված էջում Թ. Մոմզենը տալիս է հույների ու պարսիկների 296-ի պատերազմի նկարագրությունը և նրանց կնքած դաշինքի մանրամասները: Հայաստանից հիշատակվում են միայն հարավային գավառները՝ Արզանենա, Կորդուենա, Զաբդիկենա, Սոփենա, Ինգիլենա և այլն<sup>12</sup>: Մոմզենն իր այս գրքում առհասարակ չգիտե Մեծ Հայքի այն նահանգների անունները, որոնց մասին խոսում է ն. Ակինյանը:

Նիկ. Ադոնցը դեռևս 1900-ական թվականներին է ապացուցել, որ Դիոկղետիանոսի ժամանակին վերաբերող փաստաթղթերում «Մեծ Հայք» անունը թյուրիմացաբար է հիշատակվում, քանի որ Հռոմեական կայսրությունը ենթակա արևելյան (Պոնտական) դիոցեզի մեջ է մտել միայն Փոքր Հայքը, իսկ վերջինս էլ բաղկացած է եղել երկու մասից՝ Առաջին Հայք ու Երկրորդ Հայք, Երկրորդն Առաջինից բավական մեծ, որի պատճառով էլ փաստաթղթերը նրանց հիշել են իբրև Մեծ ու Փոքր Հայքեր<sup>13</sup>: Հետևաբար, իսկական Մեծ Հայքի մասին խոսք չի եղել Դիոկղետիանոսի ժամանակի աղբյուրներում և, ինչպես պետք էր սպասել, չէր կարող լինել նաև այդ ժամանակի անցքերը վերլուծող Թ. Մոմզենի աշխատության մեջ:

Թյուրիմացությունների վրա են խարսխված նաև ն. Ակինյանի կարծիքի մյուս կողմերը: Գիտնականը քննության առարկա մարզերից երկուսի՝ Արցախի և Ուտիքի մասին ասում է. «Աղվանից վերադարձվեցան»: Այս արտահայտությունը ենթադրել է տալիս, թե հիշյալ մարզերն ինչ որ ժամանակ պատկանել են միասնական այն պետությանը, որ կոչվում էր Աղվանք<sup>14</sup>: Այս «ինչ-որ ժամանակը» ն. Ակինյանի խոսքի մեջ համընկնում է մ. թ. ա. II դարի վերջին: 297-ին վերադարձվեցին՝ 400 տարիներն ի վեր Հայաստանին պատկանելուց հետո: Այստեղ ևս գիտնականը կրճատում է ժամկետը: Աղբյուրների վկայությամբ՝ Հայոց միասնական պետությունը հիմնել են Արտաշես ու Զարեհ թագավոր-

ները: Իսկ սա տեղի է ունեցել մ. թ. ա. II դարի սկզբին՝ 180-ական թվականներին:

Ինչէլ: Ստրաբոնի վկայությամբ՝ Աղվանքի միասնական թագավորությունն ստեղծվել էր մեր թվականության I դարի սկզբին կամ էլ դրա նախօրյակին: «Առաջ նրանց յուրաքանչյուր ցեղն ուներ իր թագավորը, իսկ նրանց ցեղերը 26-ն էին: Այժմ նրանց բոլոր թագավորները ենթարկվում են մեկին», — այսպես է գրում մ. թ. սկզբին ապրած հեղինակը<sup>15</sup>: Մ. թ. I դարում կազմավորված թագավորությունը չէր կարող իր կազմավորումից երկու դար առաջ տեղը եղած լինել Արցախի և Ուտիքի, որոնք դրանից առաջ երկու դար շարունակ Հայոց պետության կազմում էին գտնվում:

Ստրաբոնի հաջորդները՝ Պտղոմեոսը II դարում<sup>16</sup>, Դիոն Կասիոսը՝ III-ում<sup>17</sup>, Ստեփան Բյուզանդացին IV-ի վերջին ու V-ի սկզբին<sup>18</sup> Հայաստանի ու Աղվանքի միջև սահման են համարում Կուր գետը: Սա նշանակում է, որ այս դարերի ընթացքում Կուրից հարավ գտնվող Ուտիքն ու Արցախը միշտ էլ պատկանել են Հայաստանին:

Փալստոս Բուզանդը, որ Աղվանքի ու Հայոց աշխարհի միջև հաստատուն սահման էր ճանաչում Կուրը (Սանեսանը «եկն անց ըստ իր սահմանն ընդ գետն մեծ ընդ Կուր, և եկն տարածեցաւ ելից զերկիրն Հայոց աշխարհին»)<sup>19</sup>, պատմում է, որ Արշակ Բ-ի (350—367 թթ.) դեմ ապստամբած ու նրա թագավորությունից կտրված նահանգները, այդ թվում՝ Ուտիքը և Արցախը, 3—4 տարի հետո վերադարձվում են, «ևս զկուր գետ՝ որպես և յառաջն լեալ էր, ընդ երկիրն Աղուանից և ընդ երկիրն իւրեանց սահման արարեալ կացուցանէին»<sup>20</sup>:

15 Ստրաբոն, XI, IV, § 3: Ստրաբոնից առաջ ոչ մի աղբյուր չի հիշում «Ալբանիա» ու «ալբանացի» անունները, չնայած երկբաժանի ու նրա տարալեզու բնակիչների մասին խոսում են հանգամանորեն: Այս ևս ապացուցում է, որ «Ալբանիա» — «Աղվանք» աշխարհագրական ու վարչական միավորը դոյացել է Ստրաբոնի օրերում:

16 Պտղոմեոս, 5, 11, § 3, 5, 12, § 1:

17 Տե՛ս В. В. Латышев, Известия древних писателей, вып. 1, с. 611.

18 Անդ, էջ 270:

19 Բուզանդ, էջ 25:

20 Անդ, էջ 314: Այստեղ մենք քննության չենք առնի Արցախի հին պատմության առթիվ Ս. Երեմյանի արտահայտած մի վարկածը, որն անհայտ թյուրիմացություն է՝ հիմնված սոսկ հեղինակի ենթադրության վրա: Նա գրել է. «...Կարելի է արձանագրել իբրև փաստ, որ մեզ անհայտ ժամանակաշրջանում, թերևս Տիգրան Մեծի օրոք, Սևանի ամպլանում կազմվել է փոխարքայություն-սատրապություն, որին միացվել է Աղվանքից նվաճված Արցախը» (Ս. Երեմյան, Մարդկային իշխանությունը, 2002 թ. «ՏԻ»):

12 Տե՛ս T. Mommsen, Römische Geschichte, V, Berlin, 1921, s. 414—445.

13 Տե՛ս Նիկ. Ադոնց, նշվ. աշխ., էջ 85—87:

14 Ի միջի ալոց այս կարծիքը միայն Ակինյանինը չէ, այլ վերջին ժամանակներս լայն տարածում է գտել պատահապատշաճորեն հորինված պատմագիտական գրականության մեջ:

Այս փաստերն անառարկելի խոստով են այն մասին, որ Ուտիքն ու Արցախը հիշյալ բոլոր դարերում պատկանել են Մեծ Հայքին, և Աղվանքը ոչ մի ժամանակ նրանց տերը չի եղել: Նման պարագայում այդ մարզերն Աղվանքին վերադարձնելու մասին խոսելն անվավեր թյուրիմացություն է:

Անաղբյուր է նաև Ակիրնյանի խոսքը՝ հայոց մարզերը հարևաններին նվիրաբերելով՝ վերջիններիս զորացնելու և այդ եղանակով Ալանաց ու Աղվանից դռների պաշտպանությունն ապահովելու մասին: Ասվեց, որ Գիտկղեփանոսը հայկական այդ մարզերի անունները չգիտեր: Իսկ ինչպես ջուլց են տալիս աղբյուրները և առանձնապես հայոց Գահնամակն ու Զորանամակը, Ալանաց ու Աղվանից դռների պահպանությունը, նույնիսկ մարզպանության օրոք, Պարսից արքունիքի հանձնարարությունները՝ իրականացնում էին Արևելյան Հայաստանի նախարարությունները: Մեծ Հայքի միասնական թագավորության ժամանակներում այդ պարտականությունն իրականացվում էր Գուգարաց բեկշխի, իսկ մարզպանության օրոք՝ Սյունյաց նախարարի գլխավորությամբ: Այս հանգամանքն ընդունված է մեր պատմագիտության կողմից և առ այսօր ոչ ոք չի ապացուցել հակառակը<sup>21</sup>:

Այժմ դառնանք այն հարցին, թե հետադոտողներն ի՞նչ հիմքեր են առաջարկում ի հաստատումն իրենց տեսակետի. կա՞ն աղբյուրագիտական տեղեկություններ, որոնց հիման վրա հնարավոր լիներ պնդել, թե Ուտիքն ու Արցախն իսկապես 387-ին անջատվել են Արևելյան կամ պարսկահայատակ Հայաստանից և տրվել Աղվանքին: Ժամանակակից ուսումնասիրողներն այդպիսի հիմքեր ու տեղեկություններ չգիտեն: Հ. Մանանդյանն, օրինակ, նշում էր, որ «գծախտաբար, մեզ մանրամասն հայտնի չէ» ժամանակի իսկական պատկերը<sup>22</sup>: Սակայն հիշյալ տեսակետի կողմնակիցներն անվերապահ կերպով ընդունում են Ն. Ադոնցի կարծիքը, որի համար հիմք է դարձել երեք տվյալ Փավստոսի պատմությունից:

Առաջին տվյալն այն է, ինչ վկայակոչվել էր Յ. Մարկվարտի կող-

ղեկագիր», 1960, № 7—8, էջ 48 (ընդգծումը մերն է — Բ. Ու.): Հետաքրքիր է, որ հայտնի չէ, թե ինչպե՞ս և ե՞րբ պիտի կատարված լինի այդ հակապատմական «իրողությունը», սակայն արձանագրվում է «իրևի փաստ»:

21 Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն, Բ, մասն Ա, էջ 302, 307, Նիկ. Ադոնց, նշվ. աշխ., էջ 223—224, Ս. Տ. Еремян, Сюния и оборона Сасанидами Кавказских проходов. «Известия Арм. ФАН», 1941, № 7, с. 33—40.

22 Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 239:

մից. Խաղխաղը, ըստ Փարպեցու, մտնում է Աղվանքի մեջ, ըստ Եղիշեի՝ այն Աղվանից թագավորների ձմերոցն է<sup>23</sup>, իսկ, ինչպես հայտնի է, Խաղխաղը Ուտիքի կարևորագույն բնակավայրերից էր: Հետևապես, «պետք է ելրակացնել, որ այն ժամանակ Ուտիքն Աղվանքի կազմի մեջ էր համարվում»<sup>24</sup>:

Շատ կարևոր է «այն ժամանակը», որ նկատի չէր առնվել ինչպես Մարկվարտի, այնպես էլ Ադոնցի կողմից: Մինչդեռ Փարպեցու և Եղիշեի տեղեկությունները վերաբերում են Վարդանանց պատերազմի նախօրեին՝ 450 թ. իրողությունը, այլ խոսքով՝ մարզպանության շրջանին: Ուրեմն և շեն կարող վճռական նշանակություն ունենալ նախամարզպանական շրջանի վիճակը որոշելու համար<sup>25</sup>: Այստեղ մի կողմ ենք թողնում նաև այն հանգամանքը, որ մարզպանության շրջանում «Աղվանք» անունն արդեն ոչ թե բուն Աղվանքի թագավորությանն էր տրվում, այլ մարզպանությանն ընդգրկած տարածքին, իսկ V դարի երկրորդ կեսից սկսած՝ համարյա միշտ աջափնյա հայ Առանշահիկ թագավորության (Ուտիք և Արցախ) տարածքին<sup>26</sup>: Եվ Եղիշեի ու Ղազար Փարպեցու երկերում արտացոլված կարող էր լինել հենց այս իրողությունը:

23 Փարպեցի, Պատմություն Հայոց, Տիգրիս, 1904, էջ 65: «Եւ հասեալ յԱղուանս Երանելոյ զորաւորին Հայոց Վարդանայ տեառն Մամիկոնէից՝ ազդեղ զորագլխացն Պարսից եկբ Հայոց, որոց լուեալ՝ փութացան անցանել ընդ գետն մեծ, զոր Կուր գետն կոչեն, և ընդ առաջ եկին նոցա մինչև ի գետն, որ կոչի Խաղխաղ, չերկրին Աղուանից»: «Եղիշեի վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին», Երևան, 1957, էջ 75: Այստեղ էլ Աղվանքի մարզպանն իր զորքով անցնում է Կուր գետը և Վարդանի զորքին հանդիպում «մերձ ի սահմանս Վրաց հանդեպ Խաղխաղ քաղաքի, որ ձմերոց էր թագաւորացն Աղուանից»:

24 Ն. Ադոնց, նշվ. աշխ., էջ 223:

25 Եղիշեի տեղեկությունը կարող է ճշգրտման. մարզպանության շրջանում բուն Աղվանքը միասնական թագավորություն չէր կարող ունենալ: Պարզ է, որ Խաղխաղի թագավորական ձմերոց լինելու տեղեկությունը վերաբերում է անցյալ ժամանակներին: Իսկ այն ժամանակների համար էլ ունենք Ազգաթանգեղոսի հայտնի վկայությունը մի հանդիպման մասին, որը տեղի ունեցավ «չնուտի գաւառի, ի Խաղխաղ քաղաքի, ի ձմերոցն արքայութեանն Հայոց» (Ազգաթանգեղոս, Պատմություն Հայոց, Քիֆլիս, 1914, էջ 26): Ազգաթանգեղոսի տեղեկությունն ընդունվում էր նաև մեր միջնադարյան հեղինակների կողմից. օրինակ, Մեծոփեցին, խոսելով նույն տարածքի մասին, հիշում է Ղարաբաղը (Հին Արցախի և Ուտիքի տարածքը)՝ իբրև «ձմերոցն առաջին թագաւորաց մերոց» (Թովմա Մեծոփեցի, Պատմություն Լանկ-Քամուրայ և յաջորդաց իւրոց, Փարիզ, 1860, էջ 20):

26 Խորենացի, Պատմություն Հայոց, Տիգրիս, 1913, էջ 110—113, Կաղանկատուացի, Պատմություն Աղուանից աշխարհի, Քիֆլիս, 1912, էջ 14: Երկու երկում էլ Աղվանք է

Հաջորդ սովյալը վերաբերում է Ամարաս ավանին: Խաղխաղի մասին խոսելուց հետո Ն. Ադոնցը գրել է, թե «ղեպի արևելք, իբրև Հայաստանի ու Աղվանքի սահմանակից մարզ Փավստոսի երկում ներկայացված է Հաբանդը՝ Ամարաս գյուղով, ուր թաղվել է Աղվանից կաթողիկոս Գրիգորիսը՝ Գրիգոր Լուսավորչի թոռը: Հաբանդի տեղադրությունը ճշգրտորեն հայտնի չէ: «Աշխարհացոյցը» նշում է երկու Հաբանդ՝ մեկը Սյունիքում, մյուսն Արցախում... Արցախի Հաբանդը հարում էր անմիջապես Սյունիքին, հանդիսանալով Սյունիքի Հաբանդի մասը և Արցախի մյուս գավառների հետ միասին վերաբերում էր Աղվանքին»<sup>27</sup>:

Մեջբերված հատվածից պարզ երևում է, որ դարձյալ անտեսվել են պատմական աղբյուրի հազորդած տեղեկություն ժամանակը, մասնավանդ՝ բովանդակությունը և հարակից նյութերը, որոնք անպայման լույս կսփռեն փաստի վրա, և այն չէր հասկացվի իր բովանդակության հակառակ իմաստով:

Նախ՝ Հաբանդի, ավելի ճիշտ՝ Մյուս Հաբանդի տեղը ճշգրտորեն հայտնի է: Եթե Ամարաս գյուղաքաղաքն էր նրա կենտրոնը, նշանակում է՝ այն տարածված էր Ամարասի շուրջը: Իսկ Ամարասը գտնվում էր մինչև այսօր պահպանված հայտնի վանքի տեղում:

Ապա՝ եթե Մյուս Հաբանդը Ամարասն էր շրջակայքով (այժմյան Լեռնային Դարբասի Մարտունու շրջանի հարավարևելյան և Հաղուրթի շրջանի արևելյան տարածքը), ապա պարզ է, որ այն չէր կարող Սյունիքի Հաբանդի մասը կաղմել, քանի որ Սյունիքի Հաբանդն ընդգրկում էր հետագայի Զանգեզուր գավառը: Ապա թե ոչ, Ադոնցի ասածով այնպես է ստացվում, որ Զանգեզուրը ևս տրված է եղել Աղվանքին:

Եվ, վերջապես, Մյուս Հաբանդը (Սյունիքի Հաբանդն էլ հետը դուժմարած) Արցախի ուրիշ գավառների հետ միասին, չէր կարող վերաբերել Աղվանքին, քանի որ Փավստոսն այս տեղեկությունը հաղորդում է Աղվանքի մասը բովանդակող Արշակունի թագավոր Սանեսանի արշավանքի առիթով (330-ական թթ.), իսկ այն ժամանակվա սահմանի մասին պատմիչը շատ կոնկրետ խոսք ունի՝ «...սահմանն ընդ գետն մեծ ընդ Կուր»:

կոչվում Կուրի ու Երասխի միջագետքը, Ուտիքի ու Արցախի բնած տարածքը՝ իր հայրենակցությանը և հայ (Հայկի ժողովուրդից սերված) իշխանական հարստությանը:

Այս առիթով հանգամանորեն տե՛ս Բ. Ալուրարյան, «Աղվանք», «Ալբանիա» և «Ատան» տեղանունները, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1961, № 3, էջ 115—126, Նույնի՝ Աղվանից թագավորական տան հարցի շուրջը. «Լրաբեր հաս. գիտ.», 1971, № 7, էջ 53—66:

<sup>27</sup> Նիկ. Ադոնց, նշվ. աշխ., էջ 223:

Ամարասին վերաբերող տեղեկությունից ևս չի կարելի այլ եզրակացություն հանել, քանի որ գավառը մտնում էր Հայաստանի մեջ:

Ինչի՞ մասին է խոսվում այստեղ: Հայոց արևելից կողմանց (Կուրի ու Երասխի միջագետքի) եպիսկոպոս Գրիգորիսը, իր երկրամասում եկեղեցական գործերը կարգավորելուց հետո, միսիոներական գործունեության է դնում Աղվանք և հեթանոս աղվանցիների ձեռքով նահատակվում վատնյա (վատաց) դաշտում: Գրիգորիսի հետ գնացած սարկավագները նահատակի մարմինը բերում են իրենց Հաբանդ գավառը և թաղում Ամարասի վանքում. «Եւ ապա բարձին զնա որք ընդ նմա երթևալ էին ի գաւառէն Հաբանդայ, և բերին ի գաւառն իւրեանց ի կողմանս Աղուանից, ի սահմանս Հայոց ի Հաբանդ, ի գետնն՝ որ անուանեալ կոչի Ամարադ: Եւ եզին զնա առ եկեղեցան, զոր շինեալ էր առաջնոյն մեծին Գրիգորի, հաւուն Գրիգորիսի՝ քահանայապետի մեծի աշխարհին Հայաստան երկրին»<sup>28</sup>:

Հավանաբար Ադոնցին թյուրիմացության մեջ է գցել «գաւառն իւրեանց ի կողմանս Աղուանից» արտահայտությունը, որ իրականում նշանակում է ոչ թե Աղվանքում, այլ Աղվանքի կողմերում, Աղվանքին մոտիկ: Հեղինակը Հայաստանի միջնաշխարհից է և իր երկրի արևելյան նահանգները (Աղվանքին հարևան) կոչում է նաև Աղվանից կողմանք, ինչպես որ ուրիշներն էլ կոչում էին Արևելից կողմանք: Այլ կերպ չի կարելի հասկանալ Փավստոսին, մասնավանդ, որ նա այս արտահայտությունից անմիջապես հետո առավել ճշգրտում ու կոնկրետացնում է իր տեղեկությունը՝ «ի սահմանս Հայոց ի Հաբանդ» տեղադրությամբ, որը ոչ թե նշանակում է Հայոց սահմանների վրա գտնվող Հաբանդ, այլ Հայոց սահմաններում, Հայոց սահմաններից ներս գտնվող Հաբանդ:

Ավելացնենք, որ նույն տեղում պատմիչը մի այլ կետ է նշում որպես Հայաստան երկրի արևելյան սահման. «Եւ ելին լցին ծածկեցին զամենայն երկիրն Հայոց... սփռեցան, տարածեցան զսահմանօք, լի և լի ծաւալեցան մինչև ի փոքր քաղաքին Սատաղու, և մինչև ի Գանձակ սահմանս Ատրպատական»<sup>29</sup>:

Եթե հյուսիսային սահմանն անցնում էր Կուր գետով, իսկ արևելյանը՝ Ատրպատականի Գանձակի մոտով, մի՞թե կարելի է կասկածել Ամարասի ու Հաբանդի հայկական պատկանելության վրա:

Այսպիսով, Նիկ. Ադոնցի տեսակետը չի հաստատվում նաև Մյուս

<sup>28</sup> Բուզանդ, էջ 23—24:

<sup>29</sup> Անդ, էջ 24:

Հաբանդի փալատոսյան տեղադրությամբ, մեկ՝ այն պատճառով, որ Փալատոսի երկում այդ գավառը մտնում է Հայաստանի մեջ, մեկ էլ՝ որ այս փաստը վերաբերում է ավելի վաղ ժամանակի՝ IV դարի 30-ական թվականներին, երբ Ուտիքն ու Արցախն աներկբայորեն գտնվում էին Ահեժ Հայքի կազմում:

Նիկ. Ադոնցի վկայակոչած երրորդ և վերջին տվյալը Բուզանդի այն հայտարարությունն է, որ ասում է՝ 387 թ. Հայաստանը երկու մասի բաժանելուց հետո էլ՝ այս մասերից «բազում դաւառք կրծեալք հատեալք այսր անդր, և մնաց սակաւ մասն յաշխարհաց առ երկոսեան թագաւորսն»:

Ո՞վ հատեց: Պարզ է, նրանք, որ դրության տերն էին և մինչև հատելը, կամ՝ հատելու հետ միաժամանակ, Հայաստանը երկու մասի բաժանելին: Պարսկաստանը և Բյուզանդիան:

Ո՞ր գավառները հատվեցին: Որպես այս հարցի պատասխան՝ Փալատոսը մի արժեքավոր տեղեկություն ունի. «...Սիւնքն գաւառքն մնացին թագաւորութեանն Հայոց երկոցունց կողմանց ի մեջ իրեանց, և երկրեան թագաւորքն Արշակունիքն ի մէջ երկու բաժնացն սահմանս արկեալ հաստատէին խաղաղութեամբ...»<sup>30</sup>:

«Սիւնքն գաւառքն» Ստ. Մալխասյանցի կողմից իրավացիորեն բացատրված է որպես «աշխարհի սյունները՝ հենարանները կազմող, հիմնական գավառներ»<sup>31</sup>: Տրամաբանությունը հուշում է, որ հիմնական գավառներ ճանաչվեն Մեծ Հայքի 15 աշխարհները, և անջատված համարվեն այն գավառները, որոնք գտնվում էին այդ աշխարհներից (սահանգներից) դուրս, և որոնք Արտաշեսի ու Զարեհի ժամանակներում զրավվելու անջատվել էին հարևաններից: Այդպիսի կարող էին ճանաչվել, օրինակ, Կամբեճանը, Խորձենեն՝ Կուրի ձախափնյակում, Պարսկահայքը, թերևս նաև Փայտակարանը՝ Պարսկաստանի սահմանի մոտ և այլն:

Այսքանից հետո կարելի կլիներ մտածել, որ եթե Հայաստանի գավառները կրժող-հատողները Պարսկաստանն ու Բյուզանդիան էին, ապա պիտի հատեին իրենց երկրներին անմիջապես սահմանակից գավառները: Ուտիքն ու Արցախը, ինչպես հայտնի է, սահմանակից չէին ո՛չ Պարսկաստանին, ո՛չ էլ Բյուզանդիային: Այստեղ մենք, իհարկե, վերանում ենք այն փաստից, որ մեր հետազոտողները կրժոված-հատված գավառները տալիս են ոչ թե վերոհիշյալ բունատիրություններին, այլ Վիր-

րին ու Աղվանքին, չգիտես ինչի՞ հիման վրա մտածելով, որ Հայաստանի բաժանումից պետք է օգտվեին ոչ թե բաժանողները, այլ նրանց հպատակ Վիրքն ու Աղվանքը:

Ինչպես սկզբում տեսանք, Ն. Ակինյանն այնպես էր բացատրում, թե բաժանողները, Հայաստանը թուլացնելով, մտածում էին ուժեղացնել Աղվանքն ու Վիրքը՝ ընդդեմ հյուսիսային վայրենաբարո ցեղերի: Եվ այս նվիրաբերումները, իբր թե, կատարվել էին Վիրքին ու Աղվանքին սիրաշահելու նպատակով: Տեսանք, որ այս պնդումը չի հաստատվում պատմական ոչ մի աղբյուրով: Իսկ հակառակը՝ որ Պարսկաստանն ամեն կերպ ջանում էր սիրաշահել իրեն հպատակ մնացած Արևելյան Հայաստանին, որոշակիորեն հաստատում են աղբյուրները: Փալատոսը վկայում է, որ Պարսից արքան Արևելյան Հայաստանում թագավոր կարգված խոսքով Արշակունու հետ ամուսնացրել էր իր քույր Զրվանդուխտին<sup>32</sup>: Ինչպես այս վրամ Բերմանշահը, այնպես էլ նրա հաջորդ Հազկերտ Ա-ը (390—420) Արևելյան Հայաստանին վերաբերվում էին այնքան զիջողաբար, որ այստեղ մայրենի գրի ու դպրության տարածումը կատարվեց իշխանավորների անմիջական մասնակցությամբ, անկաշկանդ ու արագ: Հայքի նկատմամբ այս զիջողական քաղաքականությունը, ընդմիջվելով մոլեռանդ Հազկերտ Բ-ի օրոք, վերականգնվեց Վաղարշի ձեռքով (V դ. վերջ):

Սրանք, իհարկե, այլ հարցեր են, որ պահանջում են հատուկ և առավել հանդամանալից քննություն:

Քննության կարոտ է մնում Փալատոսի «կրծեալք-հատեալք» արտահայտությունը:

Այս խոսքի ստուգության և նրա հիմքի վրա ստեղծված կարծիքի իրավացիության աստիճանի մասին խոսելուց առաջ մենք կարող էինք տալ այսպիսի հարցեր. օրինակ, ինչպե՞ս է, որ այսքան վերացական մի արտահայտություն դառնում է անքննելի հիմք երկրի նոր ու կոնկրետ սահմանները որոշելու համար, ի՞նչպես է, որ «կրծեալք-հատեալք»-ի տակ են առնվում հատկապես Փայտակարանը, Արցախը, Ուտիքը, նույնիսկ Գուգարքը, կամ ինչո՞ւ միայն սրանք:

Այս և նման հարցերին պատասխանել չի լինի, քանի որ աղբյուրների տեղեկություններով, ինչպես քիչ հետո կտեսնենք, հաստատվում է հակառակը:

Զի կարելի մոռանալ, որ մեր հայրենասեր պատմիչ Փալատոս Բու-

30 Անդ, էջ 393:

31 Տե՛ս Փալատոս Բուզանդ, Պատմություն Հայոց, 1968, էջ 341, ծանոթ. 205:

32 Բուզանդ, էջ 293:

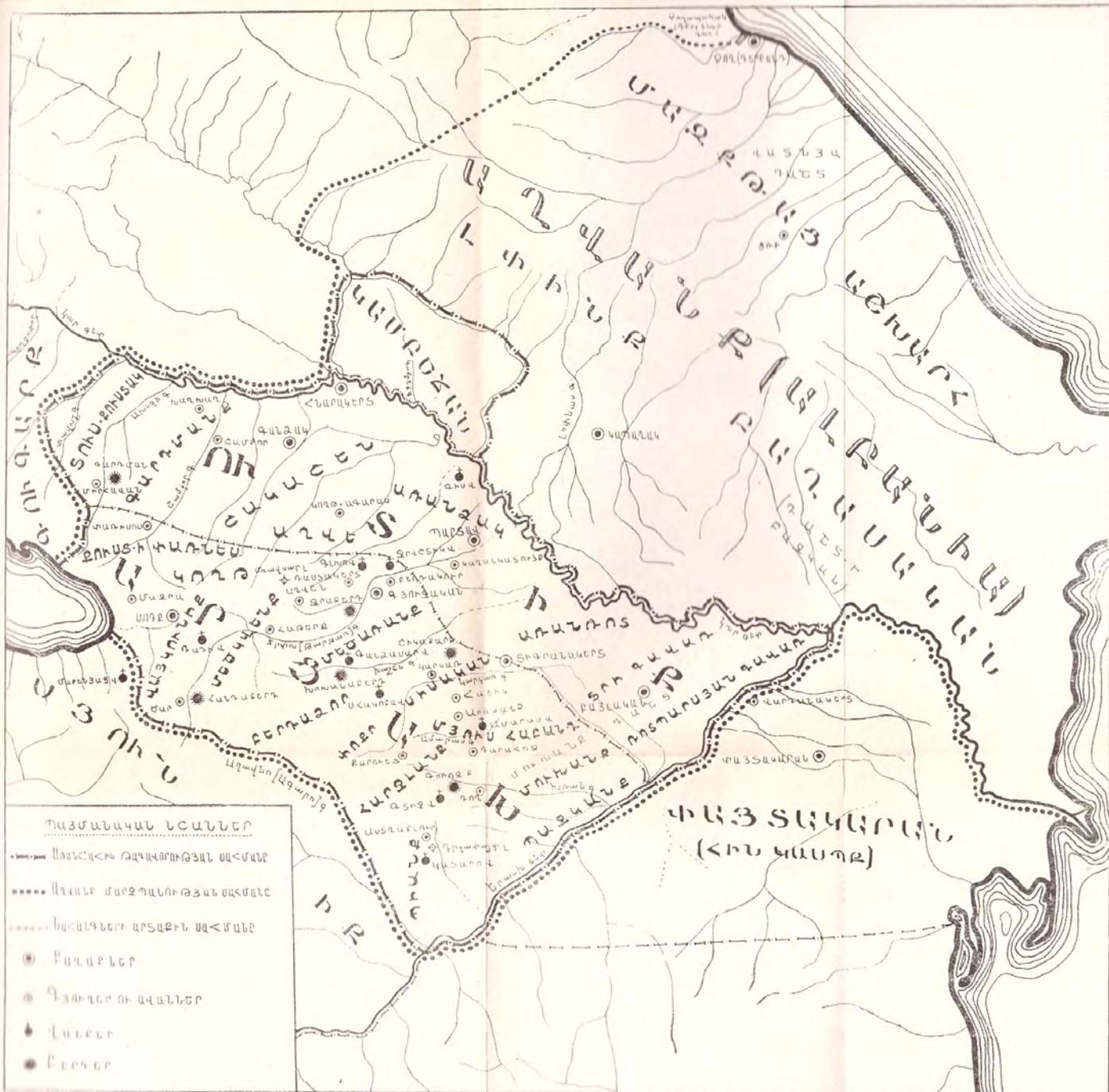
դանդը, կոնկրետ փաստերն ու իրողությունները պատմական հավաստիությունամբ ներկայացնելով հանդերձ, իր երկի հետտորական հատվածներում չէր խորշում գեղարվեստական խոսքի առանձնահատկություններին, որոնց մեջ վերջին տեղը չէին բռնում շափազանցությունները: Միանգամայն հիմնավոր է վաստակաշատ բանասեր-փավստոսագետի այն բնութագրությունը, թե մեր պատմիչը «հավասար լրջությունամբ ու մանրամասնությամբ պետեղում է իրար կողքի ճշմարիտ պատմականը և անհավատալի սուտը»<sup>33</sup>: Եվ եթե վերոհիշյալ հետտորական արտահայտությունը չի կարելի համարել «անհավատալի սուտ», քանի որ այն իր հիմքում ունի կոնկրետ պատմական փաստ՝ Հայաստանի բաժանումը և թուլացումը, այսուհանդերձ, անհնար էլ է նրա վրա կառուցել շատ թե քիչ հաստատուն որևէ տեսակետ, ամենից առաջ այն պատճառով, որ նրա դեմ խոսում են նույն շրջանի մեր մատենագրության բազմաթիվ փաստերը: Օրինակ, Կորյունի ու Խորենացու հաղորդած տեղեկություններով դժվար չէ ցույց տալ, որ մարզպանությունից առաջ (մինչև 428 թ.) Հայաստանի ու Աղվանքի միջև դարձյալ սահման էր մնում Կուր գետը:

Զմավալվելու համար՝ բնությունն առնենք միայն աղբյուրագիտական առավել անառարկելի փաստերը:

Ժամանակակից, ականջալուր, թերևս նաև ականատես Կորյունը պատմում է, որ Արևելյան Հայաստանում մայրենի զրի ու դպրության տարածման ընթացքին Մեսրոպ Մաշտոցը գնաց նաև Աղվանք, եղավ նրանց մայրաքաղաքում (Չողում), թագավոր Արսվաղենի ու եպիսկոպոս Երեմիայի հյուրամեծար հպատակությամբ ու աջակցությամբ այնտեղ ևս նույն գործը կատարեց: Այս իջավ Բաղասական աշխարհը, — որ Աղվանքի հարավային մասն էր կազմում, Կուրի ձախսվածակը<sup>34</sup>, — այնտեղ էլ գործն ավարտեց, «հրաժարէր ապա և ի թագաւորէն և յեպիսկոպոսացն և յամենայն եկեղեցւոյն Աղուանից»... Եվ այսբանից հետո արդեն Մաշտոցը «հանդէպ հասեալ գայր Գարդմանական ձորոյն: Ընդ առաջ լինէր նմա իշխանն Գարդմանից, որում անուն Խուրս կոչէին, և ասպնջական

33 Փավստոս Բուզանդ, Պատմություն Հայոց, 1968, ներածություն, էջ 54: նույնը նաև՝ Մ. Արեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք առաջին, 1944, էջ 170—173:

34 Ն. Աղոնցը, Ս. Երեմյանը և մեր մյուս հետազոտողները հիշյալ Բաղասականը տեղագրում են Կուրի աջափնյակում: Թերևս այս ևս դարձել է նրանց սխալ տեսակետի հիմքերից մեկը: Այս առթիվ հանգամանորեն տե՛ս Բ. Ալուբաբյան, Պատմա-աշխարհագրական ճշգրտումներ. «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1971, № 1, էջ 177—182:



երկալ նմա աստուածատէր երկիրաժուծութեամբ, առաջի զնէր զանձն վարդապետին, հանդերձ իշխանութեամբն իւրով»<sup>35</sup>:

Պատմական իրադրությունը լավ պատկերացնելու համար հիշենք, որ Աղվանք մարզի ստեղծումով պիտի միավորվեին Չողի (Արսվաղենի երկրի), Լփնիքի (ձախափնյակի արևմտյան մասի) ու աջափնյա հայկական երկու նահանգների հողերը, և պիտի ստեղծվեր մեկ միասնական Աղվանից կոչված եկեղեցի՝ հայոց միաբնակ եկեղեցու հովանու տակ: Եթե 387 թ. աջափնյա երկու նահանգները միացված լինեին Աղվանքին, ապա հենց այդ ժամանակ էլ Արցախի և Ուտիքի թեմերը պետք է անցնեին Աղվանից եկեղեցուն, և վերջինս պետք է ընդգրկեր նաև հայկական այս թեմերը: Սակայն այդպիսի բան տեղի չէր ունեցել: «Աղվանից» էր կոչվում միայն ձախափնյակի եկեղեցին: Մաշտոցը ձախափնյակում էր հրաժեշտ տվել «յամենայն եկեղեցույն Աղուանից»: Ավելին. այս ձախափնյակի «ամենայն եկեղեցին Աղուանից» դեռևս միասնական չէր. Երեմիա եպիսկոպոսը առաջնորդություն էր անում Արսվաղենի Չող-Աղվանքում, իսկ Բաղասական կողմերի եկեղեցու տնօրենն էր մի այլ եպիսկոպոս՝ Մուշեղը: Եթե սրան էլ գումարենք Եղիշեի այն տեղեկությունը, որ Բաղասականն ուներ իր առանձին թագավորը<sup>36</sup>, ինչպես իր սեփական թագավորն ուներ նաև Աղվանքի մի այլ մասը՝ Լփնիքը<sup>37</sup>, այն ժամանակ հասկանալի կլինի, թե ի՞նչ վարչաքաղաքական վիճակ էր Աղվանքում, և ի՞նչ հրաշքով պետք է այս բաժանորթան Աղվանքը Հայաստանից կրժեբ-հատեր Արցախ և Ուտիք նահանգները:

Ուշադրալ է, որ Կորյունն ասում է՝ Մաշտոցը Բաղասական կողմերում (Կուրի ձախ ափին) Աղվանքին ու նրա ամենայն եկեղեցուն հրաժեշտ տալուց հետո եկավ Գարգմանք (աջ ափը): Սա չի՞ նշանակում, որ Գարգմանքը (Ուտիքի իշխանության կենտրոնը) չէր մտնում Աղվանքի մեջ: Իսկ եթե սահմանամերձ Գարգմանքը չէր մտնում, սլա՞րդ չէ, որ Աղվանքի հետ սահմանակցություն չունեցող, համեմատաբար Հայաստանի խորքում գտնվող Արցախը մտած չէր կարող լինել:

Կա նաև մի այլ պարագա, որ իր արտացոլումն է գտել V դարի մատենագիրների երկերում և դարձյալ խոսում է մեր կարծիքի օգտին: Ինչպես վերին ասացինք, մարզպանությունից առաջ Աղվանք էր կոչվում այն երկիրը, որ տարածված էր Կուրից հյուսիս, իսկ Կուրի աջ ափի հայկա-

35 Կորյուն, էջ 72:

36 Տե՛ս Եղիշե, էջ 76:

37 Անդ, էջ 77:

կան նահանգները միայն իրենց ավանդական անուններով էին հայտնի՝ Ուտիք կամ Գարդմանից իշխանություն և Արցախ կամ Ծավդեից իշխանություն:

Տեսանք, որ Աղվանքի մասին 420-ական թվականների առումով խոսող Կորյունը<sup>38</sup> գաղափար իսկ չունի պարսկահայատակ մարզից, և նրա համար Աղվանք է բացառապես Կուրի ձախափնյակը:

Հարկադրված ենք առավել հանգամանորեն խոսել հորենացու պատմության համապատասխան տվյալների մասին: Պատմահայրը շատ էլ հեռու չէր քննության ենթակա ժամանակից, որը մասամբ նրա պատանեկության ու երիտասարդության շրջանն էր եղել, և շատ երեվույթների մասին պատմիչը խոսում է որպես ականատես: Այսքանին էլ եթե գումարենք նրա վկայակոչած փաստաթղթերը, որոնց արժանահավատությունը կասկածից վեր է, ապա բավական կլինեն հենց միայն հորենացու տեղեկությունների քննության մեջ էլ հարցը փակել:

հորենացին պատմում է, որ, երբ Հայաստանը երկու մասի բաժանվեց, նրա թագավոր Արշակը գերադասեց տեղ մնալ երկրի արևմտյան մասին՝ «...ծառայել քրիստոնեայ թագաւորին, քան յուրվից իշխել և մտանել ընդ լծով հեթանոսաց»<sup>39</sup>:

Արշակի հետ Արևմտյան Հայաստան էին տեղափոխվել արևելյան մասի մի շարք իշխաններ: Այս իմանալով՝ Շապուհը թուղթ գրեց վերջիններին, բացատրեց, որ իրեն ենթակա Հայաստանում նոր թագավոր է նշանակել «գևտարով ոմն ի դենէ ձերմէ և յազգէ բնիկ ձերոյ տերութեանդ», և հեռացածները պետք է վերադառնան իրենց տիրույթները, տեղ կանգնեն իրենց ունեցվածքին: «Դարձեալ ձեր յիւրաքանչիւր արարս իշխեցէք որպէս և ցայժմ»<sup>40</sup>: «Որպէս և ցայժմ», այսինքն՝ ուզում էր հավատացնել, որ բաժանումով ոչինչ չի փոխվել պարսկահայատակ մասում և երզվում էր «ի հուր և ի ջուր և ի փառս անմահից» իր նախնիներին: Իսկ ովքեր չէին վերադառնա, սպանում էր՝ հարքունիս գրավել «գտունս նոցա հանդերձ զիւղօք և դաստակերտօք»: Այս «յարքունիսը» վերաբերում է Հայաստանի արքունիքին, որովհետև, ինչպես հետո երևում է պատմության մեջ, հայ թագավոր հոսրովն իրեն հպատակ նախարարներին նվիրաբերություններ է անում հարքունիս գրավված տիրույթներին:

րից, «...տայ նոցա զիւղօք և դաստակերտս ընտիրս և յարմարս յայնոցիկ ժառանգութենէ, որք ի բաժնոյն Պարսից մնացին առ Արշակայ»<sup>41</sup>:

Ո՛չ մի խոսք հատված-բաժանված գավառների մասին: Ընդհակառակը, երբ Հայաստանի արևմտյան մասը տեղափոխված նախարարներն արևելյան հայրենիքները վերադառնալու ցանկություն են հայտնում, արքայից արքան խոստանում է ետ վերադարձնել նրանց սեփական տիրույթները և նույնիսկ պակասորդները լրացնել արքունի հարստությունից. «այլ փոխանակ ընդ այնր յարքունուստ լնումք և զձերոյն պակասութիւն»<sup>42</sup>:

հորենացին վկայում է, որ արևմտյան մասի հայ թագավոր Արշակի մահից հետո ամբողջ Հայաստանի վրա արդեն իշխում էր հոսրովը՝ արևելյան մասի հայ թագավորը. «տիրեաց հոսրով ամենայն նախարարացն Հայոց»<sup>43</sup>: Պատմիչը հոսրովի հաջորդ Վառձապուհի մասին հետևյալն է ասում. «Եւ Վառձապուհ ունէր զարշապրհս մեր, և ծառայէր երկոցունց թագաւորացն, տալով հարկս, զմասինն Պարսից՝ Վառձայ, և զմասինն Յունաց՝ Արկադեայ»<sup>44</sup>:

Գարձալ ո՛չ մի խոսք, ո՛չ մի ակնարկ հատված գավառների մասին: Կարող են ասել՝ այդքանը քիչ է, պետք է բառացի տեղեկություն լինի այն մասին, որ Գարդմանից (Ուտիքի) ու Ծավդեից (Արցախի) իշխանությունները հենց այս ժամանակ գտնվել են Հայոց թագավորության մեջ:

Կա նաև այսպիսի տեղեկություն: հորենացին պատմում է, որ Պարսից Հազկերտ արքան, հոսրովի մահից հետո, Հայաստանի թագավոր էր արձգել իր որդի Շապուհին (415—419): Հայ նախարարները չէին հպարտակվում սրան, ծաղր ու ծանակի էին ենթարկում, արհամարհում: Իսկ մի անգամ էլ Հայոց արքունիքում կերուխումի հավաքված հայ նախամի անգամ էլ Հայոց արքունիքում կերուխումի Շապուհի աչքի առաջ ջնարահարարներին հոսրով Գարդմանացին Շապուհի աչքի առաջ ջնարահար կնոջը տուփածում է: Շապուհը կարգադրում է բռնել ու պահել հանդուգն նախարարին, իսկ սա աչք թրի վրա դրած՝ խրոխտորեն գահլիճը թողնում, գնում է իր տունը, և ոչ ոք չի համարձակվում ձեռք տալ նրան («Դարձեալ երբեմն ի խնջոյս ուրախութեան հոսրով Գարդմանացի ի

41 Անդ, էջ 315:

42 Անդ, էջ 319:

43 Անդ: Այս հանգամանքը մինչև այժմ անուշադրության է մատնվել հետազոտողների կողմից, և տիրական է այն կարծիքը, թե 387-ից հետո բյուզանդահայատակ Հայաստանն այլևս հայ թագավորի իրավունքի տակ չի մտել:

44 Անդ, էջ 324:

38 Չր. Աճառյանը Մաշտոցի Աղվանք գնալն ու լուսավորելը գնում է 423 թ. տակ (տե՛ս նրա «Հայոց գրերը», 1968, էջ 399):

39 հորենացի, էջ 310:

40 Անդ:

գինոջ զեղխեալ առաջի Շապհոյ՝ զօրէն սեղեխի տոփեցելոյ զհետ ջնարահար քաջամատն կնոջ կրթէր: Ընդ որ ցասուցեալ Շապհոյ՝ հրամայէ ունել զնա և ի դահլիճին պահել. այլ նա ի վաղակաւորն հաստատեալ զաջն... յիւր տունն անցեալ զնայր, և ոչ ոք ի սպասաւորացն արքունի համարձակեալ արկանել ի նա ձեռն, յառաջագոյն գիտելով զփորձ առնն»<sup>45</sup>:

Այստեղ հիշված Խոսրովը տերն էր այն Գարգմանք-Ուտիքի, որն, իբրև թէ 337-ից պետք է պատկաներ Աղվանքի թագավորներին: Վերջուտին հիշեցնում ենք, որ Գարգմանքը հյուսիսարեւելյան Հայաստանի ծայրամասային զավառն էր, սահմանակից Աղվանքին: Եթէ Շապուհի օրոք այն Մեծ Հայքի հետ էր, ապա Աղվանքի տերերն Ուտիք-Գարգմանքի վրայով չէին կարող տիրել Արցախին:

Կարելի էր ուրիշ փաստեր ու վկայություններ ևս բերել: Սակայն կարծում ենք՝ այսքանն էլ բավական է հարցի մասին պարզ պատկերացում կազմելու համար, եթէ ասվածին էլ գումարենք հայոց հայտնի Գահնամակի ու Զորանամակի տվյալները:

Գահնամակը Հայոց նախարարական տների դիրքի ու պատվի փաստաթուղթն է՝ ստեղծված V դ. առաջին քառորդում, Արևելյան Հայաստանի վերջին թագավոր Արտաշեսի (422—428) օրոք և Սահակ կաթողիկոսի ձեռքով: Այն ներկայացվել է Պարսից Վռամ արքային (429—438): Գահնամակի հեղինակը՝ Սահակ Պարթևը, այդ փաստաթղթի ստեղծման պարագան այսպես է բացատրում. «Իմ Սահակայ խնդիր արարեալ ի դրան արքունի յԱրտաշեսի թագաւորի, զոր ի Տիսպոնն խաւսեցեալ եթէ ես զոսմականն զնամա զոր Արտաշրի ի դիւանին տեսի ի քաղոց ամսոյ ժծ: Եւ Վռամայ արքայից արքայի և բարերարի և դիր արարի ես Սահակ կաթողիկոս, թէ որպէս ձեր բարերարութիւնդ հրաման տացէ Հայոց ազատաց և տանուտերանց որպէս յառաջ առ հայոց ազգին, նոյնպէս և ի ձերում դիւանի շահհամարին առնել, որ յայսմ հետէ Հայոց ազատաց և տանուտերանց գահ ի յայտ լինէր»<sup>46</sup>:

Ադոնցին է պատկանում Գահնամակի առաջին և լուրջ քննությունը՝ մեզ հասած այն եզակի օրինակի վրա, որը, ձիշտ է, ունի գրչական թելուծություններ (հավելումներ, բացթողումներ, անուկների ազավազումներ), ինչ-որ սովորական է գրչագրերում, սակայն իր հիմքում արժանահավատ աղբյուր է: Գիտնականը հանգամանալից քննությամբ հաստա-

տում է, որ V դարի մեր մատենագիրները (և հատկապես Խորենացին) իրենց ձեռքի տակ ունեցել են Գահնամակը, նրա վրա են հենվել Հայաստանի երկրի նախարարական տների և սրանց իշխանապետական հզորության ու արտոնությունների մասին խոսք ասելիս: Եվ այս վերջին հանգամանքն էլ, ինչպես իրավացիորեն եզրակացրել է Ադոնցը, «նշանակալից կերպով բարձրացնում է Գահնամակի արժեքը՝ որպես պատմական փաստաթղթի»<sup>47</sup>:

Գահնամակի, ապա և նրա հիման վրա կազմված Զորանամակի հավաստիությունը հավատում է նաև Ս. Տ. Երեմյանը՝ համոզված, որ այդ փաստաթղթերը V դարի սկզբին են ստեղծվել և, որ նրանցով «վերականգնվում էին հայ նախարարների կալվածատիրական իրավունքները և նրա (դրանց— Ռ. Ու.) հետ կապված ժառանգական պատիվներն ու գործակալությունները և այլ դասային արտոնությունները»<sup>48</sup>:

Եվ ահա Հայոց «ազատաց և տանուտերանց» Գահնամակում, ինչպես նաև նշանավոր Զորանամակում, իրենց տեղն ունեն և «Գարգմանա տերը» (Ուտիքի իշխանը), և Երկրորդ կամ Փոքր Սյունիքի (Սաղեհից) իշխանը<sup>49</sup>: Զորանամակում «Ուտեացին» ու «Սաղեհացին» իրար կողքի են և Հայոց հեծելազորին ներկայանում են հազարական (Ռ) հեծյալով<sup>50</sup>:

Խորենացու Պատմության մի հատվածից երևում է, որ Գահնամակն անփոփոխ կիրառվել է նույնիսկ մարզպանության ժամանակներում՝ 428-ից հետո. Պարսից Վռամ թագավորը, Արևելյան Հայաստանի Արշակունի թագավորությունը վերացնելուց հետո, փորձում է մեծամեծ նվերներով կաշառել Սահակ Պարթևին: Հայոց կաթողիկոսն արհամարհում է այդ նվերները, պահանջելով, որ արքան կարգադրի հայոց նախարարների գահը պահպանել այնպես, ինչպես սահմանվել էր Արտաշեսի օրոք և անխախտ մնում էր մինչև այդ ժամանակ. «Զգահ նախարարացն Հայոց, որպէս կարգեալ յԱրտաշրէ վարէցան մինչև ցայժմ՝ նորին օրինակաւ հրամայեսցէ և առ յայպայ»<sup>51</sup>:

47 Անդ, էջ 271 (ընդգծումը մերն է—Ռ. Ու.):

48 «Աշխարհացոյց», էջ 23:

49 Նիկ. Ադոնց, նշվ. աշխ., էջ 249—251: Ն. Ադոնցի այն նկատողությունը, թե «Գահնամակում վերցվում է միայն մարզպանական շրջանը» (տե՛ս. նշվ. աշխ., էջ 622), իյո բիմացություն է, քանի որ, ինչպես վերը տեսանք, Գահնամակը կազմվել է Արևելյան Հայաստանի թագավոր Արտաշեսի (422—428) օրոք, իսկ մարզպանության սկիզբը հայկական թագավորության վախճանի տարին էր՝ 428 թվականը:

50 Անդ, էջ 251:

51 Խորենացի, էջ 352:

45 Անդ, էջ 331—332:

46 Նիկ. Ադոնց, նշվ. աշխ., էջ 249:

Գահնամակի և Զորանամակի հետազոտողները համոզված են, որ Հայաստանի ավատական կարգի այս անգնահատելի փաստաթղթերը հիմք են հանդիսացել Ագաթանգեղոսի ու Բուզանդի, Եղիշեի ու Խորենացու այն ցանկերի համար, որոնք վերաբերում են Արշակունյաց ու մարզպանական շրջանների հայկական նախարարական տներին<sup>52</sup>: Եվ ուշագրավն այն է, որ Ծավդեից (Արցախի) ու Գարդմանից (Ուտիքի) տերերը Գահնամակից էլ անցել են մատենադիրների երկերի մեջ՝ դիմանալով այն բծախնդիր ստուգումներին, որ կատարում էին պատմիչները, նախքան կհաղմեին իրենց ցանկերը: Օրինակ, Խորենացին պատմում է, թե ինքն ինչպես է դուրս թողել իշխանական շատ անուններ՝ «վասն ոչ յայտնի լինելոյ մեզ և է ինչ՝ որ վասն աշխատութեան, ի վաստակելն խոյս տալով, երրորդ, զի և անհաստատութիւնն բազմաց՝ կարծիս ի ներքս ածէ ընդ բնան անցանել... այլ միայն զորս հաւաստին գիտեմք զկնիսն: Զի որչափ էր հնար՝ փախեաք յաւելորդ և ի պաճուճեալ բանից, և որ ինչ յանհաստին հայէր բանն և մտածութիւնն, միայն զհետ երթալով ըստ կարողութեան՝ որ ինչ այլուստ և կամ ի մէնջ՝ զարդարոյն և զճըշմարիտ»<sup>53</sup>:

Այսօրինակ քննութիւններ է, որ Պատմահայրը կազմել է իր ցանկերը և նրանցում Գուգարքի, Գարդմանքի ու Ծավդեից տերերն իրենց տոհմակունքն առնում են Հայկյան Սիսակից ու միշտ էլ կան հայոց նախարարների շարքում: Զորանամակում Հայաստանի հյուսիսային դուռը պաշտպանող նախարարական խմբի մեջ են մտնում «Ուտէացիին» ու «Ծաւդէացիին» Ռ (1000)-ական հեծյալով, իսկ խմբի զխաւորն է «բզեշխն Գուգարաց ՏՇ (4500) հեծյալով»<sup>54</sup>:

Ագաթանգեղոսի ցանկում միտսին են՝ «Իշխանն Գուգարացոց աշխարհի, որ միւս անուանեալ բզէաշխն», «Իշխանն Ծաւդէից աշխարհին», «Իշխանն Ուտիացոց աշխարհին»<sup>55</sup>:

<sup>52</sup> Ե. Ադոնցը Ծավդեի և Ուտիքի նախարարական տների գոյութիւնն Ագաթանգեղոսի պատմութեան մեջ (Ագաթանգեղոս, էջ 404) փորձում է չհամարել քննութեան առարկա ժամանակի արտահայտութիւն. «Այս ներառյալացուցչութիւնները, — գրում է նա, — արտացոլում են 6-րդ դ. իրադրութիւնն՝ համապատասխանելով Հայոց երկրի բաժանումին՝ Աշխարհացուցից առաջ» («Армения в Эпоху Юстиниана», с. 294): Սակայն քննութեան առնված հարակից նյութերն պայտցուցում են, որ այս տեղեկութիւնը հաւաստի է և անպայման գտնվել է Ագաթանգեղոսի երկի բնագրում:

<sup>53</sup> Խորենացի, էջ 198:  
<sup>54</sup> Տե՛ս Ադոնց, նշվ. աշխ. էջ 251:  
<sup>55</sup> Ագաթանգեղոս, 1914, էջ 404: Ինչքան էլ զարմանալի, Ադոնցն այսբանից հետո գտնում է, որ Գուգարքը, Ուտիքը, Ծավդեքը և հարավային մի բանի նահանգներ չէին կարող մտած լինել Գահնամակի մեջ, որովհետև փաստաթուղթն ստեղծվել է V դարի

Պարզ է, թե խնդրո առարկայի մասին խոսող գիտնականներն ինչպես անուշադրութեան են մատնել պատմիչների այսբան աներկմիտ տեղեկութիւնները և Գահնամակի ու Զորանամակի անառարկելի տվյալները՝ ստեղծելով մի տեսութիւն, որի հիմքը միայն Փավստոսի մի հետորական-հուզական արտահայտութիւնն է:

Կարծում ենք՝ քննութեան առնված փաստերը բավարար հիմք են տալիս եզրակացնելու, որ սխալվում են հետազոտողները՝ պնդելով, թե Ուտիքն ու Արցախն Արևելյան Հայաստանից կտրվել և Աղվանքին են միացվել 387 թ., և առավել հիմնազուրկ է այն հայտարարութիւնը, թե այդ թվականից հետո «Աղվանքի թագավորներին հաջողվեց իրենց տիրութիւններին միացնել Արցախ (Ղարաբաղ) և Ուտիք մարզերը»:

Արցախ և Ուտիք նահանգները (ինչպես և նրանց բախտակից Գուգարքը) Հայաստանի կազմում մնացել են ընդհուպ մինչև 428 թվականը: Դրանից հետո էլ նրանք ո՛չ թե զրավվել են Աղվանքի կողմից և նույնիսկ՝ ո՛չ թե բռնակալ Պարսկաստանը նրանց տվել է Աղվանքին, այլ պարզապէս Ուտիքից, Արցախից ու Աղվանքից կազմել է մի հարկատու մարզ: «Հարկատուն» ընդգծում ենք, որովհետև այդ մարզը միայն և միայն հարկային նոր քաղաքականութեան արգասիք էր. մի կողմից՝ Աղվանքի, մյուս կողմից էլ՝ Արցախի և Ուտիքի միասնութիւնն արտահայտվում էր միայն նրանով, որ երկուսը միասին Չողում (460-ական թթ. հետո էլ՝ Պարտավում) նստող մարզպանի միջոցով հարկ էին վճարում Պարսից արքունիքին և 552 թ. հետո էլ պետք է մտնեին Հայոց կաթողիկոսական կենտրոնին ենթակա մեկ եկեղեցու ուղտի մեջ: Մնացած բոլոր պարագաներում նրանք իրարից անկախ էին ու ինքնուրույն: Մեր այս կարծիքը հաստատելու համար կարող ենք հիմք ընդունել երկու շատ կարևոր հանգամանք:

ա) Դեպքերի ժամանակակից ու ակնատես Եղիշեի հետևյալ վկայութիւնը, ըստ որի՝ Արևելյան Հայաստանում վերջին հայ Արշակունի թագավորի վերացումից հետո «ի նախարարսն Հայոց անկանէր թագաւորութիւնն, զի թէպէտ և գանձն յարքունիս Պարսից երթայր, սակայն

սկզբին, երբ, իր կարծիքով, իբր թե, այս նահանգները «գտնվում էին Պարսկական (պարսկահայատակ—Բ. Ու.) Հայաստանի սահմաններից դուրս» (նշվ. աշխ., էջ 256): Գահնամակի ու Զորանամակի մեջ այս նահանգների առկայութիւնը գիտնականին պիտի ստիպեր վերանայելու իր այնպիսի կարծիքը (այդ նահանգները «Հայաստանի սահմաններից դուրս» հայտարարելը), որն իր հիմքում չունի Գահնամակին համազոր կամ առնասարակ որևէ շատ թե քիչ վստահելի աղբյուր: Սակայն, դժբախտաբար, այս բանը տեղի չի ունեցել ո՛չ Ադոնցի, ո՛չ էլ նրան հետևողների քննութեան ընթացքում:

այր ու ձին Հայոց բովանդակի ձեռն նախարարացն առաջնորդէր ի պատերազմի»<sup>56</sup>: Սա ուրիշ բան չէր, քան՝ որ այն ժամանակ հարկահան մարդպանի կողքին ամեն մի նախարար ի՛նքն էր տերն ու տնօրենն իր նահանգի, ի՛նքն էր գլխավորում իր նահանգի ներքին գինական, քաղաքական ու մշակութային կյանքը:

բ) Որպես Եղիշեի այս վկայության (ինչպես նաև վերը քննության առած Խորենացու տվյալների) հաստատումն և իրեղեն ցայտուն ապացույց՝ Հայոց արևելից կողմանց (Արցախ և Ուտիք) տարածքի վրա V դարի վերջում վաղազան Բարեպաշտի կողմից ստեղծված Առանշահիկ թագավորությունը: Սա, ինչպես ուս պիտանականն է ճիշտ նկատել, ուրիշ բան չէր, քան հինավուրց հայոց թագավորության՝ Կովկասում երբեմնի գոյություն ունեցած խոշոր պետության մի բեկորը<sup>57</sup>:

<sup>56</sup> Եղիշե, էջ 6:

<sup>57</sup> См. С. В. Юшков, К вопросу о границах древней Кавказской Албании, с. 137.

Գ Ր Վ Ա Գ Հ Ի Ն Գ Ե Ր Ո Ր Գ

## ԱՌԱՆՇԱՀԻԿ ՀԱՐՍՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մովսես Խորենացին հայոց Աղվանքի վրա վաղարշակ թագավորի կողմից կուսակալ կարգված Առանից է սերել տալիս երկրամասի իշխանական տները: Առանը Միսակի ղավակներից էր<sup>1</sup>, Միսակը՝ Հայկի<sup>2</sup>: Պատմահայրը ծագումնաբանական այս ճյուղագրությունը տալիս է՝ հաստատելու համար, որ Հայոց արևելից կողմանց իշխանությունը հնուց ի վեր հայազուն է եղել: Խորենացին այս երկրամասի անունն էլ է սերված համարում Առանից. «Աղուանք» (նրա «աղու» բարբից), «Առան» (հենց նրա անունից): Այստեղից էլ, Հայոց արևելից կողմանց կամ Առան աշխարհի վրա իշխող հարստությունը, պարսկական տիրապետության ժամանակներից սկսած, պարսկերենի ազդեցությամբ, կոչվել է Առանշահիկ:

Առանշահիկների հայկական ծագման մասին Խորենացու վկայությունը ընդունում են նաև մեր մյուս պատմիչները: Կաղանկատուցին Առանից սերված և Հայոց արևելից կողմանց վրա իշխող տոհմը համարում է «գնախնական ազգս Հայկազնեայց զԱռանշահիկս»<sup>3</sup>, իսկ Կիրակոս Գանձակեցին՝ «ի զարմից Հայկայ՝ յազգականութենէն Առանայ»<sup>4</sup>:

Այս կուսակալական-իշխանական տունը ճյուղավորվում է Հայոց արևելից կողմանց նահանգներում՝ հանդիսանալով այդ երկրամասի տերն ու տնօրենը, մինչև որ VII դարի սկզբին Պարսկաստանից գալիս է Միհրաբկան տոհմի մի շառավիղը, դավով ու նենգությամբ կոտորում Ուտիքի Գարդման գավառի տեր Առանշահիկների տասնյակ տղամարդկանց և գրավում նրանց տիրույթները: Այսպես է սկսվում բնիկ հայազուն Առանշահիկների ու եկվոր հայացած Միհրանյանների դաժան մըր-

<sup>1</sup> Խորենացի, էջ 113:

<sup>2</sup> Անդ, գիրք Ա, գլ. ԺԲ (էջ 37—41):

<sup>3</sup> Կաղանկատուցի, էջ 196:

<sup>4</sup> Գանձակեցի, էջ 193:

ցակցութիւնը, որը տեսնում է մինչև IX դարի սկիզբը: Մրցակցութիւն պատճառով համարյա սպառված Միհրական տոհմի վերջին ներկայացուցչուհի օրիորդ Սպարամն ամուսնանում է Առանշահիկ Սահլ Սմբատյանի որդի Ատրնեբուհի հետ՝ իր տոհմական արջան հոլովույթը գոնե այս կերպ շարունակելու համար:

Վերջին պարագան, ինչպես էլ տարօրինակ լինի, պատմիչը գնահատում է որպես խաղաղ մի գործարք. «ընդ Հայկազնեայց արանց խնամաւորիլ Միհրական տոհմին, և պատուաստութեամբ այսուիկ զոյգ ունել չպետութիւն արեւելից կողմանցս Աղուանից»<sup>5</sup>:

Ինչևէ. այս է Առանշահիկ տոհմի կենսագրութիւնն ուրվագիծը, որի հանգամանակից քննութիւնը մենք պետք է սկսենք նրանց ստեղծած թագավորութիւնն ժամանակից: Նախընթացը մեր խնդրից դուրս է: Դուրս էլ չլիներ, մենք չէինք կարող այդ առթիւ կոնկրետ խոսք ասել, որովհետև այնտեղ մանրամասները լուծված են Մեծ Հայքի միասնական պետական կյանքի ոլորտների մեջ:

Սակայն Առանշահիկների հարատւութիւնն այս ետնագույն ժամանակների մասին խոսելուց առաջ անհրաժեշտ ենք համարում քննել պատմագիտութիւնն կողմից մինչև այժմ ընդունված Աղվանից թագավորութիւնն հարցը: Սա այն թանձր վարագույրն է, որի ետև չեն երևում կամ մշուշոտ ու խառնակ են նշմարվում արեւելյան Անդրկովկասի հին պատմական իրադարձութիւնները: Հետևապես, հարցի լուրջ քննութիւնն անհրաժեշտ է ո՛չ միայն Հայոց արեւելից կողմանց պատմական իրականութիւնն պարզաբանման տեսակետից, այլև բուն Աղվանքի պատմութիւնն համար, որը միշտ էլ խառնվել է առաջինի հետ:

Աղվանից քաղաքական տան հարցը.— V դարի սկզբին (428) Պարսկական պետութիւնն արեւելյան Անդրկովկասում ստեղծեց մի մարզպանութիւն, որի մեջ պիտի մտնեին Աղվանքը և հայկական Ուտիք ու Արցախ մարզերը:

Մարզպանական վարչակարգի ստեղծումով վերացվեցին հայ Արշակունյաց և աղվանական (բուն Աղվանքի) միասնական թագավորութիւնները: Սակայն նախարարական ներքին կյանքում, ինչպես արդեն նկատվել է պատմագիտութիւնն մեջ, սկզբնական շրջանում արտակարգ փոփոխութիւններ տեղի չունեցան<sup>6</sup>: Եղիշեի վկայութիւնը՝ Արեւելյան Հայաստանի Արշակունի թագավորութիւնն վերացումից հետո էլ երկրի տեր էին

մնում տեղացի նախարարները, որոնցից ամեն մեկն իր նահանգի ինքնակալ իշխանապետն էր, ուներ իր զորքը, ինքնահատուկ ներքին կարգ ու կանոնը և մարզպանի միջոցով միայն հարկ էր տալիս Պարսկաստանին: Այս մասի վերջին թագավորն էր Արտաշեսը,— գրում է Եղիշեն:— Իր պարսից արքունիքը «ընա ևս մերժեաց ի թագաւորութենէն, ի նախարարսն Հայոց անկանէր թագաւորութիւնն. զի թէպէտ զանձն յարունիս Պարսկաց երթայր, սակայն այրուծին Հայոց բովանդակ ի ձեռն նախարարացն առաջնորդէր ի պատերազմի»<sup>7</sup>:

Եւ պատահական չէ, որ մարզպանութիւնն շրջանում էլ, Չողում նրստած Աղվանից մարզպանի կողքին, վերստին զլուխ էին բարձրացրել աղվանական հին մանր թագավորութիւնները, որոնք ոչ այլ ինչ էին, եթև ոչ նախկին ցեղային միավորումների զխավորները<sup>8</sup>: Իսկ Ուտիքի և Արցախի Առանշահիկներն էլ ձեռք բերեցին վարչական որոշակի ինքնուրույնութիւն, ստեղծեցին թագավորութիւն, որն իր ամենաբուն վերիքն ապրեց Վաչագան Բարեպաշտի օրերում:

V դարից սկսած հայկական աղբյուրներն Արցախ և Ուտիք նահանգները ևս կոչում են Աղվանք<sup>9</sup>: Այս վերանվանման մեջ որոշակի դեր պետք է ունենար մարզի եկեղեցին, որը վարչական նոր վիճակի պատճառով առանձնացվել էր, սակայն նվիրապետական տեսակետից ենթակա էր մնում հայոց լուսավորչական եկեղեցուն:

Մարզի «Աղվանք» (պարսիկների, հետո էլ արաբների կողմից «Առան կոչված») անունն աստիճանաբար մոռացութիւնն տրվեց անդրկուրյան երկրի առումով, որովհետև պարսկական տիրապետութիւնն օրոք, ինչպես ասացինք, վերակենդանացել էին նախկին ցեղային միավորումները, և բաժան-բաժան երկիրը հենց այս միավորումների անուններով էլ կոչվում էր. հյուսիսարեւելյան մասը՝ Մասքթաց կամ Չողա աշխարհ, հարավային մասը՝ Բաղասական աշխարհ, արեւմտյան մասը՝ Լինիք և այլն: Իսկ արաբական տիրապետութիւնն օրոք այս ամբողջ տա-

7 Եղիշէ, էջ 6:

8 Անդ, էջ 76. Լոփնաս (Ալազան) գետի ափին Հայոց զորքերի գեծ կովում էին Բաղասական արքայի որդիները: Իսկ Բաղասականն Աղվանքի զխավոր մարզերից մեկն էր. անդ, էջ 77. Արշավիր Արշարունին «սատակէր զՎուրկն քաջ՝ զեղբայր թագաւորին Լինաց»: Լինիքն էլ նույն բուն Աղվանքի մյուս խոշոր մարզն էր. Եւ այս բոլոր տեղի է ունեցել Ավարայրի ճակատամարտի նախօրին:

9 Այս առթիւ տե՛ս Կիւակոս Գանձակեցի, Առաջաբան, էջ Ը—Թ: Նակ՝ Աս. Մանգակեյան, Աղվանից աշխարհի գրականութիւնն հարցերի շուրջը, Երևան, 1966, էջ 5:

5 Կաղանկատուացի, էջ 386:

6 Հ. Մանանկյան, Քննական տեսութիւն. հայ ժողովրդի պատմութիւն, հ. Բ, մասն Ա, Երևան, 1957, էջ 286:

րածքի վրա կազմավորվեցին վարչական նոր միավորումներ՝ Գերբենդի, Շիրվանի, Շաքիի ամիրայությունները:

Պարզ է, թե ինչու «Աղվանք» անունով հետագայում կոչվեցին միայն Արցախ և Ուտիք նահանգները, իսկ նրանց տեղ Առանշահիկները՝ Աղվանքի (գրաբարում՝ Աղուանից) իշխաններ, թագավորներ:

X դարի պատմիչ Մովսես Դասխուրանցին (կամ Կաղանկատվացին, ինչպես ընդունված է հայագիտության մեջ), հիմք ընդունելով այս հայաշխարհ Աղվանքի մասին VII դարում ստեղծված պատմությունը, նրան է միացնում հետագա ժամանակներին վերաբերող նյութեր, ժամանակագրություններ, ինչպես նաև հին դարերից եկող տեղեկություններ ու ավանդություններ: Նա, իր հայրենիքի պատմությունն առավել հարուստ ու շքեղ ներկայացնելու նպատակով Պատմության մեջ է մտցնում նաև այնպիսի տեղեկություններ, որոնք վերաբերում են բացառապես անդր-կուրյան Աղվանքին: Այս եղանակով կազմվում է նաև Աղվանքի իշխանական-թագավորական տան ճյուղագրությունը, որի մեջ իրար են խառնելով միմյանց հետ կապ չունեցող վարչական միավորումների ու տարբեր տոհմերի ներկայացուցիչներ:

Թվարկելով հայոց ավանդական թագավորներին, պատմիչը գրում է. «Ի սոցա ծննդոց կարգեցաւ Առան նախագահ Աղուանից: Եւ թիւ ատուրցն յԱռանայ մինչև ցՔաջ Վաչական, որ էր ի մեծ ազգէն Արշակունեաց՝ շէ յայտ: Եւ զսոցայն ստոյգն, թէ յորմէ տոհմէ են, շունիմ ասէլ: Իսկ որք ըստ կարգի կային թագաւորք տանս Աղուանից՝ անուանք են այսորիկ. Վաչական, Վաչէ, Ունայր, Վաչական, Մրհաւան, Սատոյ, Ասայ, Եսուաղեն, Վաչէ, ապա Բարեպաշտն Վաչական արքայ Աղուանից»<sup>10</sup>:

Ուրեմն, ըստ պատմիչի խոստովանության՝ հայտնի է, որ քաջ Վաչազանն Արշակունյաց տոհմից է սերված, իսկ թե ցանկի մեջ մտած մյուսները «յորմէ՞ տոհմէ են», ծածկված է պատմության քողով:

Պահպանվել են թագավորացանկի որոշ անունների համար նյութ հանդիսացած պատմական հիմնական աղբյուրները, և նրանց հանդամանակից քննությամբ հնարավոր է պարզել, թե ցուցակը ո՞ր շափով է համապատասխանում պատմական իրականությանը:

Այդ քննությանն անցնելուց առաջ ասենք, որ վերոհիշյալ ցուցակի սխալ ելակետից շարժվելով, որոշ գիտնականներ ավելի են շփոթել պատմական իրականության պատկերը: Օրինակ, ակադեմիկոս Ա. Ե.

Արիմսկին արևելյան Անդրկովկասում հնագույն ժամանակներից մինչև արարական տիրապետության անկման օրերը հանդես եկած բոլոր թագավորների ու իշխանների միջև ոչ մի տարբերություն չէր տեսնում՝ ո՞չ էթնիկական, ո՞չ էլ վարչական պատկանելության տեսակետից<sup>11</sup>:

Իսկ Կ. Վ. Տրեբերը, տեսնելով, որ հայկական աղբյուրներն իրենց Աղվանքում տիրող իշխանապետական նախնի Առանին համարում են հայ թագավորի նշանակած կուսակալ, հայտարարում է, թե «Հայաստանի ու Ալբանիայի շահերի մերձեցման նպատակով կարող էր ստեղծվել առասպել հայկական հողերի ավանդական կարգավորիչ Վաղարշակի անմիջական ազդեցությամբ ակադեմիկոսական թագավորություն կազմելու մասին»<sup>12</sup>:

Ս. Տ. Երեմյանը մի տեղ Առանշահիկներին ու մասքութ-Արշակունիներին նույնացնում է<sup>13</sup>, իսկ մի այլ տեղ Արշակունյաց տոհմի թագավորության հիմնադրությունը հաշվում 338 թ.<sup>14</sup>:

Փորձենք քննության առնել վերը մեջ բերված թագավորացանկը:

Ուշագրավ է Մխիթար Այրիվանեցու փորձն այս ցուցակի հիման վրա ներկայացնելու Աղվանից թագավորական տան ճյուղագրությունը: Սակայն այս պատմիչն էլ իր հերթին մի շարքի վրա է դրել Աղվանից աշխարհի պատմության մեջ կուսակալ (նախագահ), թագավոր, իշխան կոչումներով հանդես եկող անունները, նրանց բոլորին համարել «թագավորք Աղուանից» և ստեղծել մի այսպիսի տախտակ. «Առան, Ունայր, Վաչական..., Վաչէ, Յաւազան, Միրհաւան, Սատոյ, Եսուաղեն, Միհր, Արմայել, Վարդ, Վարդան, Վարազման, Վարազ Գրիգոր, Զուանշէր Քաջ, Վարազ Տրդատ, Վարդան, Ներսես, Գագիկ, Ստեփանոս, Վարազ Տրդատ, Ստեփանոս, Ատրնբրես, Գրիգոր, Սևադայ, Յովհաննէս թագ.: Զայսչափ գտաք՝ երեսուն թուով»<sup>15</sup>: Այստեղ առաջին ինն անունները շփոթված են, մի բան, որ Այրիվանեցու թարգմանիչ Ք. Պատկանյանը գրչական աղավաղում է համարել<sup>16</sup>: Սակայն անկախ դրանից, Այրիվանեցու

11 А. Е. Крымский, Страницы из истории Северного или Кавказского Азербайджана (классическая Албания). Сборник С. Ф. Ольденбургу, Л., 1934, с. 290, 294—295.

12 К. В. Тревер, Եջվ. աշխ., էջ 145:

13 «Очерки истории СССР III—IX вв.», М., 1958, с. 314.

14 Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը..., էջ 88:

15 «Մխիթարայ Այրիվանեցու Պատմութիւն ժամանակագրական», Ս.—Պ., 1867, էջ 23:

16 Տե՛ս «Хронологическая история, составленная отцом Мхитаром вардапетом Айрибанским», пер. К. Патканова, СПб., 1861, с. 348.

10 Կաղանկատուացի, էջ 51—52:

ցուցակը ևս հարցը պարզելուն ոչնչով չի օգնում, քանի որ այստեղ բացակայում է քննական այն հարցը, որ պիտի պարզեր, թե որտեղից և ի՞նչ հիմունքով են իրար կողք ընկել այդ անունները:

Ոչ ոք կասկածի չի ենթարկել Աղվանքի թագավորացանկի հավաստիությունը<sup>17</sup>: Սակայն Վ. Ֆ. Մինորսկին գտնում էր, որ «թեպետ և թագավորների անունները մտցված են Մովսես Կաղանկատվացու ժամանակագրության մեջ, նրանց մասին տվյալները կցկտուր են ու խառնակ»<sup>18</sup>: Կասկածի հավասար այս վերաբերմունքին ևս, դժբախտաբար, չի հետևել ցանկի անունների պատմաքննական վերլուծությունը:

Հայ մատենագիրներն ու հետազոտող պատմաբանները քննվող ցանկի անունները կրողներին միշտ էլ համարել են Աղվանքի թագավորներ, իսկ ոչ հայ կովկասագետները՝ ալբանական թագավորներ:

Բայց հետաքրքիրն այն է, որ այս դեպքում ուսումնասիրողները ցանկի հավանական ու անհավանական թագավորներին և նրանց շուրջը ստեղծված պատմություններն ընդունելով պատմական ճշմարտության տեղ, միաժամանակ մոռանում են հենց այդ անուն-թագավորների էթնիկական բնութագրությունները, որ պահպանվել են Աղվանից աշխարհի պատմության մեջ: Եվ դա այն ժամանակ, երբ հենց այս բնութագրություններն են, որ հաստատվում են ուրիշ աղբյուրներով:

Աղվանից թագավորական տան պատմականորեն իրական պատկերը որոշելու նպատակով անհրաժեշտ է ցուցակը քննել օգտագործված աղբյուրների տեղեկություններով: Իսկ այդպիսի փորձ մինչև օրս չի արվել:

Այս քննությունն առավել ևս անհրաժեշտ է, քանի որ հենց ինքը՝ «Աղվանից աշխարհի պատմության» հեղինակն իր գրքում քանիցս խոստովանում է, որ այս ցուցակի թագավորների մասին իր գրածից ավելի ո՛չ ինքը տեղեկություն ուներ, ոչ էլ կարողացավ այդպիսիք գտնել հին աղբյուրներում: «Պատմութիւն ճշմարիտ առաւել քան զնախագահիլն Առանայ ի Վաղարշակայ տանս Աղուանից այլ ինչ ոչ գտաք մինչև

յթաջն Վաշական, որ միանգամայն տիրեաց կողմանցս Աղուանից»<sup>19</sup>, — պարզասրտորեն գրում է պատմիչը: Կամ՝ «ըստ կարգի գրոյցք յԱռանայ մինչև ցլոււնայր Աղուանից արքայ և ցՏրդատ Հայոց արքայ ոչ գտաք» այլ հարևանցի գրեցաւ, որ ինչ ի պէտս էր տեղեակ լինել»<sup>20</sup>:

Աղվանք աշխարհի միասնական պատմությունը հյուսող պատմիչն ինքն է խոստովանում, որ մի դեպքում պատմական աղբյուր է ընդունում «պեղաթանգեղոյ Պատմութիւն ցանկալի», մի այլ տեղ՝ «...յայսմ վայրի նպաստաւորէ մեզ Քերթողահայրն Մովսէս»: Իսկ ուրիշ տեղերում էլ առանձին գլուխներ է արտագրում Եղիշեից ու Փալստոս Բուզանդից, առանց նրանց անունները տալու:

Իհարկե, այլ հարց է, թե պատմիչն ինչպես է մեկնաբանում Քերթողահայր Մովսեսից ու մյուսներից քաղած տեղեկությունները: Այդ հարցը պարզելու համար մենք նախ և առաջ պետք է դիմենք իր իսկ վկայակոչած աղբյուրներին:

Հարցի քննությունը պահանջում է, ամենից առաջ, նկատի առնել երկրամասի վարչաքաղաքական կյանքի երեք փուլերը:

ա) Նախամարդպանական շրջան, երբ իրարից ազատ գոյություն ունեին բուն Աղվանքը՝ իր Արշակունյաց թագավորության մեջ և Մեծ Հայքի կազմի մեջ մտնող Ուտիք ու Արցախ նահանգները՝ իրենց Առանշահիկ իշխանական տներով:

բ) Մարդպանական շրջան (428 թ. հետո), երբ Աղվանքն ու հայկական հիշյալ նահանգները մտնում էին պարսկահպատակ մեկ մարզի մեջ, ընդհանուր առմամբ պարտավոր էին ենթարկվել պարսից մարդպանին, սակայն, ըստ էության, ունեին ներքին ինքնուրույնություններ, և յուրաքանչյուր կողմը յուրովի էր օգտվում այդ հնարավորությունից:

գ) Նոմարդպանական շրջան, երբ բուն Աղվանքում աստիճանաբար կաղմավորվում են վարչական նոր միավորումներ, իսկ Արցախում անընդմեջ տիրություն էին անում Առանշահիկները, Ուտիք թագապետ Միհրանյան իշխաններն էլ, շուրջ մեկ դար տիրություն անելուց հետո, աստիճանաբար հեռանում են ասպարեզից, իրենց դիրքերը զիջելով նահանգի բնիկ տեղի Առանշահիկներին:

Այս պարբերացման հիմունքով էլ քննենք վերոհիշյալ թագավորացանկը:

Սկսենք Առանից՝ ցանկի առաջին անունից: Այստեղ, ի՞նչ խոսք, որ

<sup>17</sup> Բացառություն է կազմում միայն Ն. Ակինյանը, որն աշխատել է ցույց տալ, թե Կաղանկատվացու (կամ Դասխուրանցու) թագավորացանկի անուններից որոնք են իրական-պատմական և որոնք՝ հորինված: Սակայն նա էլ չի անդրադարձել այն հարցին, թե այդ իրական-պատմական թագավորներից ու իշխաններից որոնք են առնվում անդրկուրյան Աղվանքի հետ և որոնք՝ Հայոց արևելից կողմանց, տե՛ս նրա՝ «Մովսես Դասխուրանցի (կոչուած Կաղանկատուացի) և իւր Պատմութիւն Աղուանից», Վիեննա, 1970, էջ 80—96, 96—142 և այլն:

<sup>18</sup> В. Ф. Минорский, История Ширвана и Дербенда X—XI веков, М., 1963, с. 29.

<sup>19</sup> Կաղանկատուացի, էջ 16:

<sup>20</sup> Անդ, էջ 19:

Աղվանքի պատմիչին «նպաստաւոր է Քերթողահայրն Մովսէս» և ուրիշ ոչ ոք: Իսկ Քերթողահայր Մովսէսի Առանը ոչ թե թագավոր է, այլ Մեծ Հայքի թագավոր Վաղարշակի կողմից Հայաստանի հյուսիսարեւելյան մասի (Ուտիք, Արցախ) վրա կարգված կուսակալ<sup>21</sup>: Առանից էր, որ սերվեցին այս նահանգների իշխանական տոհմերը, որոնք հետագայում պետք է կոչվեին Առանշահիկներ:

Խորենացու այս տեղեկութունն Առանի մասին վերաբերում է մ. թ. ա. II դարին, երբ Մեծ Հայքի միասնական պետության ներքին կարգ ու կանոնի նախանձախնդիր ավանդական Վաղարշակ թագավորն աշխատում էր իր երկրի ծայրամասերն ամրապնդել նախարարական տների իշխանութիւնով:

Յուցակի երկրորդ անունը Քաջ Վաչագանն է, «որ միանգամայն տիրեաց կողմանցս Աղուանից»<sup>22</sup>, և «որ էր ի մեծ ազգէն Արշակունեաց»<sup>23</sup>: Պատմիչ-շարահարողն Առանից մինչև Քաջ Վաչագանը եղածներից տեղեկութուն չունի: Չի էլ ասում, թե վերջինիս մասին այս երկու շատ կարևոր տեղեկութունը որտեղից է քաղել: Սակայն հենց միայն այս տեղեկութունները բավական են՝ որոշելու համար, որ Վաչագան Քաջը բուն Աղվանքի այն առաջին թագավորն էր, Պարթև Արշակունիների մի շառավիղը, որ մ. թ. I դարում աղվանական ցեղախմբերը միավորեց ու ստեղծեց միասնական թագավորություն («միանգամայն տիրեաց կողմանցս Աղուանից»):

Մյուս անունը, որ դարձյալ վերցված է նախորդ շրջանի մատենագիրներից, և որի մասին եղած տեղեկութունները կարող ենք ի մի բերել ու քննել, Ուռնայրն է:

Խորենացուն<sup>24</sup> և Բուզանդին<sup>25</sup> հայտնի Ուռնայրն անդրկուրյան Աղվանքի թագավորն էր և չէր կարող պատկանել հայաշխարհ Աղվանքի կամ Ուտիքի ու Արցախի իշխանական տանը, քանի որ Ուռնայրի ժամանակ (IV դար) Ուտիքն ու Արցախը գտնվում էին Մեծ Հայքի թագավորության կազմում:

Հաջորդ անունը Ծավաղենն է կամ Արսվաղենը, նա, որ Մեսրոպ Մաշտոցին օգնեց գիր ու դպրութուն տարածելու Աղվանքում:

Արսվաղենը, հավանաբար, վերջին ներկայացուցիչն էր բուն Աղ-

վանքի Արշակունի թագավորական տան, քանի որ նրա մահվանից հետո Աղվանքում այլևս միացյալ թագավորություն չկար: Եվ, սրանից բացի, Վաչագան Բարեպաշտի օրոք այդ երկիրն այնքան թուլացած էր, որ որոշ ատումով կախյալ վիճակում էր գտնվում նույնիսկ Վաչագանի հռչակած Առանշահիկ թագավորությունից:

Որ Արսվաղենը եղել է Ալբանիա-Աղվանքի թագավորը, պարզ երևում է Կորյունի տեղեկութուններից: Ըստ նրա պատմության՝ Մաշտոցը թագավոր Արսվաղենին ու եպիսկոպոս Երեմիային հանդիպելու համար, գնում է Անդրկուրյան Աղվանք. «և հասեալ ի թագաւորական տեղիսն», նրանց գործուն օժանդակութեամբ դպրութուն տարածում երկրում, հետո իջնում Բաղասական աշխարհը, որ անմիջապես Կուրի ձախափնյակն էր, այնտեղ ևս կատարում իր առաքելութունը: «Հրաժարէր ապա և ի թագաւորէն և եպիսկոպոսացն և յամենայն եկեղեցոյն Աղուանից», գալիս է Գարդմանք (Ուտիք), ուր նրան դիմավորում է նահանգի իշխան Խուրսր. «Եւ հանդէպ հասեալ գայր Գարդմանական ձորոյն: Ընդ առաջ լինէր նմա իշխանն Գարդմանից, որում անուն Խուրս կոչէին»<sup>26</sup>:

Այսքանից չի կարելի չեզրակացնել, որ Կորյունի հասկացած Աղվանքը Կուրի ձախափնյակն է: Աջափնյակի՝ Հայոց արևելից կողմանց առաջին գավառը (Գարդմանք) մտնելու համար Մաշտոցը հրաժեշտ պետք է տար Աղվանքի թագավորին, եպիսկոպոսին և «յամենայն եկեղեցոյն Աղուանից»: Վերջին արտահայտությունը հստակ որոշում է նաև գործողության ժամանակը՝ նախամարզպանական շրջանը, որովհետև, եթե մարզպանությունից առաջ «ամենայն եկեղեցին Աղուանից» ձախափնյակում էր, ապա մարզպանության օրոք Աղվանից եկեղեցու իրավասության տակ էր մտնում նաև աջափնյակը:

Պարզվեց, որ Արսվաղենն Ալբանիա-Աղվանքի թագավորն է եղել: Ուրեմն՝ նրա անունը ևս չպետք է մտնի Հայոց արևելից կողմանց տների ցանկը:

Թագավորացանկի մյուս անունները՝ Վաչագան II, Վաչե I, Մրհափան, Սատոյ, Ասա, անհնար է ստուգել, քանի որ պատմական աղբյուրները լուծում են նրանց մասին, իսկ «Աղվանից աշխարհի պատմության» մեջ նրանք միայն ցանկի բաղադրիչներ են: Պատմիչը, չհայտնելով, թե որտեղից է քաղել այդ անունները, խոստովանում է, որ նրանց մասին տեղեկութուններ չի գտել ո՛չ հին աղբյուրներում, ո՛չ էլ գրույցներում:

Ընդհանրացնելով վերն ասածները, կարելի է հաստատել, որ Աղ-

<sup>21</sup> Խորենացի, էջ 111—113:

<sup>22</sup> Կաղանկատուացի, էջ 16:

<sup>23</sup> Նույն տեղում, էջ 51:

<sup>24</sup> Խորենացի, էջ 304:

<sup>25</sup> Բուզանդ, դպր. Ե, գլ. Գ:

<sup>26</sup> Կորյուն, էջ 72:

վանից թագավորական տան ներկայացուցիչների ցուցակի մեջ տեղ գտած անուններից Առանը իշխանական տան ավանդական նախահայրն է, այն առաջին մեծը, որից, ըստ հորենացու, սերվել են Հայոց արևելից կողմանց իշխանական տները. «Ի սորա զառակաց ասեն սերեալ... Գարդմանացուց և Ծաղեացուց և Գուգարացուց իշխանութիւնսն»<sup>27</sup>:

Ըստ ավանդության՝ այս Առանից է «Առան» տեղանունը, ինչպես նաև այդ աշխարհը՝ նույն նախնուց սերված իշխանական տան «Առանշահիկ» («Առանի տիրակալ») տիտղոսը:

Մեր պատմիչներն այս բոլոր ավանդական տվյալները հաստատուն հիմքի վրա են դնում Առանի ու նրանից սերված Առանշահիկների ազգազրական հատկանիշով: Առանը Սիսակի սերունդներից էր՝ իսկ Սիսակն էլ սերված էր Հայկից (հորենացի, Կաղանկատվացի ու հետագաներ): Դասխուրանցու օգտագործած մի կոնկրետ աղբյուրը՝ Զիվանշիբի ժամանակագիրը (VII դ.) ճանաչում է «ընախնական ազգս Հայկաղնեայց զՍոանշահիկս»<sup>28</sup>: Իսկ Կիրակոս Գանձակեցին Հայոց արևելից կողմանց տերերին գիտե որպես «ի զարմից Հայկայ՝ յազգականութենէն Առանայ»<sup>29</sup>:

Թագավորացանկի հաջորդ անունը Վաչեն է: Նա, որ Վարդանանց ապստամբությունից հետո ըմբոստացավ պարսից դեմ, երկարատև ճակատամարտերի վերջում էլ թողեց իր գահը, ձեռքն ավետարան առավ ու գնաց ապաշխարելու: Աղվանքի պատմության շարահարողն այս ամբողջը վերցրել է Եղիշեից, որի Պատմության մեջ Աղվանքի թագավորն անուն չունի: Եղիշեից արտագրածին ավելացրել է Վաչե անունը և մեկ էլ նրա եղբոր՝ Հազկերտ անունը (այս Հազկերտից, իբր թե, ծնվել է ապագա թագավոր Վաչագանը): Պատմիչը չի ասում, թե իրեն որտեղից են հայտնի Վաչե ու Հազկերտ անունները:

Ներսես Ակիմյանն այն կարծիքն է հայտնել, թե Վաչեի մասին այս ամբողջ պատմությունը հորինված է Հռոմի թագավորի որդու վարքի նմանությունը, որն ազբատություն հանձն առնելով, մի ավետարան է վերցնում և առանձնանում Եգիպտոսի անապատում ապաշխարելու: Պատմությունը հայերեն է թարգմանվել 873-ին, Ատոմավանքի առաջնորդ Գագիկի ձեռքով<sup>30</sup>: Հետևապես, IX դարում պետք է մուծված լիներ

27 Խորենացի, էջ 113:

28 Կաղանկատուացի, էջ 196:

29 Կ. Գանձակեցի, էջ 193:

30 Ն. Ակիմյան, Մովսէս Դասխուրանցի..., էջ 89:

Եղիշեի Պատմության մեջ, նրանից էլ փոխանցված Աղվանքի պատմությունը:

Հնարավոր կլինեն բնդունել ն. Ակիմյանի կարծիքը, եթե հավատալինք, թե մեր պատմիչը Վաչեին համարում էր բուն Աղվանքի թագավոր, և եթե Վաչեի անուն տարբերակը բուն Աղվանքի հետ կապված լիներ գոնե Եղիշեի պատումում: Սակայն այսպես չէ իրականում: Եղիշեն ևս. Մովսէս հորենացու պես, Աղվանք ասելով հասկանում էր Հայոց արևելից կողմանքը: Այս հանգամանքը դժվար չէ պարզել հաղխաղի օրինակով: Եթե հին իրողություններին քաջածանոթ Ագաթանգեղոսի կարծիքով՝ հաղխաղը վերաբերում էր Մեծ Հայքին («...յուտի գաւառի, ի հաղխաղ քաղաքի՝ ի ձմերոցս արքայութեանն Հայոց»)՝<sup>31</sup>, ապա Եղիշեի համար արդեն Աղվանքի մեջ էր գտնվում նույն քաղաքը («...հաղխաղ քաղաքի, որ ձմերոց էր թագաւորացն Աղուանից»)՝<sup>32</sup>:

Հետազոտողներից ոմանք փորձել են այս անախրոնիզմը բացատրել քաղաքական վիճակի այնպիսի շրջադարձով, որն, իբր, հաղխաղը Մեծ Հայքից խլել և տվել է Աղվանքին<sup>33</sup>: Սակայն Վարդանանց պատերազմի ժամանակ չկար բուն Աղվանքի մի այնպիսի միացյալ թագավորություն, որն ի վիճակի լիներ Հայաստանից կորզել հաղխաղը և պահել իբրև իր թագավորանիստ-ձմերոցը: Այս ժամանակ տրոհված էր բուն Աղվանքը:

Եղիշեի Պատմության մեջ, օրինակ, այն ներկայացված է իր բազմակցուցիչ երկրամասերով, և, որ ամենակարևորն է, այս երկրամասերի տերերը կուլում են Վարդանանց դեմ: Այսպես, Լոփնաս գետի ափին հայոց զորքերը ճակատամարտ են տալիս Բաղասական զորքերի դեմ, նրանց թագավորագունները ծանր վնասներ են հասցնում հայ զորապետներին<sup>34</sup>:

31 Ագաթանգեղոս, էջ 26:

32 Եղիշե, էջ 75: Ղաղար Փարպեցին ևս Աղվանքին է համարում հաղխաղը «...ի դեղն, որ կոչի հաղխաղ, երկրին Աղուանից» (Ղաղար Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց, Տիգրիս, 1904, էջ 65):

33 Н. Асони, Армения в эпоху Юстиниана, с. 223. Այսուկ հաղխաղը տեղադրված է ժամանակակից Զեզամ գետի վրա, Կուրի աջափնյակում: Այդ կարծիքին ևր հակված նաև Լեոն (տե՛ս Ան, Երկրի ժողովածու, հատ. II, 1967, էջ 75, ծան. 11), որ նկատի ունի Փարպեցու իսկապես իրական տվյալը (Փարպեցի, էջ 65):

Մինչդեռ Եղիշեն պատմում է, որ Հայոց զորքը «փոխանակի անցանէր ընդ մեծ գետն Կուր անուն, և պատահել նմա (թշնամուն) մերձ ի սահմանս Վրաց հանդէպ հաղխաղ քաղաքի» (Եղիշե, էջ 75): Այս տեղեկությունը, հավանաբար, սխալ է, քանի որ նախամարզպանական շրջանում ձախափնյակի բնակավայրը չէր կարող լինել Հայոց թագավորների ձմերոցը:

34 Եղիշե, էջ 76:

Թշնամի բանակների մեջ էր Լփնիքը, որի թագավորի եղբայր Վուր-  
կին ու շատ զինվորների կոտորում է Արշավիր Արշարունին<sup>35</sup>։

Մասքութներն էլ, ըստ այս պատմության, Վաչեի համար օտարներ  
էին, որոնց հետ նա պետք է դաշնակցեր Պարսից դեմ կռվելու համար։

Պարզ է, որ Կուրի ձախափնյակում վարչական այսպիսի կազմ-  
վորումներ ճանաչող Նղիշեն, Փարպեցին ու Խորենացին Աղվանք ասելով  
հասկանում էին աջափնյակը՝ Հայոց արևելից կողմանքը և այնտեղ գլուխ  
բարձրացրած հղոր իշխանության մեջ պիտի տեսնեին այն թագավորու-  
թյունը, որի ձմերոցն է եղել Խաղխաղը։ Մանավանդ, որ Ագաթանգեղոսի  
համար ևս դա բուն հայկական երկրամաս էր ու եղել էր Հայոց թագա-  
վորների ձմերոցը։

Նվ պատահական չէ, որ այս տարածքի թագավորը (Կաղանկատվա-  
ցու Վաչեն) ապստամբում է Պարսից դեմ՝ համերաշխելով Վարդանանց  
հետ, մինչդեռ բուն Աղվանքի կամ Լփնաց, Բաղասականի ու Չողա տե-  
րերը կռվում էին հայոց դեմ։

Մի՞թե սա չի խոսում այն մասին, որ Վաչեի թագավորությունը Կու-  
րի ձախափնյակում՝ անհնար ու անտրամաբանական է։ Իսկ աջափնյակի  
հետ Վաչեին կապում է նաև ավանդությունն այն մասին, թե գահից  
հրաժարվելուց հետո նա ապաշխարել է Ավետարանոց գյուղում<sup>36</sup>։

Հաջորդ անունը Վաչագան Բարեպաշտն է<sup>37</sup>։

Բարեբախտաբար Աղվանքի պատմության մեջ է մտել ականատես  
ժամանակագրի գրածը Վաչագանի մասին։ Նվ թվում է՝ դժվար չէ որոշել,  
թե Պատմության մեջ նրա գործունեությունը պատմող գլուխների տեղե-  
կություններից որո՞նք են ժամանակագրինը և ի՞նչն է ետնամույժ, որ չի  
կասկածում պատմական ճշմարտության հետ։

Հայտնի է, որ 428 թ. Պարսից արքունիքը վերացրել է Արշակունյաց  
թագավորությունն Արևելյան Հայաստանում։ Կոնկրետ տեղեկություն-

ները բացակայում են, սակայն պետք է ենթադրել, որ միաժամանակ վե-  
րացել է նաև Աղվանական (Մասքթաց) Արշակունիների թագավորու-  
թյունը։ Սա միակ տրամաբանական ելքն է, որովհետև Պարսից Սասան-  
յանք Արշակունիների տոհմական հակառակորդներն էին։ Եթե իրենց  
հպատակ Հայաստանում վերացրել էին հակառակորդին, չէր կարող պա-  
տահել, որ նույնը շանեին նաև հարևան Աղվանքում։ Ապա. Աղվանք  
մարդպանության մեջ էր մտնում նաև բուն Աղվանքը, նշանակում է՝ այն  
այլևս չէր կարող ունենալ ինքնուրույն միասնական թագավորություն։

Ժամանակագրի վկայությամբ՝ Վաչագանին թագավոր է ձեռնադրել  
Պարսից Վաղարշ արքան (484—488)<sup>38</sup>։

Պատմաբանները մինչև այսօր էլ անհիմն կերպով Վաչագանին հա-  
մարում են Ալբանիայի թագավոր, նույնիսկ մասքուտ և Արշակունի։ Սա-  
կայն ըստ աղբյուրների ընձեռած տեղեկությունների՝ նա Հայոց արևելից  
կողմանց Առանշահիկ տոհմի ներկայացուցիչն է, այս երկրամասի պե-  
տական միավորման ղեկավարը։

Վաչագանի թագավորությունը ժամանակով առնչվում է Խորենացու  
պատմության ստեղծման հետ, իսկ այդ ժամանակից սկսած հայկա-  
կան աղբյուրները Աղվանք են ճանաչում հիմնականում Երասխի ու  
Կուրի միջագետքը<sup>39</sup>։ Աղվանքի պատմության հիմքում ևս այս ըմբռնումն  
է ընկած<sup>40</sup>։

Արցախում էին գտնվում ինչպես Վաչագան Բարեպաշտի կառուցած  
արքայանիստ Գյուտական գյուղը<sup>41</sup>, այնպես էլ ամարանոց Աղվենը<sup>42</sup>։

Պարտազն սկզբնապես կառուցվել էր պարսից մարդպանների հա-  
մար։ Այդ պատճառով էլ Վաչագանն առնչություն չունեի այդ քաղաքի  
ու շրջակայքի հետ։ Նրա ամբողջ գործունեությունը ծավալվում է Արցա-  
խական աշխարհում, Ուտիքի արևմտյան մասում և Անդրկուրյան հինա-  
վուրց հայկական Կամբեճան գավառում։

Ժամանակագիրն ասում է. «...Ըստ թուոց աուրոց տարույն եկեղե-  
ցիս միայն Բարեպաշտն Վաչական շինեաց յԱրևելս»<sup>43</sup>։ Մի ուրիշ տեղ.

38 Կաղանկատուացի, էջ 55, 57։

39 Խառենացի, էջ 113։

40 Կաղանկատուացի, էջ 14։

41 Նույն տեղում, էջ 150։ Ս. Զալալեանց, Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաս-  
տան, Բ մաս, էջ 348—349։ Մ. Բարխուտարեանց, Արցախ, էջ 230։

42 Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 34։

43 Կաղանկատուացի, էջ 230։

35 Նույն տեղում, էջ 77։

36 Ս. Զալալեանց, Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մասն Բ, Տփլիս, 1858, էջ 248։ Հեղինակն այստեղ Վաչեի փոխարեն գրում է Վաչագան, սակայն մեջ է բերում Աղվանքի Պատմության՝ Վաչեին վերաբերող հատվածը և Գյուտ կաթողիկոսի թղթերը։

37 Ն. Ակինյանը վերոհիշյալ ուսումնասիրության մեջ, ամեն ինչ ջնջելու հախուժ  
տենչով, այն կարծիքն է հայտնել, թե Վաչագանը ևս պատմական անձնավորություն  
չէ (տե՛ս Ն. Ակինյան, նշվ. աշխ., էջ 126—127 և հտգ.)։ Մենք արդեն ցույց ենք տվել,  
որ այս կարծիքն անհիմն է, և Վաչագանի պատմականությունն ապացուցել ենք աղ-  
բյուրների քննությամբ (տե՛ս «Դարձյալ Աղվենի ժողովի գումարման տարեթիվի մա-  
սին». «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1969, № 6, էջ 51—60)։

«Եւ կարգեալ տեղեաց-տեղեաց եպիսկոպոսս և հայեցողս ի Կամբեձս, ի յԱղուանս...»<sup>44</sup>։

Եվ, վերջապես, Վաչագանին հպատակ աշխարհը կամ նրա տիրույթը հենց Արցախն էր. «Հրաման տայր (Վաչագանը)... Արցախամուր աշխարհին իւրում ծառայութեանն...»<sup>45</sup>։

Որ Վաչագանի ծառայության տակ հիմնականում միայն Հայոց արևելից կողմանքն էր գտնվում, դա պարզ երևում է նաև նրա կազմակերպած Աղվեհի ժողովի մասնակիցների ցուցակից։ Ծիշտ է, մասնակիցների մեջ հողերակառններ կային «Աղվանից, Լիհնաց և Չողայ» երեք աշխարհներից, սակայն աշխարհիկ տերեր կային միայն Արցախից («ազատ մարդիկ և նահապետք Արցախայ») <sup>46</sup> և Ուտիքից<sup>47</sup>։

Ասացինք, որ Վաչագանին թագավոր էր ձեռնադրել պարսից Վազարը արքան։ Պետք է կարծել, որ Վազարը նրան լիազորել էր նաև անդրկուրյան գավառների վերահսկողության իրավունքով, քանի որ ժամանակագիրը վկայում է, թե ինչպես Ալբանիայի նախկին թագավոր Արսավաղենի հոռիորդի անունով որդին Վաչագանի կողմից կուսակալ էր կարգված ձախափնյակի Յրի քաղաքում<sup>48</sup>։ Այս փաստը հիմք է հանդիսանում ենթադրելու, որ համանման կուսակալներ կարգված են եղել նաև ձախափնյակի մյուս քաղաքներում ու գավառներում։ Ձախափնյակի վրա վերահսկելու այս լիազորությունը հետագայում էլ իրականացնում էր Գարդմանքում նստած Միհրանյանների ամենահզոր ներկայացուցիչ Զիվանշիրը։ Վերջինս տերն էր միայն Գարդմանքի<sup>49</sup>, բայց վերահսկում էր նաև անդրկուրյան գավառների վրա<sup>50</sup>։

Կա պատմիչի մի ընդհանրացնող դիտողությունը, ըստ որի՝ երկրի հայազուններին խառնվել է պարսից Միհրանյաններից մի շառավիղ (Առանշահիկ Սահլի որդի Ատրներսեհն ամուսնացել է Միհրանյան տոհմից մնացած միակ աղջիկ Սպարամի հետ)։ Այս պատվաստից առաջացած իշխանությունն էլ շարունակել է տեր մնալ Աղվանքում. «Ստուգաբանությունը այսպէս ծանեաք,— գրում է Պատմության վերջին խմբագիրը,— ընդ Հայկազնեայց արսնց խնամաւորիլ Միհրակսն տոհմին, և

44 Անդ, էջ 60:  
45 Անդ, էջ 57:  
46 Անդ, էջ 98:  
47 Անդ, էջ 103:  
48 Անդ, էջ 66, 67, 85:  
49 Անդ, էջ 208:  
50 Անդ, էջ 209:

պատուաստութեամբս այսուիկ զոյգ ունել զպետութիւնս Արևելից կողմանցս Աղուանից»<sup>51</sup>։

Ուրեմն, մինչև Միհրանյանների Գարդմանքում երևալը աջափնյակի տերն են եղել միայն հայկազուն Առանի հաջորդները։ Նրանք նախարարներ էին մարզպանության ստեղծումից առաջ։ Մարզպանության ներսում Առանշահիկ իշխանազուն Վաչագանն ստեղծեց թագավորությունը, որը ծեղծեցուցումով գոյատևեց մինչև Համամ Բարեպաշտի թագավորությունը, սրան հաջորդած Խաչենի իշխանությունը և հետագաները։

Յուցակի մյուս անուններից աղբյուրների օգնությամբ կարողացանք պարզել միայն Վաչագան Քաչի, Ուռնայրի և Արսավաղենի ինքնությունը։ Սրանք էլ եղել են միասնական բուն Աղվանքի թագավորական տան ներկայացուցիչները։

Բայց ե՞րբ է ստեղծվել Աղվանից Արշակունի թագավորությունը։ Այս առթիվ կա՞ն հավաստի տեղեկություններ, թե՞ մնում է կառնել Կաղանկատվացու անորոշ ու հեղհեղուկ վարկածից և կատարել եղրակացություններ<sup>52</sup>։

Հայ մատենագիրներից առաջինն Ագաթանգեղոսն է, որ խոսում է Ալբանիա-Աղվանքում Արշակունի թագավորություն հիմնելու հանգամանքների մասին։ Նրա պատմության հունական օրինակում պահպանված մի հատված, որ հին, լիակատար բնագրից է մնացել, այսպես է ներկայացնում Պարթև Արշակունիների ճյուղագրությունը. «Պարթևք՝ իբրև դեպք ի բարի յաջողէին նոցա, զթագաւորութիւն Պարսից, զՀայոց և զՀնդկաց՝ որ սահմանակից են արևելեայ Պարսից, նա և զխստալուծ զսուզն Մազթթաց յինքեանս կորզեալ ժառանգէին, այսպիսի իմն կար-

51 Անդ, էջ 386:

52 Ս. Տ. Երեմյանի կարծիքով՝ 338 թ. հետո «պարսիկների սաղրանքով մասրութիւնն իրենց թագավոր Սանատրուկ Արշակունու գլխավորությամբ ներխուժեցին Մեծ Հայք, տիրեցին Փայտակարան նահանգին և սկիզբ գրին Աղվանից երկրի Արշակունյաց հարստութիւնը» (Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 88):

Այս թյուրիմացության հիմքը Ս. Տ. Երեմյանի պատմաաշխարհագրական այն սխալ կոնցեպցիան է, որի համաձայն՝ Մասթթաց կամ Չողա աշխարհը չի մտել բուն Աղվանքի կազմի մեջ, հետևապես, նրա թագավորության տիրապետությունը հետագայում (338 թ. հետո) է տարածվել Աղվանքի վրա։

Վերջերս այս նույն սխալ վարկածը մի ամբողջ հոդվածի տեսքով հրատարակել է Հ. Սվազյանը (տե՛ս Հ. Սվազյան, Աղվանից թագավորության Արշակունյաց ճյուղի սկզբնավորումը. «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1977, № 3, էջ 153—170)։ Սակայն հայտնի է, որ սխալը կրկնվելով ճշմարտություն չի դառնում։

գաւ. երիցագոյնն ի Պարթևաց տոհմէ, որ ապա զԱրշակունի ընկալան անուն, հասակաւ և արութեամբ շքեղ, գէր ի վերոյ քան զայլս երեւել, նա կալաւ զիշխանութիւն արքայութեանն Պարսից: Եւ որ երկրորդն էր զկնի նորա, զՀայաստանեայց անոնց յինքն զթագաւորութիւն. իսկ որ երրորդն էր՝ զՀնդկացն կալաւ զտերութիւն, զհպաւորն սահմանաց Պարսից: Իսկ շորորդն ի նոցանէ՝ զՄաղթթացն ընկալաւ զիշխանութիւն թագաւորութեան»<sup>53</sup>:

Այսպիսով, պարզվում է, որ բուն Աղվանքում Արշակունյաց թագավորություն է հիմնադրվել հայ Արշակունյաց հարստության հետ միաժամանակ և երկու հարստությունների հիմնադիրներն էլ արյունակիցներ են եղել, նույն տոհմի ներկայացուցիչները, նույնիսկ եղբայրներ:

Ագաթանգեղոսի հաղորդած տեղեկությունը հաստատվում է հունահռոմեական այնպիսի հեղինակի վկայությամբ, որն այս դեպքերի ժամանակակիցն է (55—120), որը ոչ միայն խոշոր պատմաբան ու աշխարհագետ էր, այլև Հռոմեական կայսրության մեջ զբաղեցնում էր Ասիական շրջանի պրոկոնսուլի պաշտոնը: Դա Տակիտոսն է, որը պատմում է Պարթև Արշակունի Վաղարշի (Վուլգեզ) գործադրած ջանքերը՝ ի նպաստ իր գահակից եղբայրների զլուխներն արքայական թագերով դարդարելուն: Սա միայն եղբայրներին արքաներ դարձած տեսնելու ցանկությունից չէր: Չնայած դա ևս չի կարելի երկրորդական խնդիր համարել, քանի որ ինքն այլևս ազատ կլինեի գահակից եղբայրների հավակնություններից: Հզոր Պարթև արքան ուզում էր հարևան տերությունների միասնական-բարեկամական կապերի միջոցով իր հայրենի Պարսկաստանն անխոցելի դարձնել հյուսիսային և արևելյան կողմերից:

Վաղարշ-Վուլգեզն ասում է. «Տրդատը՝ ծնված այն հորից, որից և ինքս, լինելով տարիքով ինձնից փոքր, առաջնությունը զիջեց ինձ, և ես նրան տվի Հայոց թագավորությունը, որը մեր տոհմի մեջ համարվում է տիրակալության երրորդ աստիճանը, քանի որ մարաստանցիներին դրանից առաջ իր ձեռքի տակ էր առել Պակորը» (Բակուր)<sup>54</sup>:

Տակիտոսը հին բմբունումով է խոսում Բակուրի երկրի մասին: Այս ժամանակ Պարսկաստանի հյուսիսային մասն այլևս Մարաստան չէր, այլ կոչվում էր Ատրպատական (մ. թ. ա. IV դարում պարսից կողմից այնտեղ կուսակալ կարգված Ատրոպատի անունից): Ագաթանգեղոսն էլ Տակիտոսի «մարերին» «հնդիկներ» է կոչում: Սակայն սա քննվող հարցի

համար երկրորդական նշանակություն ունի: Ագաթանգեղոսի կարծիքով Վաղարշի երրորդ կամ կրտսերագույն եղբայրը թագավոր է Մասթթաց աշխարհում, որն Ալբանիա երկրի հյուսիսարևելյան մասն էր, ծովամերձ շրջանները՝ Չոլից սկսած: Սա էր, որ, ալբանական ցեղերի միությունն անկելով իր տիրապետության տակ, հիմնադրեց Մասթթաց կամ ալբանական Արշակունի թագավորությունը:

Թագավորացանկում Վաչագան Քաջը համարվում է Արշակունի և ընդմիջումից հետո հաջորդում է Առանին. «Եւ թիւ ատուրցն յԱռանայ մինչև ցՔաջն Վաչական, որ էր ի մեծ ազգէն Արշակունեաց՝ չէ յայտ»<sup>55</sup>: Հեղինակն ուզում է ասել՝ Վաչագան Քաջն առաջին Արշակունին է իր ցանկի մեջ: Եթե այսպես է, ուրեմն՝ սա պետք է լինեի Պարսից թագավոր Վաղարշ Ա-ի և հայ Արշակունյաց հարստության հիմնադիր Տրդատի (թագավորեց 66 թվականից) կրտսեր եղբայրը, որ «զՄասթթացն ընկալաւ զիշխանութիւն թագաւորութեան» (Ագաթանգեղոս): Այս պարագային իրավացի է Աղվանքի պատմիչը, երբ համոզված է, որ Առանից (II դ. մ. թ. ա.) մինչև Քաջ Վաչագանն ընկած ժամանակաշրջանում ուրիշներն էլ են եղել: Սակայն իրավացի չէ, երբ Մասթթաց (ալբանական) թագավորին ու Մեծ Հայքի արևելյան նահանգների կուսակալ Առանին դնում է միևնույն շարքի մեջ:

Որ Ալբանիայի (Մասթթաց) միասնական թագավորության ներկայացուցիչներն իսկապես եղել են Արշակունի ու ցեղակից հայ Արշակունիներին, դա հաստատվում է նաև Փալստոսի հանգամանալից տեղեկություններով: Մ. թ. IV դ. առաջին կեսին Մասթթաց թագավոր Սանեսանն իր տիրապետության տակ ուներ անդրկուրյան երկրի (Ալբանիայի) բոլոր ցեղերին, և երբ Հայոց դեմ մղած ճակատամարտում ընկավ, Հայոց թագավոր Խոսրովը հանձին նրա՝ ճանաչեց իր ազգակցին՝ Պարթև Արշակունի հինավուրց տոհմի ներկայացուցիչին<sup>56</sup>:

Ահա Բուդանդի Պատմության այդ հատվածը. «Յայնմ ժամանակի թագաւորն Մասթթաց Սանեսան անհնարին նիթեաց գարտմտութիւն

55 Կաղանկատուացի, էջ 51:

56 Վ. Յ. Մինոսկին, Փալստոսի ու Խոսրոսի Սանեսան-Սանատրուկին վերաբերող հատվածներից ենթադրել է, թե «հայ Արշակունի Սանեսանն իր համար ձեռք գցեց թագավորություն Կուրից հյուսիս, Կասպից ծովի մոտ (այն շրջանում, որ հետո կոչվել է Մարսուտ) և հակադրվեց իր եղբորը (կամ ազգականին)՝ Հայաստանի թագավոր Խոսրովին (316—325)». տե՛ս նրա «История Ширвана и Дербенда», стр. 37.

Ինչպես վերը տեսանք, Սանեսանը Հայաստանի հետ կապ չուներ, իսկ Խոսրով Գ թագավորն էլ գահակալել է ոչ թե 316—325 թթ., այլ 330—338 թթ.:

53 Գ. Զարգինալևան, Պատմութիւն հայ հին դպրութեան, Վենետիկ, 1932, էջ 212:

54 К. Тацит, Сочинения, т. I, Л., 1969, с. 218 (кн. 15, § 2).

ոխութեան ընդ իւրում ազգակցին հոսորովու արքային Հայոց, և գումարեաց ժողովեաց զամենայն զօրս Հոնաց, և Փոխաց, Թաւասպարաց, Հեմատակաց, Իժմախաց, Գաթաց և Գղուարաց, Գուգարաց (կարգալ՝ Գարգարաց— Բ. Ա.), Շչբաց և Ճղբաց և Բաղասոճաց և Եղերսուանացն և այլոց խառնազանճ բազմութեամբ անթիւ անբնակ վաշկատուն զօրութեանց, որում միանգամայն ինքն իշխէր զօրացն բազմաց: Եկն անց ըստ իւր սահմանն ընդ գետն մեծ ընդ Կուր, և եկն տարածեցաւ դերկիրն Հայոց աշխարհին»<sup>57</sup>:

Սույն պատմութիւնը մտել է նաև հորենացու գրքի մեջ՝ փոքր ինչ այլ խմբագրութեամբ: Մինչև վերջ հավաստի է Բուզանդի պատումը, որովհետև նրա հաղորդած մանրամասներն ստուգելի են ու ճշգրտվում են վերոհիշյալ աղբյուրներով: Բուզանդը ցույց է տալիս Սանեսանի զորանիստը, որը նաև նրա աթոռանիստն է եղել, և զա համապատասխանում է երկրի մայրաքաղաք Չողին: Ապա՝ Գրիգորիսի նահատակութեան վայր Վատնյա դաշտը, որը Չողի մոտ էր, նրանից հարավ: Թվարկում է Սանեսանի հպատակ ցեղերը, և զրանք բոլորն էլ ալբանական միութեան բաղկացուցիչներն էին: Յույց է տալիս Սանեսանի երկրի հարավային սահմանը, որ Կուր գետն է: Եվ երբ այսբանից առաջ ասել էր<sup>58</sup> ու այսբանից հետո էլ կրկնում է, թե Սանեսանը Մասքթաց Արշակունի թագավորներից է<sup>59</sup>, մեզ այլևս ոչինչ չի մնում, քան հավատալ, որ խոսքն I դարում պարթևներից սերված այն տոհմի մասին է, որը եկավ Ալբանիա, դարձավ նրա տարալեզու ցեղերի գլխավորը և իր տիրապետութիւնը պահեց մինչև մարզպանական շրջանը:

Ալբանական (Մասքթաց) մյուս Արշակունի թագավորը, որի մասին հայկական աղբյուրները (Կորյուն, հորենացի, ապա Կաղանկատվացի և այլք) պահպանել են որոշակի վկայութիւններ, ինչպես տեսանք, Արսվադենն է, որով և սպառվում է Մասքթաց Արշակունիների թագավորութիւնը:

Ամփոփելով Աղվանից աշխարհի պատմութեան մեջ տեղ գտած թագավորացանկի քննութիւնը, եզրակացնենք, որ այս ցանկի մեջ միևնույն շարքում թվարկված թագավորներն ու իշխաններն իրականում բոլորովին էլ միևնույն երկրի տերերը չեն եղել: Այստեղից.

ա) «Աղվանից աշխարհի պատմութեան» մեջ ներկայացվող իշխողների Առանը, Վաչագան Բարեպաշտը և վերջինիս հաջորդած Առանշահիկ-

57 Բուզանդ, էջ 24:

58 Բուզանդ, դպր. երրորդ, պ. 2:

59 Նույն տեղում, պ. է:

ներն ու Միհրանյանները Հայոց արևելից կողմանց տերերն են եղել և վարչաքաղաքական առնչութիւն չեն ունեցել անդրկուրյան կամ բուն Աղվանքի հետ:

բ) Վաչագան Քաջը, Սանեսանը, Ունայրը և Եսվադենը թագավորել են անդրկուրյան Աղվանքում (Ալբանիա):

գ) Վաչե Ա-ի, Վաչագան Բ-ի, Մրհավանի, Սատոյի ու Ասայի մասին ոչինչ ասել հնարավոր չէ, քանի որ նրանց վերաբերող հավաստի ոչ մի տեղեկութիւն հայտնի չէ: Պարզ է միայն մի բան՝ նրանք Աղվանից աշխարհի պատմութեան նկարագրած միջավայրի (Հայոց արևելից կողմանց) տերերը չէին կարող լինել, որովհետև թագավորներ են հայտարարված այնպիսի ժամանակների համար, երբ այս միջավայրում տեր են եղել Առանշահիկ իշխանները:

Արդ. ե՞րբ և ի՞նչ նպատակով է կազմվել քննութեան առնված ցանկը:

Նիկ. Ագոնցը գտնում էր, որ Աղվանից աշխարհի համահավաք պատմութիւնն ստեղծելու շարժառիթ են հանդիսացել X դ. հայոց կյանքում ծայր առած կենտրոնախույս տրամադրութիւնները: «Մովսէս Կաղանկատվացին կազմել է իր Պատմութիւնը գրեթե նույն ժամանակ, ինչ Հովհաննէս կաթողիկոս և Թովմա Արծրունի՝ Ժ դ. առաջին կեսին, այսպէս ասած՝ հատվածական կամ տեղական հայրենասիրութեան շրջանին: Հովհաննէս կաթողիկոսը գրել է Բագրատունիների պատմութիւնը, Թովման՝ Արծրունիների, Կաղանկատվացին նրանց հետեւելով՝ Աղվանից կամ Արցախի իշխանների: Մերձավոր առիթն է, հավանորեն, Աղվանից իշխանի՝ Սահակ Սեադա զորավոր իշխանի՝ իր որդի Գրիգորի հետ ճակատելը Սմբատի և Աշոտ Երկաթի դեմ և կարողանալը պաշտպանել իր անկախութիւնը, և Գրիգորի որդուն՝ Սեադա Բ իշխանիկին արքայական թագ կապելը...»<sup>60</sup>:

Ականավոր գիտնականն իրավացի է: Դրա ապացուցն է նաև այն խանդավառ բավականութիւնը, որով հեղինակը Սահակ Սեադայի անջատողական գործունեութիւնն է նկարագրում կամ նրա թոռ Հովհաննէս-Սենեքերիմի թագադրութեան փաստը: Դասխուրանցին (Կաղանկատվացի) իսկապէս կազմել է (ոչ թե գրել) այս պատմութիւնը՝ ի մի հավաքելով V—X դարերում հյուսված ժամանակագրութիւններն ու բազմահարուստ նյութերը: Թագավորացանկը նրա համար մի երջանիկ գյուտ է եղել՝ ցույց տալու իր երկրի իշխանական տոհմի փառավոր ակունքները:

60 Ն. Ագոնց, հորենացիական հարցն ու հ. Վարդան Հացունի (տե՛ս «Անահիտ», 1948, № 1—3, էջ 86—87):

Յանկի վրա կարելի է տեսնել այն կազմելու ժամանակի դրոշմը: Յանկը նախորդում է Վաշազան Բարեպաշտին վերաբերող պատումին: Պատումի հեղինակը ցանկի անունները թվարկելուց հետո հիշատակում է նաև Վաշազանին և նրան բնութագրում այսպես. «Սակայն ոչ ումք ի նոցանէ (թվարկվածներից— Բ. Ու.) այսպիսի աստուածային և հոգևոր ծածկեալ գանձ յայտնեալ ընձեռեցաւ՝ որպէս վերջինս Վաշականայ Բարեպաշտ Աղուանից արքայի»<sup>61</sup>:

Այստեղից երևում է, որ ցանկը կազմվել է Վաշազանի ժամանակագրի ձեռքով: Առանշահիկ թագավորության հիմնադրի մասին պատմողը, այդ թագավորության հետ կապելով իր հայրենիքի ազատության ու ծաղկումի հույսերը, միաժամանակ փորձում է զարգարել նրա տոհմաբանությունը՝ ակունքի մոտ դնելով Արշակունիներին, նույնիսկ Սասանյաններին<sup>62</sup>: X դարում երկի վերջնական խմբագրողի տրամադրությամբ շատ համահնչուն է եղել այս ցանկն իր անիրական ու իրական հիմքերով:

Դասխուրանցու տեսած Աղվանքն Արցախն էր՝ հարևան Ուտիքի մի շարք գավառներով հանդերձ: Այստեղ էր գտնվում նաև հոգևոր կենտրոնը. Արցախի Մեծառանք գավառի Բերդակուր ավանն էր կաթողիկոսանիստը: Դասխուրանցին մի արտակարգ ծագումնաբանություն է հորինում նաև այս կաթողիկոսության համար: Նա 552 թ. Պարտավում հիմնադրված կաթողիկոսության սկիզբը տանում է մ. թ. առաջին դարը, և պնդում, թե, իբր, այն ժամանակ Չողում հիմնադրված կաթողիկոսությունից պիտի հաշվել հոգևոր նվիրապետությունը: Եվ, որքան էլ տարօրինակ, նա այս կաթողիկոսության հիմնադիր համարում է մեկ՝ Եղիշե առաքյալին, մեկ էլ Գրիգոր Լուսավորչի թոռ Գրիգորիսին, որը, ինչքան հայտնի է հենց պատմիչի վկայակոչած աղբյուրներից, հիմնել է միայն եպիսկոպոսություն, ապա՝ նրա աթոռը գտնվում էր ոչ թե Չողում, այլ Արցախի Հաբանդ գավառի Ամարաս ավանում, որտեղ և այն մնաց մինչև 552 թ.՝ Պարտավում կաթողիկոսություն ստեղծելը<sup>63</sup>:

61 Կաղանկատուացի, էջ 51:

62 Անդ, էջ 57:

63 Աղվանքի քրիստոնեացման և Աղվանից կաթողիկոսության սկզբնավորման հանդամանակից քննությունը տես Բ. Ա. Ոլորաբյան, Հայոց եկեղեցու Աղվանից թեկ սկզբնավորման հարցը («Էջմիածին», 1976, Գ, էջ 57—61, Ե, էջ 38—44), Նույնի՝ Աղվանից կաթողիկոսության ստեղծման հանդամանքների հարցի շուրջը («Հայկազյան հայագիտական հանդես», հատ. է, Պեյրութ, 1972, էջ 35—56):

Ահա այս է պատմական իրականությունը: Մինչդեռ, պատմիչին անհրաժեշտ է եղել իր երկրամասը բարձրացնել, ցույց տալ նրա առանձնահատուկ ու արտասովոր արժանիքները:

Այս ամենի հետ միասին, հնարավոր է նաև, որ Դասխուրանցուն իր պատմության մեջ այդպիսի ցուցակ մուծելու է մղել Աղվանքի եկեղեցու վիճակը: Եվ այս բոլորից դրդված՝ Աղվանից աշխարհի պատմության շարահարողը ղեկավարվել է «Աղվանք» անվան հետ կապված հին ու նոր բոլոր փաստերն ու տեղեկությունները մի տեղ ժողովելու սկզբունքով: Մասամբ թյուրիմացությամբ, մասամբ (թերևս՝ ավելի շատ) պարզապես իր հայրենիքի պատմությունը շքեղ հյուսելու դիտավորությամբ, նա հավաքել ու միևնույն «Աղվանք» անվան տակ է դրել այն բոլոր տեղեկությունները, որոնք հինավուրց աղբյուրներում կային ու վերաբերում են միայն անդրկուրյան Աղվանքին, և ավելի ուշ շրջանի տեղեկություններ, որոնց մեջ «Աղվանք» նշանակում էր բացառապես Կուրի աշափնյակը: Հետևանքն այն է եղել, որ մի շարքի մեջ են մտել ձախսափնյակի հին աղվանական կամ Մասքութ-Արշակունի թագավորները և աշափնյակի Առանշահիկ իշխանական-թագավորական տան ներկայացուցիչները:

Չր. Աճառյանը ճիշտ նկատել է, որ «Աղվանից աշխարհի պատմության» հեղինակը քննական կարողությունից զուրկ մարդ է եղել և իր իսկ հավաքած շատ արժեքավոր նյութերից զուրկ չհանելով՝ արտագրածները, լսածներն ու սեփական մուծումներն իրար է հյուսել՝ առանց ներքին տրամաբանության, որի պատճառով էլ դեպքերն ու դեմքերը դարձել են «անկարգ, պակաս, խառնակ և ոստումներով»<sup>64</sup>: Եվ, իսկապես, չկարողանալով նույնիսկ իր հավաքած նյութերի մեջ Արշակունիների ու Առանշահիկների ազգային պատկանելության մասին եղած կոնկրետ վկայություններն արժեքավորել, Կաղանկատուացին երկուսի համար էլ հորինում է մի նոր ծագումնաբանություն՝ պարթև Արշակունի ակունքով, որը, եթե Մասքթաց Արշակունի թագավորները համար իրոք ճշմարիտ է, ապա անհեթեթ է՝ ի սկզբանե հայկազուն Առանշահիկ տոհմի վերաբերությամբ:

Այստեղ էլ նա պատմական ճշմարտությունը դարձյալ զոհաբերել է տեղային հայրենասիրական իր տրամադրությամբ՝ որքան կարելի է հայտնի ու մեծ տոհմի հետ կապելու իր հայրենիքի վրա իշխող տոհմի ծագումնաբանությունը: Իսկ հայոց մեջ Արշակունի տոհմանունը դեռևս գտնվում էր հին փառքի լուսապսակի մեջ: Դժվար չէ նկատել, որ

64 Չր. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հատ. Գ, էջ 437:

սա միաժամանակ նեղ հայրենասեր պատմիչի խուլ մարտահրավերն էր իր ժամանակի քաղաքական ասպարեզում խրոխտորեն բարձրացող Բաղրատունիների տան համահայկական նկրտումներին:

Առանշահիկ թագավորական հարստությունից միայն երկուսին էր վիճակված լինելու մատենագիրների ուշադրության կենտրոնում, զարգարվելու հայրենասիրության ու սրբակրոն առաքինության լուսապսակով: Դրանք էին Վաչե թագավորը և Վաչագան Բարեպաշտը:

Վաչե՝ թագավոր Հայոց արևելից կողմանց.—Սա առաջին Առանշահիկն է, որին մատենագիրը թագավոր է կոչում: Վաչեի մասին, իրեն հատուկ ջերմությամբ ու համակրանքով, գրել է Եղիշեն: «Վարդանանց պատմության» մեջ այս հերոսն անուն չունի, միայն Աղվանից թագավոր է, որ, հավատարիմ հայոց սրբազան ուխտին, ապստամբում է Պարսից բռնապետության դեմ, ջարդում նրանց բանակները, վերստին դառնում իր նախնիների քրիստոնեական կրոնին: Ապա հրաժարվելով գահից՝ ավետարան է վերցնում, միայնակյացների հետ մի կողմ քաշվում, զբաղվում աստվածառաք աղոթքներով. «Եւ այնպէս հանապազորդեաց զինքն յաստուածային պաշտամանն, զի և չիշէր ամենևին, թէ և թագաւոր լեալ իցէ յառաջ»<sup>65</sup>:

Կաղանկատվացին Եղիշեի գրած այս պատմությունը հագեցրել է լրացուցիչ մանրամասներով և դարձրել իր գրքի գլուխներից մեկը<sup>66</sup>: Որո՞նք են այդ մանրամասները և որքանո՞վ են նրանք արժանահավատ: Նա Աղվանքի թագավորին անուն է տվել, որ է Վաչե, ապա այս գլխից առաջ և հետո հաղորդել է տեղեկություններ, որոնք միայն ինքը գիտե, իսկ թե որտեղից՝ այդ քիչ հետո կպարզվի:

Մենք Կաղանկատվացուց ենք իմանում, որ այս հերոսն Աղվանքի տեր Առանշահիկ հայկական տոհմի ներկայացուցիչն է, Պարտավ մայրաքաղաքի կառուցողը, հայոց կաթողիկոս Դյուտի գրած երկու նշանավոր թղթերի հասցեատեր «սուրբն Վաչէ»-ն:

Վաչեի մայրը պարսկուհի էր, մոգական կրոնի հետևորդ: Հազկերտի բռնությամբ՝ Վարդանանց հետ կեղծ ուրացության էր զնացել նաև Վաչեն: Նա արդեն մոգ էր, հավանաբար, իրականում: Դրությունը բարդացել էր նրանով, որ նա ամուսնացած էր Հազկերտի քրոջ աղջկա հետ, ապա Աղվանք էին լցվել կռապաշտների հորդաները, և փաստորեն սրանք էին տնօրինում երկրամասի հոգևորական գործերը:

Սակայն 457 թ. մեռնում է Հազկերտը: Պարսկաստանում խռովություն է բռնկում: Հանգամանքից օգտվելով՝ Վաչեն իրենից թոթափում է մոգությունը, դառնում իր նախնյաց քրիստոնեական-լուսավորչական կրոնին: Ապա պարսիկներին ջշում է իր երկրից, հարմար համարելով մեռնել պատերազմով, քան ուրացությունամբ ապրել որպես թագավոր:

Շուտով Պարսկաստանում կարգավորվեցին գործերը, և զահ բարձրացավ Հազկերտի որդի Պերոզը (458/9): Սա Վաչեին հպատակեցնելու համար մեծ զորք ուղարկեց Աղվանք: Վաչեն անցավ անդրկուրյան Աղվանք, դաշն կնքեց ալբանական ցեղերի հետ և նրանց ուժերով պարբերաբար հարձակվում էր պարսից զորականների վրա, այս ու այնտեղ կոտորում իր հայրենիքը խուժած բռնակալներին:

Պերոզն ստիպված էր նամակներով խաղաղություն առաջարկել Վաչեին: Խնդրեց դադարեցնել արյունահեղությունը: Սակայն ապստամբ թագավորն անզորվելի էր: Նա արքայից արքայի առաջարկներին պատասխանում էր հանդիմանությամբ՝ այն բոլոր շարագործությունների համար, որ պարսիկներն էին արել Հայոց դեմ: Նա «գրով և պատգամալանդիմանէր զնա վասն ի զուր աւերելոյն զաշխարհն Հայոց, յիշեցուցանէր և զմահ նախարարացն և զշարշարանս կապելոցն, որոց փոխանակ զկեանս տալոյ տիրոյն և վաստակոցն՝ զարեսն հատիք. լաւ լիցի ինձ շարշարանօք մեռանել, քան ուրացութեամբ կեալ»<sup>67</sup>:

Պերոզը հիմա էլ մեծ կաշառքով Աղվանքի վրա է ուղղում հյուսիսական խաչյան զորքերի և հոների խաժամուժը: Մի ամբողջ տարի տևում է օրհասական պատերազմը: Զարդվում են պարսից զորքերը: Սպառվում են Վաչեի ու նրա դաշնակիցների ուժերը: Սակայն Վաչեն ետ չի կանգնում պարսիկների դեմ մինչև կյանքի վերջ մարտնչելու վճռից:

Պերոզն արդեն անկարող էր զսպել նրան: Եվ հիմա էլ գրում է, թե՛ «աշխարհդ քեզ լինի, Պարսկաստան վերադարձու քրոջս և իմ քեռորդուն (քրոջս աղջկան), որոնք առաջ մոգ են եղել, և դու քրիստոնյա ես դարձրել»: Վաչեն կատարում է Պերոզի այս ցանկությունը, իսկ այնուհետև աշխարհիկ կյանքը լքելով՝ ավետարանն առնում, գնում է միայն բարոզելու: Եվ հետո իրեն այնպես էր պահում, ասես չէր էլ հիշում, թե երբևէ թագավոր է եղել:

Սարգիս Զալալյանցը հին մելիքանիստ Ավետարանոց ավանում լսել է մի ավանդություն, ըստ որի՝ Վաչե թագավորը ճգնել է հենց այստեղ. «ԶԱւետարանն Քրիստոսի ընկալեալ ի զիրկս իւր՝ եկն աստանօր առանձնացեալ ի խստակրօն վարս ճգնութեան. ուստի և անուն տեղոյս

<sup>65</sup> Եղիշէ, էջ 199:

<sup>66</sup> Կաղանկատուացի, հատ. Ա, գլ. Ժ:

<sup>67</sup> Կաղանկատուացի, էջ 23:

կոչեցաւ Աւետարանոց, գուցէ և աստ ընկալաւ բարեպաշտ արքայն զթուղթ օրհնութեան ի Գիւտ երանելի կաթողիկոսէ Հայոց...»<sup>68</sup>:

Խոսքը վերաբերում է հայոց Գյուտ կաթողիկոսի երկու հայտնի նամակներին՝ ուղղված Վաչե Բ-ին, որոնք պահպանվել են Կաղանկատովացու պատմության մեջ, սակայն, անկախ այդ պատմությունից, կան նաև հնագույն ձեռագրերում<sup>69</sup>:

Հավանաբար Կաղանկատովացին Եղիշեի տեղեկությունների փակ կետերը բաց է արել Գյուտ կաթողիկոսի հղած թղթերի մանրամասներով, որոնք հավաստի են թեկուզ այն պատճառով, որ ժամանակակցի գրածն են և սրա պաշտոնական վավերագրերի բուն էությունն են կազմում:

Գյուտ Ա. Արահեզացին հոգևոր առաջնորդի իր հարգալից խոսքն է հղում ժամանակի հերոսին ու հայրենասերին, ցույց տալով նրա սրբաբանի անզնահատելի նշանակությունը Արևելից աշխարհի ու նրա ժողովրդի համար: Ապա խորհուրդ է տալիս չընկճվել, չերկնչել, չհուսահատվել և միշտ զգոն լինել. «Հաստատուն կաց ի յոյսն, անհատ լեր ի սիրոյն և համբերող լեր ի հաւատս ճշմարտութեան, զի մի վիշապն մեռեալ զսուտն շարժեցէ ի վերայ կենացդ քոց»<sup>70</sup>:

Երկու նամակն էլ աչքի են ընկնում տրամաբանության ուժեղ լիցքով, կուռ լեզվով ու գեղարվեստական մի այնպիսի մակարդակով, որ կարող են պատիվ բերել ամեն մի անվանի մատենագրի: Ուզում ենք մի հատվածով ցույց տալ, թե գեղարվեստական ինչ որակ ունի Գյուտի խոսքը. «...զհամատարած ծովն շարժեցին և յուզեցին զբազմութիւն այլաց նորա: Սկսաւ մրմոռալ, երանել, տարածանել և ապականել զդաշտս և

68 Ա. Ջալալեանց, Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մասն Բ, էջ 248: Ուրիշ ոչ մի տեղեկություն չկա Վաչեի կյանքի վերջին շրջանի մասին: Այդ պատճառով էլ անհասկանալի է Ս. Տ. Երեմյանի այսպիսի հայտարարությունը. «Վաչե Բ-ն... թողի է Աղվանքի սահմանները և վերադարձել իր նախնիների հողը՝ Չող: Եղիշեն այս երկվույթի նշում է 462 թվականով» («Очерки истории СССР III—IX вв.», с. 313—314):

Նախ, Եղիշեն չի ասում, թե Վաչեն զահր թողեց 462 թ., այլ պատմում է Աղվանքի ու Պարսից աշխարհի ներսում տեղի ունեցած խռովությունները, ապա թե. «Եւ այս ամենայն յերկար խռովութիւնք, որ եղեն մինչև ի հինգերորդ ամս Պերոզի արքայից արքայի...»: Պերոզը զահակայել է 459—484 թթ.:

Ապա, Եղիշեն ո՛չ նախնիների հողի անուն է տալիս, ո՛չ էլ հատկապես Չողի: Եվ չէր էլ կարող տալ, որովհետև Վաչեի նախնիները Հայոց Աղվանքի տեղ Առանշահիկներն են եղել: Իսկ այդ Առանշահիկները, ինչպես արդեն տեսանք, Չողի հետ կապ չունենին:

69 Կաղանկատուացի, էջ 25—36: Մասնակի կրճատումներով՝ Մատենադարանի ձեռ. № 2966, 3062: Տե՛ս նաև՝ «Ցուցակ ձեռագրաց», Ա, էջ 912, 931:

70 Կաղանկատուացի, էջ 34:

զերինս: Եկն եհաս ի վերայ քո միանգամայն բազմութիւն ազգաց հեթանոսաց, ահաւոր գազանօք, խառնադրոշմն նշանօք, բազմաձայն փողովք, գալարափող կոչմամբ, անտառախիտ նիզակօք, ճառագայթաւոր սուսերօք, ոսկեկմբեայ վահանօք, թանձր և ստուար մկնդակօք. հողեղէնըն զհոգեղէնսդ երկեցուցանէին, ապականացուքն զանապականսդ կամէին կորուսանել, և անաստուածքն զաստուածային շառավիղդ կամէին յարմատոյ կտրել...»<sup>71</sup>:

Ի՛նչ արժեն հենց միայն այս մակդիրները՝ «անտառախիտ նիզակօք», «ճառագայթաւոր սուսերօք»: Կամ՝ «Հողեղէնքն զհոգեղէնսդ երկեցուցանէին»:

Գյուտ եպիսկոպոսի (հետազոտողների կողմից կաթողիկոս կոչված) թղթերը կողմնակի կերպով մեզ հնարավորություն են տալիս պարզելու Վաչեի՝ զահից հրաժարվելու և մի շարք ուրիշ տարեթվերը:

Մեր պատմագիտության մեջ տարբեր թվեր են ընդունվել որպես Վաչեի՝ զահից հրաժարվելու տարի: Մ. Բարխուտարյանցն այդպիսին համարում է 457 թվականը<sup>72</sup>, Ս. Տ. Երեմյանը, ինչպես վերը տեսանք, 462-ը:

Կաղանկատուացին Վաչե Բ-ին է համարում Պարտավի կառուցողը, երևի հիմնադիրը. «Ի հրամանէ Պերոզի, Պարսից արքայի՝ շինեցաւ ի Վաչէ՛ Պերոզապատ մեծ քաղաքն, որ այժմ կոչի Պարտաւ»<sup>73</sup>: Իսկ Պերոզը զահ է բարձրացել 459-ին: Եթե քաղաքի հիմնադրումը հենց այդ տարին սկսած լինի և այն էլ «ի Վաչէ՛» (որ նշանակում է՝ նա դեռ թաղավոր է եղել), պարզ է, որ մեջտեղից պիտի վերանա Բարխուտարյանցի հաշիվը:

Եղիշեն վկայում է, որ Վաչեի խռովությունները տևել են մինչև Պերոզի զահակալության 5-րդ տարին, այսինքն 464 թվականը: Պարզ է, որ Վաչեն թաղավոր էր առնվազը մինչև այս տարին, որովհետև նա զահը թողեց խռովությունը դադարեցնելուց հետո:

Գյուտ կաթողիկոսի թղթերով մի փոքր խառնվում է հաշիվը: Հայտնի է, որ Գյուտ Ա. Արահեզացին կաթողիկոս է դարձել 461-ին<sup>74</sup>: Իսկ

71 Անդ, էջ 28—29:

Աս. Մնացա՛նյանն այս նամակներից առանձին հատվածներ մեջ է բերել շափածո արտագրությամբ, և ընթերցողի վրա նրանք թողնում են իսկական բանաստեղծական խոսքի տպավորություն (տե՛ս նրա «Աղվանից աշխարհի գրակ. հարցերի շուրջը», էջ 116—117):

72 Մ. Բարխուտարեանց, Պատմութիւն Աղուանից, հատ. Ա, էջ 80:

73 Կաղանկատուացի, էջ 52:

74 Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 417:

երկու թղթերն ստորագրված են եպիսկոպոս Գյուտի կողմից: Կաղանկատվացին այսպես է հիշում նրա տիտղոսը. «Թուղթ Գիւտայ եպիսկոպոսի առ սուրբն Վաչե լի երկնաւոր շնորհօք»<sup>75</sup>:

Մ. Օրմանյանն ուզում է հավատալ, որ շնայած այդ պարագային, Գյուտն այս թղթերը գրած պետք է լինի կաթողիկոս եղած ժամանակ. «Վաչեի թե մակագիրին և թե գրության մեջ Գյուտ պարզապես իբր եպիսկոպոս հիշված է, սակայն կաթողիկոսության ատեն գրված լինելը ոճեն ալ կը հայտնվի»<sup>76</sup>:

Իսկպես Գյուտի թղթերի բովանդակությունը մեզ հուշում է, որ դրանք գրվել են Հայաստանի և նրան ենթակա Աղվանքի եկեղեցու վահագույն տիրոջ անունից, հոգևոր հայրապետի, հոր ու տիրակալի խորհրդատու տոնով. խնամակալի մեծահոգությամբ: Եվ եթե թյուրիմացություն կա առաջին թղթի վերնագրի մեջ («Թուղթ Գիւտայ եպիսկոպոսի...»), ապա սրա մեղքը պետք է փնտրել X դարի շարահարողի մեջ, որը նման աղավաղումներ շատ ունի:

Համենայն դեպս, եթե ընդունում ենք, որ Վաչեն է հիմնադրել Պարտավը և այն էլ Պերոզի հանձնարարությամբ, նշանակում է՝ պետք է ընդունենք նաև, որ դա կատարվել է 459-ից հետո: Եվ եթե ընդունում ենք, որ Գյուտն իր թղթերը գրել է, երբ արդեն կաթողիկոս էր նստած, ուրեմն՝ դա էլ կատարվել է 461-ից հետո:

Իսկ եթե նկատի առնենք նաև Եղիշեի վկայությունը Պերոզի գահակալության Ե տարվա մասին, ապա՝ 464-ին, և ո՛չ մի դեպքում սրանից առաջ:

\* \* \*

Վարդանանց ապստամբությունն ու Ավարայրի ճակատամարտը, ապա Վաչեի խիզախ ընդվզումը պարսիկների դեմ, սրանից հետո էլ նոր խռովություններն անդրկովկասյան հպատակ մարզերում և, վերջապես, դրանցից ամենամեծ պոռթկումը, որ սկսվեց 481 թ. սպարապետ Վահան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ՝ Պարսից արքունիքին ստիպեցին փոխել իր քաղաքականությունը հպատակեցված երկրների նկատմամբ: Պարսիկներն ուրիշ կերպ էլ չէին կարող, քանի որ այդ ընդվզումներին գումարվել էին իրենց երկրի ներսում բորբոքված խռովությունները: Ինչպես Փարպեցին է վկայում, 484 թ. գահ բարձրացած Վաղարշ ար-

քայից արքան հայ նախարարների պատգամավորության պահանջները բավարարում է, ասելով. «...ամենայն զոր ինչ խորհեալ է ձեր և իմացեալ, և խոսեցաւ առաջի մեր ձեր Վահանն՝ տուեալ եղիցի ձեզ մեր գրով և կնքով զամենայն խնդիրդ ձեր այսօր մինչև ցյալիտեան»<sup>77</sup>:

Վաղարշի գահակալության առաջին տարիներից էլ պարսկահայատակ Հայաստանում և Անդրկովկասյան մյուս երկրներում աշխուժանում են ներքին ուժերը: Հավաստի տեղեկություններ չկան այն մասին, թե ինչ էր կատարվում Աղվանք մարզի անդրկուրյան մասում: Իսկ հարավում հայ Առանշահիկները վերստին բարձրանում են, փորձելով վերականգնել նախնիների ավանդական իրավունքները:

Վաչագան Բարեպաշտի թագավորությունը.— Շուրջ երեսուն տարվա անիշխանությունից հետո Հայոց արեւելից աշխարհում թագավոր է դառնում Վաչեի Հազկերտ եղբոր որդի Վաչագանը:

Մտենաագիրը սրան հենց այն գլխից ներկայացնում է ամենավսեմ բարեմասնություններով. «քաջարութեամբ իմաստուն և վարժ խոհակալութեամբ, բարձր և վաչելուչ հասակաւ»<sup>78</sup>:

Սա էլ այն մեծատուններից էր, որոնք բունկալների կողմից մոգության էին դարձվել, սակայն գաղտնի պահում էին իրենց հարազատ հավատը. «Ընդ նոսին և Վաչական առ բոռն սաստիկ շարութեան թագաւորին ախամայ հաւանէր մոգութեանն, այլ գաղտ յաղօթս և ի պահս և ի Քրիստոսի խոստովանութիւնն կանխէր հանապաղ»<sup>79</sup>:

Գահ բարձրանալով՝ Վաչագանը հրաժարվում է պարսից հավատից, վերստին ընդունում իր պապերի լուսավորչական կրոնը և դառնում նրա պաշտպանն ու եռանդուն տարածողը, իր երկրի աննախագեպ լուսավորիչն ու շինարարը: Եվ այս մեծ ծառայությունների ու բարձր արժանիքների համար էլ ժողովուրդը նրան կոչում է Բարեպաշտ, Վաչագան Բարեպաշտ:

Ճիշտ են ասել, թե ժամանակը ծնում է իր հերոսին:

Վաչագանը գահ բարձրացավ իր երկրի բազմամյա անիշխանությունից ու ավեր-ավարից հետո: Արեւելից կողմանց հայությունն ավելի քան դար ու կես առաջ քրիստոնեություն էր ընդունել մայր Հայրենիքի հետ, իր լեռներն ու խորածորերը, դաշտերն ու անտառները կնքել հայաշունչ եկեղեցիներով ու վանքերով: Սակայն պարսից տիրապետության

77 Փարպեցի, էջ 174:

78 Կաղանկատուացի, էջ 57:

79 Անդ, էջ 53:

75 Կաղանկատուացի, էջ 25:

76 Մ. Օրմանյան, Աղագատում, էջ 420:

մեկ դարու մղձավանջը երկիրը լցրել էր կռապաշտոնների սանձարձակ ասի-  
միլյատորներով: Գլուխ էին բարձրացրել նաև հին հեթանոսական դա-  
վանությունների տարատեսակները: Երկիրը գտնվում էր ճակատագրական  
ճամփաբաժանի առաջ և կարիք ուներ հզոր մի առաջնորդի, որը պիտի  
կարողանար ընտրել ճիշտ ճանապարհը, աննահանջ քայլել առջևում ու իր  
ետևից տանել ժողովրդի զանգվածները:

Շուրջ մեկ դար առաջ Հայոց արևելից կողմանց հայության  
ձեռքն էր տրվել նրա ազգային ինքնապաշտպանության հզորագույն  
զենքը՝ մեսրոպատառ գիրը: Բացվել էին առաջին դպրոցները, սկիզբ էր  
դրվել լուսավորական-կրթական մի հզոր գործի: Սակայն ապստամբու-  
թյուններն ու օտարների ասպատակությունները, դարձյալ պարսից ասի-  
միլյատորական խորշակները կանգնեցրել էին նրա առաջընթացը և կա-  
րող էին ետ տալ ու տանել ուրիշ ուղղությամբ...

Իշխանների ու գավառապետների, ազատների ու հողատերերի  
տեղայնական նեղ ու մանր շահերն էլ մի երրորդ կողմից էին հյուժել  
երկիրը: Անհրաժեշտ էր հզոր մի ձեռք, որ կարողանար նրանց միավորել,  
գնել պետական կարգ ու կանոնի տակ, ստեղծել կայուն օրենքներով  
գործող իշխանություն, որպեսզի ամեն մի գյուղապետ կամ տերտեր,  
գլուխ բարձրացնող ամեն մի պատահական ուժ այլևս չկարողանար շա-  
րիք դառնալ երկրի ու ժողովրդի գլխին:

Մի խոսքով՝ ժամանակը հրամայական պահանջ էր դնում, և պետք  
է ծնվեր այդ պահանջների կատարողը: Վաչագան թագավորը դարձավ  
ժամանակի պահանջով ասպարեզ եկած այս խոշոր գործիչը:

Անկախ պետականության ժամանակներում թագավորը (Արշակունի  
Պապը) իր ձեռքն է հավաքում երկրի ուժն ու իրավունքները, եկեղեցուն  
տալով գործունեության և իրավունքի սահմանափակ ոլորտ:

Վաչագանը համոզվել էր, որ օտարի տիրապետության տակ փտնվող  
երկրում անհրաժեշտ է ստեղծել ուրիշ ուժեր, հզորացնել դիմադրության  
ու ազգային ինքնապաշտպանության ուրիշ կովաններ: Նա տեսել էր, թե  
պարսկացիների դեմ ի՞նչ անհաղթահարելի ուժ է կրոնը, որն իր հոգում  
ունեցող շարքային նիզակակիր ռազմիկը գնում է զրահապատ փղերի  
դեմ: Նա զգում էր, որ վտանգի տակ է իր պապերի լեզուն, և այն արմա-  
ծավորելու, զրահապատելու ամենալավ միջոցը մայրենի դպրության  
տարածումն է: Եվ իր հայրենասիրական գործունեությունն սկսեց եկե-  
ղեցու շենացումից ու դպրության խանդավառ տարածումից:

Նախ և առաջ նա վերացրեց երկրի անմատչելի վայրերում և հատ-  
կապես Կուրի ափերին բուն զրած մուլի աղանդները՝ «մատնահատնե-

րին», «խեղդողներին» ու «կուրացնողներին»: Հրաման տվեց վերացնել  
Արցախամուր աշխարհի խորքերում դեռևս պահպանվող հեթանոսական  
տարատեսակ հավատալիքները՝ «ղղիւսապաշտութեան կարգս-կարգս զաղ-  
տեղի գիցն զոհամատոյց պաշտամունս»<sup>80</sup>: Անհաշտ պայքար սկսեց  
կռապաշտության դեմ՝ քարոզներով, հաճախ էլ բռնություններով:  
Նախկին հավատին վերադարձնելով բոլոր նրանց, ովքեր անիշխանու-  
թյան տարիներին ենթարկվել էին մոգացման: Այդպես էր վարվում հատ-  
կապես իր տերության մեծավորների նկատմամբ. «Քանզի զիւրոյ աշ-  
խարհին նախարարս, որք միանգամ մոգութեամբն աղտեղացուցեալ էին  
զհոգույն խոհականութիւն զիցն զարշելի պաշտամամբ և զմարմինս  
պղծալից պոռնկութեամբ խենեշացեալ, յորդորական խրատու ածէր ի  
խոստովանութիւն Քրիստոսի ճշմարտութեանն...»<sup>81</sup>:

Այսքանից հետո նա ցնծում էր ոչ այնքան իր թագավորական փառ-  
քի ու պատվի համար, որքան սկսած գործի հաջող ընթացքի և հատկա-  
պես նրա համար, որ նախարարները համակամ վերադառնում էին  
նախնայաց հավատին, միաբանվում իրար հետ, եկեղեցու և թագավորի  
շուրջը. «Եւ ինքն յոյժ ցնծացեալ ուրախանայր ոչ այնչափ ընդ թագաւո-  
րութիւնն, որչափ ընդ բոլոր նախարարաց աշխարհին միաբանութեամբ  
հաւասարել ուխտի եկեղեցույ...»<sup>82</sup>:

Ապա կառուցում է բաղնաթիվ եկեղեցիներ, ըստ ժամանակագրի  
վկայության՝ տարվա օրերի թվով, այսինքն՝ 365 կամ 366 («ըստ թոռոց  
աւուրց տարույն եկեղեցիս միայն Բարեպաշտն վաչական շինեաց յԱրե-  
վելս»)՝<sup>83</sup>: Առաքինի ու բարեշնորհ մարդիկ են նշանակվում հոգևոր  
օջախներում. «Եւ կարգեալ տեղեաց տեղեաց եպիսկոպոսս և երիցունս և  
հայեցողս ի Կամբէճս, ի յԱղուանս... բոլոր իսկ ուխտ եկեղեցույ մեծարեալ  
էին յամս թագաւորութեան բարեպաշտ արքային վաչականայ»<sup>84</sup>:

Քրիստոնեական հավատի մի բուն վերելք է ստեղծվում այդ եկե-  
ղեցիներում ու վանքերում: Սուրբ մասունքների գյուտերով ու փառա-  
բանություններով ծայր է առնում համաժողովրդական մի խանդավա-  
ռություն, որով բռնկվում է ամբողջ երկիրը: Սրբացման ու փառաբանու-  
թյունների կենտրոն են դառնում ազգային եկեղեցու այնպիսի գործիչ-  
ներ, ինչպես Գրիգոր Լուսավորիչն ու նրա թոռ Գրիգորիսը, Պանդալեոն

80 Անդ, էջ 57:

81 Անդ, էջ 56:

82 Անդ, էջ 56—57:

83 Անդ, էջ 387:

84 Անդ, էջ 60:

բժիշկն ու Գիզափայտի նահատակները, հայոց գրի մեծ արարիչ Մեսրոպ Մաշտոցն ու նրա աշակերտները: Ուշագրավ է, որ Մաշտոցն այստեղ սրբացվում է, գրերի հիմնադիր լինելուց բացի, նաև որպես հայ քրիստոնեական կրոնի մեծ ուսուցիչ:

Թագավորը ոչ մի առիթ բաց չի թողնում ժողովրդի կրոնական ջերմեռանդությունը բորբոքելու համար: Այդ նա էր, որ իր ներկայությունամբ ու անմիջական մասնակցությունամբ բարձրացնում էր եկեղեցական ծեսերի հարգը: Տեղական սրբություններին գումարվում էին նաև բերովիները: Հավանաբար ո՛չ առանց թագավորի հանձնարարության՝ Հայաստանի կենտրոնից Արցախի Դարահոջ գյուղն են բերվում սուրբ Գրիգորի և Հռիփսիմե ու Գայանե կույսերի նշխարները: Եվ իր Գյուտական<sup>85</sup> արքունի գյուղից այստեղ է շտապում թագավորը՝ թագուհու հետ, երկրի բոլոր նախարարներով ու մեծամեծներով, հոգևոր պետերով ու ծառայողներով:

Թագավորի ու երկրի մնացած մեծամեծների մասնակցությամբ այսպիսի ցնծալից արարողություններ են լինում նաև Արցախի ուրիշ վայրերում, հատկապես նշանավոր Ամարասում, ուր թաղված էր երկրամասի առաջին եպիսկոպոս Գրիգորիսը: Թագավորը հրովարտակներով իր տերությունն ամեն մի բնակչի պարտականությունն է դարձնում պաշտել այս սրբերի մասունքներն ու հիշատակները, լինել քրիստոնեական կրոնի ջերմեռանդ պաշտպանը:

Ժամանակագիրն առանձնահատուկ ջերմությամբ է նկարագրում Գրիգոր Լուսավորչի թոռ Գրիգորիսի նշխարների գյուտն ու նրանց շուրջը տեղի ունեցած ցնծալից արարողությունները:

Թագավորը հին պատմագիրներից տեղեկացել էր Աղվանից աշխարհի առաջին լուսավորիչ Գրիգորիսի նահատակության մասին և գիտեր, որ նա թաղված է Ամարասում<sup>86</sup>: Բայց որովհետև Ամարասի եկեղեցու շուրջ շատ կային գերեզմաններ, ու անհնար էր նրանցից ջոկել սուրբ նահատակին, Վաչագանը հրովարտակ է հղում «ընդ աշխարհս տերութեան իւրոյ առ եպիսկոպոսս, երիցունս, անապատականս, և առ ամենայն ուխտաւորս եկեղեցւոյ»՝ խոնարհաբար աղաչել աստծուն, որ նա իրենց պարզեի նահատակի նշխարները: Եվ ապա եկեղեցական բոլոր մեծավորները հավաքվում են «ի սեպհական գյուղն արքունի՝ յանուանե-

<sup>85</sup> Պետք է ենթադրել, որ սա հենց «գլուտ» բառից է, որովհետև գյուղը կառուցվել է գտնված մասունքների տեղում կամ նրանց վրա:

<sup>86</sup> Փ. Բուզանզն ու Մ. Խորենացին են պատմում այս պատմության մանրամասները:

այն Գյուտական»<sup>87</sup>: Ապա Արցախի Դարահոջ գյուղից այստեղ են տեղափոխում Գրիգոր Լուսավորչի և Հռիփսիմե ու Գայանե կույսերի մասունքները՝ բերված Հայոց մայրաքաղաքից, կնքված ամենայն հայոց կաթողիկոս Հովհաննի մատանիով: Վաչագան թագավորը և թագուհին, հոգևորականներն ու աշխարհականներն ընդառաջ են ելնում, աղոթքներով ու քարոզներով դիմավորում սուրբ նշխարները, տանում Գյուտականում գտնվող Պանդալեոն ու Զաքարիա երանելիների մասունքների մոտ:

Գարնանային անձրևոտ օր էր («ժամանակն գարնանային էր և յուրվութիւն անձրևացն բերման սաստկանայր երկիր»): Սակայն թագուհին մնում է մինչև վերջ և ինքն էլ աղոթում է «մեծաւ փափագանօք»:

Հինգ սրբերի մասունքներն էլ թագավորական հանդերձներով պատած, «հնկօք և անուշահոտ ծաղկօք հանդերձ զնէր ի դեսպակի, զոր շիկակարմիր մորթով կաղմեալ և սպիտակ կտաւով ի վերա յարմարեալ, և ոսկի խաչ ի պատուականազոյն ականց քանդակեալ ի վերայ դեսպակին հարեալ...»: Այս բոլորը տանում էին արքայական ճեղմակաթույր նծույգները՝ կարմիր ներկված պղնձերով և պսակավոր բաշերով: Ինքը՝ թագավորը գնում էր այս սուրբ երթի հետ և «երգակից էր սաղմոսաց օրհնութեան»:

Ապա թագավորը հրաման է տալիս ամբողջ օրը ոչինչ չճաշակել, «իսկ յերեկոյին լոկ հացիւ զօրանալ»:

Երեք օր շարունակ այսպես աղոթելուց ու պաղատելուց հետո նրանք արժանանում են աստծու ողորմածությանը. մի սուրբ ձայն Դարահոջի Մատթե երեցին հայտնում է մասունքների տեղը: Թագավորը, հավաքված բազմության հետ միասին, Գյուտականից շարժվում է դեպի Ամարաս: Հասնում է Արաժանս գյուղը<sup>88</sup>: Եվ այնտեղ արքունի դռան սարկավազ Հովելը պատմում է իր տեսիլքը Գրիգորիսի նշխարների մասին: Ապա արքայական թափորը հասնում է Ամարասի մոտ գտնվող Քարուեճ

<sup>87</sup> Մ. Զալալյանցն այս թագավորանիստ գյուղի մասին գրել է. «Հեոի ի Կաղանկաղայ երեք մղոնաւ դեպ յարեմոտոս հարաւոյ լեզր թարթառ գետոյ շրջապատն թաւախոփ անտառ և մացառապատ, ի վերն ունի զփոքր բլուր, յորոյ վերայ է եկեղեցին, զոր կառուց արքայն Աղուանից Վաչական և ամփոփեաց ի նմա զոսկերս սրբոյն Գրիգորիսի...» («Ճանապարհորդութիւն, մասն Բ, էջ 348»): Կաղանկատույթը եղել է նւտիքի եզրին: Եթե Գյուտականը նրանից երեք մղոն դեպի արեմոտք էր, ապա այն ապահովապես Արցախում էր գտնվում: Մ. Բարխուտարյանցն այն տեղադրում է այժմյան Թախը և Մատաղիս գյուղերի արանքում (տե՛ս «Արցախ», էջ 230):

<sup>88</sup> Մ. Զալալյանցի համոզմամբ՝ այժմյան Աշան գյուղն է (տե՛ս նրա՝ «Ճանապարհորդութիւն», մասն Բ, էջ 339—340):

փոքրիկ գյուղը<sup>89</sup>: Այստեղ են կատարում առավոտյան աղոթքը (ցայգապաշտոն): Իսկ երբ թափորը ելնում է Քարուեճից, Ամարաս գյուղաքաղաքի կանայք գալիս են ընդառաջ: «Յորդոթիւն անձրեաց անդադար հոսմամբք իշանէր երկիր», իսկ բազմությունը գնալով շատանում էր, և բաց տարածության վրա փռվում է սաղմոսանվագ երգը «յորդագոյն քաղցր ձայնի»:

Ամարասի կողքով հոսում էր փոքրիկ մի գետ, որի վրայով կամուրջ էին գցել «յարբունի պողոտային»: «Եւ արքայն առ յոյժ սիրոյն, զոր առ սուրբսն ունէր՝ ոչ հաւանէր զղեսպակ սրբոյն յայլս թողուլ. այլ ինքն թագաւորական զգեստիւքն հանդերձ ագելուն անցանէր ընդ գետն»:

Յվ ահա ժողովրդյան այսպիսի հանդիսավորութեամբ նրանք հասնում են Ամարաս ու գտնում են նշխարները: Թագավորի կարգադրութեամբ յուրաքանչյուր եպիսկոպոսի մասունք է տրվում նշխարներից՝ «թագավորական կնքովն կնքեալ»: Նշխարների մեծ մասը հենց Ամարասում էլ թողնվում է: «Եւ արքան ի վերայ գերեզմանին հրամայէր հիմն արկանիլ մատուան և փութապէս աւարտել և անուանել մատուան սրբոյն Գրիգորիսի»<sup>90</sup>:

Ապա հավատացյալների թափորը բռնում է վերադարձի ճամփան: Գոհ ու երջանիկ են բոլորը, և բոլորից շատ՝ Բարեպաշտ արքան: Ժողովուրդն ու թագավորը դանդաղաբայլ գնում են, «նման խաղաղացեալ ծովու»: «Եւ ի քաղցրաձայն հնչմանց և ի ճառագայթարձակ նշողից փողփողելոց օդն զուարճացեալ և հրեշտակք իսկ երգակիցք, թուէր թէ երկիրս երկինք վերերևէր»<sup>91</sup>: Քարուեճի մոտ սրտատուչ երկրպագութեամբ բաժանվում են բազմականներն ու թագավորը: Վաչագանն ու Շուկհաղիշո եպիսկոպոսը շարունակում են իրենց ճամփան, և ուր որ գյուղ պատահեր, թագավորն իջնում էր ձիուց ու հեղաբայլ աղոթք էր անում սրբերի համար՝ «իբրև գկիրթ՝ յոյժ հմուտ կարգի» մի հավատացյալ:

Այսպես նրանք հասնում են թագավորանիստ ավանը՝ Գյուտական, և վաչագան Բարեպաշտ արքան շարունակում է աշխարհաշեն իր գործը: Վաչագան Բարեպաշտի հոգածության կենտրոնն էր դարձել դպրոցը:

Պատմիչն ասում է՝ նա առաջին հերթին դպրոցներ էր բացում այն երեսխաների համար, որոնց ծնողները նախկինում աղանդավորներ են եղել: «Հրամայէր ժողովել զմանկունս կախարդաց և զիւթաց և քրմաց, և մատնահատաց և զեղատուաց. հրամայէր ի դպրոցս ունել և ուսուցանել զաստուածեղէն ուսումն, և տեղեկացուցանել վարուց քրիստոնէութեանս առ և հաստատել»<sup>92</sup>:

Թագավորն այնպես իր սրտին մոտ էր պահում դպրոցն ու երեսխաների դաստիարակութունը, որ երբ որևէ գյուղ էր գնում (նույնիսկ սրբերի հիշատակը հարգելու համար), անպայման մտնում էր դպրոցատունը, իր շուրջն էր հավաքում մանկանց, առաջարկում բարձրաձայն կարգալուծ նրանց առաջադիմութեամբ ուբախանում էր ավելի, քան եթե մեծագույն հարստութուն գտներ:

Մատենագիրը խանդավառութեամբ է նկարագրում Վաչագան թագավորի լուսավորական ջերմեռանդ գործունեությունը, նրա հայրական հոգածությունը դպրոցական մանկանց նկատմամբ: Այդ նկարագրությունից մեր առջև հառնում է Բարեպաշտ թագավորը՝ նվիրված իր երկրի հասունացող սերնդի կրթության ու դաստիարակության մեծ գործին: Ահա նա դպրոց է գալիս, իր շուրջն է հավաքում երեսխաներին և մեկի ձեռքը գիրք տալով, մյուսին՝ պնակիտ<sup>93</sup>, առաջարկում է միասին, միաբան ու բարձրաձայն կարգալուծ երեսխաներն իրենց անարատ շուրթերով հեղում են ոսկեղենիկ հայերենը, և նրանց ինքնավստահ ու մեծաձայն ընթերցանությունն արձագանք է տալիս Արցախամուր աշխարհի բոլոր անկյուններում, հնավանդ լեռնաստանը լցնելով արդեն գրի ու դպրության փոխված մայրենի խոսքի հզոր ելևէջներով:

Կարևոր է, որ Վաչագան Բարեպաշտի լուսավորական-կրթական գործը դատարկ տեղում չէր ծավալվում: Նրանից առաջ ևս Ուտիք ու Արցախ աշխարհներն ընդգրկված էին դարակազմիկ այն հոգևոր վերափոխությունների ոլորտներում, որոնց հեղինակներն էին հայոց առաջին կաթողիկոս Գրիգոր Լուսավորիչն ու նրա թոռ Գրիգորիսը, Մեսրոպ Մաշտոցն ու նրա աշակերտները...

Մեսրոպ Մաշտոցը, Արևելից կողմանք գալով, դպրոցներ էր հիմնել ու անխոնջ պայքարել հեթանոսության վերջին մնացուկների և օտար հավատալիքների դեմ: «Աղվանից աշխարհի պատմութեան» հաղորդած

<sup>89</sup> Երևի այս անունն է սրահպանվել այժմյան Քարահունջ փոքրիկ գյուղի անվան մեջ (Լեոնային Ղարաբաղի Մարտունու շրջանում):

<sup>90</sup> Այս մատուան իր նախաստեղծ վիճակում այժմ էլ կանգուն է և գտնվում է Ամարասի նորաշեն տաճարի բեմի տակ: Մատուոի ճարտարապետական նկարագրությունը տես Մ. Մ. Հասարյան, Ամարասի ճարտարապետական համալիրը («Լրաբեր հաս. գիտությունների», 1975, № 5, էջ 35—52):

<sup>91</sup> Կաղանկատուացի, էջ 91:

<sup>92</sup> Անդ, էջ 60:

<sup>93</sup> Հր. Աճառյանը «պնակիտ» (նաև «պնակ») բացատրում է «գիր գրելու կամ նկարելու տախտակ», «ալբտրեն սովորելու տախտակ» (տես նրա՝ «Հայերեն արձատական բառարան», հատ. Ե, Երևան, 1931, էջ 1091):

տեղեկությունների համաձայն՝ Մաշտոցի և նրա աշակերտների գործունեությունը հիմնականում ծավալվել է Արցախի Մեծառանք, Մեծիվենք, Հարանդ գավառներում և Ուտիքի Գարդմանում<sup>94</sup>։

Վաչագանը չէր կարող մոռանալ այս բոլորը։ Նրա համար սրբազան խորհրդատուներ էին նախնայաց հիշատակներն ու ավանդները։

Վաչագանի ժամանակագիրը պատմում է, որ Ամարասի մոտակա գյուղերից մեկում հայտնվում է մի այբեղա, մտնում է դպրոց և սկսում ոտճիկով դաս տալ («...ի դպրոց մտանէր և ուսանէր թոշական»)։ Այս շափաղանց համառոտ վկայությունից չի կարելի չեղրակացնել, որ, նախ, այբեղայի գալուց առաջ էլ գյուղում դպրոց է եղել։ Եվ, ապա, Վաչագան թագավորի երկրում, եկեղեցի-դպրատներից բացի, գոյություն ունեին գյուղական դպրոցներ, որոնց ուսուցիչները վարձատրվում էին։ Ո՞վ էր վճարում վարձը՝ արքունի գանձարանը, թե՞ ժողովուրդը, տեղեկություն չունենք։ Միայն այնքանն է հաստատ, որ եկեղեցիներից բացի, կրթության գործն էին տնօրինում նաև գյուղական դպրոցները։

Աղվենի կանոնները, որոնց մասին մենք հանգամանորեն կխոսենք քիչ հետո, ժամանակի հասարակական-քաղաքական կյանքի հետաքրքրական վավերագրությունը լինելու հետ միասին, արժեքավոր են նաև նրանով, որ արտացոլում են Վաչագան թագավորի ծավալած կրթական կյանքի մի շարք բնորոշ կողմերը։ Օրինակ, ժՁ կանոնից իմանում ենք, որ եկեղեցիները հանդիսացել են նաև դպրատներ, և երեցներն ունեցել են աշակերտներ։ Իսկ եթե նկատի ունենանք մատենագրի այն տեղեկությունը, ըստ որի՝ Վաչագան թագավորը Հայոց արևելից կողմանց գավառներում կառուցել էր տարվա օրերի թվով եկեղեցիներ ու վանքեր, ապա վերջիններս դպրատներ կամ կրթական օջախներ դարձնելով՝ կարելի է պատկերացնել, թե երկրում լուսավորական ինչպիսի՞ կյանք էր եռում։

Աղվենի կանոնների հիշյալ կետը (ԺՁ) սահմանում է երեցի ու նրա աշակերտների փոխհարաբերությունները, նրանցից որևէ կողմի թույլ տված օրինագանցություն ղեկավարում՝ պատժի չափերն ու ձևերը։

\* \* \*

Այս բոլորի հետ միասին Վաչագան թագավորը չէր մոռանում երկրի ղեկավարությունը։ Նա տեք էր կանգնել համարյա խարխված մի երկրի ու պետականության։ Նրա շուրջն ամենուր անկարգություն էր, և օտար

<sup>94</sup> Կաղանկատուացի, գիրք առաջին, գլ. ԻԷ, ԻԸ, ԻԹ, գիրք երկրորդ, գլ. Գ։

կեղերիչների ու տեղական իշխողների կամայականությունն էր տիրական։ Նրա եռանդուն գործունեությունը, հասկանալի է, բոլորի սրտով չէր։ Մանավանդ նրանց, որ անիշխանության տարիներին անսասնաձ ու անօրեն վարրով էին ապրել, իսկ հիմա պարտավոր էին ենթարկվել թագավորի ստեղծած կարգ ու կանոնին։ Մատենագիրը պատմում է, որ «Յամս Վաչականայ... բազում հակառակութիւն լինէր ի մեջ աշխարհականաց և եպիսկոպոսաց, քորեպիսկոպոսաց և քահանայից, ազատաց և ոսմկաց»<sup>95</sup>։

Պարզ է, որ նրանցից շատերի շահերն էլ էին նեղվել թագավորի նորամուծություններից։ Բողոքում էին, գանգատվում։ Եվ թագավորն ստեղծված դրությունից ելնելու ճանապարհը տեսնում էր բոլորի համար անսասան օրենքներ ստեղծելու մեջ։

Սակայն, ըստ երևույթին, դրա համար մեծ նախապատրաստություն էր պետք։ Նախ ինքը՝ թագավորը, կարիք ուներ իր համար շատ հարցեր պարզելու։ Ապա, հրապարակելիք օրենքների համար նրան պետք էին հեղինակավոր անուններ, որոնց ուղեկցությամբ այդ օրենքները կյանք պիտի մտնեին և դառնային առավել ազդեցիկ ու անառարկելի։

Իրա համար էլ նա մեկը մյուսի ետևից հարցումներով լի թղթեր է հղում իր ժամանակի հեղինակավոր մարդկանց.

ա) Գրիտնական երեց Մատթեին, այն ականավոր եկեղեցականին, որը Գրիգոր Լուսավորչի և սուրբ կույսերի մասունքներն Արցախ էր տեղափոխել Հայոց մայրաքաղաքից և բախտ էր ունեցել զրուցելու Հովհանն կաթողիկոսի հետ։

բ) Աբրահամ Մամիկոնեցի եպիսկոպոսին, որի գրած պատասխանը պահպանվել է ոչ միայն Կաղանկատուացու գրքում, այլև միջնադարյան ուրիշ ձեռագրերում<sup>96</sup>։

գ) Պետրոս Սյունեցի եպիսկոպոսին։

Պետրոս Սյունեցու և Վաչագանի թղթակցության առթիվ վկայություն է պահպանվել Ստ. Օրբելյանի պատմության մեջ («բազմաերջանիկն և անհամեմատ ի մարդկանէ Պետրոս... Սա հարցեալ ի Վաչականայ՝ Աղվանից թագաւորէ, բանս բազումս, ուժեղս և զորաւորս, և ընկալեալ

<sup>95</sup> Անդ, էջ 97։

<sup>96</sup> Այս մասին տե՛ս Աս. Մնացականյանի «Աղվանից աշխարհի...», էջ 119—123։ Նաև՝ «Կանոնագիրք հայոց», աշխատասիրությունը Վ. Հակոբյանի, Ա, Երևան, 1964, էջ 501—505։ Նաև՝ Բ. Սարգիսեան, Աբրահամ Մամիկոնեցի եպիսկոպոսն և իր առ Վաչական գրած թուղթն, Վենետիկ, 1829։

զպատասխանին յոյժ ի ճահ և ուղիղ լուծմամբ»<sup>97</sup>, ինչպես նաև ձեռագիր հնագույն մատյաններում<sup>98</sup>, որոնցից է նաև պահպանված թղթյա ամենահին ձեռագիրը 981 թվականից<sup>99</sup>:

Հավանաբար, նաև ուրիշ ակնաժողով մարդկանց էր դիմել Վաչագան թագավորը: Նրա թղթերը հարցումներ էին եկեղեցական ու աշխարհիկ բովանդակությամբ: Բարեպաշտ թագավորին մտահոգում էին տասնյակ ու տասնյակ հարցեր, որոնց պատասխանները նա ուզում էր իմանալ ոչ թե մեկ, այլ մի քանի մարդուց, որպեսզի սրանք իրար կողքի դնի, համեմատի ու գտնի ամենաճշտն ու ամենաօգտակարը: Նա ցանկանում էր իր երկրի համար օրենքներ հրապարակել և ուզում էր, որ այդ օրենքներն անթերի լինեն:

Եվ ահա գարնանային մի օր («յամսեանն Մարերի՛ որ օր երեքտասան էր ամսոյն»)՝<sup>100</sup> Վաչագան թագավորի կամքով Աղվեն ամարանոցում գումարվում է «բազմամբոխ ատեան», որը պետք է քններ և ընդուներ «սահմանադրութիւն կանոնական ի Վաչականայ Աղուանից արքայէ եղեալ»:

Ժողովին ներկա էին.

«...Վաչական Աղուանից արքա,

Եւ Շուհիհաղիշայ արքեպիսկոպոս (կարգալ՝ եպիսկոպոս — Բ. Ու.) Պարտաւայ,

Մանասէ Կապաղա(կա)յ եպիսկոպոս,

Անանիա և Սահակ և Ուտոյ քորեպիսկոպոսք,

Յովսէփ Կաղանկատուց երէց,

Մատթէ Պարտաւայ երէց,

Թոմայ թագաւորի դրան երէց,

Պօղոս Գեգաճայ երէց,

Շմաւոն Յուոյ քորեպիսկոպոս,

Մատթէ Դարահոճոյ երէց,

Աբիկազ Բեթայ երէց,

97 Ստ. Օրբէլեան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, էջ 89—90:

98 Մատենադարան, ձեռ. № 3074, էջ 110բ, № 4381, էջ 17ա, № 6228, էջ 141ա: Տե՛ս նաև՝ Բ. Սարգիսյան, Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարյանց ի վենետիկ. Բ. վենետիկ, 1924, էջ 284—285:

99 Մատենադարան, ձեռ. № 2679, էջ 195 ա: Հարց ու պատասխանները վերնագրված է. «Հարցմունք յազգս մարմնաւորութեանն տեան զանազանք՝ Վաչագանի Աղուանից իշխանի ընդ Պետրոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի և իմաստասիրին»:

100 Կաղանկատուացի, էջ 98:

Ուրբաթ Այրմանուշաց երէց,

Յովել և Պարսկ և Միքէ և Յակոբ երիցունք,

և ազատ մարդիկ և նահապետք Արցախայ,

և Բակուր Կաղանկատուց նահապետ,

և այլք բազումք...»<sup>101</sup>:

Ինչպես պարզ երևում է այս ցուցակից և հարակից նյութերից<sup>102</sup>, ժողովին մասնակցում էին հիմնականում Ուտիքի և հատկապես Արցախի աշխարհիկ տերերը՝ ազատ մարդիկ (ազնվականներ) և նահապետները: Հոգևորականներն էլ մեծ մասամբ այսրկուրյան Աղվանքից էին: Անդրկուրյան Աղվանքի հայտնի բնակավայրերից ներկայացուցիչներ ունեին միայն Կապաղակը՝ Ալբանիայի առաջին մայրաքաղաքը, և Յոի քաղաքն իր քորեպիսկոպոս Շմավոնով:

Աղվենի ժողովի գումարման տարեթվի հարցը.— Պատմութիւնը չի նշում Աղվենի ժողովի գումարման տարեթիվը: Այն պետք է ենթադրել Վաչագանի գործունեությանը վերաբերող ժամանակագրական մյուս տվյալներից: Վաչագանը թագավոր է դարձել Վաչե Բ-ի՝ գահից հրաժարվելուց (464) երեսուն տարի հետո: Հետազոտողները գտնում են, որ Վաչագանը գահ է բարձրացել 484 թ. ոչ վաղ, որովհետև նրան թագադրել է Պարսից Վաղարշ արքան, իսկ Վաղարշի գահակալության առաջին տարին 484 թվականն է:

Պատմագրական գրականության մեջ ընդունված է Աղվենի ժողովի գումարման տարի համարել 488 թվականը<sup>103</sup>: Եղել են, սակայն, ուսումնասիրողներ էլ, որոնք այս կանոնախումբը համարել են VII դարի արտահայտություն: Հ. Մանանդյանը, օրինակ, գտնում էր, որ Աղվենի ժողովը գումարվել է «հավանորեն յոթերորդ դարի սկզբներում»<sup>104</sup>: Յոթերորդ դարում գումարվելու կողմ էր նաև Խ. Սամվելյանը<sup>105</sup>, որը, հավանաբար պատահամամբ, մի տեղ էլ 488-ն է նշել որպես ժողովի տարի<sup>106</sup>:

Կաղանկատուացի ժողովը գումարված է համարում «յամսեանն

101 Անդ, էջ 98:

102 Անդ, էջ 103:

103 Մ. Չամչեան, Պատմութիւն Հայոց, հատ. Բ, էջ 219: Լեոն գտնում էր, որ ժողովը գումարվել է «5-րդ դարի վերջում կամ 6-րդ դարի սկզբում» (տե՛ս նրա «Հայոց պատմութիւն», հատ. 2, Երևան, 1967, էջ 153):

104 Հ. Մանանդյան, Նյութեր Հին Հայաստանի տնտեսական կյանքի պատմության, Դ, էջ 50:

105 Խ. Սամվելյան, Հին հայ իրավունքի պատմություն, Երևան, 1939, էջ 190:

106 Անդ, էջ 51:

Մարերի՝ որ օր երեքտասան էր ամսոյն»<sup>107</sup>: Ներսես Աղիւնյանի հաշվումներով՝ մարերի 13-ը համապատասխանում է 460—579 թթ. հուլյան տոմարի ապրիլի 30—մայիսի 1-ին<sup>108</sup>:

Աղիւնյանը միաժամանակ գտնում է, որ եթե ժողովը գումարվել է ամարանոցում, իսկ ապրիլի 30—մայիսի 1-ը վաղ է, ապա պետք է գրտնել մարերի 13-ի այնպիսի դրսևորում, որ հարմար լինի ամարանոց բարձրանալու համար: Եվ հաշվում է, որ 336—459 թթ. ժամանակը հարմար է, որովհետև այդ թվականներին մարերի 13-ը մայիսի 30—հունիսի 1-ին էր համապատասխանում: Ուրեմն, «հարկազրկած պիտի ըլլանք 415—459 տարիներն մին ենթադրել ժողովին տարին»<sup>109</sup>:

Այս եղանակով նա ժողովը գումարված է համարում V դարի առաջին կեսին: Եվ քանի որ հաստատում է նաև, որ ընդունված կանոնների վրա առկա է Շահապիվանի կանոնախմբի (ընդունված 443-ին) խիստ ազդեցությունը, ուստի. «Կենթադրեմ, թե Աղվենի ժողովը գումարված ըլլա անկե (Շահապիվանից— Բ. Ու.) ոչ շատ ուշ: Հոս քանիցս կհիշվի կանոնագիրք մը («որպես ի կանոնսն գրեալ է՝ պատուհասս դիցեն»): ԺՅ «Կանոնիւք դատեսցին»): ԺԶ. «որ ի կանոնս գրեալ է». ԻԱ.), որուն համաձայն կառաջնորդվին»<sup>110</sup>:

Ճիշտ ու տեղին է նկատել. իսկապես այս բոլորը ցույց են տալիս, որ Աղվենում կանոններ ընդունողներն իրենց ձեռքի տակ ունեցել են մի հեղինակավոր կանոնախումբ, որով առաջնորդվել են, և այդպիսին կարող էր լինել միայն Շահապիվանինը: Բայց ինչո՞ւ մտածել, թե Շահապիվանի կանոններն Աղվենում կարող էին լինել ընդունվելուց «ոչ շատ ուշ» և ոչ թե, օրինակ, մի հիսուն-վաթսուն տարի հետո:

Անհնար է այս հարցին պատասխանել:

Ն. Աղիւնյանի այս հաշիվներն իրար են խառնվում հատկապես Վաչագանի հարցում: «Վաչական պետք է ծնած ըլլա իբր 460-ին (ինչո՞ւ, ինչպե՞ս: Չէ՞ որ, ըստ պատմիչի, նրան ևս բռնություն մոգություն էին ընդունել տվել դարակիսին— Բ. Ու.)»: զահակալած իբր 485-ին, վախճանած իբր 570-ին»<sup>111</sup>: Ո՞վ է ասել: Ինչո՞ւ: Որովհետև «Հովհաննես Բ կաթողիկոս Գաբեղենից (557—574) իր թուղթին մեջ առ Աբբաս կաթողիկոս, գրված իբր 568-ին, որևէ ակնարկություն չըներ Վաչական Բարե-

պաշտ արքայի մասին»<sup>112</sup>: Որ «ակնարկություն չըներ», նշանակում է, թե Վաչագանը նրանից հետո պիտի վախճանվեր: «Աղիւնյանի չըներ», որովհետև հնարավոր է, որ նա նույնիսկ չի էլ իմացել Վաչագան Բարեպաշտի, ինչպես և Աղվենի կանոնների մասին: Միանգամայն հնարավոր է, որ Վաչագանի կյանքի ու գործի (իմա՝ նաև ընդունած կանոնախմբի) նկարագրությունը ժամանակագրի ձեռքով՝ պահված լիներ որևէ վանքում և հայտնվեր տասերորդի սկզբին, երբ շարահարող Գասխտրանցին արդեն փնտրում ու հավաքում էր այդպիսի ժամանակագրություններ ու հիշատակարաններ իր կազմելիք գրքի համար:

Սակայն Ն. Աղիւնյանը ժողովի թվականի տեղաշարժով ու Վարչագանի շուրջն ստեղծած այս պատմությամբ չի բավարարվում: Մեկիկ-մեկիկ հանում է ժողովի բոլոր հիմքերը, և այն մնում է օդում կախված, կամ՝ մեկ գումարված հինգերորդ դարի առաջին կեսին, մեկ՝ յոթերորդում և մեկ էլ... առհասարակ չգումարված:

Ահա նրա մյուս փաստարկներից «ամենազորավորները».

ա) «Քաջն Վարդան ի Միհրան տոհմէն» եթե նախագահն եղած է Աղվենի ժողովին, կենթադրեմ այդ ժողովը գումարված է է դարու կեսին»<sup>113</sup>:

բ) «Մատթէ երէցն Գարահոջոյ» չեմ կարող պատմական անձնավորություն համարել»,— հայտարարում է Աղիւնյանը, դրա համար հիմք ընդունելով Մատթեի՝ մասունքներ բերելու մասին Պատմության մեջ եղած տեղեկության, իբր թե, կեղծ լինելը. «Կհիշվին ս. Գրիգորի և ս. Հովհաննէսի նշխարները, որոնք Հայաստանն Աղվանք բերված էն 618-ին, երբ Կոմիտաս կաթողիկոս բացալ ս. Հովհաննէսի դամբանը, գտալ նշխարները կնքված ս. Գրիգորի և ս. Սահակի կնիքներով: Ավելցուց անոնց վրա իր ալ կնիքը: Ուստի 618-են առաջ չէր կրնար Մատթե երեց նշխարներ տարած ըլլալ Աղվանք»<sup>114</sup>: Ապա. «Մատթէ երէց Գարահոջոյ» կհիշվի նաև Բերդո վանքի մեջ գումարված ժողովին մեջ, 705-ին»<sup>115</sup>:

Չի հավատում Վաչագանի թղթակցություններին: Աբբասամ Մամիկոնեից եպիսկոպոսի՝ առ Վաչագան գրած թղթի մասին գրում է. «թե հատվածս Աբբասամ եպիսկոպոսի գրչեն է, չեմ ուզեր կասկածի ենթար-

107 Կաղանկատուացի, էջ 98:

108 Ն. Աղիւնյան, Մովսես Գասխտրանցի, էջ 138:

109 Անդ:

110 Անդ, էջ 139:

111 Անդ, էջ 126:

112 Անդ, էջ 127:

113 Անդ:

114 Անդ:

115 Անդ, էջ 128:

կել: Բայց չկա որևէ կովան գրվածքս «թուղթ» (նամակ— Բ. Ու.) և «թուղթս» վաչական թագավորի ուղարկած ըլլալու համար»<sup>116</sup>:

Այսպես, Ակինյանն ամեն ինչ ժխտում է՝ հասնելով նաև վաչազան թագավորին. «Այն ամենը, ինչ որ կպատմվի Աղվանից պատմության մեջ լայնորեն՝ վիպական նկարագիր կկրի: Չեմ գտներ հոն պատմական կորիզ»<sup>117</sup>: Հետևապես, — մտածում է ն. Ակինյանը, — X դարի մատենագիր-խմբագիրը ձեռք է ձգել Աղվանի կանոնները և նրանց հիման վրա հորինել մի վաչազան Բարեպաշտ թագավորի կերպար, սրա շուրջը հյուսել այն բոլոր գեղեցիկ, բայց անհավաստի գրույցները, որ մեզ են հասել Կաղանկատվացուն վերագրվող Պատմության մեջ:

Թե ն. Ակինյանը որքանով է իրավացի, այդ կտեսնենք ստորև:

Աղվանի ժողովի գումարման տարեթվի հարցի քննությանը հանգամանորեն զբաղվել է նաև Ս. Հ. Հովհաննիսյանը: Աղվանի, Շահապիվանի և Աշտիշատի ժողովների աղերսների առիթով Հովհաննիսյանը հայտնում է այն միտքը, թե առաջինի կանոնները, որ իրենց վրա, իբր թե, կրում են Աշտիշատի դրոշմը, կարող էին ստեղծվել միայն Աշտիշատի ժողովից անմիջապես հետո: Ս. Հ. Հովհաննիսյանը գիտե, իհարկե, որ «...մեզ չեն հասել Աշտիշատի ժողովի կանոնները, մենք չգիտենք՝ քանիսն են եղել դրանք, ներգործության ինչպիսի միջոցներ են սահմանել: Աշտիշատի ժողովի կանոնների մասին տեղեկությունները պահպանված են միայն Բուզանդի պատմության մեջ»<sup>118</sup> և «Աշտիշատում ընդունված կանոնների բովանդակության մասին Բուզանդի հաղորդած տեղեկությունները կրցկտուր են, հաճախ՝ մեկ բառով արտահայտված...» և այլն<sup>119</sup>:

Նվ, այսուամենայնիվ, նա գտնում է, որ Աղվանն անմիջապես հաջորդել է Աշտիշատին և կանոնական հիմք է ունեցել նրա՝ մեզ համարյա անհայտ կանոնները:

Անշուշտ, վաչազան Բարեպաշտը ծանոթ է եղել Փավստոս Բուզանդի պատմությանը: Ժամանակագիրը վկայում է, որ նա «տեղեկացեալ էր ի հնագրացն պատմութենէ, եթէ ի վատնեայ դաշտին կատարեցաւ երանելին Գրիգորիս, և բարձեալ աշակերտաց ոմանց՝ բերին յԱմարաս գիւղն

և եղին յեկեղեցւոջն, յորում հիմնարկեալ էր մեծին Գրիգորի...»<sup>120</sup>: Իսկ այսպիսի տեղեկություն «ի հնագրացն» միայն հորենացին ու Բուզանդն են հաղորդում: Բայց չէ՞ որ Բուզանդն էլ Աշտիշատի մասին վաչազանին ավելին չէր կարող հաղորդել, քան մեզ է հաղորդում: Էլ վաչազանն ինչպե՞ս պիտի հիմք ընդուներ «կցկտուր, հաճախ՝ մեկ բառով արտահայտվածը», երբ դրա կողքին ունեւ Շահապիվանի կանոնները՝ իրեն այնքան հարազատ, իր շահերին ու նպատակներին այնպես համահնչուն, որ երբեմն ասես բառացիորեն կրկնում է, կամ այնպես է վերաշարադրում, որ բովանդակությունը մնա, սակայն ձևով լինի տարբեր:

Նկատի առնելով Հայաստանի 387-ի բաժանումին հաջորդած ժամանակաշրջանը և հատկապես V դարի կեսերը, պիտի մտածել, որ Շահապիվանի կանոնները կարող էին վաչազանին հասած լինել V դարի վերջին, և հենց այդ ժամանակ էլ նա կլիներ Շահապիվանի ազդեցության տակ:

Ս. Հ. Հովհաննիսյանը, Աղվանի ժողովի տարեթիվը որոշելու համար և ն. Ակինյանի հաշվումը ճշգրտելու նպատակով, տոմարական նոր հաշվումներ է անում, պարզում, թե ո՞ր դարում մարերի 13-ը ո՞ր ամսի քանիսին էր համապատասխանում: Սակայն այս հաշվումներով հարցը բուրոսովին էլ չի լուծվում, որովհետև, եթե պարզվում է, որ վաչազան Բարեպաշտի ժամանակ մարերի 13-ը համապատասխանել է ոչ թե ապրիլի 30-ին, այլ մայիսի 1—5-ին<sup>121</sup>, միևնույն է, Ս. Հ. Հովհաննիսյանը բացառում է «Բարեպաշտի օրոք ժողովի հրավիրումը»<sup>122</sup>: Իսկ այդ դեպքում էլ ինչի՞ համար էին հաշվումները:

Ս. Հովհաննիսյանի համոզմամբ՝ Աղվանի սահմանադիր ժողովը հրավիրվել է 372—375 թթ. կամ՝ «վաչական 2-րդի թագավորության և և Շուփհաղիշայի հայրապետության օրոք, ամենայն հավանականությամբ՝ 372—387 թթ. հունիսի առաջին օրերից մեկում»<sup>123</sup>: Հովհաննիսյանն իր այս տեսակետի օգտին խոսող փաստեր է համարում Շուփհաղիշայի հայրապետության ժամանակը, որ համապատասխանում է IV դարին, մի քանի հոգևորականների անունների ու կոչումների մեջ նկատվող տարբերությունները և, հատկապես, Աղվանի կանոնների մեջ վաչազան Բարեպաշտի ժամանակաշրջանի արտացոլված շինելը: Հետադոտողը, օրինակ, հիշում է, որ վաչազան Բարեպաշտը համառ պայ-

116 Անդ, էջ 133:

117 Անդ, էջ 126:

118 Ս. Հ. Հովհաննիսյան, Աղվանի սահմանադիր ժողովի կանոնները և նրանց աղերսը Աշտիշատի կանոնների հետ. Հայկական ՍՍՀ ԳԱ «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1967, № 4, էջ 271:

119 Անդ, էջ 272:

120 Կաղանկատուացի, էջ 74:

121 Ս. Հովհաննիսյան, նշվ. հոդվածը, էջ 270—271:

122 Անդ, էջ 271:

123 Անդ, էջ 269 և 274:

քարով վերացրել է կռապաշտութեան ու հեթանոսութեան մնացորդները. «տարածված է եղել նաև մատնահատութեան ահալոր աղանդը, որը Բարեպաշտի անողոք ջանքերով վերացվում է»<sup>124</sup>; Սրանք իսկապես եղել են, բայց ժողովի ժամանակ արդեն վերացված էին: Մատենադիրն Աղվենի ժողովի կանոնները ներկայացնում է որպես հայրենի երկրի հետագա ժամանակների օրենսդրական ծրագիր: Իսպառ վերացված աղանդներն ու հանցանքներն ինչ<sup>125</sup> պիտի մտնեին այդ կանոնների մեջ:

Իսկ եթե մի պահ ընդունենք, թե ժողովը տեղի է ունեցել 372—387 թթ., ապա աղանդների ու հեթանոսութեան վերապրուկների հարցն առավել սրութեամբ կդրվի, քանի որ դրանք այն ժամանակ այնքան շատ էին տարածված, որ քառորդ դար հետո Մեսրոպ Մաշտոցը, Հայոց արևելից կողմանք գալով, ստիպված եղավ գրի ու գուրուցության հետ միասին տարածել նաև քրիստոնեական հավատը:

Ս. Հովհաննիսյանն իր օգտին խոսող ոչ այնքան հավաստի փաստերը շարադրելիս չի ուզում տեսնել այն արժանահավատ վկայությունները, որոնք անառարկելիորեն հաստատում են իր տեսակետի հակառակը: Այսպես, օրինակ, նա գտնում է, որ Աղվենի ժողովը գումարվել է «ամենայն համապատասխանում են հենց այդ ժամանակի ոգուն: Բայց ինչպիսի<sup>126</sup> էր Հայոց արևելից կողմանց պատկերը 372—387 թթ.», և որ ժողովի ընդունած կանոնները համապատասխանում են հենց այդ ժամանակի ոգուն: Բայց ինչպիսի<sup>127</sup> էր Հայոց արևելից կողմանց պատկերը 372—387 թթ.: Աղվենը գտնվում էր Արցախում: Իսկ Արցախը, ինչպես հայտնի է, 360-ականներին, Արշակ Երկրորդի դեմ բռնկված դժգոհությունների ժամանակ, ապստամբվել-անջատվել էր Հայոց միացյալ պետությունից, սակայն շատ շանցած՝ Պապ թագավորը շուտով Ուտիքն ու Արցախը (ծայրամասային մյուս գավառների հետ միասին) վերամիացրեց Հայաստանին: Ինչպես այս ժամանակ, այնպես էլ Հայաստանի 387-ի բաժանումից անմիջապես հետո Հայոց արևելից կողմանց (իմա՝ Կաղանկատվացու նկարագրած Աղվանից աշխարհի) վիճակն այնպիսին չէր, որ ինքնուրույն թագավորություն ունենար, և այս թագավորությունն էլ վերջներ ու իր երկրի համար սահմանադրական կանոններ ստեղծեր:

Ուրեմն, Ս. Հովհաննիսյանի պնդումը խոցելի է հենց իր հիմքում, և այս պատճառով էլ բացառվում է Աղվենի ժողովի գումարումը IV դարի վերջին:

Կա նաև մի այլ շատ կարևոր հանգամանք, որը եթե նկատի առած լինեիր Ս. Հովհաննիսյանը, ապա Աղվենի ժողովը V դարի երկրորդ կեսից հետ տանելու մասին չէր էլ մտածի: Դա Պարտավի փաստն է: Ժողովի

<sup>124</sup> Անդ, էջ 269—270:

մասնակիցներից են՝ «Շուփհաղիշայ արքեպիսկոպոս Պարտաւայ», «Մաթէ Պարտաւայ երէց»: Պարտավը V դարի երկրորդ կեսին է կառուցվել, 459 թ. ոչ վաղ, որովհետև «...ի հրամանէ Պերողի, պարսից արքայի՝ շինեցաւ ի վաչէէ Պերողապատ մեծ քաղաքն, որ այժմ կոչի Պարտաւայ»<sup>125</sup>: Իսկ Պերողը գահ է բարձրացել 459-ին: Հետևապես Պարտավի գոյությունից առաջ Պարտավի հետ կապված մարդկանց մասնակցությունը ժողով գումարելու հնարավորությունն իսպառ բացառվում է:

Եվ, այսուհանդերձ, փորձենք քննել մյուս փաստարկները, ավելի ձիշտ՝ նրանցից ամենակարևորները:

«Աղվանից աշխարհի պատմության» տվյալներն ու պատմական ժամանակաշրջանի բնութագիրը ցույց են տալիս, որ Աղվենի ժողովը գումարվել է Վաչագան Բարեպաշտի նախածեղնությունից և այն էլ V դարի վերջին:

Ենթադրվում է, թե Հայոց արևելից կողմանց թագավորի ամարանոց Աղվենը գտնվելիս է եղել «հետադա Գյուլիստան մելիքանիստ գյուղի տեղը»<sup>126</sup>: Ամարանոցի մոտ, ընդամենը մի քանի կիլոմետր հեռավորության վրա էր գտնվում նաև արքունի Գյուտական գյուղը<sup>127</sup>: Վաչագանի աթոռանիստն այս Գյուտականն էր, չնայած նրա ժամանակ արդեն կառուցված էր Պարտավը, ուր պարսից մարզպաններն էին նստում: Թագավորի աթոռանիստն ու ամարանոցը կլիմայական համարյա նույն պայմաններն ունեին. հետևապես ավելորդ է մտածել, թե երբ հնարավոր կլինեիր բարձրանալ ամարանոց՝ ապրիլի վերջին, մայիսին, թե՞ հունիսին: Եվ եթե մարտի 13-ը ն. Ակինյանի հաշվումներով համապատասխանում էր 460—579 թթ. հուլյան տոմարի ապրիլի 30—մայիսի 1-ին, իսկ Ս. Հովհաննիսյանի հաշվումներով՝ մայիսի 1—5-ին, ապա այս ժամանակներից և ոչ մեկը չէր խանգարի, որ Վաչագանն իր աթոռանիստից գնար (ոչ թե բարձրանար) մի քանի կիլոմետր հեռավորության վրա գտնվող ամարանոցն ու այնտեղ ժողով գումարեր:

Քննենք այն տեղեկությունները, որ ընձեռում է «Աղվանից աշխարհի պատմությունը»:

ա) Շուփհաղիշան, որի ժամանակը Ս. Հովհաննիսյանի կողմից օգտագործվում է որպես իր տեսակետի հիմնական ու հիմնավոր կովան,

<sup>125</sup> Կաղանկատուացի, էջ 52:

<sup>126</sup> Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացույց»-ի, էջ 34:

<sup>127</sup> Տե՛ս Կաղանկատուացի, էջ 150. «առ հեղեղատովն Տրտուայ մօտ ի դիզն Գյուտական»: Գյուտականի ավերակները գտնվում են այժմյան Կենային Ղարաբաղի Քալիչ գյուղի մոտ, Թարթասի ափին (Մ. Բարխուտարեանց, Արցախ, էջ 230):

Վաչագան Բարեպաշտի ժամանակակիցն է, Աղվենի ժողովի մասնակիցը, բայց ո՛չ հայրապետ-կաթողիկոս այն Շուփհաղիշան, որը, ըստ ավանդության, պետք է հաջորդած լիներ Աղվանից առաջին եպիսկոպոս Գրիգորիսին և, ըստ Ս. Հովհաննիսյանի պնդման, լիներ IV դարում գումարված Աղվենի ժողովի մասնակիցը:

Մենք արդեն առիթ ունեցել ենք ասելու, որ Վաչագան Բարեպաշտի կյանքին ու գործին, նրա ժամանակի անցքերին նվիրված գլուխները Պատմության մեջ են մտել՝ որպես ժամանակակցի ու ականատեսի գրածներ: Այդ հաստատվում է պատումի նկարագրական անմիջականությունով և հեղինակի մի շատ կոնկրետ միջամտությամբ. «Եւ տարաւ զիս ի տեղին զոր ցուցեալն էր յառաջ»<sup>128</sup>: Սակայն այս բոլորը հետագայում խմբագրվել ու «շտկումներին» են ենթարկվել: «Աղվանից աշխարհի պատմության» ուշադիր քննությամբ դժվար չէ վերականգնել ականատեսի գրածների նախաստեղծ վիճակը: Հեղինակը երկու անգամ խոսում է Շուփհաղիշայի մասին. մեկ՝ երբ նա թագավորի հետ մասնակցում էր ս. Գրիգորիսի նշխարների գյուտի առթիվ կազմակերպված արարողություններին, մեկ էլ՝ Աղվենի ժողովին նրա մասնակցությունն արձանագրելիս: Առաջին դեպքում Շուփհաղիշան ավագ եպիսկոպոսապետ է («Եւ առեալ թագաւորին ընդ ինքեան զաւագ եպիսկոպոսապետն Շուփհաղիշոյ զնայր»), երկրորդ դեպքում արքեպիսկոպոս («Եւ Շուփհաղիշայ արքեպիսկոպոս Պարտաւայ»): Բերված հատվածներից երևում է, որ առաջինի «պետ» մասն ու երկրորդի «արք»-ը հետագայի հավելումներ են՝ կատարված միանգամայն անհմուտ ձեռքով, որովհետև «աւագ եպիսկոպոսը» հասկանալի է, իսկ «աւագ եպիսկոպոսապետը»՝ թյուրիմացություն: Այդպես էլ՝ «արքեպիսկոպոս Պարտաւայ»-ը: Արքեպիսկոպոսը կլիներ «Աղվանից» և ոչ թե «Պարտաւայ»: Իսկ եթե նկատի առնենք նաև, որ V դարում Պարտավում արքեպիսկոպոսություն (կաթողիկոսական աթոռ) չի եղել, որովհետև, — ինչպես հայտնի է, «յորժամ սկիզբն հայ թուականին եղև, ի սոյն ամի փոխեցին զաթոռ հայրապետութեանն Աղուանից ի Զողայ քաղաքէն ի մայրաքաղաքն Պարտաւ», — այն ժամանակ այլևս ոչ մի հիմք չի մնա մտածելու, թե Պարտավում նստող Շուփհաղիշան եղել է կաթողիկոս:

Ուրեմն, Վաչագան Բարեպաշտի ժամանակակից Շուփհաղիշան կաթողիկոս (իմա՝ հայրապետ, եպիսկոպոսապետ) չի եղել և ոչ մի կապ չունի IV դարի Աղվանից ենթադրյալ կաթողիկոս Շուփհաղիշայի հետ: Նա միայն Պարտավի եպիսկոպոսն է եղել, թերևս թագավորից որոշ ար-

տոնություններ վայելած, որի համար էլ պատմիչը նրան «ավագ» տարբերանշանով է պատվել: Հետագայում Պատմության հավաքող-խմբագիրը կամ ձեռագրի նկատմամբ իրեն որոշակի ազատություն վերապահած, սակայն քննական նվազագույն կարողությունից զուրկ մեկը, Շուփհաղիշայի անվանը հանդիպելով՝ այն իրեն ծանոթ Շուփհաղիշա «կաթողիկոսի» տեղ է ընդունել և կոչումն «ուղղել»<sup>129</sup>:

բ) Վաչագան Բարեպաշտն Աղվենի ժողովին նախապատրաստվելիս հարցումներ է արել ժամանակի նշանավոր մարդկանց, նրանցից ստացել պատասխաններ, որոնց նյութն էլ հիմք է հանդիսացել ընդունած կանոններից մի քանիսի համար: Այս հանգամանքն ընդունում են Ն. Ակինյանը և Աս. Մնացականյանը<sup>130</sup>: Իսկ Ս. Հովհաննիսյանը լռում է այս առթիվ: Սակայն, այսպես թե այնպես, պահպանվում են Աբրահամ Մամիկոնեից եպիսկոպոսի և Գարահոշի երեց ու գիտնավոր Մատթեի թղթերը, որոնք հասցեագրված են Վաչագան թագավորին: Ի դեպ կաղանկատվացու Պատմությունից դուրս է մնացել, սակայն զանազան ձեռագրերում պահպանվել է նաև Պետրոս եպիսկոպոս Սյունեցու թուղթը «Հարցմունք յաղագս մարմնաւորութեանն Տեառն զանաղանք, Վաչականի Աղուանից իշխանի ընդ Պետրոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի և իմաստասիրի»<sup>131</sup>:

Զէր կարող պատահել, որ սրանք բոլորը, խոսքները մեկ արած, մի Վաչագան Բարեպաշտ թագավոր հնարեին և նրան վերագրեին մեկ դար կամ դար ու կես առաջ ապրած մի ուրիշ Վաչագանի ստեղծած կանոնները: Եթե նրանց համար կարևորը Բարեպաշտ անուն հոշակիլը լիներ,

129 Շուփհաղիշայի անվան հետ կապված այս մոլորությունը վաղուց (սկսած Միխայիլ Գոշից) նկատվել է ինչպես մատենագիրների, այնպես էլ հետազոտողների կողմից: Սակայն ոչ ոք հարցը պարզելու փորձ չի արել: Յ. Զաֆարովան իր հոդվածում ընդհուպ մոտենում է հանգուցին գրելով. «Заслуживает особого внимания тот факт, что он (Шупхагаша—У. Б.) назван архиепископом Партава в 487—488 гг., хотя известно, что патриарший престол только в VI в. был перенесен из г. Чога в столицу Партава в связи с нашествием хазар» (տե՛ս «Из истории раннефеодальных отношений в Кавк. Албанин», Изв. АН АзССР, серия истории, 1968, № 2, с. 89). Եվ, գծախտաբար, հետազոտողը հատուկ ուշադրության կոչ անելով՝ չի պարզում, թե այս դեպքում Շուփհաղիշան ինչո՞ւ է կոչվել արքեպիսկոպոս, կամ 551-ից առաջ առհասարակ եղե՞լ է Աղվանից կաթողիկոսություն:

130 Աս. Մնացականյան, Աղվանից աշխարհի գրակ. հարցերի շուրջը, էջ 118—130, հատկապես՝ էջ 123: Օրբելյան, էջ 89—90: Մատենադարանի ձեռ. № 3074, Թ. 110բ—112բ:

131 Ն. Ակինյան, նշվ. աշխ., էջ 558: Նաև Աս. Մնացականյան, նշվ. աշխ., էջ 125:

այդ անվամբ կկոչեն նախորդ Վաչագանին, և դրանով էլ հարցը կփակվեն:

Կա մի այլ կարևոր հանգամանք ևս, որը ջնջում է Ն. Ակինյանի վարկածը Վաչագանի վիպական-հորինած կերպար լինելու մասին և անառակելիորեն հաստատում է, որ X դարի հեղինակ-շարահարողը Վաչագան թագավորի մասին գրելիս օգտվել է միայն իր ձեռքն ընկած հին ու արժանահավատ պատմությունից և իր կողմից ոչինչ չի ավելացրել այդ պատմությունը:

Կաղանկատվացու գրքում Վաչագան Բարեպաշտին վերաբերող ամեն ինչ կա՝ սկսած նրա ազգաբանությունից, առերես մազդեզանց կրոնն ընդունելուց ու հետո էլ հրաժարվելուց՝ մինչև նրա հայրենաշեն գործունեության բոլոր մանրամասները, կանոնական Սահմանադրությունն ընդունելը և այլն: Չկա միայն մի բան. թե ի՞նչ վախճան ունեցավ այդ մեծ գործին ու հայրենասերը: Մի՞թե մի այսպիսի կերպար ստեղծող պատմիչը, իր վիպական պատմությունը կատարյալ դարձնելու համար, չէր կարող սարքել նաև իր հերոսին պատշաճ մի վախճան, որպեսզի ընթերցողին այլևս չտանջի այն անպատասխան հարցը, թե ի՞նչ կատարվեց, վերջապես, այս մարդու հետ, ինչո՞ւ այսպես միանգամից ու անսպասելի ընդհատվեց պատմությունը մի գործի մասին, որն ապրում էր լայն գործունեությամբ, իր երկրի կյանքն էր առաջ տանում, և որի մասին պատմիչը խոսում էր գերագույն քաջատեղյակությամբ:

Պատասխանը մեկն է. որովհետև X դարի շարահարողն իր ձեռքի տակ ունեցել է միայն այդքան պատմություն-ժամանակագրություն: Շարահարողն իրեն իրավունք չի վերապահել կամայական որևէ մուծում գումարելու այն պատմությանը, որ կտակել է Վաչագան Բարեպաշտի կենսագիր-ժամանակակիցը: Իսկ թե ժամանակագիրն ինչո՞ւ իր պատմությունը հենց այստեղ է ընդհատել, դա այսօր նույնքան անլուծելի մի առեղծված է, որքան Վաչագան Բարեպաշտի մահվան թվականն ու հանգամանքները:

Սակայն այս բոլորով հանդերձ և, միաժամանակ, անկախ այս բոլորից, Վաչագանի կերպարի պատմական հավաստիությունն են հաստատում բոլոր այն կոնկրետ պատմական անունները, որոնք այս կամ այն կերպ առնչվում են նրա հայրենաշեն գործունեությանը: Եթե ընդունում ենք, որ նրանք իրոք գործակցել են Վաչագան Բարեպաշտին, պատասխաններ են գրել նրա կողմից հղված թղթերին, ապա պարզենք նրանց ժամանակը, որ կլինի և ժամանակը նորին թագավորություն Վաչագանի:

Մամիկոնեից Աբրահամը «եպիսկոպոս է նստել 489 թվին», — գրում է Հր. Աճառյանը<sup>132</sup>, կրկնելով Բ. Սարգիսյանի եղրակացությունը, որ շարադրված է վերջինիս «Աբրահամ Մամիկոնեից թուղթ առ Վաչական և պատմություն վասն ժողովոյն Եփեսոսի»-ի մեջ (Վենետիկ, 1899, արտատպված «Բազմավայր» նույն տարեթվից):

Պետրոս Սյունեցին «Դվինի 554 թվի եկեղեցական ժողովի զխավոր անդամներից էր»<sup>133</sup>, հավանաբար արդեն ծերունավարդ: Հենց նրա խոր ծերությունը նկատի ունի Աղվանքի պատմիչը, երբ այս ժամանակների մասին գրում է. «հրամանա եպիսկոպոսին իրեանց (Սինեաց) առաքիւնտյն Պետրոսի, որ հասեալ ի վախճան՝ պատուէր ետ վիճակին իւրում առնուլ ձեռնադրութիւն յԱղուանից»<sup>134</sup>: Վաչագանին իր թուղթը նա հղել էր երիտասարդ տարիներին, երբ նույնիսկ եպիսկոպոս էլ չէր, այլ գիտնավոր: «Եպիսկոպոսը» ձեռագրերում հետո են ավելացրել: Ուշագրավ է, որ այս եպիսկոպոսը, տեսնելով Դվինի կաթողիկոսության պառակալված վիճակը, առաջարկել էր, որպեսզի Սյունյաց եպիսկոպոսներն Աղվանից մայր աթոռից ստանան մեռոնն ու ձեռնադրությունը<sup>135</sup>: Նշանավոր կենտրոններին, մանավանդ, որ ինքն էլ վաղնջուց սերտորեն կապված էր նրա աշխարհիկ տերերի հետ:

զ) Ն. Ակինյանը չի հավատում Մատթե երեցի գոյությունը, որովհետև, իբր թե, ճիշտ չէ նրա՝ նշխարներ բերելու պատմությունը: Հ. Հովհաննիսյանը հարցի այս կողմով չի զբաղվել: Մինչդեռ, ըստ Մ. Կաղանկատվացու, Արցախի Գարահոջ գյուղի երեց ու գիտնավոր Մատթեն Վաչագան թագավորի եկեղեցանպատ գործունեության ականատեսն է, չազան թագավորի եկեղեցանպատ գործունեության ականատեսն է, Դվինից սրբերի նշխարներ բերողը, ինչպես նաև Աղվանի ժողովի մասնակիցը<sup>136</sup>:

Նրա բերած նշխարների շուրջն էր, որ թագավորը կազմակերպեց համաժողովրդական ծեսեր ու տոնախմբություններ:

Ն. Ակինյանը փորձում է ապացուցել, թե Մատթեն Դվինից սուրբ Գրիգորի և սուրբ Հռիփսիմյանց նշխարները չէր կարող բերած լինել, քանի որ դեռևս 618 թ. Կոմիտաս կաթողիկոսը, այդ սրբերի դամբանը բացելով, «գտավ նշխարները կնքած ս. Գրիգորի և ս. Սահակի կնիքներ»:

132 Հր. Աճառյան, Հայոց անձն. բառարան, հատ. Ա, էջ 30:  
133 Մ. Օրմանյան, Ազգապատմ., § 368:  
134 Կաղանկատվացի, էջ 311: Օրբելյան, էջ 90—91:  
135 Անդ:  
136 Կաղանկատվացի, էջ 98:

րով»<sup>137</sup>; Ակինյանը չի նկատում, որ այստեղ հակասություն կա. սուրբ Գրիգորը չէր կարող կնքած լինել իր իսկ նշխարները պարունակող դամբանը: Սակայն, անկախ այս հակասությունից էլ, տվյալ պարագային մեզ համար երկրորդական նշանակություն ունի նշխարների իսկության հարցը: Կարևորն այն է, որ պատմական անձնավորություն էր Գարաճուզի գիտնավոր երեց Մատթեն՝ ժամանակակիցը Վաչագան թագավորի, ականատեսը նրա եկեղեցաշեն գործերի և մասնակիցը Աղվենի ժողովի: Իսկ եթե այսքանն ընդունում ենք, նշանակում է՝ պետք է հավատանք նաև, որ Վաչագան Բարեպաշտը հեղինակն է Աղվենի ժողովի ու նրա ընդունած կանոնների: Կաղանկատվացու Պատմության մեջ այս բոլորը կա: Եվ Մատթե երեցի գոյությունն է հաստատվում նաև Մ. Չամչյանի հիշած մի վկայությամբ, որի համաձայն՝ Մատթեն էր «աշակերտ երանելոյն Յովհաննու Մանդակունոյն»<sup>138</sup>

դ) Ինչպես ն. Ակինյանը, այնպես էլ Ս. Հովհաննիսյանը անտեսում են հոգևորականների ու աշխարհականների այն կոնկրետ անունները, որ կան Վաչագան Բարեպաշտի գործունեությունը ներկայացնող գլուխներում և, միաժամանակ, Աղվենի ժողովի մասնակիցների ցուցակներում: Սա չի կարելի հասկանալ այլ կերպ, քան՝ որ նրանք նույն մարդիկ են երկու դեպքում, որով մի անգամ ևս հաստատվում է, որ Աղվենի ժողովի հեղինակը Վաչագան Բարեպաշտն է: Այդ անուններից են՝ Յովել հոգևորականը (մասունքների գյուտերի նշանավոր կազմակերպիչ) և Աղվենի ժողովի մասնակից, Հաշվա (Հողվա) եպիսկոպոս Հունանը, որ «ի Մազբթաց աշխարհէն էր»<sup>139</sup>, ապա վանացերեց Հակոբը<sup>140</sup>:

Աղվենի ժողովի մասնակից աշխարհիկ մեծավորների մեջ ն. Ակինյանի ուշադրությանն է արժանացել Վարդան Քաջը, որի առիթով նա գրում է. «Քաջն Վարդան ի Միհրան տոհմէն» եթե նախագահ եղած է Աղվենի ժողովին, կենթադրեմ այդ ժողովը գումարված է է դարու կեսին»<sup>141</sup>:

137 Ակինյանը գրում է, թե, իբր, Կաղանկատվացու երրորդ գրքի ԺԳ գլխում «Մատթե երեց Գարաճուզ» կհիշվի նաև Բերդ վանքի մեջ գումարված ժողովին մեջ, 705-ին» (նշվ. աշխ., էջ 555): Սակայն Կաղանկատվացու գրքում այդպիսի տեղեկություն չկա, և Շամբորի Բերդի վանքում գումարված ժողովի մասնակիցների անուններն էլ չեն հիշատակվում (տե՛ս Կաղանկատուացի, էջ 360, իսկ ոտա. թարգմ. մեջ՝ էջ 255):

138 Չ. Մ. Չամչյան, Պատմութիւն հայոց, հատ. Բ, Վենետիկ, 1785, էջ 219: Հովհան Մանդակունի կաթողիկոս է եղել 478—490 թթ.:

139 Կաղանկատուացի, էջ 66, 98:

140 Անդ:

141 Ն. Ակինյան, նշվ. աշխ., էջ 140:

Պետք է նկատել, որ դեպքերի ժամանակակից, ինչպես վերև ասացինք, նաև մասնակից մատենագիրը չի ասում, թե քաջ Վարդանը Միհրանի տոհմից է: Եվ չի էլ կարող ասել, որովհետև այս տոհմն Աղվանքում ոտք է դրել VII դարի սկզբին<sup>142</sup>: Ապա ժողովի նախագահը, ղեկավար ժամանակակից մատենագրի վկայությամբ, ինքը՝ թագավորն է եղել: Հետագայում Միհրանի տոհմը ևս Վարդան Քաջ կոչված ներկայացուցիչ է ունեցել, որի մասին նրա ժամանակակիցը գրել է. «որ շինեաց զբերդն Գարգմանայ զերիս ամս»<sup>143</sup>: Խմբագիր շարահարողը «Պատմության» մեջ երկու Քաջ Վարդան տեսնելով՝ նրանց միացրել է ու ներկայացրել այսպես. «Քաջն Վարդան ի Միհրանի տոհմէն, որ յաւուրս Վաչականայ Աղուանից արքայի յԱղուէն ժողովոյն յարքայէն նախագահ եղեալ...»<sup>144</sup>:

Այս երկու «Քաջ Վարդան»-ները նույնը լինել չէին կարող, որովհետև իրարից բաժանված էին ավելի քան մեկ հարյուրամյա ժամանակով: Նաև այն պատճառով, որ Միհրանյան տոհմը նստել էր Գարգմանքում, իսկ Աղվենի ժողովի մասնակից Քաջ Վարդանը կապ չուներ Գարգմանքի հետ: Այն ժամանակ Գարգմանքի տերն էր ժողովի մի այլ մասնակից՝ Խուրսը: Եվ միանգամայն իրավացի էր ն. Ակինյանը<sup>145</sup> (նրան հետևելով էլ՝ Ս. Հովհաննիսյանը), երբ Պատմության մեջ աղավաղված «Վարդան Քաջ Գարգմանատէր Խուրս» սխալ կապակցությունն ուղղում-դարձնում էր «Վարդան Քաջ, Գարգմանատէր Խուրս»<sup>146</sup>: Վերջինս Գարգմանքի իշխանն էր, որ Աղվենի ժողովից ավելի քան կես դար առաջ Մեսրոպ Մաշտոցին դիմավորել էր իր տիրույթում. «ընդ առաջ լինեք նմա ((Մաշտոցին— Բ. Ու.) իշխան Գարգմանից, որում Խուրս կոչէին, և ասպնջական եղեալ նմա աստուածատէր երկիրաժողովեամբ, առաջի զներ զանձն վարդապետին, հանդերձն իշխանութեամբն իւրով»<sup>147</sup>:

142 Միհրանյանները ծագումով, իբր թե, պարսիկներ էին և Գարգմանք էին փոխել իրենց թագավոր Խուրսով Փարվեզի վրեժխնդրությունից, իսկ Խուրսովը գահակալել է VII դարի սկզբին (տե՛ս Ան, Հայոց պատմ., հատ. 2, էջ 212—214, Հ. Մսնանդեյան, Քննական տեսություն..., հատ. Բ, Բ մասի նյութեր, էջ 18 են):

143 Կաղանկատուացի, էջ 196:

144 Անդ, էջ 348:

145 Տե՛ս «Հանդես ամսօրեայ», 1953, էջ 562. «Գարգմանատէր Խուրս Գերմանոսեան». իմացիր Խուրս որդի Գերմանոսի, տեր Գարգմանից: Այս վերականգնումով մյուս անգամ երևան կուգա Կորյունի գովությունը հիշատակած «իշխան Գարգմանից, որում Խուրսն կոչէին» (ն. Ակինյան):

146 Ս. Հովհաննիսյան, նշվ. աշխ., էջ 269:

147 Կորյուն, էջ 72:

Խուրսի մասին՝ տե՛ս նաև Խորենացի, Պատմութիւն հայոց, էջ 340: Վերջ. շարագրածից պարզ է, որ սխալվում էր Կ. Վ. Տրևերը, երբ հանձին Աղվենի ժողովի

Չմոռանանք նաև պատմական իրականությունների ամենակարևոր կողմը. մինչև V դարը մատիքն ու Արցախը եղել են Հայոց միասնական թագավորության մեջ և ո՛չ կարիք ունեին, ո՛չ էլ կարող էին ինքնուրույն սահմանադրական կանոններ ստեղծել իրենց համար: Այդ կանոնների կարիքը կենսական դարձավ, երբ նրանք պարսկահայատակ մարզի ներսում ստեղծեցին իրենց թագավորությունը և սկսեցին ապրել շատ թեքիչ ինքնուրույն պետական կյանքով:

Այսբանից հետո մնում է եզրակացնել, որ Աղվենի ժողովը գումարվել է V դարի վերջին կամ VI-ի սկզբին, և կանոններն էլ ընդունել է Վաչագան Բարեպաշտ Առանշահիկը:

**Աղվենի կանոնները՝ երկրամասի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների հայելի.**— Վաչագան Բարեպաշտի կանոնական սահմանադրության հիման վրա Աղվանքի վաղ միջնադարյան հասարակական կյանքի հանգամանքները բացահայտելու փորձեր շատ են եղել: Լեոյի և հատկապես Հ. Մանանդյանի համար Աղվենի կանոնները բանալի էին վաղ միջնադարի հայ ավատական կյանքի փակ դռներից շատերը բացելու համար<sup>148</sup>: Այս կանոնների ավելի լայն քննության փորձեր արվել են Թ. Ավդալբեգյանի, Ս. Երեմյանի, Կ. Տրևերի և այլոց կողմից:

Դատելով կանոնների մեջ գործածված բաներից ու տիպոսներից և կանոնները քննելով հայկական կյանքի համայնապատկերի տեսանկյունից, Ս. Երեմյանը գտնում է, որ V դարի Աղվանքն արդեն ավատական կարգերի հաստատման ու ամրապնդման մի թատերաբեմ էր, ուր դեռևս իրենց դիրքերը չէին զիջել ստրկատիրական կարգը, նույնիսկ նախնադարյան համայնական կացութաձևերը, և հիմնական արտադրողներն էլ ստրուկներն էին<sup>149</sup>:

Կ. Տրևերն էլ Աղվանքի հասարակական կյանքը պատկերացնում էր որպես ավատական կարգերի տիրապետություն՝ համարյա այնպիսի կացութաձևերով, ինչպիսիք հաստատված էին հարևան Հայաստանում

մասնակից Քաչ Վարդանի տեսնում էր Միհրանի նախնիներից մեկին, որն, իբր թե, ապրել է V դարում (տե՛ս նրա աշխ., էջ 236):

148 Տե՛ս Լեո, Հայոց պատմություն, հատ. 2, էջ 153—155 և հոդու. Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժող. պատմության, հատ. Բ, Բ մասի նյութեր, էջ 252—254 և հոդու. Նրա՝ «Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում», Երևան, 1934, նյութեր հին Հայաստանի տնտեսական կյանքի պատմության, II (Պետական համալսարանի տեղեկագիր, 1928, № 4) և այլն:

149 Ս. Ե. Երեմյան, Экономика и социальный строй Албании III—VII вв., տե՛ս «Очерки истории СССР III—IX вв.», с. 306—307.

ու Իբերիայում, սակայն առանձնահատուկ նրանով, որ, իբր, այնտեղ դեռևս կային տոհմական ու ցեղային միավորումներ<sup>150</sup>: Տրևերը քննության ենթակա հասարակության խորքում տեսնում էր նաև գյուղացիական ըմբոստացումներ և դրանք գնահատում իբրև դասակարգային անհամերաշխության դրսևորումներ<sup>151</sup>: Հետազոտողն, անշուշտ, շափազանցում էր՝ պատմիչի խոսքերի մեջ տեսնելով այնպիսի երևույթ, որի մասին ականարկ անգամ չկա: Պատմությունը վկայում է միայն այն հակառակությունների (վեճերի) մասին, որոնք գոյություն ունեին «ի մեջ աշխարհականաց և եպիսկոպոսաց և քահանայից, ազատաց և ռամկաց»:

Աղվենի կանոնների ընձեռած տվյալները տարբեր առիթներով իրենց աշխատություններում քննության են ենթարկել նաև Խ. Սամվելյանը, Ս. Հակոբյանը և ուրիշներ:

Եվ, միանգամայն վերջերս այդ կանոնների ու նրանց առնչությամբ՝ ժամանակի հասարակական կյանքի որոշ կողմերի հանգամանալից քննությունը հանդես է եկել Ֆ. Ջ. Մամեդովան<sup>152</sup>:

Մամեդովայի քննությունն այն առավելությունն ունի, որ ընդհանրացնում է նախորդ հետազոտողների փորձերը և ինքն էլ ջանում է ամբողջական ու սպառիչ խոսք ասել հասարակական այն կարգի մասին, որն իր արտացոլումն է գտել «Աղվանից աշխարհի պատմության» մեջ մեղ հասած՝ Վաչագան Բարեպաշտին վերաբերող հատվածում: Յավոք, այս հետազոտողը ևս, վերջին հաշվով, չի կարողանում հաղթահարել նախորդների սխալ պատկերացումները Վաչագանի երկրի և այդ երկրի քաղաքական ու էթնիկական կյանքի մասին: Չնայած ինքը՝ Ֆ. Մամեդովան, ուսումնասիրության ընթացքում քանիցս գալիս-գեմ է առնում այնպիսի վիճակների, երբ ուղած-չուղած պետք է հօդս ցնդեր հին մոլորությունների ավանդական ծխածածկույթը: Օրինակ, Մամեդովան մեկ ան մեկ քննում է Աղվենի ժողովի մասնակիցներին ու կանոնները հաստատողներին վերաբերող տվյալները և համոզվում, որ այնտեղ ներկա եղած աշխարհիկ տերերն Արցախից են եղել և մեկ էլ մատիքից<sup>153</sup>:

Թվում է սրանից էլ ելնելով՝ հետազոտողը պիտի քննության առներ

150 К. В. Тревер, *նշվ. աշխ.*, էջ 185—186:

151 Անդ., էջ 186:

152 Ф. Дж. Мамедова, Из истории раннефеодальных отношений в Кавказской Албании (на основе материалов церковной истории). «Известия АН Аз. ССР», серия истории, философии, права, 1968, № 2; նույնի՝ Агуэнские каноны 487—488 гг. как источник по социально-экономической истории Кавказской Албании. «Известия АН Аз. ССР», серия истории..., 1964, № 4.

153 Ф. Дж. Мамедова, Агуэнские каноны, с. 29.

այն հարցը, թե ինչո՞ւ ձախափնյակից կամ բուն Աղվանքից ոչ ոք ներկա չէր: Իսկ եթե ներկա չէր, ապա նախորդ հետազոտողների կողմից այս կանոններն ինչո՞ւ են համարվել ալբանական:

Ֆ. Ջ. Մամեդովան գիտե, որ ինչպես Ստրաբոնի, այնպես էլ Փավստոս Բուզանդի տեղեկությունների համաձայն, դեռ շատ հետո էլ Հովհաննես Գրասխանակերտցու և հատկապես արաբ պատմաբանների վկայություններով՝ ձախափնյա Ալբանիան բազմալեզու ցեղերի մի խառնարան է եղել, ցեղային միությունների երկիր: Մինչդեռ Աղվանքի համար ընդունված Աղվենի կանոնների մեջ այս դրույթները ոչ մի արտահայտություն չի գտել: «Աղվենի կանոնները չեն վկայում Ալբանիայում բազմակացույթաձևություն, տոհմացեղային միությունների, նախնադարյան համայնական կարգի մասին...», — իրավացիորեն եզրակացնում է Ֆ. Մամեդովան<sup>154</sup>:

Ինչո՞վ բացատրել այս ամենը: Թվում է՝ այս հարցը պետք է քննություն անվեր ամբողջ խորությամբ ու լայնությամբ, և այն ժամանակ հետազոտողը չէր կարող չտեսնել ու չիմանալ, որ ձախափնյակը ոչ մի բաժին չունի Աղվենի կանոններից, քանի որ կապ էլ չունի այդ կանոններն ընդունողների և նրանց երկրի հետ:

Հետազոտողն այս հարցը քննելու փոխարեն մի այսպիսի խուսափողական պատասխան է տալիս. «...Աղվենի կանոնները, հավանաբար, արտացոլել են տնտեսապես առավել զարգացած այն մարզերի կյանքի առանձին կողմերը, որոնց հասարակական կարգը եղել է առաջատար»<sup>155</sup>:

Այնպես է ստացվում, թե Աղվենում բուն Աղվանքի (Կուրի ձախափնյակի) համար օրենսդրական կանոններ են մշակել աշափնյակի տերերը, բայց այնպես են մշակել, որպեսզի այդ կանոնները ո՛չ արտացոլեն ձախափնյակի վիճակը, ո՛չ էլ համապատասխանեն նրա առաջ կանգնած խնդիրներին:

Ահա այսքանից հետո արդեն բոլորովին էլ զարմանալի չէ, երբ Ֆ. Ջ. Մամեդովան սխալ է համարում Ս. Երեմյանի կողմից Վաչագան Բարեպաշտի Աղվանքի և կենտրոնական Հայաստանի հասարակական ու սոցիալ-տնտեսական փոխհարաբերությունների մեջ նկատված համանմանությունները: Մամեդովան գտնում է, որ այսօրինակ քննությամբ՝ Հայաստանի պայմանները տեղափոխվում են Ալբանիա<sup>156</sup>: Իսկ այս առթիվ հրապարակված գրքում էլ ցանկանում է իր ընթերցողներին հավա-

տացնել, թե «Աղվանից աշխարհի պատմությունը» նվիրված է «V—VIII դդ. Աղբբեջանի սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական կառուցվածքին»<sup>157</sup>:

Ո՞ր Ալբանիա: Այն ո՞վ է ասել, թե Վաչագանի աշխարհն Ալբանիա է: Բայց մենք փորձենք ստուգել՝ իսկապե՞ս սխալվում է Ս. Երեմյանը, երբ կենտրոնական Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական պայմանները տեսնում է փոխանցված Հայոց արևելից կողմանք և վերջինիս վիճակն աշխատում է բացահայտել առաջինի օգնությամբ:

Ճիշտ է նկատել Ն. Ակինյանը, թե Աղվենում ընդունած կանոնների մեջ «քանիցս կհիշվի Կանոնագիրք... որուն համաձայն կառաջնորդվին»<sup>158</sup>:

Իսկապես, ժՆ կանոնում ասվում է՝ «որպես ի կանոնս գրեալ է՝ պատուհաս դիցեն», ԺԶ-ում՝ «Կանոնիւք դատեսցին», ԻԱ-ում՝ «որ ի կանոնս գրեալ է»:

Այս ի՞նչ կանոնների մասին է խոսքը, որոնք այնքան համապատասխանում են Աղվենի կանոններն ընդունողների պահանջներին, որ նրանք իրենք պահանջում են հենց նրանցով էլ առաջնորդվել:

Կենտրոնական Հայաստանում, կամ ինչպես մի այլ առիթով ինքը՝ Կաղանկատվացին է ասում՝ «ի միջոցս Հայոց», Աղվենից առաջ եկեղեցական ժողով է գումարվել Շահապիվանում (443 թ.): Այս ժողովի ընդունած կանոնախմբի ու Աղվենում ընդունվածի համեմատությունը ցույց է տալիս, որ նրանց միջև եղածը հասարակ նմանություն կամ ազդեցություն չէ, այլ Աղվենի կանոններից շատերը պարզապես կրկնությունն են Շահապիվանի, երկուսն էլ արգելում են մերձամուսնությունը, եղբոր կնոջ հետ ամուսնանալը, տղամարդու քմահաճ ամուսնալուծությունը, նշխարներ տեղադրելը, մեռելների վրա կոծ դնելը, կախարհություն անելն ու կախարհներին դիմելը, հոգևորականների (քահանայից մինչև եպիսկոպոս) վատ վարքը՝ սովորական գայթանքից (մոլորվել, սխալանք թույլ տալ) մինչև գողությունն ու անբարոյականությունը:

Շահապիվանի կանոններից բացի, Վաչագանը նաև հիմք է ընդունել, ինչպես արդեն նշել ենք, պատասխաններն իր այն հարցումների,

157 Փ. Դժ. Мамедова, «История албан» Моисея Каланкатуйского как источник по общественному строю раннесредневековой Албании, Баку, 1977. Այս գրքի հակագիտական ու հակապատմական էությունը քննությունը տես Բ. Ա. Улубаблю, Еще одна произвольная интерпретация армянской «Истории страны Агванк» («Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1979, № 2, էջ 219—232).

158 «Հանդէս ամսօրեայ», 1953, էջ 561:

154 Անդ, էջ 37:

155 Անդ, էջ 36:

156 Անդ, էջ 35—36:

որ հղել էր Մատթե երեցին, եպիսկոպոսներ Աբրահամ Մամիկոնյանին ու Պետրոս Սյունեցուն:

Կանոնների մեջ օգտագործված բոլոր տերմինները հայկական են և արտացոլում են հայ իրականությունը՝ նախարար, ազգապետ, նահապետ, թագավորազն, տանուտեր, ազատ, շինական, աշխարհական, անաշխարհիկ, շեն, ազարակ, վանք, եկեղեցի, սակ, հաս, պտուղ, տասանորդ:

Սա հայ կյանքն է մի երկրամասում, որը, ճիշտ է, բունի կտրվել է մայր երկրից, սակայն համառ դիմադրողական ուժով ու անհաղթահարելի կենսասիրությունը դարձել է մի ինքնուրույն ամբողջական մարմին, որի մեջ անաղարտ պահպանվել են նախկին ամբողջի բոլոր գծերն ու հատկանիշները: Կտրվելուց հետո այն կորցրե՞լ է ազգ-ամբողջի որևէ հատկանիշը: Երբե՞ք: Իսկ այս դեպքում՝ առավել ևս, որովհետև այսպիսի պայմաններում այն ստեղծել է իր թագավորությունն ու օրենքները և ապրում է ինքնահատուկ պետական կյանքով:

Մի՞թե հնարավոր է քննել այս նոր մարմնի օրինաչափությունները՝ առանց հաշվի առնելու նրան ծնունդ տվող համազգային միջավայրն ու ավանդները:

Նվ Ս. Երեմյանը իրոք իրավացի է, երբ Վաչագանի կանոնների մեջ տեսնում է հայկական մի ուրույն աշխարհի հասարակական կյանքի արտացոլումը:

Արդարամտությունը պահանջում է կանգ առնել նաև Աղվենի կանոնների մեջ մտած միակ ոչ հայկական բառի վրա, որը հայագիտությանը վաղուց է ծանոթ: Սա «խոստակն» է, որի ճիշտ ստուգաբանությունը առաջնությունը պատկանում է Հ. Հյուբշմանին: Գերմանացի խոշոր հայագետն է, որ առաջին անգամ «խոստակը» ճանաչել է որպես պարթևական բառ՝ «կալվածք», «ստացվածք» իմաստով, իսկ «խոստակդարը»՝ «ժառանգ», «կալվածառու», այսինքն՝ «կալվածատեր»<sup>159</sup>:

Այս փորձից հետո Հ. Մանանդյանը հանգամանորեն որոշել է «խոստակի» մեջ արտահայտություն գտած սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները: Ըստ Մանանդյանի՝ «խոստակը» համապատասխանում է «Ֆեոդին» և «խոստակդարը»՝ «Ֆեոդալին» (ավատառու, ավատատեր)<sup>160</sup>: Միաժամանակ Մանանդյանը համեմատության մեջ է դնում

<sup>159</sup> H. Hübschmann, Armenische grammatik, Leipzig, 1895, s. 161 և հոդ.:

<sup>160</sup> Հ. Մանանդյան, Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, 1934, էջ 104—117: Վ. Հակոբյանն իր աշխատասիրած «Կանոնագիրը հայոց»-ում, ի լրումն Հ. Մանանդյանի կարծիքի, վկայակոչում է Մատենադարանի № 4779 (XIV—XV դդ.) ձևագրում պահպանված մի խոսք, որից կարելի է եզրակացնել, թե խոստակն անպայման հող-կալ-

Աղվենի Զ ու Շահապիվանի Բ կանոնները, գտնում, որ Աղվենի «խոստակը» նույնն է, ինչ Շահապիվանի «հայրենիքը»: Սակայն և այնպես համարում է, որ «հայրենիք» և «հայրենի» տերմինների նշանակության ճշտումը կարոտ է հատուկ ու ավելի մանրամասն քննություն:

Խ. Սամվելյանը, համաձայնելով այս բոլորի հետ, միաժամանակ իրավացիորեն ենթադրում է, որ պարսկերեն «խոստակը» նախ մտել է Հայոց արևելից կողմանք, այնտեղից էլ՝ Սյունիք<sup>161</sup>: Չի կարելի շքնդուրեցնել այս նկատողությունները, որովհետև «խոստակն» իսկապես առաջին անգամ գործ է ածվել Վաչագանի կողմից, ապա միայն շորս անգամ՝ Սյունիքի IX—X դդ. վավերագրերի մեջ՝ արդեն «խոստակդար» ձևով<sup>162</sup>: Այս ներմուծությունը պիտի բացատրել պարսկական գերիշխանության այն շրջանով, երբ Հայոց արևելից կողմանքը մտնում էր «Աղվանք» պարսկահայատակ մարզի մեջ: Ըստ երևույթին «խոստակը» հենց այս ժամանակ էլ մտել է Հայոց արևելից կողմանք, «այստեղից արձագանք տվել հարևան Սյունիքում, շտաբածվելով այլևս Հայաստանի մյուս մասերում»<sup>163</sup>:

Հայոց արևելից կողմանց հասարակական կազմն ըստ կանոնների.— Աղվենի ժողովին մասնակցել են երկրի աշխարհիկ ու հոգևոր տերերի բարձր ներկայացուցիչները. աշխարհականներից՝ թագավոր և ազատ մարզիկ (ազգապետը, նահապետը), հոգևորականներից՝ եպիսկոպոսներ, բորեպիսկոպոսներ, երեցներ: Կանոններում նշված անուններից են՝ դարձյալ ազատները, թագավորազունները (թագաւորազն), տանուտերերը, շինականները և անաշխարհիկները:

Աշխարհականները բաժանվում էին երկու մասի՝ ազնվականներ (ազատներ) և աշխատավոր ժողովուրդ՝ շինականներ:

Վերը նշված «ազգապետ» և «նահապետ» բառերի տակ չի կարելի հասարակական տարբեր խավերի ներկայացուցիչներ տեսնել: Նրանք, ամենայն հավանականությամբ, ազնվական գերդաստանների գլխավոր-

վածքն է. «...ամենայն արհեստ թեան աղբիւրն արհեստցէ զձեզ յա(մենայն) աշխարհիս՝ տամբ և տեղօք, զարմաք և զաւաօք, դաշտաւք և խոստակօք և ամենայն գոյութ. ամէն» (տե՛ս «Կանոնագիրը հայոց», Ա, Ե., 1964, էջ XXIV, ծան. № 3):

<sup>161</sup> Խ. Սամվելյան, Հին հայ իրավունքի պատմություն, էջ 190—191:

<sup>162</sup> Մտ. Օրբէլեան, էջ 206, 297, 219, 233:

<sup>163</sup> Խ. Սամվելյան, Նշվ. աշխ., էջ 191 (ընդգծումը մերն է.—Բ. Ու.): Նախորդ էջատակում վկայակոչված ձեռագրական տվյալն ապացույց է, որ «խոստակը» տարածվել է նաև «Հայաստանի մյուս մասերում», քանի որ այն վկայվել է նաև արևմտահայկական մարզում (Խիզան) ստեղծված ձեռագրի մեջ:

ներն էին, որոնք, ըստ ավանդական կենցաղավարության, ներկայացնում էին իրենց գերդաստանների շահերը և հասարակության կողմից էլ ընդունվում որպես այդ գերդաստանների լիիրավ տերեր:

Նախարարները Վաչագանի թագավորության մեջ չեն ներկայանում Արշակունյաց հայ պետության ներսում խաղացած իրենց ազդեցիկ դերով: Այստեղ նրանք միայն թագավորի գործակալներն են տարբեր գավառներում ու քաղաքներում: Այս իրողությունն է վկայում հետևյալ տեղեկությունը. «Երթի Յոթի և ասա գործակալի քաղաքին, որ է Խոճկորիկ անուն՝ նախարար յԱղուանից աշխարհէն»<sup>164</sup>: «...Գնայր ի քաղաքն Յոթի: Եւ գտանէր զԽոճկորիկ, որ էր գործակալ ի քաղաքին»<sup>165</sup>: «Նախարարն Խոճկորիկ և երկու ևս այլ երիցունքն՝ որք էին ընդ գործակալին»<sup>166</sup>:

«Տանուտերն» այստեղ այլ բան չէ, քան գյուղապետը, շենի գլխավորը, ժԲ կանոնը մեռելի վրա կոծ դնելու համար պարտադրում է՝ գուսաններին և տանուտերին (մեռելատան տիրոջը) կապտած տանել արքայի դուռը և դաժանորեն պատժել:

Ազատները սեփականատիրական տարբեր մակարդակների վրա էին կանգնած՝ փոքր հողամասի տերերից մինչև գավառների իշխաններն ու նախարարները: Այդ պատճառով էլ կանոնները (Գ, Ե, ԻԱ) թելադրում են, որ նրանցից ամեն մեկը եկեղեցուն նվիրաբերություններ անի իր կարողությունների շահով: «Ազատ» էին կոչվում իշխանները, նահապետները, տանուտերերը, տերերը, նախարարները, մի խոսքով՝ երկրամասի բոլոր ազնվականները, որոնց հողային սեփականությունը ժառանգական էր:

Վիճարկելով Ս. Երեմյանի այն անհամոզիչ վարկածը, ըստ որի՝ «ազատները հեծյալների խավից էին և դաստակերտներ էին ստանում ժամանակավորապես տիրելու համար»<sup>167</sup>, — Ֆ. Մամեդովան էլ իր հերթին է սխալվում, կարծելով, թե, Վաչագանի երկրում, այնուամենայնիվ, եղել են ազատ-հեծյալներ, որոնց տրվող հող-սեփականությունը ժառանգական չէր<sup>168</sup>:

Երկու դեպքում էլ մենք գործ ունենք մի թյուրիմացության հետ, որով հետագա ժամանակների իրողությունը վերագրվում է V դարի Աղ-

164 Կաղանկատուացի, էջ 66:

165 Անդ, էջ 67:

166 Անդ, էջ 68:

167 С. Т. Еремян, О рабстве и рабовладении в древней Армении. «ВДИ», 1950, № 1, с. 16.

168 Ф. Мамедова, Агуэские каноны, с. 35.

վանքին: Հեծյալ-ազատների, ավելի ճիշտ՝ «ղինուոր մարդկանց հեծելոց» մասին խոսվում է միայն VII—VIII դարերի սահմանում, Աղվանքի կաթողիկոս Սիմոնի կանոններում:

Վաչագանի կանոնները քննողներից ոմանք գտնում են, որ V դ. Աղվանքում ստրուկներ էլ են եղել՝ որպես հասարակական խավ: Օրինակ, Ս. Երեմյանի կարծիքով՝ կանոններում նշված ազարակները հենց ստրուկների բնակավայրերն էին, ի տարբերություն շեների, որոնց բնակիչներն ազատ հողագործներ էին<sup>169</sup>:

Ազարակի ու շենի մասին խոսողը Վաչագանի Թ կանոնն է. «Երէց որ զշէն մեծ պահեսցէ, զայլ շէն մի՛ պահեսցէ. և որ մօտ երկու ազարակի են՝ զմի երէց պահեսցէն, և այնչափ հովուեսցէ երէցն, որչափ առաջնորդել կարիցէ»:

Այստեղից կարելի է եզրակացնել միայն, որ «շենը» մեծ գյուղն է, «ազարակը»՝ փոքր:

Ստրուկների դասի կամ նրանց բնակավայրերի համար հիմք չի կարող հանդիսանալ նաև Վաչագանի ժամանակագրի միակ այն խոսքն ստրուկների մասին, թե երբ կախարդներն ու քուրմերը, մեկ-երկու անգամ խրատվելուց հետո, ձեռք չէին քաշում իրենց դիվային արարքներից, ապա «շարաշար կապանօք և գանիւք ի դուռն արբունի հասուցեալ մեծագոյն պատուհասիւ պատժէր՝ զոմանս խեղդելով, զոմանս շկօթակս առնելով և զոմանս ի ստրկութիւն արկանելով և զյոլովս խրատելով...»<sup>170</sup>:

Այստեղ «ստրկությունը» գործ է ածված ոչ իր բուն իմաստով, այլ թերևս՝ բանտարկելու կամ կալանավորելու, որովհետև «ստրկութիւն արկանելով»՝ շատ խրատ են տալիս, որպեսզի ուղղեն:

Շեների ու ազարակների կողքին հիշվում է նաև դաստակերտը, որը, հավանաբար, նշանակում է թագավորի ու խոշոր հողատերերի կալվածք: Դաստակերտների բնակիչները շինականներն էին՝ ավատական հասարակության արտադրողական հիմնական ուժը:

Պետք է կարծել, որ կալվածք-դաստակերտի բնակիչ շինականները հիմնականում կախում ունեին կալվածատեր ազատից, և այս կախումը պետք է դիտել որպես ճորտական իրավունքի դրսևորման մի ձևը:

Այս իրավունքի առկայությունն ավելի ցայտուն արտահայտված է

169 С. Т. Еремян, Экономика и социальный строй Албании, с. 308.

170 Կաղանկատուացի, էջ 60:

Վաչե թագավորին վերաբերող պատմության մեջ: Վաչեն դահը լքելով՝ «հաճեցաւ միայն զսեպհականն առնուլ բաժին իւր, զոր ի հօրէն էր առեալ՝ հազար երդ»<sup>171</sup>:

Բնակավայրերում հարկ հավաքողները հատուկ անձնավորութիւններ էին, ըստ երևույթին՝ շինականների ազդեցիկ ներկայացուցիչները, որոնք կոչվում էին «ավագ»։ ԺԳ կանոնում՝ «աւագ շինին կալցէ զմարդոյն (հանցավորի) եզն մի և յերկէցն տացէ»:

Դատելով Աղվենի կանոններից՝ շինականները պետք է որ գտնվեին ունեցվածքային տարբեր մակարդակների վրա: Գ կանոնը աշխատավորներին ժողովուրդ է կոչում: Իսկ ժողովուրդի մեջ կան ունեւորներ, որոնք պետք է եկեղեցուն տան սահմանված «պտուղ» հարկի տեսակները: Պակաս ունեւորները կարող էին տալ սահմանվածի կեսը: Կային նաև այնպիսիները, որոնք արտ ու այգի չունեին և ազատվում էին «պտուղ» հարկից: Նրեի սրանք այն աղքատներն էին, որոնք երբեմն եկեղեցուց էին նյութական օժանդակութիւն ստանում և մեկ էլ թագավորից, երբ սա իր առատ սեղաններից «մատակարէր աղքատաց»<sup>172</sup>:

Վաչագանի ժամանակ հասարակական մի հետաքրքիր խավ էր գոյացել և կոչվում էր «թագաւորազունք», այսինքն՝ թագավորածիններ, թագավորի տոհմի սերունդ: Այս խավին էին պատկանում, ըստ ավանդութիւնի, Առանից սերվածներն ու նրանց ժառանգները, որոնք ունեին Առանշահիկ տոհմանունը: Նրանք այնքան էին ճյուղավորվել, որ արդեն ամեն մի ճյուղն իր համար ուներ նոր ազգանուն-տոհմանուն. օրինակ, VIII դարի սկզբին այս ճյուղերի մեջ կային Քարոյաններ, Քուրդակյաններ, որոնց անունները տալիս պատմիչն անպայման նշում է, թե նրանք են «յազգէ թագաւորաց»<sup>173</sup>: VIII դարում Սիոն հայոց կաթողիկոսը՝ Պարտավում զումարած հայտնի ժողովին մասնակցած այդ թագավորազուն Առանշահիկներից հիշում է հետևյալներին՝ «Վարազ Քուրդակ Վաչագանեան, Վարդան Սատոյեան, Տիրակ Քարոյեան՝ այլովք ազատովք ձերովք»<sup>174</sup>:

171 Անդ, էջ 24:

172 Անդ, էջ 73:

173 Անդ, էջ 344: Ն. Ակինյանը, անտեսելով այս բոլորը, կարծում է, թե «յազգէ թագաւորաց» պիտի նշանակե՛ «պարսիկ պարթևներից»: Այդ պատճառով էլ մատենադրի դրածը («Պատրիկ ի Քարոյեան՝ յարբայից դարմից») դարձնում է «Պատրիկ ի Քարոյեան նախնիք սորա ի յարբայիցն Պարսից», որ ազավազում է Առանշահիկների տոհմաբանութիւնը (տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայ», 1953, էջ 559):

174 Տե՛ս «Կանոնք Պարտաւի ազգային ժողովի Սիոնի կաթողիկոսի», աշխատասիրեց Արսեն վ. Ղլտեհան, Վաղարշապատ, 1905, էջ 13:

Առանշահիկ թագավորազուններն այնքան էին շատացել, որ VII դ. սկզբին Ոստիքի Գարդմանքում բուն դրած Միհրանյանները նրանց տղամարդկանցից նենգութիւնով կտորեցին՝ նախ տասներկու հոգու, հետո էլ վաթսուին միանգամից, և էլի նրանք մնացին իրենց հողի ու երկրի տերը:

Աղվենի կանոնների մեջ թագավորազուններն ազատների շարքում են և նույնիսկ պարտավոր են, մյուսների պես, կատարել իրենց հոգու պարտքը՝ նվիրաբերել «ձի թամբօք և սանձիւ, և զինչ կարողութիւն իւր»: Իսկ եթե կենդանութիւն ժամանակ նրանք չեն կատարել իրենց հոգու պարտքը, ապա այդ պարտավոր են անել նրանց ընտանիքի անդամները (Կանոն Գ):

Սա ևս այն կամավոր-պարտադիր նվիրաբերութիւններից է, որ աստիճանաբար վեր է ածվում հարկի:

Վաչագան Բարեպաշտի հարկային ֆաղափականութիւնը և հասարակական կարգապահութիւնը օրենքները.— Աղվենի կանոնները Հայոց արևելից կողմանց սոցիալ-տնտեսական հարաբերութիւնների քննութիւնի համար բացառիկ արժեք են ներկայացնում: Նրանց մեջ անմիջական արտահայտութիւն են գտել V դարի Արցախի և Ոստիքի հայ բնակչութիւնի հասարակական կյանքի տարբեր բնագավառներն իրենց առարկայական դրսևորումներով:

Վաչագանի կանոնները հաստատուն կարգ ու կանոնի սահմանների մեջ են դնում եկեղեցական դասի տարբեր աստիճանների ներկայացուցիչների փոխհարաբերութիւնները: Ընդունվում են պարտադիր հասարակական նորմեր բոլոր մարդկանց համար՝ թագավորազուններից սկսած մինչև ընչազուրկ շինականն ու անաշխարհիկը:

Հասարակարգի կյանքի մասին խոսող ոչ մի փաստաթուղթ չի կարող այնքան առարկայական ներկայացնել այս հասարակարգի ներքին էութիւնը, որքան ժամանակի հարկային քաղաքականութիւնն արտացոլող փաստաթուղթը:

Վաչագանի կանոններին այդ տեսանկյունից նայելով, նրանց մեջ տեսնում ենք ժամանակի համար զարմանալի մի մտահոգութիւն՝ այնպես անել, որպեսզի հասարակական բոլոր խավերն էլ գոհ մնան իրենց վրձակից: Ի՛նչ արժեք հենց միայն շինականից ըստ կարողութիւնի հարկեր գանձելու կարգը (կանոն Գ), եթե նկատի առնենք, որ այս ամենն արվում էր Սասանյան Պարսկաստանի հարկային դաժան քաղաքականութիւնը, կրոնական անլուր հալածանքներին հաջորդած տարիներին, երբ նրանք մի կարճ դադարից հետո վերստին պետք է կրկնվեին, իսկ այնու-

հետև համաճարակի պես պիտի տարածվեր արաբական տիրապետության շուրջ երեքդարյա մղձավանջը:

Վաչագանը, ինչպես քիչ հետո կտեսնենք, փաստորեն հարկատու էր դարձնում նաև ազնվական խավերի ներկայացուցիչներին, նույնիսկ արքայական տոհմից սերվածներին (կանոններ Գ, Ծ):

Հիմա՝ այս հարկերի տեսակների և գանձման եղանակների մասին կանոններն սկսվում են եկեղեցուն հատուցվող հարկերով, որոնք, ինչպես ասացինք, պարտադիր են հասարակության բոլոր խավերի համար, բայց նախ և առաջ՝ ցածրաստիճան հոգևորականների, որոնք պարտավոր էին տարեկան մեկ անգամ ընծա տանել այն եպիսկոպոսին, որի թեմում իրենք գտնվում են (կանոն Ա):

Եկեղեցու ծառայողին (հոգևորականներին) տալիք հարկը, որ կոչվում է պտուղ, վճարվում է այս կարգով. թվանիկից (կարող մարդուց)՝ տարին «չորս գրիւ ցորեան, վեց գրիւ գարի և վեշտասան փաս քաղցու» (շիրա)<sup>175</sup>: Աղքատը կարող է տալ հացահատիկի կեսը, գինի՝ որքան կարող է: Իսկ ով արտ ու այգի չունի, նրանից պտուղ չառնել: Նրանք, որ վերը նշածից ավելի կտան, բարություն կանեն իրենց հոգու համար, ինչպես Պողոսն է ասում. «Ով առատ ցանի, առատ էլ կհնձի»: Ով ոչխար ունի տանը՝ «ոչխար մի և երեք զգաթ բուրդ և մեկ պանիր», ով ձի ունի տանը՝ «մին յովանակ» (երևի՝ հովատակ), իսկ ով տավար ունի՝ մի հորթ<sup>176</sup>:

«Պտուղը» նախապես մեկն էր հավատացյալների ինքնակամ այն ընծայաբերություններից, որոնք եկեղեցուն ու հոգևորականին էին մատուցվում առաջին բերքից (ըստ Աղվենի կանոնի՝ նաև մրգահասից, ինչպես նաև անասուններից): Ժամանակի հետ այս ընծայաբերությունը դարձավ պարտադիր տուրք<sup>177</sup>: Ըստ երևույթին Վաչագան Բարեպաշտի ժամանակն անցման այն փուլն էր, երբ, ինչպես հեզնոզ ժողովուրդն է ասում, նվիրագործվում էր ընծայաբերության կամավոր-պարտադիր լինելը:

Աշխատավորներից գանձվող այնպիսի հարկատեսակներ, ինչպես հասը, սակը, տասանորդը, պտուղը, այս կանոններում շոշափելիություն չափ առարկայական են ու ընթերցողի առաջ բաց են անում հասարակու-

<sup>175</sup> «Թվանիկ» պարսկերենում նշանակել է՝ լիիրավ, կարող, հարկընդունակ (տե՛ս А. Периханян, Сасанидский судбник, с. 49).

<sup>176</sup> Կաղանկատուացի, էջ 99:

<sup>177</sup> Տե՛ս «Армянский судбник Мхитара Гоша», Ереван, 1954, с. 246 (ժանոթագրություն 152):

թյան շահագործական մեքենայի օղակները, պարզորոշ խոսում շահագործման եղանակների ու ձևերի մասին:

Թագ. Ավդալբեգյանը, «Հայոց կանոնագրքի» և Վաչագանի կանոնների հիմքի վրա հանգամանորեն ուսումնասիրել է «հաս» հարկը՝ գալով այն եզրակացություն, որ, չնայած այն տրվում էր հիմնականում եկեղեցուն, ըստ էության «միայն եկեղեցական տնտեսություն չի վերաբերում: Անկասկած այն մտել է աշխարհիկ տնտեսությունից... «Հասը» «հասնիկ» բայի արմատն է»<sup>178</sup>, և «...հաս կարող է կոչվել ոչ միայն եկեղեցուն հասանելիքը, այլև այն, ինչ որ հասնում է պետությունը: Եվ որովհետև պետությունը բարիքներ ու արժեքներ հասնում են գլխավորապես հարկերի ձևով, ուստի պետության հասերը գլխավորապես հարկերն են: Երևույթների ու գաղափարների այս կապակցությամբ հաս ու հարկ բաները գործ են ածվում իբրև եթե ոչ նույնանիշ, գոնե հոմանիշ»<sup>179</sup>:

Մեզ թվում է՝ ակնավոր հայագետը, միանգամայն ճիշտ սկսելով «հասի» բացատրությունը, վերջում անտեղի է նույնացնում «հասն» ու «հարկին» առհասարակ, որովհետև, եթե նրանք նույնական լինեին, այն ժամանակ «հասի» կողքին այլևս չէին թվարկվի հարկի մյուս տեսակների անունները: Եվ ապա՝ չէ՞ որ ներկա դեպքում Աղվենի կանոններից համաձայն «հաս» տվել են միայն եկեղեցուն (կանոն ԺԵ): Պետք է կարծել, որ «հասը» եղել է միայն հողից գանձվող հասանելիք-հարկը:

Աղվենի կանոններով նյութական ու բարոյական ապահով, արտոնյալ վիճակ է ստեղծվում եկեղեցու և եկեղեցականների համար, սակայն միայն այն դեպքում, եթե նրանք իրենց կոչման բարձրության վրա են: Ապա թե ոչ, ժողովրդին իրավունք է տրվում ձեռք առնել խստագույն միջոցներ: Օրինակ, եթե վարդապետը կամ վանականը կատարի անբարոյական որևէ քայլ («զայթանք սունէ»), և այդ քայլը բացվի, ժողովրդին իրավունք է տրվում խայտառակել նրան, դուրս քշել պաշտոնից և խոստակ-կալվածքն էլ վերադարձնել եկեղեցուն<sup>180</sup>:

Այս կանոնից պարզ է դառնում, որ խոստակ-հող-կալվածքը, որքան էլ տրվի հոգևորականին, մնում է եկեղեցու սեփականությունը: Պարզապես այն հոգևոր պաշտոնի վերադրի պես մի բան է. նրա հետ միասին տրվել է, նրա հետ էլ ետ կվերցվի, եթե հոգևորականն անարժան գտնվի իր պաշտոնին: Այլ խոսքով, խոստակը տրվում էր օգտագործման՝ ո՛չ

<sup>178</sup> Թաղեա Ավդալբեգյան, Հաս, Սակ ու Բաժ. տե՛ս նրա՝ «Հայագիտական հետազոտություններ», Երևան, 1969, էջ 369:

<sup>179</sup> Անդ, էջ 370:

<sup>180</sup> Կաղանկատուացի, էջ 99:





ըստ օրինացն պատուհասեցեն») 195: Սակայն ժանրագույն պատիժների վճիռներ կարող է հանել միայն թագավորը: Այսպիսի պատիժների ենթականերին «կապեալ՝ ի դուռն արքունի տարցեն և դառը մահ ի վերայ դիցեն») 196:

Թագավորն էր օրենքներ սահմանողը, և երկրի ներսում բոլոր ազատներն ու արքայազուները, հոգևորականներն ու աշխարհականները պարտավոր էին խոնարհաբար ենթարկվել արքունիքի ընդունած ամեն մի վճռին:

Ուշագրավ է նաև, որ այս կանոններն ընդունում են ժողովի բոլոր մասնակիցները, ինչպես աշխարհական դասերի, այնպես էլ հոգևորականության ներկայացուցիչները («Ձայս պայմանս արարին եպիսկոպոսն և քահանայք և ազատ մարդիկ առաջի արքային»), սակայն իրենց մատանիներով հաստատում են միայն երկրի աշխարհիկ տերերը. «Եւ զայս հրամանս մատանեցին Մուծիկ՝ արքայի հրամանատար, Միրհաւրիկ հաղարապետ, ազգապետք Մարութ, Տիրագզգ, Ասպրակոս, Շամայ, Բակուր, Առատան, Արշէս (երեկ Արտաշէս), Վարդան Քաջ, Գարդմանատէր Խուրս Գերմանոսեան, Խոսեան Փիրոզ նահապետ, և ամենայն ազատք Աղուանից: Վասն առաւել (հաստատութեան) գրոյս Վաչակհանայ արքային Աղուանից մատանին եղաւ ի վերայ» 197:

\* \* \*

Ո՞րն էր, այսքանից հետո, V դարի վերջին Հայոց արևելից կողմանց պետական ու սոցիալ-տնտեսական կյանքի մոտավոր պատկերը:

Վաչագան Բարեպաշտի ժամանակագիրը մեզ շատ է օգնում, և Աղվենի կանոններն էլ բացառիկ հարուստ նյութ են տալիս՝ այդ պատկերն իր ընդհանուր գծերով ներկայացնելու համար:

Փոքրիկ մի թագավորություն, որի միապետն իր երկրի տնտեսական ու լուսավորական առաջընթացի եռանդաշատ կազմակերպիչն է: Նա պատրաստ է խստագույնս պատժել կարողազանցներին ու մանկան անմիջականությամբ երջանկանալ իր երկրի ամենափոքր հառաջադիմությունները:

Բնակչությունը՝ շար բախտով զատված մայր ամբողջից, մեծ փոթորիկների ու մակընթացությունների դադարին փարվել է կարճատև մի

195 Անդ, Կանոն Ը:

196 Անդ, Կանոն ԺԱ:

197 Կաղանկատուացի, էջ 103:

տեղավորության, լծվել մայրենի գրի ու լուսավորության խանդավառ գործին, մայրենի լեզվով աղոթում է իր աստծուն և երկնառաք պարզ և համարում հարազատ արքայի ստեղծած կարգ ու կանոնը՝ զրսից դարեր շարլրկված, ներսից կոշտ ու անհանգիստ իր երկրի վրա:

Եթե շատ են հարկերը, ապա իրեն սփոփում է նրանով, որ աստծուց է սահմանված կարգը՝ բոլորն են հարկատու, թագավորազուներից մինչև վերջին շինականը:

Դաժա՞ն են պատիժները: Դարձյալ կա սփոփիչ մի բան՝ պատժողների առաջ բոլորը մեկ են ու հավասար, իշխանավոր թե շինական:

Ուրիշ հարցեր դեռ չի քննում աստվածավախ նրա միտքը:

Բանակի մասին խոսք չկա այս երկրում: Կարծես հովվերգական մի անկյունն է աշխարհի, ուր կարելի է ապրել՝ միայն հողի վրա բերք ու բարիք աճեցնելով, Ամարասի ու Հոռեկա, Ջրվշտիկի ու Գյուտականի վանքեր կառուցելով, դպրատներում մայրենի բարբառը հեղելով և հարազատ աստծուն ջերմեռանդ աղոթելով:

Երջանիկ հեքիաթի է նման այս բոլորը:

Եվ այստեղ լուռ է ժամանակագիրը, որովհետև նրա պատմածը հեքիաթ չէր, որ ավարտվեր քաղցրիկ մի խաբկանքով...

Իսկ Վաչագան Բարեպաշտի թագավորությունն ընկած էր մեծ ու փոքր գիշատիչների ճամփաբաժանի վրա:

\* \* \*

Աղվենի ժողովի կանոնների մեջբերումով էլ Աղվանից պատմությունն ավարտում է իր խոսքը Վաչագան Բարեպաշտի թագավորության մասին: Պիտի ենթադրել, որ Աղվենի ժողովից հետո երկրում ավելի խաղաղ ու բարվոք վիճակ է եղել, որովհետև չկային արտաքին հարձակումներ, և ներքին խլրտումներն ու տրտունջներն էլ վերացված էին Աղվենում ընդունված օրենքներով:

Վաչագան Բարեպաշտը Հայոց Աղվանքի հայկազուն Առանշահիկ տերերի լավագույն ներկայացուցիչն էր, այն քաջամիտ ու հայրենասեր իշխողը, որ կարողացավ երկրի ազգային ոգին աննախընթաց բարձրության հասցնել, ըստ ամենայնի օգտվելով և՛ նախնիների թողած ավանդներից, և՛ իր ժամանակի բարենպաստ պայմաններից:

Նա դաստիարակվել էր Պատմահայր Խորենացու և Փավստոս Բուզանդի մատյանների վրա, նրանց հայրենասիրական կրակներից ջերմացել և նրանցից առել իր գործունեության ծրագիրը: Այդ նրանց լուռ թելա-

դրությամբ էր, որ Բարեպաշտ թագավորը վեր հանեց իր հայրենիքի առաջին լուսավորիչ Գրիգորիսի փառքը, շմոռանալով նաև նրա մեծանուն պապին, հայոց մյուս սրբերին ու սրբությունները: Եվ այս ամենով բորբոքեց լուսավորչական հավատի համաժողովրդական կրակը, ամենուր հայալեզու դպրոցներ բացեց, թղթերով ու անձնական-անմիջական կապերով անբաժան մնաց մայր հայրենիքի հասարակական-կրոնական կյանքից և, ազգակից իմաստուններից դասեր առնելով, իր երկիրը ղեկավարեց որպես ժամանակի ամենաառաջավոր պետական գործիչներից մեկը:

Մատենագրական վկայությունների մեջ, հանձին Վաչագան թագավորի, չի կարելի շտեմնել հավասարակշիռ դիվանագետին: Նա իր երկրի ներքին կյանքը կարգավորելիս չէր մոռանում նաև հարաբերությունները դրսի հետ: Ստ. Օրբելյանի հաղորդած տեղեկություններից իմանում ենք, որ Վաչագան թագավորն իր աղջկան կնություն էր տվել Պարսից թագավորի եղբոր Աբլ-Աբաս որդուն: Սա արդեն քրիստոնեություն էր ընդունել և ապրում էր Մեծ Սյունյաց նահանգում, «երկրորդ Երուսաղեմ» կոչված վանքի մոտ: Վաչագան թագավորի խնդրանքով Սյունիքի էշխանը հինգ գյուղ էր տվել նրան ու նրա փեսային: Հենց այստեղ Բարկուշատում (Քաշունիք) մահանում են Վաչագանն ու փեսան: Ապա «թոռն վուամ-Շապհոյ՝ գայ բազում զօրոք և յանկարծ մտան է ի վանքն յառաւօտուն, և կոտորէ զկրոնաւորսն. և զաւագագոյնսն կապեն, քանդեն ղեկեղեցին և յատակեն, և զքարն արկանեն ի գետն»<sup>198</sup>:

Այստեղ, Վաչագան թագավորի ու նրա փեսայի՝ մինչև հիմա անհասկանալի մնացած մահվան մեջ, հավանաբար, դարձյալ առկա է Պարսից արքունիքի դիվային քաղաքականություն շոշափուկը: Այս պարագան առավել հասկանալի է դառնում, հենց որ նկատի ենք առնում ժամանակը: Պարսից արքունիքը ոչ մի դեպքում չէր կարող հրաժարվել հյուսիսային կողմերի հպատակ երկրների հանդեպ դարեր փայփայած իր հավակնություններից: Այդ հավակնությունների դեմ, պարզ է, որ բարձրանում էր Վաչագան թագավորն իր լուսավորական ու լուսավորչական խոշոր միջոցառումներով, ազգապաշտպան լայնահուն գործունեությամբ ու վիթխարի հեղինակությամբ:

Պարսկական բռնապետությունը հպատակ երկրում չէր հանդուրժի Վաչագան Բարեպաշտի նման մի թագավորի, ինչքան էլ որ նախապես խոստացած լիներ շմիջամտել նրա հավատին ու ներքին գործերին: Մի

պար հետո նա գործի դրեց իր նպատակների իրագործման նոր եղանակը. Աղվանից աշխարհ ուղարկեց պարսիկ մի գաղթականություն, որի խորհրն էր մեկընդմիջտ վերջ դնել երկրի հարազատ տերերին, որպեսզի գրանից հետո Պարսկաստանը կարողանա անարգել կերպով իրականացնել ասիմիլյատորական ու քաղաքական իր նպատակները:

Սակայն Առանշահիկ հայկազուն թագավորական տոհմը, ինչպես հետագայում կտեսնենք, որքան էլ զոհեր տվեց, որքան էլ ճնշվեց հարավից ու հյուսիսից պարբերաբար եկող օտարներից, մնաց անզրկվելի իր լեռնաստանում՝ ինչպես արմատները հարազատ հողի մեջ խրած գարավոր կաղնին:

Նրա ձեռքում մնաց ավանդական Արցախամուր աշխարհը: Առանշահիկների կենտրոնն էր սա: Ինչպես տեսանք, Վաչագանն ու նրա նախորդները, թեպետ Հայոց արևելից կողմանց լիբրավ տերերն էին, այնուամենայնիվ, առավելապես Արցախի հետ էին կապված իրենց ողջ գործունեությամբ, Արցախն էր նրանց օրրանն ու քաղաքական մշակութային միջոցառումների կենտրոնը: Հայտնի է, որ V դարի հիսնականների վերջին Վաչեն մարզպանի համար կառուցել էր Պարտավ մայրաքաղաքը, որը շատ շուտով դարձավ Անդրկովկասի խոշորագույն կենտրոններից մեկը: Սակայն երկրի տեր Վաչագան Բարեպաշտն, այդ մայրաքաղաքը թողած, ապրում էր Արցախական աշխարհում գտնվող իր Գյուտական գյուղում: Նա Արցախում կառուցեց ամենանշանավոր վանքերն ու եկեղեցիները<sup>199</sup>, մատուռներն ու սրբավայրերը: Եվ, առաջին հերթին, դարձյալ այստեղ ծավալեց սրբազան մասունքները փառարանելու, դպրատներ ստեղծելու իր ջերմեռանդ գործունեությունը: Պատահական չէ, որ նա թաղված է հենց Արցախում իր կառուցած վանքերից մեկի կողքին (Ջրվշտիկ կամ Եղիշառաքյալ), իր հիշատակին կառուցված մատուռի մեջ. «Մատրան մեջ... կա Աղուանից Գ. Վաչագան թագավորի ղերեզմանը, որի վրա ձգված է մի եռանկյունի տապանաբար, որ պատրաստված է մի առանձին խնամքով և հղկված... — գրում է Մ. Բարխուտարյանցը: — Մատրանս... դրան ճակատակալ քարի վրա քանդակված է. «Այս է հանգիստ Վաչական թագաւորին: Աստուած ողորմի Հայրապետայ և ոյր (յուր) ծնողացն, որ շինեց ղեկեղեցիս առաջնորդութիւն տէր Սիմոնի թիւ ԶԼԵ (1286) էր»<sup>200</sup>:

Պարզ է, որ մատուռ-եկեղեցին կառուցվել է Վաչագան Բարեպաշտի գերեզմանի վրա՝ նրա մահից ավելի քան վեց ու կես դար հետո:

199 Մ. Բարխուտարեանց, Պատմութիւն Աղուանից, հատ. Ա, էջ 193:

200 Մ. Բարխուտարեանց, Արցախ, էջ 235—236:

198 Ստ. Օրբելյան, էջ 86:

VI ԳԱՐԻ ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ս. Վ. Յուշկովն Առանշահիկների ավատական իշխանությունը համարում էր հայոց երբեմնի մեծ ու հզոր պետության մի բեկորը, որը, թեկուզ և կախյալ վիճակում, ապրում էր պետական ինքնահատուկ կյանքով՝ և ամեն պարագայի փորձում էր իր ոգորումի շերմությունը խառնել համազգային անշեջ կրակին: Այդ իշխանական-թագավորական տան զոյությունը նման էր նաև մոխիրների տակ պահված կրակի, որը պատրաստ է ամեն մի մեղմ քամուց վերստին բորբոքվել:

Սակայն դաժան ժամանակներն ավելի շատ ջուր ու կարկուտ էին թափում պատահական այդ մեղմ քամիներից հետո:

Վաչագան Բարեպաշտի թագավորության առեղծվածային վախճանին հաջորդեց նույնչափ առեղծվածային մի ամբողջ դար, որն այսօր մշուշի պես նստած է Հայոց արևելից կողմանց պատմության այդ հատվածի վրա, և հետագոտողը ոչ մի հնարավորություն չունի բաց անելու մեկ դարու պատմության ծալքերը:

Ճիշտն ասած, համարյա նման վիճակ է տիրում նաև ամբողջ հայ ժողովրդի, հատկապես նրա արևելյան մասի VI դարի պատմության բնագավառում: Քիչ տեղեկություններ կան ժողովրդի կյանքի, նրա մղած ազատամարտերի և ստեղծած մշակութային միջավայրի մասին: Եվ այդ քիչն էլ մեծ մասամբ ներկայացվում է եկեղեցական կյանքում տեղի ունեցած ճակատագրական միջոցառումների հետ ունեցած աղերսների մեջ:

«Աղվանից աշխարհի պատմության» X դարի շարահարողը ծանր կացության մեջ է եղել իր երկրամասի VI դարի իրականության վերաբերմամբ: Նրա ձեռքի տակ եղել են ժամանակագրություններ V դարի վերջի—VI-ի սկզբի մասին (Վաչագան Բարեպաշտի գործունեությունը) և

1 С. В. Юшков, *узл. азт.*, էջ 137:

մեկ էլ VII դարից՝ Վիրույի ժամանակագրությունն ու Միհրանյանների սոհմի մասին խոսող վավերագրերը: VI դարը նրա համար թերևս ավելի մոլի է եղել, քան այսօր մեզ համար: Այդ պատճառով էլ նա, V դարի հետ իր հաշիվները փակելուց հետո, ստիպված էր գնալ նախորդ դարերը, ժամանակագրական ճեղքը լցնել եկեղեցական հին պատմությամբ (Գիղափայտի նահատակների մասին, IV դար), վերստին պատմել Մաշտոցի գործունեությունը (V դար), խաղրաց արշավանքներից (VII դար) խոսելիս կցկտուր տեղեկություններ վերագրել VI դարին...

Այսպիսին էր հայոց պատմագրության վիճակը: Քաղաքական հեղհեղուկ դրությունը, օտարների պարբերական ասպատակություններն ու ավեր-ավարը թույլ չէին տալիս, որ սերունդ-սերնդի վրա անընդմեջ շարունակվի երկրի ու ժողովրդի՝ կյանքից խոսող գրական ու մատենագրական հուշվույթը:

Բայց ի՞նչ իմանա՞ ո՞ր քարայրում, ո՞ր քարի տակ թաքցրած պահվելուց հետո է կորել կամ գերեվարվել, փտել կամ հրի ճարակ դարձել Հայոց արևելից կողմանց VI դարի հատվածի ժամանակագրությունը:

Մի՞թե ոչինչ չի գրել գիտնավոր Մատթե երեսը: Կամ այն Վեհիկը, որ VI դարի կեսին «ամի հայրապետութեանն Աբասայ» իր տեսիլքը պատմեց մագաղաթին: Մի՞թե նրա սահուն ու հրաշագիր գրիչը ուրիշ ոչինչ արժանի չի համարել հետնորդներին հաղորդելու՝ այս տեսիլքից բացի...

Այս և նման ուրիշ հարցերի առաջ X դարի շարահարողը նույնքան անզոր էր ու անօգնական, որքան մենք հաղարամյա մեր հեռվում:

Մենք հակված ենք կարծելու, որ արևելյան Անդրկովկասում VI դարը կատարել է մեծ տեղաշարժեր, որոնց մասին հետագայի պատմիչները մեծ մասամբ խոսում են ավանդական զրույցների հանգույն: Այս զրույցների մեծ մասը վերաբերում է Պարսից երկարակյաց արքաներից մեկին՝ Խոսրով Անուշիրվանին: Անուշիրվան արքան, ըստ այդ զրույցների, եղել է մի շատ խելամիտ ու բարի կառավարող, որն իր երկրի աննախընթաց բարեկարգումների ու հզորացման հետ միասին չի մոռացել և հպատակ երկրները: Ուշագրավ է նրա համբերատարությունն այլ հավատների հանդեպ: Անդրկովկասյան երկրամասի կառուցումների ու վերակառուցումների մի երկար շարք է կապվում այս արքայի անվան հետ՝ Գերբենդի մեծ բերդապարսպի հիմնահատակ վերակառուցումը, Շամախու և շատ ուրիշ քաղաքների հիմնադրումը: Հավանաբար նա այս նոր, ինչպես և հին, քաղաքների համար մեծաթիվ բնակչություն է տեղափոխել իր երկրի խորքերից: Եվ պատահական չէ, որ երկրամասը հենց այս

ժամանակներից սկսեց կոչվել նրա անունով՝ Շիրվան<sup>2</sup>, որը միայն նոր անվանակոչություն չէր, այլև երկրի քաղաքական ու ազգագրական կյանքի վերափոխումի հաստատումը:

Զի կարելի մտածել, թե խոսքով Անուշիրվանի այս արտաբուստ բարի, սակայն, ըստ էության, ճարպիկ բռնակալական քաղաքականությունը ոչ մի ազդեցություն չի ունեցել Հայոց արևելից կողմանց և առհասարակ Արևելյան Հայաստանի վրա: Հայտնի է, օրինակ, որ հենց այդ քաղաքականությամբ գայթակղված Սյունիքի Վահան իշխանն իր նահանգը նետեց բռնակալի գիրկը: Սեբեոսն այսպես է պատմում այդ ուրացողի արարքը. «...սպասամբեալ ի բաց եկաց ի Հայոց անուանեալ Վահան իշխան աշխարհին Սիւնեաց, և խնդրեաց ի խոսրովայ յարքայէն Պարսից, զի տարցեն զգիւան աշխարհին Սիւնեաց ի Դունայ ի Փայտակարան քաղաք, և կարգեսցէ զքաղաքն ի շահմար Ատրպատականի, զի մի՛ ևս կոչեսցէ անուն Հայոց ի վերայ նոցա: Եվ կատարէր հրամանն»<sup>3</sup>:

Գիտնականներից ոմանք հակված են Վահան Սյունեցու այս քայլը բացատրել՝ որպես պարսիկ մարզպան Սուրենի բռնություններից ազատվելու միջոց<sup>4</sup>:

Սուրեն մարզպանն իսկապես մի զարհուրելի բռնակալ էր՝ կարգված հայ նախարարական տների վրա, և նրա դաժանությունները ոչ մի շահ չէին ճանաչում: Սակայն դաժանություններից ազատվելու տարբեր միջոցներ կային. Վահանի այս խայտառակ ուրացությունը, մեկ էլ՝ այն վճռական քայլը, որին գնացին հայ ապստամբ խիզախները (Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ), որոնք կտրեցին այդ նույն արյունարբու մարզպան Սուրենի գլուխը և պարսիկ զորքն էլ շարժելով՝ դուրս վճռեցին երկրից (572 թ.):

Վահանը ո՛չ հայ առաջին ուրացողն էր, ո՛չ էլ վերջինն էր լինելու: Եվ նրա ուրացության պատճառով չէ, որ հայ ժողովուրդը երկփեղկված էր, ենթակա մեկը մյուսից շար ու խարդախ երկու բռնապետությունների:

Սակայն նրա ազդուրացությամբ նոր մի ճեղք տվեց Արևելյան Հայաստանը: Եթե դրանից առաջ Հայոց արևելից կողմանց նահանգները, այսպես թե այնպես, իրենց թիկունքում անմիջապես զգում էին Հայաստան աշխարհը, ապա հիմա կտրվում էր այդ թիկունքը: Մի հսկայական տարածություն բռնող, իր պատմությամբ ու առօրյայով հայ պետական կյանքի ամենակարևոր օղակներից մեկը եղած Սյունիքը կտրվում, տըր-

<sup>2</sup> Ան, Հայոց պատմություն, հ. II, էջ 158:

<sup>3</sup> Սեբեոս, էջ 27:

<sup>4</sup> Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Ա, մասն Բ, 1959, էջ 558:

վում էր Ատրպատականի շահմարությունը, որպեսզի կծծի Վահանը ենթարկվի ոչ թե Հայաստանի մարզպանին, այլ արքայից արքային՝ Ատրպատականի կուսակալի միջնորդությամբ:

Այս դիպվածով ճեղք էր տվել նաև հայ եկեղեցին: Սյունյաց թեմը կտրվել էր մայր կաթողիկոսությունից և պարարտ հող դարձել զանազան հերձվածների համար:

Բարեբախտաբար այս ժամանակ Աղվանք մարզպանությունն ստեղծում է իր կաթողիկոսությունը, և առաջին կաթողիկոսն է դառնում Մեծառանք զավառի եպիսկոպոս Աբասը (551—595), որի երկարամյա գործունեությունը հայոց եկեղեցու ամրապնդմանն էր ծառայում և նշանավոր էր նաև նրանով, որ Աղվանքի կաթողիկոսական աթոռի հիմնադիրը կարգ ստեղծեց, որպեսզի իր հաջորդները ձեռնադրվեն Ամենայն հայոց հայրապետների կողմից:

Այս ժամանակներում քրիստոնեական եկեղեցու ներսում սկսվում է մի բորբոքուն վեճ Քրիստոս աստծու էության շուրջը: Վիճողները երկու մասի են բաժանվում: Մեկը գտնում է, որ Քրիստոսը միայն աստված է եղել, այսինքն՝ մեկ բնույթ է ունեցել: Մյուսը պաշտպանում էր Քրիստոս-մարդու և Քրիստոս-աստծու (նրա երկու բնույթի) միասնությունը: Տիեզերական ժողովներ են գումարվում: Այն ժողովը, որ տեղի էր ունեցել Քաղկեդոն քաղաքում, անցել էր երկաթնակ (դիոֆիզիտ) թևի ճնշման տակ, և ժողովից հետո երկաթնակ թևը կոչվեց նաև քաղկեդոնական: Վիճող կողմերը տաք ճառերից ու վեճերից անցնում են փոխադարձ հալածանքներին ու բռնություններին: Կրոնական վեճը դառնում է քաղաքական ահավոր պայքար:

Հայկական եկեղեցին այս վեճի հենց սկզբից աներեր միաբնակ էր (մոնոֆիզիտ), Հռոմի ու բյուզանդական քաղկեդոնիկ եկեղեցու համոզված հակառակորդը: Եվ քանի որ եկեղեցին այն դարում իր ետևից տանում էր նաև իր հոտը, ուրեմն, հայ ժողովուրդը ևս կտրվում էր արևմուտքի իր հարևաններից և փաստորեն կանգնում նրանց հոգևոր ու քաղաքական հակառակորդի դիրքում:

Բայց եթե սա նորօրյա երևույթ էր այն ժամանակ, ապա նույն հայ ժողովուրդը շուրջ երկու և կես դար առաջ էլ իրեն ալելի ամուր պատնեշով անջատել էր մյուս հզոր հարևանից՝ Պարսկաստանից, երբ որդեգրվել էր քրիստոնեությունը, կենաց ու մահու կոիվ հայտարարելով մազդեզանց կրոնի ու հեթանոսության դեմ:

Պարզ է, որ այս երկու ճակատագրական քայլերով հայ աշխարհն իրեն անդարձ բաժանել էր հարևաններից, մեկուսացել և պարտավոր էր

ոչ թե առհասարակ ապրել մեկուսի, իր կողմիցացած կյանքով, այլ իր կյանքի ամեն մի նոր օրը պարզապես պետք է նվաճեր իր ամենակույ հարևաններից:

Պարսկաստանը, հատկապես նրա արքա Խոսրով Անուշիրվանը, Հայաստանի նոր մեկուսացման կողմն էր, նույնիսկ խրախուսում էր, պաշտպանում նրա անողոք պայքարը քաղկեդոնականության դեմ: Այս աջակցություն էր տալով պետք է հասկանալ. Հայաստանի մի մասի տիրոջը (նաև մյուս մասի հավակնորդին) շատ էր ձեռնտու, որ այդ երկիրը, որքան կարելի է, հեռու մնա արևմուտքի իր մեծ մրցակցից: Սա ճանաչվում էր հարմար միջոց ամբողջ Հայաստանը կլանելու համար:

Ահա այս պայմաններում հայ եկեղեցին, համարյա միայնակ մնալով միաբնակ քրիստոնեության ոլորտում, իրեն մեկընդմիջտ կտրեց արտաքին քրիստոնյա աշխարհից:

Վճռական քայլը կատարվեց Դավիթի երկրորդ եկեղեցական ժողովում, 554 թվականին, Ներսես Բ կաթողիկոսի ղեկավարությամբ: Այս թվականից, Լեոյի խոսքով ասած, «Հայ ժողովուրդը վերջնականապես և անզառնալի կերպով հաստատում էր իր ազգային ինքնորոշումը մի կատարյալ կողմից մեջ, որ այնուհետև նրա ճակատագիրը դարձավ քրիստոնյա աշխարհում: Այնուհետև երկար դարերի ընթացքում, մինչև նույնիսկ մեր օրերը, նրա առջև կանգնած էր իբրև հզոր խոչընդոտ, իբրև արյունարբու ոստիս, նրա սեփական գործը՝ Դավիթի երկրորդ ժողովը...»

«Մենք պարտավոր ենք ասել, որ այս մեծ վճռի մեջ միայն դավանական տոկոսությունը չէր խոսում, ոչ էլ միայն ազգի հոգեբանությունը, նրա հավաքական ըմբռնումը, որ առանձնահատկություններ, կուլտուրական ինքնությունություն է դարբնում ամեն մի ժողովրդի կյանքի համար: Սաստիկ խոշոր դեր էր կատարում և մի այլ շատ մեծ հրամանատար ուժ՝ քաղաքական միջավայրը: Հենց այն պատճառով, որ վճիռը կայանում էր պարսիկների պատկանող հողի վրա, նա միանգամայն պիտի համապատասխաներ պարսկական այն քաղաքականության, որի առաջին հոգսն էր անշատել պարսկահպատակ քրիստոնյաներին Պարսկաստանի դարավոր ոստիս Բյուզանդիայից»<sup>5</sup>:

Սերեոսը պարզամիտ հիացմունքով նկարագրում է Պարսից արքայի հրավիրած այն ժողովը, որի քննությանն էր ներկայացված քրիստոնյա հավատի տարատեսակների հարցը, և ի վերջո արքան հավանեց ու հո-

5 Ան, Հայոց պատմություն, հ. II, էջ 160:

վանավորեց հայկականը, կարգադրելով, որ իր հպատակ քրիստոնյաները միայն հայկական թևին մնան<sup>6</sup>:

Դառնալով Աղվանքի եկեղեցուն, պետք է վերստին հիշել, որ ինչպես Հայոց արևելից նահանգներում, այնպես էլ բուն Աղվանքում մինչև VI դարի կեսը տիրապետողն էր Ամենայն հայոց կաթողիկոսական զավազանը: Սկսած Գրիգորիսից՝ այս զավառների եպիսկոպոսներ էին ձեռնադրվում Հայոց կաթողիկոսի կողմից<sup>7</sup>: Հայտնի է, որ սկզբնապես հայ եկեղեցու մի թևն էր նաև Վիրքի եկեղեցին: VI դարի սկզբին, ինչպես վկայում են աղբյուրները, Աղվանքի ու Վրաց եկեղեցիների միջև վեճ է առաջանում այն հարցի շուրջը, թե իրենցից ո՞րն է նախաթողը: Քանի գնում, վեճը տաքանում էր և կարող էր երկուսին էլ հեռացնել հայկականից: Վերջինս ստիպված եղավ գնալ զիջումների, որոնցից հիմնականը Վրաստանում ու Աղվանքում կաթողիկոսական աթոռներ հիմնելն էր, միայն այն պայմանով, որ այս աթոռակալներն անպայման ձեռնադրվեին Հայոց կաթողիկոսից:

Աղվանքի կաթողիկոսության հիմնադրությունը համընկնում է հայոց թվականության սկզբի հետ, և, ինչպես ասացինք, առաջին կաթողիկոս ձեռնադրվեց Մեծառանք գավառի եպիսկոպոս Աբասը: Ինչպես Աբասի, նույնպես և նրա հաջորդների գործունեությունը սերտորեն կապված էր Հայոց կաթողիկոսությանը, պայմանավորված նրանց ընդհանուր շահերով ու ձգտումներով: Հենց Աբասի զահակալության առաջին տարիներին Հայոց արևելից կողմանց զավառներն է թափանցում նեստորական աղանդավորների մի խումբ<sup>8</sup>: Աբասը Հովհաննես Բ Գաբեղյան կաթողիկոսի մոտ է ուղարկում երեք եպիսկոպոսի՝ իմանալու, թե ինչպե՞ս պիտի վարվել աղանդավորների հետ («հաճոյ թուեցաւ գալ ի ձէնջ այսր եպիսկոպոսաց երից... լսել ի ձէնջ յանդիման զճշմարիտ վարդապետութիւնն»)՝ իր նամակում այս եպիսկոպոսների մասին է հիշեցրել Հովհաննես կաթողիկոսը<sup>9</sup>:

Հովհաննես կաթողիկոսն Աբասին գրած թղթի մեջ հանձնարարում է հեռու քշել հերձվածը. «զայնպիսին ի սահմանաց ձերոց հալածեսցիք,

6 Սերեոս, գլ. XLIV:

7 Կաղանկատուացի, էջ 22, 345 ն:

8 Նեստորականությունը ևս երկարնակության կողմնակից էր: Տե՛ս Կաղանկատուացի, էջ 141. «...մեր նզովեմք Պօղոս Սամոսատացի, զՄանի, և զՄարկիոն, զնեստոր... որք լրբարբար յանդգնեցան ասել երկու բնութիւնս և երկու զէմս ի վերա միոյ Քրիստոսի Աստուծոն»:

9 Կաղանկատուացի, էջ 142:

և զմահաբեր վարդապետութիւն նորա ամենևին ոչ լսել»<sup>10</sup>: Աբասն այդպէս էլ անում է. հերձվածի վարդապետներին հալածում է, դուրս բռնում իր երկրից և հետագայում ինքն էլ անողորմ պայքարում է քաղկեդոնականութեան ամեն մի դրսևորման դեմ:

Մենք արդեն առիթ ունեցել ենք նշելու, որ Աղվանքում հիմնադրված աթոռը կոչվում էր «կաթողիկոսութիւն Աղվանքի, Լիփնաց և Չողա», ըստ որում՝ «Աղվանք» անվան տակ հասկացվում էր միայն Հայոց արևելից կողմանքը, «Լիփնիքը» անդրկուրյան երկրի արևմտյան մասն էր, իսկ Չողը կամ Մազքթաց աշխարհը՝ արևելյան: Որ կաթողիկոսութեան մեջ մտնում էին այս երեք աշխարհների թեմերը, դա կարելի է տեսնել նաև Հովհաննես Բ-ի՝ Աբասին գրած նամակից, որի մեջ թվարկված են թեմերի անունները «...Մովսիսի, Բախաղատոյ եպիսկոպոսի, Գրիգորի Կապաղակայ եպիսկոպոսի, Հոռմկայ Ամարասայ եպիսկոպոսի, Տիմոթէի Բաղասականայ եպիսկոպոսի, Ամբակումայ Շաքոյ եպիսկոպոսի, Յոհաննայ Գարդմանայ եպիսկոպոսի, Անտիոքայ Մեծկողմանց եպիսկոպոսի»<sup>11</sup>: Ամարասը, Մեծկողմանքը՝ Արցախում, Գարդմանքը՝ Ոսիբում, Շաքեն, Կապաղակը և Բաղասական Լիփնաց աշխարհում, Բախաղատը՝ երևի Չողում<sup>12</sup> կամ Մազքթաց աշխարհում:

Աղվանքի հայրապետութիւնը, ճիշտ է, նվիրապետական տեսակետից, իր հիմնադրման օրից սկսած, ենթակա էր Հայոց կաթողիկոսութեանը: Սակայն, միաժամանակ, ուներ և մեծ իրավունքներ, արևելյան Անդրկովկասի բնակչության հոգևոր կենտրոնն էր, թագավորազուրկ երկու ափերի հոգևոր-մշակութային, նույնիսկ քաղաքական հավակնութիւնների արտահայտիչը:

Այս կաթողիկոսութիւնն սկզբից ևեթ վիթխարի հեղինակութիւն ուներ ոչ միայն իր հավատացյալների շրջանում, այլև հարևան նահանգների աչքում: Նա այնքան վարկ ուներ արդեն և այնպես դիտվում էր իբրև հայկական հայրապետարան, որ, երբ Սյունյաց իշխան Վահանն իր նահանգի վարչական ղեկավարութիւնը հանձնեց Ատրպատականին և, հատկապես, երբ բուն Հայաստանի կաթողիկոսութեան կողքին՝ բյուզանդահայատակ մասում, ստեղծվեց հակաթոռ մի նոր կաթողիկոսութիւն, Սյունիքի եպիսկոպոս հռչակավոր Պետրոսն իր թեմը միացրեց Աղվանքի

աթոռին, որոշելով այդպէս մնալ այնքան ժամանակ, մինչև որ «սուրբ Գրիգորի աթոռը դառնա միասնական»: Ահա այդ կարևոր տեղեկութիւնը. «Եւ զՀայս Պարսիկք և Յունք բաժանեալ էին, և տէր Մովսէս էր յաթոռն սրբոյն Գրիգորի ի Գունին. և կողմանք Յունաց յակառակ նմա նստուցին զՅովհանն ոմն մերձ առ նա: Իսկ զերկուանալն հայրապետութեան խոտեցին տեաքքն Սիւնեաց, և ոչ հաւանեցան ընդ մի ոք յերկուցն՝ հրամանաւ եպիսկոպոսին իւրեանց առաքինւոյն Պետրոսի, որ հասեալ ի վախճան՝ պատուէր ետ վիճակին իւրում առնուլ ձեռնադրութիւն յԱղուանից և զմեռոն օրենութեան՝ մինչև միասցի աթոռն սրբոյն Գրիգորի»<sup>13</sup>:

Հասարակական-քաղաքական կյանքի մասին ուրիշ տեղեկութիւններ չկան, բացի մի շատ էական տվյալից, որն ընդհանուր խոսքով հաստատում է, թե VI դարի վերջին Հայոց արևելից կողմանց իշխաններն ապստամբել են պարսից բռնակալութեան դեմ և ենթարկվել դաժան պատժի: Պատմիչ-ժամանակագիրը դառնակսկիծ սրտով հիշում է «մեծամեծաց իշխանաց աշխարհին Աղուանից, որք ապստամբեցան յարքայեն Պարսից և կորեան անկան բազումք ի նոցանէ՝ ոմանք ի սուր, ոմանք ի խեղութիւնս անդամոց և ոմանք տարազրեալք յաշխարս հեռաւորս»<sup>14</sup>:

Յավոք, այս ըմբոստ պոռթկումի և արյունոտ հաշվեհարդարի մասնորամասնքի մասին աղբյուրները լռում են: Սակայն արդյունքը, — երկրի անտերութիւնն ու անիշխանութիւնը, սրանից օգտվելով էլ՝ պարսիկ մի տոհմի Գարդմանք թափանցելն ու զավառին տեր դառնալը, — այս բոլորը լայնորեն արտացոլված է «Աղվանից աշխարհի պատմութեան» մեջ՝ որպէս ակնատեսի ու դեպքերի մասնակցի հավաստի ժամանակագրութիւն:

13 Կաղանկատուացի, էջ 310—311: Նաև՝ Օրբելյան, էջ 90—92:

14 Կաղանկատուացի, էջ 171:

10 Անդ:

11 Անդ, էջ 137—138:

12 Որ Չող քաղաքում կաթողիկոսութիւն չի եղել Պարտավից առաջ, դա երևում է նաև այս նամակից: Չողը (քաղաքը) նույնիսկ չի ներկայացված որպէս եպիսկոպոսութիւն:

## ԽԱՉԱՐՆԵՐՆ ԱՂՎԱՆՔՈՒՄ ԵՎ ՀԱՐԱԿԻՑ ՀԱՐՑԵՐ

Մեր թվականության առաջին դարերից սկսած՝ Կովկասյան լեռնաշղթայից հյուսիս բնակվող ցեղերն իրենց պարբերական ասպատակություններով պատուհաս էին դարձել Անդրկովկասի բնիկների և նույնիսկ նրանց հարավային ու հարավարևմտյան հարևանների համար: Այս բազմալեզու լեռնաստանցիներն իրենց կողոպտչական արշավանքներով հաճախ հասնում էին մինչև Պարսկաստանի խորքերն ու Միջերկրական ծովի ափերը: Իրենց ճանապարհին նրանք թալանում էին շեն քաղաքներն ու գյուղերը, ապա հրի ճարակ դարձնում, կոտորում էին դիմադրողներին: շխնայելով ծերերին ու մանուկներին: Նրանք Անդրկովկաս էին թափանցում երկու ճանապարհով՝ ճորա կամ Կասպից անցքով և Ալանաց դռնով: Առաջինը Կովկասյան լեռնաշղթայի եզրի ու Կասպից ծովի միջև ընկած այն նեղ ձորն էր, որի վրա հետագայում հարավցիները պիտի պահակեին՝ ավազակաբարո հյուսիսականներին դիմադրելու համար:

Մեծ Հայքի հզոր թագավորության ժամանակներում, երբ նրան դեռևս ենթակա էր ամբողջ Անդրկովկասը, ճորա դռան հսկողությունը դրված էր հայոց հյուսիսային նախարարությունների, հատկապես Գուգարաց բզեշխի վրա: Այս պատճառով էլ հարևան պետությունները մինչև իսկ պարտավորվել էին նյութական օժանդակություն ցույց տալ Հայաստանին: Հայտնի է, օրինակ, որ Հռոմեական կայսրությունը Սեպտիմոս Սևերոսի (193—221) օրոք որոշել էր դրամական նպաստ վճարել Հայոց թագավորներին՝ ճորա դռան հսկողությունը հոգալու համար:

Հայաստանի Արշակունի թագավորության վերացումից հետո, Աղվանից մարզպանության ստեղծմամբ՝ ճորա կամ հետագայի Դերբենդի դռան հսկողությունն իրականացնում էր Պարսկաստանը, որն ստիպված էր անցքի ամբողջ լայնությամբ կառուցել (ավելի ճիշտ վերակառուցել) անանցանելի պարիսպ՝ երկաթե վիթխարի դարպասներով. «Աղվանից աշխարհի պատմությունն» այդ պարսպի կառուցումը այսպես է ներկա-

յացնում. «բազում ծախիւր թագաւորացն Պարսից մաշեալ էր դաշխարհս իւրեանց՝ գումարելով ճարտարապետս և հնարելով ազգի-ազգի նիւթս ի շինուածս մեծասքանչ գործոյն, որով փակեցին աղիսեցին ընդ լեռան Կովկաս և ընդ մեծ ծովն արեւելից»<sup>1</sup>:

Արաբ մատենագիրները (Բալաձորի, Իբն-Խորդադրեհ, Քարարի, Մասուդի, Մուբարրասի)՝ ճորա կամ Դերբենդի պարսպի կառուցումը կապում են Խոսրով Անուշիրվանի անվան հետ՝ VI դարի կեսին: Օրինակ, Իբն ալ-Ֆակիհը գրում է, թե Խոսրովը «բարից ու արճճից կառուցել է Երն ալ-Ֆակիհը գրում է, թե Խոսրովը «բարից ու արճճից կառուցել է պարիսպ, այն հասցնելով մինչև սարի գագաթը, ապա մյուս ծայրը շարունակել է ծովում և պատի մեջ երկաթե դարպասներ է կանգնեցրել»<sup>2</sup>:

Մեծնայն հավանականությամբ՝ Խոսրովը վերակառուցել է պարիսպները, քանի որ սկսած մ. թ. I դարից, հույն ու հռոմեացի պատմիչները (Տակիտոս, Դիոն Կասսիոս, Պտղոմեոս և այլք) հիշատակում են Ալբանական (Կասպիական) պատնեշը կամ դուռը: Հովսեպոս Փլավիոսը (մ. թ. I դար) գրում է, թե դա «այն անցքն էր, որ Ալեքսանդր թագավորը (Մակեդոնացին) փակեց երկաթե դարպասներով»<sup>3</sup>:

Հայ մատենագիրները երկերում ճորա անցքն արդեն դուռ է կոչվում կամ պարսպապահակ: Ղազար Փարպեցի (V դարի վերջ), օրինակ, ճանաչում է «պահակ որմոյն, որ է ընդ մէջ իշխանութեանն Աղուանից և Հոնաց»<sup>4</sup>:

Եվ, այսուամենայնիվ, հյուսիսային ցեղերը շարունակում էին նորանոր արշավանքներ ձեռնարկել՝ կամ իրենց սեփական նախաձեռնությամբ ճեղքելով պարիսպն ու նրա զինական պաշտպանությունը, կամ էլ կաշառված հարավի տերերի շքեղ խոստումներով, որովհետև հիմա արդեն Պարսկաստանն ու Բյուզանդիան փոխնիփոխ իրար դեմ էին հրահրում հյուսիսականներին: Պատմությունը հիշում է դեպքեր, երբ Պարսկաստանն իր հակառակորդ Բյուզանդիային կամ ապստամբ անդրկովկասցիներին հյուժելու նպատակով՝ բաց է արել ճորա դուռը, կաշառքով նրանց դեմ ուղարկել հոներին ու մյուս լեռնաբնակ ասպատակողներին: Եվ քանի՜-քանի՜ անգամ Բյուզանդիան ավերել է Պարսկաստանի գավառներն ու պարսից հպատակության տակ եղած երկրները՝ դարձյալ հյուսիսականների խառնիճաղանջ ուժերով:

<sup>1</sup> Կաղանկատացի, էջ 153:

<sup>2</sup> СМОМПК, вып. 32, Тифлис, 1903, с. 13, 17.

<sup>3</sup> Հովսեպոս Փլավիոս, գիրք VII, դ. 7, § 4 կամ՝ К. Ган, Известия древних греческих и римских писателей о Кавказе, ч. I, Тифлис, 1884, с. 113.

<sup>4</sup> Ղազար Փարպեցի, էջ 66:

Իզուր չէ, որ այսրկովկասյան տերութիւններից ամեն մեկն իր հակառակորդին զսպելու համար սպառնում էր բաց անել ձորա դռները և օգնութեան կանչել կովկասյան բարբարոս ցեղերին:

Այդ ցեղերի մեջ ամենառազմաշունչները, որոնք մեր թվականութեան առաջին դարերում հանգիստ չէին տալիս անգրկովկասցիներին, հայտնի էին մեկ ընդհանրական անունով՝ հոներ: Այդ նրանք էին, որ մեկ հայտնվում էին ձորա պահակի կողմից, մեկ էլ խուժում էին Ալանաց դռնով և իրենց հտեից սփռում մահ ու ավերածութիւն:

VII դարի սկզբներին Պարսկաստանի ու Բյուզանդիայի ռաջմական մրցակցութեանից և բռնագրավումներից բզկտված Անգրկովկասում հայտնվում է մի նոր ավերիչ ուժ: Այն գալիս է հյուսիսից, «խազար» անունով և դառնում ահաւոր մի շարիք ո՛չ միայն վարչաքաղաքական ինքնուրույնութիւնը կորցրած անգրկովկասցիների համար, այլև այս երկրամասում տիրութիւն անող Պարսկաստանի ու Բյուզանդիայի:

Մովսես Կաղանկատվացու գրքի ամենասրտառու լէջերից են այն կտորները, որոնք պատմում են Բյուզանդիայի թելադրանքով խազարների՝ Աղվանքում կատարած ասպատակութիւնները, ավերածութիւններն ու անլուր շարագործութիւնները: Կտոն այս էջերը շատ բարձր է գնահատում «մասնավորապես հենց այն պատճառով... որ նրանք մեր գրականութեան մեջ առաջինն են ըստ ավագութեան, որոնք կենդանի գույներով ներկայացնում են սարսափները, որ այդ թափառական ձիավորները տարածում էին ամեն տեղ իրենց տեսքով, կենցաղով, կատաղի վայրագութիւններով»<sup>5</sup>:

«Աղվանից աշխարհի պատմութեան» այն գլուխները, որոնք վիպական գույներով նկարագրում են խազարների արշավանքները, մըտնում են Աղվանքի կաթողիկոս Վիրոյի հեղինակութեամբ վաղուց հայտնի

<sup>5</sup> Ան. Հայոց պատմութիւն, հ. II, էջ 262: «Պատմութեան» այս հատվածը նույն գնահատականին է արժանացել նաև հայտնի արևելագետ Մ. Ի. Արտամոնովի կողմից: «С большей подробностью и яркостью, чем в византийских источниках рассказано о союзе Ираклия с хазарами в армянском историческом сочинении—Истории Агван Моисея Каганкатвацци. Хотя это сочинение и относится в целом к X в., несомненно, что оно представляет компиляцию более древних литературных произведений. Для многих частей его источники заимствования можно указать, другие, в частности, те страницы, на которых рассказывается о походах хазар в Закавказье, могли быть написаны только современником, настолько они переполнены подробностями и насыщены чувством автора: его ужасом перед варварами и скорбью о страданиях родной земли» (М. И. Артамонов, Очерки древнейшей истории хазар, Л., 1936, с. 50).

հատվածի մեջ: Պատմիչը լալահառաչ վկայում է, որ խազարները մորթուում են անմեղ ու անպաշտպան բնակիչներին, հրդեհի ճարակ դարձնում սրբութիւնները: Իհարկե, մինչև Վիրոյի պատմածը՝ խազարների մասին երկու անգամ էլ է հիշատակվում «Աղվանից աշխարհի պատմութեան» մեջ, առաջինը՝ քաղված մի հին զրուցից, երկրորդը, հավանաբար, վերջին խմբագիր-բանաքաղողի կողմից մուծված: Առաջինին մենք պետք կանգրագրանանք: Երկրորդը նշում է, որ «... գերեցաւ ի խազարաց աշխարհս Աղուանից, հրկէզ եղէն եկեղեցիք և կտակարանք»: Ետ ու առաջ եղած տեղեկութիւնների համաձայն՝ սա տեղի է ունեցել VI դ. կեսին կամ դրանից մի քանի տարի առաջ, որովհետև այդ ավերածութիւններից հետո էր, որ «յորժամ սկիզբն հայ թուականին եղև, ի սոյն ամի փոխեցին զաթոռ հայրապետութեանն Աղուանից ի Չողայ քաղաքէն. ի մայրաքաղաքն Պարտաւ վասն հինահալած արշաւանաց թշնամեաց խաչին Քրիստոսի»<sup>6</sup>:

Ասում ենք՝ այսքանը հետագայի մուծում է, որովհետև ամենակարևորը՝ կաթողիկոսական աթոռի տեղափոխութիւնը, ինչպես արդեն նկատել ենք, չի համապատասխանում իրականութեանը: Հնարավոր է, որ այս ժամանակ հյուսիսականներն ասպատակած լինեին Աղվանքը: Սակայն հենց ըստ վերոհիշյալ վկայութեան՝ նրանք Կուրից հարավ շեն իջել, որովհետև հայրապետական աթոռը հիմնել են Պարտավում՝ որպես սպահով մի տեղ:

Այսքանից հետո խազարների անունը կապվում է Անգրկովկասի հետ, սակայն մեծ մասամբ այս երկրամասի համար իրար հետ մրցող երկու հին բռնակալութիւնների՝ Պարսկաստանի ու Բյուզանդիայի՝ հրահրումներով: Խազարները մեկ առաջինի դրդումով են արշավում դեպի Անգրկովկաս, մեկ երկրորդի, իսկ հաճախ՝ հենց սեփական նախաձեռնութեամբ, թալանելու և հարկատու դարձնելու նպատակներով:

VII դ. սկզբին Բյուզանդիայի Հերակլ թագավորը մեծ զորամբով ասպատակում է Պարսկաստանի հյուսիսային շրջանները, ավերում Ատրոպատականը, ապա կամենում է ձմեռել Անգրկովկասում: Նրա հրամանով Հայոց, Վրաց ու Աղվանքի տերերը պետք է ընդառաջ ելնեին հպատակութիւն հայտնելու և բյուզանդական զորքերի ձմեռումի պետքերը հոգալու: Այս հրամանի հետ միաժամանակ Անգրկովկաս է հասնում նաև Պարսից արքա Խոսրովի հրամանը՝ բյուզանդական զորքերին շնորհունելու մասին: Աղվանքը դեռ Պարսից գերիշխանութեան տակ էր: Այդ պատճառով էլ «Իբրև լուան զայս ամենայն պետք և իշխանք աշխարհիս Աղուա-

<sup>6</sup> Կաղանկատուացի, էջ 133:

նից... թողեալ զմեծ քաղաքն Պարտաւ, ելեալ գնացին ամրացան ի տեղիս-տեղիս»<sup>7</sup>:

Բյուզանդացիները ոտքի տակ տվին Ուտիքն ու Արցախը: Պատմիչը կցկատուր տեղեկութիւններէր կարելի է եզրակացնել, որ բռնագրավիչներն անցել են Պարտավով, ապա Ուտիքի Կաղանկատույք գյուղի հեղեղատը կտրելով, «Բանակեցան առ հեղեղատովն Տրտուայ մօտ ի գիւղն Գիւտականն»<sup>8</sup>: Նրանք անցած ամբողջ ճանապարհին տրորում էին այգեստանները, ավերում գյուղերը. «Կոխեցին, քանդեցին զգեղեցիկ ստացուածս այգեստանեայց և գեօղաստանեայց ընդ որս անցանէին»<sup>9</sup>:

Հ. Մանանդյանը, աղբյուրների մանրակրկիտ քննութեամբ, պարզել է, որ Հերակլի ու պարսիկների այս հանդիպումը տեղի է ունեցել 624 թվականին<sup>10</sup>:

Հերակլի զորքանակը, ինչպես տեսանք, տեղավորվել էր Ուտիքի Գարդման գավառում և փովել Տրտու-Քարթառի ավազանում:

Սեբեոսը հաղորդում է, որ այս մասին լուր առնելով՝ պարսիկները որոշում են վրա հասնել ու բյուզանդացիներին ջարդ տալ հենց այստեղ: Պարսից մի զորաբանակ, Շահր-Վարազի գլխավորութեամբ, գալիս, նրստում է Ուտիքի Տիգրանակերտում և փակում Հերակլի ճանապարհը դեպի Վիրք: Մի այլ բանակ էլ 30 հազարանոց զորքով, Շահենի գլխավորութեամբ, բռնում է նահանջի ճանապարհը՝ Արցախի Տիգրանակերտ ավանում:

Հերակլը, ուրիշ ելք չգտնելով, ճեպով հարձակվում է թիկունքը փակած Շահենի զորքի վրա, կոտորում, ապա, հալանաբար, Արցախի Բերդաձոր գավառով (այժմյան՝ Շուշվա լեռնանցքով) անցնում Սյունիք, նախիջևանի վրայով մտնում կենտրոնական Հայաստան:

Առաջներում Թեոֆանեսի մի տեղանվան վրիպակի պատճառով (Սյունիքի փոխարեն՝ Հունների երկիր) Հերակլի վերադարձի ճանապարհը գծվել է հակառակ ուղղութեամբ՝ Գարդմանքից դեպի հոնների (կամ սավիրների) երկիրը<sup>11</sup>: Սակայն Մանանդյանը, համադրելով Սեբեոսի ու Թեոֆանեսի տեղեկութիւնները, պարզել է Հերակլի անվիճելի երթուղին՝ Գարդմանքից Արցախի Բերդաձորի վրայով դեպի Սյունիք-Նախիջևան:

7 Անդ, էջ 149:

8 Անդ, էջ 150:

9 Անդ:

10 Հ. Մանանդյան, Քնն. պատմ., հ. Բ, Բ մասի նշումները, էջ 151:

11 Անդ, էջ 153—154:

Ահա այդ երկու վկայութիւնները. «Իբրև ետես Երակլոս, եթէ ի մէջ արկին զնա (շրջապատեցին իրեն Շահր-Վարազն ու Շահենը— Բ. Ու.)՝ դարձաւ ի վերայ զարունէ, հազճեալ զարութեամբ եհար զնա և խորտակեաց և գնաց ընդ Ծղուկս. և թափեցաւ ընդ լեռնակողմն ի դաշտն Նախճուանն ի ձմերուն ժամանակի»<sup>12</sup>:

«Այս կռիվների ժամանակ եկավ Սաինը (Շահենը) իր զորքով, և նրան Հերակլը ջարդեց, նրա զորքից շատերին ոչնչացրեց, իսկ մյուսներին փախուստի մատնեց և նրանց գլխավոր զորքը վերցրեց: Սարվարարին փախուստի մատնեց և նրանց գլխավոր զորքը վերցրեց: Սարվարարանը (Շահր-Վարազը), միանալով Սաինին, հավաքեց ազատված զինվորներին և մտածում էր նորից գնալ Հերակլի դեմ: Բայց կայսրն անցավ Հունների երկիրը» (Մանանդյանն իրավամբ կարդում է «Սինի»-Սյունյաց երկիր— Բ. Ու.)<sup>13</sup>:

Բյուզանդիան նպատակ չունեք այսբանով հանգիստ թողնել պարսիկներին ու Անդրկովկասը: Հաջորդ անգամ նա հյուսիսական ցեղերին մեծամեծ խոստումներով զրավում է իր կողմը և սկսում մի արշավանք, որի մոտ թեթև խաղ էր նախորդ ասպատակութիւնը:

«Սաստիկ ամբոխի ելին Խաղիբբ ասպատակել յաշխարհս մեր հրամանաւ Հերակլի»,— այս նոր արհավիրքի նկարագրութիւնն այսպես է սկսում Աղվանքի պատմիչը<sup>14</sup>:

Աղբյուրների հաղորդած տեղեկութիւնների քննութեամբ կարելի է եզրակացնել, որ սա հյուսիսային վայրենաբարո ցեղերի առաջին խոշոր ու ավերիչ բախումն էր Անդրկովկասի հետ, որ տեղի ունեցավ 627 թվականին:

Այստեղից սկսած՝ «Աղվանքի պատմութեան» հեղինակն արդեն խաղարներին նկարագրում է որպես մի ականատես, որի աչքերի առաջ տեղի են ունենում այդ բարբարոսների անլուր վայրենութիւնները, և հայրենի երկիրը նրա բերանով հեծում է արյան ու ավերի, սովի ու մահի ճիրաններում:

Հեղինակի խոսքն այստեղ վիպական գույներ է ստանում, պատմական ճշմարտութիւնը հաղորդելով զգայացունց մի ոճով, որով մեր առաջ կենդանի հանում են հին օրերի ահավոր պատկերները: Ահա խաղարները «տոհմից-տոհմից և ազգաց-ազգաց, լեռնականաց և դաշտա-

12 Սեբեոս, գլ. ԻԶ:

13 «Летопись византийца Феофана от Диоклетиана до царей Михаила и его сына Феофилакта», перев. В. И. Оболенского и Ф. А. Терновского, М., 1890, с. 250.

14 Կաղանկատուցի, էջ 151:

կանաց, հարկաբնական և բացօթեկաց, ծովամխաց և ցամաքայնոց, գլխազերծաց և գիսաւորաց» ահռելի մի բազմութուն, իրենց Ջեբու-խաբանի<sup>15</sup> գլխավորութեամբ, Չողա պահակը ձեռքելով՝ խուժում են Չող քաղաքը:

Հեղինակն այս հրեշավոր խաժամութի արտաքին նկարագիրը տալիս է նկարչական գունագեղութեամբ. «ժանտատեսիլ, ժպտերես, լայնադեմ, անարտեանուն... ի ձև իգական գիսարձակս...»<sup>16</sup>: Եվ ահա նրանք մտնում են Չող, «իբրև գալլք գիշախանձի անամօթացեալ դիմէին ի վերայ նոցա (բնակչաց) և անխնայ կոտորէին յանցս և ի փողոցս քաղաքին: Եւ ո՛չ խնայէր ակն նոցա ի գեղեցկատես պայծառագեղ մանկահասակս արուի կամ իգի, և ոչ յանպիտանս և յանօգուտս, ոչ թողուին զհաշմս կամ զծերս և ոչ զթացին կամ գալարէին աղիք նոցա ի խանդաղատանս տղայոց, որ զկոտորեալ մարբքն փարէին և դիէին զարիւն ստեանց նոցա իբրև զկաթն. այլ իբրև հուր վառեալ յեղևսն մտանէին ընդ դուռն և ելանէին ընդ միւսն, գործ գաղանաց և թռչնոց թողեալ ի նմա»<sup>17</sup>:

Սրանից հետո է, որ ավերիչ ալիքը շարժվում է դեպի պատմիչի երկիրը («Ապա տակաւ շարժէին ալիքն ընդդէմ մեր»):

Այս ժամանակ, հավանաբար, Հայոց Աղվանքում տեղացի իշխաններ կա՛մ չկային, կա՛մ էլ այնպես դիմազրկված էին նախորդ դարի վերջի մեծ ապստամբությունից հետո, որ ոչ ոք չփորձեց կազմակերպել մինչ այդ և դրանից հետո էլ իր ազատագրական հերոսամարտերով հայտնի լեռնական բնակչության դիմադրությունը: Զպետք է մոռանալ, որ խաղաղներից անմիջապես առաջ Ուտիքի Գարդման էին եկել պարսիկ միհրանյանները և դավով կոտորել այն վաթսուն իշխանազուն Առանշահիկներին, որոնք այս երկրի օրինական ու հինավուրց տերերն էին: Եվ ահա համարյա անտեր ու անիշխան բնակչության բախտը «տնօրինում է խաղաղների սարսափից Պարտավում ծվարած պարսից Գայշաք մարդպանը, որին պատմիչը «ամենայն պետ իշխան» է կոչում: Սա փորձում է քաղաքի բերդում հավաքված բազմութեանը հանգստացնել ու կարգադրել անելիքը, սակայն լեզուն պատ չի գալիս, որովհետև երկյուղից «թափե-

ցաւ սիրտ և դողումն կալաւ զնա յտից մինչև ցլուլս, և ծունկը նօրս զմիմեանս բաղխէին»<sup>18</sup>:

Ժողովուրդը, ունեցած-չունեցածը թողնելով, քաղաքի շորս դարբաններով դուրս է հորդում՝ լեռնային Արցախի ամուր վայրերում պատսպարվելու համար: Խաղաղները հետապնդում են փախչողներին: Նրանց մի մասին հասնում են Կաղանկատույք մեծ գյուղի հանդիպակաց լեռան ստորոտում: Բայց որովհետև արդեն գիշերը վրա էր հասել, կարողանում են փախչողների միայն մի՛ մասին բռնել, որոնցից շատերին կոտորում են, մնացածներին էլ, գրաստների ու թալանած իրերի հետ միասին, տանում իրենց բանակը:

Ուտիքից փախած բնակիչներն ամրանում ու փրկվում են Արցախում: Իսկ խաղաղները գնում են Վրաստան, Տփղիսում (Թբիլիսի) Հերակլ արքայի զորքերին միանալու և Պարսկաստանի դեմ ճակատամարտելու համար:

Այս անգամ Տփղիսը, բռնագրավիչներին ենթարկվելու փոխարեն, ճակատ տվեց նրանց և պաշտպանվեց հերոսաբար: Հերակլն ու խաղաղների խաբանն ստիպված էին ձեռնունայն իրենց երկրները վերադառնալու որոշում ընդունել: Այս տեսնելով՝ տփղիսցի պաշտպանվողներն այսպես են ծաղրում նրանց. հսկայական մի դրում նախշում են խաբանի պատկերով և հանում բերդապարսպի վրա<sup>19</sup>. «գտեղի արտեանաց աշացն յօտ մի (խաղողի մատ— Բ. Ու.) ծրագրեալ, որ ոչ կարէր նշմարել. և գտեղի մաւրուացն՝ լերկս ժպիրճս. և գտեղի շնչաւոր քթիցն թիզ մի լայն թուով մազից պէրևէշտէից, զոր թէ ոք կարեր ճանաչել: Եւ բերեալ եղեալ ի վերայ պարսպին յանդիման նոցա՝ աղաղակէին առ զօրսն և ասէին. «Ահաւասիկ կայսր թաղաւոր ձեր, դարձարուք երկրպագէք սմա՝ Ջեբու խաբան է սա»: Եւ առեալ գեղարդ ի ձեռն՝ ծակոտէին յանդիման նոցա զզոմմն՝ զնմանեցուցեալն ի պատկեր նորա: Նոյնպես և զմիւս թագաւորս ձաղէին, ծաղր առնէին, այպանէին, պիղծ և արուագեղծ կարգային»:

Մաղրված ու ստորացած երկու թագավորները հեռանում են Տփղիսից՝ որոշելով հաջորդ տարին գալ թարմ ուժերով, հիմնահատակ խորտակել քաղաքը, կոտորել բնակիչներին:

Նրանք, իհարկե, հետագայում պետք է կատարեին իրենց որոշումը:

18 Անդ:

19 Պատմիչն ըստ երևույթին իրարից այնքան էլ չի տարբերում խաղաղներին ու հոներից, որովհետև այստեղ Ջեբու-խաբանին կոչում է նաև թագավոր Հոնաց (տե՛ս Կաղանկատուացի, էջ 158):

15 «Նաբան» նշանակում է խաղաղական թագավորների ընտրյալ, ուրիշ խոսքով՝ արքայից արքա: «Ջեբուն», ըստ Մ. Ի. Արտամանովի, աղավաղված «յարգուն» է, որ խաղաղական արքայական բարձրագույն տիտղոսն է (տե՛ս «История хазар», стр. 143—146): Ուրեմն Ջեբու-խաբան՝ արքայից արքա: Այս անգամ արշավանքի կեպ՝ Ջեբու-խաբանի անունն է եղել Տուն-շեխու (անդ, էջ 146):

16 Կաղանկատուացի, էջ 154:

17 Անդ:

Եւ պատահական չէ, որ Աղվանքի պատմիչը տփղիսցիներէ յայս քայլը համարում է «պատճառ կորստեան իրեանց»:

Հաջորդ տարին, 628 թ., Հերակլն ու խազարական խաբանը վերըստին պաշարած են Տփղիսը: Երկու ամսվա ծանր դիմադրութիւնից հետո ընկնում է հերոս քաղաքը, ավերվում գաղանացած բունագրավիչների ոտքերի տակ, թալանվում մինչև վերջին իրը: Հերակլն ու խաբանը դիվային վրիժառութեամբ կոտորում են պարտված տփղիսցիներին, փորում վրաց մեծ իշխանի ու պարսից կուսակալի աչքերը՝ ի պատասխան անցած տարվա դրոմ-ժաղրանկարի, որի վրա խաբանը կույր էր նկարված եղել: «Եւ դառն շարշարանօք հեղձամահ արարեալ զնոսս ողջէն՝ վարեցին զմորթ նոցա յանդամոց նոցա և պրկեալ կանգնեալ լցեալ զնոսս խոտով կախեցին ի վերուստ զպարսպեն»:

Տփղիսի աղետից անմիջապէս հետո երկու ավերիչները շարժվում են դեպի Աղվանք: Հերակլը կանգ է առնում Գարգմանքում՝ այդ զավառի նորաթուխ տեր Վարազ-Գրիգորին մկրտելու<sup>20</sup>: «Աղվանքի պատմութեան» տեղեկութեամբ՝ Վարազ-Գրիգորն Ուտիքում հիմնավորված պարսկական Միհրանյան կամ Միհրական տոհմի առաջին ներկայացուցիչն էր, որ քրիստոնեութիւն էր ընդունել և այն էլ Վիրո կաթողիկոսից: Վիրոն միաբնակ էր, լուսավորչական: Այդ պատճառով էլ երկաբնակ Հերակլը Վարազ-Գրիգորին նորից կնքում, դարձնում է իր աղանդին, ամենայն հավանականութեամբ՝ համոզված, որ աղանդի նույնութիւնը նրան կստիպի հավատարմորեն ծառայել Բյուզանդիային:

Վարազ-Գրիգորի քաղկեդոնացման մասին վկայում են վրացական աղբյուրները: որոնց համաձայն՝ Հերակլը միաժամանակ նույն քաղկեդոնական աղանդին է դարձնում նաև Վարազ-Գրիգորի տիրույթը դարձած Գարգմանքի լուսավորչական բնակիչներին և հիմնադրելով սուրբ աստվածամոր տաճարը՝ նրա շինարարութիւնը հասցնում է մինչև գմբեթ<sup>21</sup>:

«Աղվանքի պատմութիւնը» լուծւմ է Վարազ-Գրիգորի նոր մկրտութեան մասին: Մ. Ի. Արտամոնովն այս հանգամանքն իրավացիորեն բացատրում է նրանով, որ Պատմութեան այդ հատվածի հեղինակ Վիրո կաթողիկոսը պարզապէս շրջանցել է այդ փաստը, որպէս իր՝ լուսավորչական կրոնավորի համար վերին աստիճանի տհաճ մի երևույթ<sup>22</sup>:

20 E. Такайшвили, Источники грузинских летописей, т. II, Жизнь и известия о Багратидах. СМОМПК, вып. 28, с. 128.

21 Անդ, էջ 135—137:

22 М. И. Артамонов, Очерки древнейшей истории хазар, с. 59—60. Իրավացի չէ Զ. Բունիաթովը, երբ կարծում է, թէ Վիրոն քաղկեդոնական—դիոֆիլիտ

խաբանը, ավարն առած, վերադառնում է իր երկիրը, Շաթ որդուն կարգադրելով 40 հազար զորքով շարժվել Աղվանքի վրա<sup>23</sup>, նա որդուն և զորքի մշուս մեծավորներին պատվիրում է. «Եթէ ելցեն մեծամեծք և սուաջնորդք աշխարհին ընդ առաջ որդույն իմոյ և տացեն ի ձեռս զաշխարհն ինձ ի ծառայութիւն և ընդարձակեցեն զքաղաքս և զամրոցս իւրեանց և զվաճառս առաջի զօրաց իմոց, թողացուցէք և դուք նոցա կեալ և ծառայել ինձ. ապա եթէ ոչ, մի՛ խնայեսցէ ակն ձեր ի նոսս յամենայն հասակ արուի. և զմատաղատունկս արուացն և զազգս իգականացն պահեցէք ինձ և ձեզ ի ծառայութիւն և յաղախութիւն»<sup>24</sup>:

Շաթը հոր պատվերի համաձայն պատգամագրեր է ուղարկում Աղվանքի պարսիկ նոր մարզպան Սեմա Վշնասպին ու կաթողիկոս Վիրոյին: Մարզպանը, խազարներին հոտն առնելուն պէս, «առեալ զաղին իւր ընդ Մարզպանը, խազարներին հոտն առնելուն պէս, «առեալ զաղին իւր ընդ իւր՝ յափշտակեալ և զբազումս ինչ յաշխարհէս աստի», փախալ զնաց իր Պարսից երկիրը: Եւ մնացին դեմ-հանդիման «գազանն ապականիչ», մեկ էլ նրա որսն անպաշտպան ու անօգնական:

Ահա այս ճակատագրական պահին էլ հանդես է գալիս Պարսից դեմ Աղվանքի իշխանների կաղմակերպած ապստամբութեան մասնակից, Պարսից 25-ամյա գերութիւնից հենց նոր վերադարձած Աղվանքի աշխարհի կաթողիկոս Վիրոն: Նա սկզբում փորձում է Շաթի բանագնացներին կաշառել, ձգձգել սպասվող հարձակումը, մինչև որ Պարսկաստանից կգար իր խնդրած ռազմական օգնութիւնը: Սակայն պարսիկները գիտեին միայն թալանել, բայց ո՛չ օգնութիւն հասցնել նեղյալ հպատակին: Շաթը միայն թալանել, բայց ո՛չ օգնութիւն հասցնել նեղյալ հպատակին: Շաթը հասկանում է կաթողիկոսի պլանը և իր վայրենի խաժամուժով հարձակման անցնում: «Յանկարծակի պատեաց մէզն և մառախուղն զամենայն երեսս երկրիս մերում առ հասարակ, զգաշտս և զզլուխս լիբանց, զբլուրս և զխորս ձորոց, և ոչ ուրեք մնաց քայլ մի ոտին յամենայն սահմանս երկրի մերում, ի շէնս և յազարակս, ի տունս և յանցս ճանապարհաց. և շէր՝ ուր ոչ ելանէր սատակիչ բարբառ շար թշնամեացն, և այն ի միում աուր և ի միում ժամու: Քանզի բաժանեցին յառաջագոյն վիճակաւ ըստ գնդից զգաւառս և զշէնս զհեղեղատս և զգետս, զաղբլուրս և զմօրս, զլեւրինս և զգաշտս՝ յամենասին միապէս ըստ ժամադրին սփռեալ զասպա-

է կղել: Այդ դեպքում քաղկեդոնական կաթողիկոսից մկրտվածն ինչու՞ պիտի երկրորդ անգամ ընդունէր քաղկեդոնականութիւն (տե՛ս Յ. Մ. Бунятов, Азербайджан в VII—IX вв., с. 49):

23 Феофан Византиец, Летопись византийца Феофана от Диоклитiana до царей Михаила и сына его Феофилакта, с. 235--236.

24 Կաղանկատուցի, էջ 175:



կին քառութեան. զի արգելոյր սուրն, հեղգայր սովն և հեղձուցանէր մահն»<sup>29</sup>:

Մարդիկ ստիպված են լինում ուտել ինչ որ պատահի՝ սատկած անասունների միս, ծառերի ճյուղեր, հին կաշի, ծխաթակ կաշեպարկեր, կոշիկների հին կապիչներ, իսկ ուժ գտներ պտուղ ու կորեզ, կաղար ու կուտեր: Պատմիչի ասելով՝ նույնիսկ մեռածների միս էին ուտում...

Այսբանից հետո էլ մարդկանց վրա խելացնորություն եկավ, որով հիվանդները երկու ամիս անզգա ընկնում էին, սեանում, կորցնում մարդկային տեսք ու կերպարանք: Սակայն կատարվեց և դրանից ավելի վատթարը. գարնան առաջին կանաչի հետ կենդանի մնացածները դաշտ էին դուրս գալիս խոտով սնվելու: Եվ դրանից էլ բաղմամպատկվում էր մահացողների թիվը: Աշխարհն ասես համատարած գերեզմանոց էր անթաղ մեռելների: «Կոխեցար զդիակունս սովամահաց՝ ահացեալս և ուռուցեալս ընդ երեսս դաշտաց իբրև գթարինս հեղեղատի», — դառնակսկիծ պատմում է Աղվանքի, Լիֆնաց և Չողա կաթողիկոս Վիրոն:

Մրանով էլ ավարտվում է խաղարների ամենահավոր արշավանքի ու նրա հետևանքների նկարագրությունը «Աղվանից աշխարհի պատմություն» մեջ:

«Պատմությունը» վկայում է նաև խաղարների հաջորդ արշավանքը, որ տեղի ունեցավ 630-ին («Յերկրորդ ամի Արտաշի որդուց Կառատայ Պարսից արքայի») և հարկատու դարձրեց ոչ միայն Աղվանքը, այլև ամբողջ Հայոց աշխարհը՝ սահմանակից երկրներով հանդերձ:

Պատմագիտության մեջ արդեն նկատվել է, որ «Աղվանից աշխարհի պատմությունը» միակ աղբյուրն է, որը հանգամանորեն նկարագրում է խաղարների հարկային քաղաքականությունը<sup>30</sup>:

Աղվանքում խաղար բռնագրավիչներին վճարվելիք հարկերը հետևյալները պետք է լինեին՝ մաքսատուրքեր արհեստների համար, ինչպես նաև ձկնորսությունից ու առհասարակ վաճառականությունից ստացվող եկամուտներից, ապա պարսկական դիստրաբմա կոչված տուրքը: Պատմիչը վկայում է, որ խաղարն «առաքեաց գործակալս ի վերայ ազգի-ազգի արուեստագործաց, որք զգիտութիւն ոսկէծնութեան՝ արծաթահալութեան և երկաթահանութեան և պղնձագործութեան ունէին. նաև զանցս վաճառաց և զկարթընկէցս ձկնորսութեան մեծամեծ գետոցն, Կուրայ և Երաս-

<sup>29</sup> Անդ, էջ 187:

<sup>30</sup> М. И. Артамонов, նշվ. աշխ., էջ 145:

խայ՝ զամենայն ճշդիւ պահանջէր, և դիտրաբմայսն ըստ սովորութեան աշխարհագրի Պարսից թագավորութեանն»<sup>31</sup>:

Ըստ երևույթին հարկերը հավաքելիս խաղարներին աջակցում էին տեղական մեծատունները, որոնք ժամանակին պարսիկների ծառայության մեջ բավականին փորձառություն էին ձեռք բերել, որպեսզի ոչ ոք ոչինչ չկարողանա ծածկել հարկահաններին: Եվ այս ամենի մեջ իր հրեշտակով դերն ուներ պարսից աշխարհագիրը, որի համաձայն էլ գործում էին նոր բռնակալները: Միայն պետք է կարծել, որ այս նորերն ավելի շատ էին թալանում, քանի որ, եթե հարկ էին պահանջում ըստ պարսիկների սաբբած աշխարհագրի, ապա նրանից հետո սովը, սուրն ու մահը բռնորեն էին կենդանի թողել, և այս բռնը էլ հիմա պարտավոր պետք է լինեին հարկ տալ նաև մեռածների տեղ:

Այնուհետև պատմիչը հյուսիսական այդ հորդանների մասին խոսում է մշուշոտ ակնարկներով ու այլաբանութամբ: Իհարկե, սրանից առաջ պատմվում է նաև խաղարաց մի այլ խոշոր ճակատամարտը, որով նրանք Սևանի ափին զխոյզին ջարդել էին պարսից բանակները:

Եվ հանկարծ՝ «...Բայց անդէն դարձոյց զերեսս իւր կաթսայն հիւսիսոյ յետս ընդդեմ որդուցն իւրոց, սկսաւ ոգորիլ իւրովի ընդ ինքն, ցանել զեռանդն բարկութեան իւրոյ ի վերա կորեանց իւրոյ և տուժիլ ընդ միոյ զհազարս և ընդ երկուցս զբիրս»<sup>32</sup>:

Մ. Ի. Արտամոնովին հաջողվել է այս և հաջորդ մանվածապատ նախադասությունների միտքը մեկնաբանել շինական աղբյուրի օգնությամբ, որը հաղորդում է հենց այդ ժամանակ խաղարական պետության մեջ բռնկված ներքին պայքարի ու խժոժությունների մանրամասները<sup>33</sup>: Պարզ է, որ այս ամենի հետևանքով խորտակվող խաղարանքն այլևս չպետք է կարողանար խառնվել Անդրկովկասի գործերին:

Խաղարները մեկ էլ Աղվանքում երևացին Ջիվանշիրի օրերին: Նրանք այս անգամ էլ ասպատակեցին անդրկուրյան Աղվանից զավառները և բանակ դրին Կուրի ափին: Ջիվանշիրը նրանց ետ քրեց, տարավ, անցկացրեց Գերբենդի դռնով, ապա հանձնարարեց՝ այլևս չանցնել այս կողմ:

Մի քանի տարի անց խաղարների հարևան հոները եկան անապատի խորշակի պես: Եվ Ջիվանշիրը, երևի հասկանալով, որ պատերազմով նրանց հետ չափվել չի լինի, փորձեց հաղթել բարեկամությամբ. խաղարն ի աղջկա ձեռքը խնդրեց: Այս բարեկամությունը մնաց մինչև Ջիվանշիրի

<sup>31</sup> Կաղանկատուացի, էջ 190:

<sup>32</sup> Անդ, էջ 194:

<sup>33</sup> М. И. Артамонов, նշվ. աշխ., էջ 154:

Հաջորդի՛ վարազ Տրդատի տիրապետության առաջին տարին՝ 684 թվականը:

\* \* \*

Խաղրաց արշավանքների առնչությամբ ավելորդ չի լինի անդրադառնալ ևս երկու հարցերի, որոնք վերջին ժամանակներս հետազոտողների կողմից ստացել են կամայական ու իրարամերժ մեկնաբանություններ: Այդ հետազոտողներից ոմանք, իբրև թե, հիմք ընդունելով հայկական աղբյուրները, հայտարարում են, թե խաղարները թուրքեր են և սկսած իրենց՝ ղեպի Անդրկովկաս կատարած առաջին արշավանքներից, մնացել են այստեղ, դարձել տեղաբնիկներ<sup>34</sup>:

Պատմաբան Զ. Բունիաթովը խաղարներին թուրքեր է համարում՝ հենվելով Թեոֆանեսի հաղորդած հետևյալ տեղեկության վրա. «Հերակլ կայսրը Սասանյանների դեմ կռվելիս դաշն էր կնքել արևելյան թուրքերի հետ, որոնց կոչում են խաղարներ»<sup>35</sup>:

Սակայն Բունիաթովը մոռանում է, որ Թեոֆանեսը IX դարի հեղինակ է, որը VII դարի իրողությանը վերաբերող իր այս տեղեկությունը հաստատող ոչ մի աղբյուր չի վկայակոչում, հետևապես և հավաստիություն չի կարող ներշնչել:

Խաղարներին թյուրքյուտ (=թուրք) է համարում նաև Լ. Ն. Գումիլևը: Տարօրինակ է, որ նրա կողմից այս ազգագրական անվանափոխությունը կատարվում է հենց կազանկատվացու Պատմության մեջ խաղարների արշավանքին վերաբերող քննության ժամանակ, երբ աղբյուրը ոչ մի հիմք չի տալիս նման վարկածի համար<sup>36</sup>: Սակայն Գումիլևի գործում նկատվում է նաև խաղարների ու թյուրքյուտների տարբեր ցեղային պատկանելության ըմբռնում. իբր թե, Աղվանք ու Անդրկովկաս եկած խաղարների հետ էին և թյուրքյուտները, որոնք վճռական ուժն էին այդ արշավանքի<sup>37</sup>: Այսուհանդերձ, Աղվանից աշխարհի պատմությունը տեղեկություն չունի ո՛չ «թուրք», ո՛չ էլ «թյուրքյուտ» կոչված ցեղերի մասին:

Հայտնի արևելագետ Վ. Վ. Բարտոլդը խաղարներին ու թուրքերին տարբերում է իրարից, գտնելով, որ առհասարակ մինչև VIII դարը «թուրք» անուն գոյություն չի ունեցել, VIII—X դարերում այն գործ է

ածվել վարչաքաղաքական միավորի անվան նշանակությամբ և միայն X դարից է, որ դարձել է որոշակի ընդհանրություններ ներկայացնող ազգագրական միություն անուն<sup>38</sup>:

Այս կարծիքը բաժանում էր նաև Նիկ. Մառը<sup>39</sup>:

Տեսնաք, որ վաղ միջնադարում Անդրկովկաս թափանցած ցեղերին թուրք հայտարարելիս ոմանք չեն խորշում հակադիտական, նույնիսկ առաջին հայացքից ոչ մի արժանահավաստություն չներշնչող այնպիսի պնդումներից, ինչպես «խալանդուրք»—«ընտիր թուրք»-ն է:

Ուշագրավ է, որ X դարի հեղինակ Թեոֆանեսի մի հատիկ հայտարարությունը խաղարների ու թուրքերի նույնության մասին՝ չի հաստատվում հատկապես նրա ժամանակի այնպիսի աղբյուրներով, որոնք ավելի մոտիկից գիտեին խաղարներին ու թուրքերին և կտրականապես մերժում էին նույնիսկ վերջիններիս նմանությունը: Այսպես, արաբ խոշոր մատենագիր ալ-Իսթախրին (X դ.) գրել է. «Խաղարները նման չեն թուրքերին. նրանք թխահեր են և բաժանվում են երկու դասի. մեկը կոչվում է «կարախաղարներ», որոնք թուխ են, նույնիսկ սև, նման հնդկացիներին. մյուս դասը սպիտակ է, երևելի՝ գեղեցկությամբ ու արտաքին արժանիքներով»<sup>40</sup>: Նույնն է հաղորդում նաև ալ-Իսթախրիի ժամանակակից իբն-Հաուկալը<sup>41</sup>:

Արաբ հեղինակներն իրենց այս տեղեկությունն առավել կոնկրետացնում են խաղարների ու թուրքական լեզուների հարցում, «Խաղարների լեզուն նման չէ թուրքերի ու պարսիկների լեզուներին և առհասարակ այն նման չէ (մեզ ծանոթ) որևէ ժողովրդի լեզվի,— գրել է ալ-Իսթախրին՝ նման չէ (մեզ ծանոթ) որևէ ժողովրդի լեզվին, և նրան չի համարուր խաղարների լեզուն նման չէ թուրքերի լեզվին, և նրան չի համարուր պատասխանում (մեզ) հայտնի ժողովուրդներից որևէ մեկի լեզուն»<sup>42</sup>:

Այս իրողությունը հայկական մատենագրությանը հայտնի էր ավելի վաղուց: Գեոևս «Աշխարհացոյցի» հետագա խմբագիրները գիտեին, որ թուրքաստանը և Խաղարիան միմյանցից տարբեր են: Խաղարիան Վուլգայի գետաբերանն էր ընդգրկում՝ տարածվելով ղեպի արևմուտք, իսկ թուրքաստանը նրա արևելյան հարևանն էր. «Եւ յարևելից բնակեն Սաթուրքաստանը նրա արևելյան Սարմատք եւ ընդ Սկիւթիա աշխարհ յԱթլ գետ, որ մեկն է ընդ Ասիական Սարմատք եւ ընդ Սկիւթիա աշ-

34 Տե՛ս 3. М. Буниятов, *նշվ. աշխ.*, էջ 44—45; В. Гукасян, К освещению некоторых вопросов истории Азербайджана в монографии «Азербайджан в VII—IX вв.».

35 3. М. Буниятов, *նշվ. աշխ.*, էջ 49:

36 Л. Н. Гумилев, Древние тюрки, М., 1967, с. 200—203 и сл.

37 Л. Н. Гумилев, *նշվ. աշխ.*, էջ 194 և հտգ.:

38 В. В. Бартольд, Сочинения, т. II, ч. I, М., 1963, с. 553—554.

39 Н. Я. Марр, Избранные работы, т. 4, Л., 1937, с. 93.

40 СМОМПК, вып. 29, с. 49.

41 СМОМПК, вып. 38, с. 113.

42 Անդ.:

խարհ, որ են Ապախթարք, այսինքն Թուրքաստանը»<sup>43</sup>: «Աշխարհացոյցը» գիտեր նաև թուրքերի լեզվի մասին. գետը «Յօթնասանավտակեան, զոր կոչեն թուրք Աթլ գետ»<sup>44</sup>:

Ուշագրավ է, որ մեր մատենագրության մեջ հետագայում ևս այդ տարբերակումը գիտակցվում էր: Օրինակ, ամենահավաստի ու խորագետ հեղինակներից մեկը՝ Կիրակոս Գանձակեցին, խազարներին հաստատապես տարբերում էր ազգագրական այն խոշոր միավորից (թաթար-մոնղոլներ), որին ևս փորձում են նույնացնել թուրքերի հետ: Գանձակեցին վկայում է, որ Չինգիզ-խանի որդի Հոթթախաղանը (խաբանը) զորք է գումարել «ղիւր սեպակական ազգն, զոր մուղալ-թաթարն անուանեն և զխազրաց, և զհոնաց, և զղատիացիս, և զանկիտանս, և զայլ բազում ազգս բարբարոսաց»<sup>45</sup>:

Գանձակեցին թուրքերին գիտե առանց միջնորդության և չի շփոթում խազարների հետ. «...ազգն հիւսիսոյ արևելից, որ թաթարն անուանէր», կամ՝ «կուտեաց իւր զօր անթիւս ի պարսից և ի տաճկաց և ի թուրքաց և եկն յաշխարհս Հայոց»<sup>46</sup>:

Պարզ երևում է, որ պատմիչը ո՛չ խազարին է թուրք ճանաչում, ո՛չ էլ թուրքին՝ խազար: Հակառակ դեպքում նա այս անուններից մեկն ու մեկը կփոխարիներ մյուսով կամ կբացատրեր, որ խազարին թուրք էլ են ասում, ինչպես որ նշում է, թե «զոր մուղալ-թաթարն անուանեն»:

Նույն պատկերն է նաև Ստ. Օրբելյանի երկում: Օրբելյանն անպայման ճանաչում է թուրքերին: Այդ նրա Պատմությունն է, որ կոնկրետ վկայում է X դարում Սյունյաց աշխարհ եկած առաջին թուրք վրանաբնակների մասին: Սյունիքի դահերեց իշխան Սմբատն իր գորքի հետ խառնել էր նաև «չԱկիւթացի թուրքն, որք խորանօք բնակեալ յաշխարհի նորա»<sup>47</sup>: Սակայն որովհետև վերջիններս տեղաբնակ չէին, և ոչինչ նրանց չէր պարտավորեցնում մնալ գահերեցի բանակում, առաջին իսկ ձախորդության պահին թողնում-փախչում են. «Անդ ապա զօրն թուրքաց ... խորհուրդ իմն դիւաբախ ի մեջ առեալ... դիւթաւալ երկիր ընկեանուին. և ինքեանք դէմ եղեալ փախչէին զկողմամբքն նախշաւանու»<sup>48</sup>:

XI դարի իրողությունների մասին (1049) գրելիս Օրբելյանն ասում

43 «Աշխարհացոյց», էջ 103:

44 Անդ, էջ 202:

45 Գանձակեցի, էջ 223:

46 Անդ, էջ 224:

47 Օրբելյան, էջ 195:

48 Անդ, էջ 196:

է. «ժողովեցան բազմութիւնք պարսից և խազրաց, խորագմաց և արարկաց, ևս և սկիւթացի թուրքաստանեայց»<sup>49</sup>:

Եվ այսքանից չի կարելի չեզրակացնել, որ Օրբելյանը ևս խազարներին չի խառնում թուրքերի հետ:

Ուրեմն, հայկական աղբյուրները գիտեն, թե ո՛րն է Թուրքաստանը, և ո՛րն է այնտեղ ապրող թուրքերի լեզուն: Սրանից էլ հետևում է, որ, եթե այսքանից հետո խազարներին որոշակիորեն տարբերակում են, ցույց տալով նրանց աշխարհը («Աշխարհացոյց»), կենցաղը, բարքերը և այլն (Կազանկատվացի), նշանակում է՝ անհիմն է այն պնդումը, թե խազարները թուրքեր են:

Բանն այն է, որ հայկական աղբյուրները, բացառութեամբ «Աշխարհացոյցի», հյուսիսական ցեղերից գիտեն միայն նրանց, որոնք Անդրկովկաս են արշավել, կամ էլ որևէ կերպ առնչվել են հայոց հետ: Այս ցեղերից յուրաքանչյուրին նրանք ճանաչել են, ամենայն հավանականութեամբ, այն անունով, որով ինքը՝ այդ ցեղն է իրեն կոչել, այլապես անհնար է բացատրել այն անմեծեցնելի տարբերությունը, որ նկատելի է հայկական ու օտար աղբյուրների միջև ամեն մի նման անվան հարցում:

Եվ եթե աղբյուրներն այս կամ այն ձևով Անդրկովկաս թափանցած ցեղերից ոչ մեկին «թուրք» չեն կոչել, այդ նշանակում է, որ նման անունով ցեղ Անդրկովկաս չի եկել ընդհուպ մինչև X դարը, այսինքն՝ այն ժամանակը, երբ արդեն հայ մատենագիրներն արևելքից եկող վրանաբնակ ռազմատենչ ցեղերին կոչում են «թուրք» (Ստ. Օրբելյան, Գանձակեցի և այլք) և ոչ թե խազար, հոն կամ խայլանդուր:

Հետաքրքիր է նկատել, որ հենց «Աղվանից աշխարհի պատմության» մի գլուխք, որը խոսում է Ուտիքում ու Արցախում Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտների քարոզչական գործունեության ու հյուսիսականների կողմից նրանց նահատակվելու մասին (V դ. կես), հյուսիսականներին կոչում է կամ «հոներ» ընդհանուր անունով, կամ բիբլիական տարբերակումներով: «Ընդ այն ժամանակս թագաւորն Ռոսմոսքեան իւրովք զօրօք և Թութեւական զնդին զումարեալ ժողովեաց զամենայն զօրս Հոնաց և էանց յայսկոյս Կուրական զհատոյն»<sup>50</sup>:

Այստեղ չկան հյուսիսականների ցեղային այն կոնկրետ ու իրական անունները, որոնք գործածական պիտի դառնային հետագայում, սկսած VI դարից:

49 Անդ, էջ 373:

50 Կազանկատուացի, էջ 108:

Մի բան պարզ է. կամ հյուսիսականներն ավարառության նպատակով այնպես թուցիկ եկել-գնացել են, որ այսրկուրյան բնիկները նրանց հետ հանգամանորեն ծանոթանալու հնարավորություն չեն ունեցել, կամ էլ՝ սա կրոնական մի ավանդություն է, որ կարող էր բավարարվել միայն հյուսիսական ցեղերի բիբլիական «Ռոս», «Մոսոր» և «Թորել» անուններով<sup>51</sup>:

\* \* \*

Կարևոր է նաև պարզել խազարների՝ Անդրկովկաս կատարած առաջին արշավանքի ժամանակի հարցը: Վերը կետից՝ մեջբերված այն կարծիքը, թե Կաղանկատվացու Պատմությունը մեր մատենագրության մեջ առաջինն է ներկայացնում խազարների ասպատակությունների ու ավերածությունների կենդանի պատկերը, չի կարելի այնպես հասկանալ, թե կեն հենց Կաղանկատվացուն է համարում խազարների մասին գրած առաջին հեղինակ: Պատմաբանը շէր կարող չհիշել, որ Աղվանքի պատմության այդ հատվածի հեղինակ Վիրտից շուրջ երկու դար առաջ խազարներին հիշատակել է Մովսես խորենացին: Պատմահայրը, խոսելով Հայոց Վաղարշ թագավորի (176—196) գործերի մասին, պատմում է, որ «... սորա աւուրս միաբանեալ՝ ամբոխու-

51 «История Агван», с. 311—312: «Росмосок—библейское название народов, живших к северу от Кавказа. В книге Бытия между сыновьями Иафета мы читаем: Иован, Тубал и Мосох. У пророка Иезикиела эти три названия удержаны в том же порядке. В главе о Гоге и Магоге пророк говорит: «Обратись к Гогу, который в стране Магог и который есть князь в Рос и в Мосох и Тубаль». «Тубаль»-ը հայերեն դարձել է Թովալ Թորալ-Թորել: «Рос-Мосохы—библейские названия»,—գրել է Ն. Յա. Մանր (տե՛ս «Избранные работы», т. 5, с. 97): Հենց «Աղվանից աշխարհի պատմության» առաջին էջերում էլ Թորելն ու Մոսորը կան՝ որպես տարբեր ցեղական նախահայրերի բիբլիական անուններ:

«Յաւան և ի նմանէ Հելլենը և Յոնը, Թորէլ և ի նմանէ Թէտաղը, Մոսոր և ի նմանէ Լուրիկացիք... (Կաղանկատուացի, էջ 10): Այստեղ Թորելն ընդունվում է որպես թեոաղների (Սետալացիք) նախահայր, Մոսորը՝ լուրիկացիների:

Ն. Բորեն «Ռոսմոսորեան»-ը բացատրել է իրրև «ոս» և «Մոսկով» անունների միացությունը (տե՛ս E. Bore, histoire des Aghovans..., 1848, p. 76): Կ. Վ. Տրեքերը գրանք համարում է պատմությանը քիչ ծանոթ ցեղերի անուններ (տե՛ս «Очерки...», стр. 226):

Սխալ է բացատրված նաև Վ. Առաքելյանի կողմից, ըստ որի՝ «Ռոսմոսոր» հոների թագավորի՝ գրական ճանապարհով հորինված անունն է» («Պատմ. Աղվանից աշխարհի», Երևան, 1969, էջ 281):

թիւն հիւսիսականաց, զնազարաց ասեմ և զԲասւլաց, արտաքս քանր զգուուն ճորա ելանեն, առաջնորդ և թագաւոր ունելով ինքեանց զՎնասեպ ոմն Սուրհապ, որք անցեալ վտարին այսր զԿուր գետով: Որոց պատահեալ Վաղարշ ամբոխի մեծաւ և արամբք մարտկօք՝ ցիր դիաթաւալ կացուցանէ զամբոխն ընդ երեսս դաշտին, և ձիգ զհետ եղեալ՝ անցանէ ընդ կապանն ճորայ»<sup>52</sup>:

Խազարներին չեն ճանաչում V—VI դդ. մեր մյուս մատենագիրները:

Լ. Մելիքսեթ-Բեկը, որն զբաղվել էր խազարների մասին հայկական աղբյուրներում եղած տեղեկությունների հետազոտությամբ գտնում էր, որ խազարները VII դարից առաջ անհայտ էին հայ հեղինակներին<sup>53</sup>: Այս պատճառով էլ գիտնականը ենթադրում էր, թե՛ կամ խորենացին է ուշ շրջանի մատենագիր, կամ էլ խազարների մասին նրա Պատմության մեջ եղած տեղեկությունն է հետագայի մոռոնում՝ կատարված «գրիչների ու խմբագիրների կողմից»<sup>54</sup>:

Առաջին վարկածը վաղուց հերքված է: Իսկ երկրորդը միանգամայն հավանական է, եթե նկատի առնենք հետևյալ հանգամանքները:

Նախ «խազարների» ու «բասիլների» անուններն իսկպես միջանկյալ են: Մատենագրի նախադասությունը կոտրվում է, որպեսզի իր մեջ առնի «զնազարաց ասեմ և զԲասւլաց» կտորը<sup>55</sup>: Ապա՝ պատմության հատվածի համար խորենացին աղբյուր է հայտարարում էդեսացի Բարդաժանին («Ձրուցէ մեզ զայս Բարդաժան»<sup>56</sup>, «Յայսմ (Բարդաժանի) պատմութենէ առեալ մեր երկրորդեցաք քեզ ի թագաւորութենէն Արտաւազդայ մինչև յարձանն խորովում») <sup>57</sup>: Բարդաժանն իրոք այդ ժամանակի պատմիչ է համարվում (II դարի II կես) և, ըստ խորենացու, նա իր պատմությունը թարգմանել է ասորերեն, ապա հունարեն: Սակայն ինչո՞ւ այդ լեզուներով խազարների մասին ցայսօր ոչինչ չի հայտնաբերվել: Սա հարց է, որ չի կարող երկրորդական համարվել:

Նվ, ապա, խորենացու Պատմության մեջ երկու անգամ «խաբան»

52 Խորենացի, էջ 200:

53 Л. М. Меликсет-бек, Хазары по древнеармянским источникам в связи с проблемой Моисея Хоренского. Сборник «Исследования по истории культуры народов Востока» в честь акад. И. А. Орбели, М.—Л., 1960, с. 117.

54 Անդ, էջ 118:

55 Անդ, էջ 200:

56 Անդ, էջ 201:

57 Անդ, էջ 202:

կոչում է հիշվում՝ «արեւելյան» ածականի հետ. «Քանզի լուեալ էր զխնամենայն Շապուհոյ ընդ Հնդկաց թագաւորին և ընդ արեւելեանն խաբանայ»<sup>58</sup>: Շապուհից (Պարսկաստանից) արեւելք միջինասիական տափաստաններն են, ուր այն ժամանակ պետք է բնակվելիս լինելին «խաբան» (թագավոր) ունեցող ժողովուրդները:

Բասիլների մասին (որպես հյուսիսից եկող ասպատակիչների) հորենացին մի քանի անգամ խոսում է: Պատմում է նաև Տրդատի մեծ ճակատամարտը նրանց դեմ (գիրք Բ, գլ. 25), սակայն ոչ մի անգամ չի հիշում խաղարներին:

Այս բոլորը բավարար հիմք են՝ կարծելու, որ հորենացին չէր ճանաչում խաղարներին, ավելի ճիշտ՝ ճորա դոնից այն կողմ ապրող «ամբոխութիւն հիւսիսականացի» մեջ չէր տեսել խաղարներին: Հետեւիպես խաղարների մասին եղած հիշատակութիւնը նրա գրքում՝ հետագայի մուծում է:

«Աղվանից աշխարհի պատմութեան» մեջ հիշվում է խաղարների մի ասպատակութիւնը, որն, իբր թե, կատարվել է IV դարի կեսերին: Սա հայտնի զրույցն է Պարսից արքայից վերավորված Անդոք Սյունեցու մասին, այն Անդոքի, որը հարձակվեց և արքայանիստ Տիգրանը թալանեց, երբ Շապուհը կովելու էր գնացել հյուսիսական ցեղերի դեմ, որովհետև լուր էր առել, թե «հազիրք բազմամբոխ գնդիւք ելին ընդ Գուռն Չողայ յաշխարհս մեր»<sup>59</sup>:

Բայց Կաղանկատացին որտեղից է քաղել նման տեղեկութիւն: Այս հարցին ինքը՝ պատմիչն է պատասխանում. «Գտանին զրույցք Արեւելից կողմանց, որք ոչ են անկեալ ի գիրս հնագիր պատմագրաց, զորս պատշաճ վարկաբ մակագրել ի տառս տողաշափութեան մերում»<sup>60</sup>: Եվ այնուհետև շարադրում է վերոհիշյալ պատմութիւնը:

Ուրեմն, VII դարի սկզբին վիրոն պատմում է իր օրերում տարածված մի զրույց, ըստ որի՝ խաղարները IV դարում, ճորա պահակը ճեղքելով մտել են Անդրկովկաս: Եվ չի կարելի կասկածել, որ պատմողներն Անդրկովկաս մտած հյուսիսական ցեղերին կոչել են իրենց օրերում արդեն հայտնի խաղարների անունով: Այս ենթադրութիւնը հավանական է նաև այն պատճառով, որ Անդոքի պատմութիւնն արված է խաղարների արշավանքների նկարագրութեանը նախորդող

պլոխներից մեկում, այն հատվածում, որը ճանաչվում է որպես վիրո կաթողիկոսի գործ:

Հետաքրքիրն այն է, որ այս զրույցը վերարտադրող մեր մյուս պատմիչը՝ Ստ. Օրբելյանը, խաղարների կողքին շրջանառութեան մեջ է պնտում «տաճիկներին», որոնք IV դարում շին կարող լինել, քանի որ հայ աղբյուրներում սկզբնապես «տաճիկ» էին կոչում իսլամական կրոնի հավատացյալներին, իսկ այդ կրոնը ծնունդ է VII դարի:

Այսպես. Կաղանկատացու երկում՝ «Իսկ Անդոկայ շար խորհեալ անձին և աշխարհի իւրում՝ խրատ հատանէր տանն արքունի և ... հազար և եօթն հարիւր արամբք, ժիր և քաջազնաց երիւարօք հասանէր ի քաղարն Տիգրան»<sup>61</sup>:

Ստ. Օրբելյանն ասում է. «Իսկ Անդոկայ հազար և եօթն հարիւր արամբք ընտրելովք ժիր և քաջ նժուգօք զինքն կողման տուեալ...»<sup>62</sup>: Ճիշտ է, Օրբելյանի երկում ևս Չողայ պահակը ճեղքողները խաղարներն են («... հազիրք բազմամբոխ գնդօք հասին՝ արտաքս ելեալ ընդ զրունս Չողայ յաշխարհս մեր»)՝ սակայն որտեղից է մեջտեղ բերել «տաճիկ» ժամանակավրեպ անունը:

Մենայն հավանականութեամբ՝ այստեղ Սյունիքի պատմիչը հին իրականութեան մասին խոսելիս ահամա շրջանառութեան մեջ է դրել իր ժամանակում արդեն լայն տարածում գտած «տաճիկ» անունը:

Մնում է «Աղվանից աշխարհի պատմութեան» միայն մեկ հատվածը, որի համաձայն խաղարները պիտի Աղվանքն ասպատակած լինելին VI դարի կեսին. «Յետ այսորիկ գերեցաւ ի խաղրաց աշխարհս Աղուանից... Ապա յերկրորդ ամին հոսորովու արքայից արքային, յորժամ սկիզբն հայ թուականին եղև, ի սոյն ամի փոխեցին զաթոռ հայրապետութեան Անուանից ի Չողայ քաղաքէն ի մայրաքաղաքն Պարտավան հինահալած արշաւանաց թշնամեաց խաչին Քրիստոսի»<sup>64</sup>:

«Սկիզբն հայ թուականին» կլինի 552 թվականը: Իսկ հոսորով արքայից արքան եթե Անուշիրվանն է, ապա գահակալել է 531—579 թթ., հոսորով Բ-ը կամ Փարվելը՝ 590—628 թթ.: Սրանցից ոչ մեկի գահակալութեան երկրորդ տարին չի բռնում հայոց թվականութեան սկզբի հետ<sup>65</sup>:

<sup>58</sup> Անդ, էջ 239:

<sup>62</sup> Օրբելյան, էջ 32:

<sup>63</sup> Անդ:

<sup>64</sup> Կաղանկատացի, էջ 133:

<sup>65</sup> Այս թյուրիմացութիւնը նկատել են նաև Մ. Ի. Արտամոնովը («Очерки древнейшей истории хазар», с. 130) և Կ. Վ. Տրեբերը («Очерки», с. 231).

<sup>58</sup> Անդ, էջ 239:

<sup>59</sup> Կաղանկատացի, էջ 120—121:

<sup>60</sup> Անդ, էջ 119:

Այսպիսի սխալ թույլ չէր տա խոսրով Ա -ի ժամանակակից հեղինակը: Երկրորդի ժամանակակիցը՝ հատկապես, քանի որ նա հայ թվականության սկզբից հետո պետք է լիներ շուրջ քառասուն տարով: Հետևապես, այս հատվածը ևս հետագայի մոտժում է, որի հեղինակը հյուսիսից եկած ավարառուներին ու ավերիչներին կոչել է իր ժամանակ այդպիսի վարքով հայտնի հյուսիսականների՝ խազարների անունով:

\* \* \*

Վերջերս Ն. Ա. Շահնազարյանը, անդրադառնալով հայ մատենագիրների երկերում խազարների մասին եղած վկայություններին, հակադրվել է Գ. Խալաթյանցին, Մելիքսեթ-Բեկին ու Մ. Ի. Արտամոնովին, որոնք իրավացիորեն համոզված են, որ խազարները մինչև VI դարը հայտնի չէին Կովկասին, և նրանց մասին խորհնացու ակնարկը չի համապատասխանում պատմական իրականությանը: Հիշյալ հետազոտողներն իրենց տեսակետի կովաններից մեկն են ճանաչում այն հանգամանքը, որ հունահռոմեական աղբյուրները VI դարից առաջ չգիտեին խազարներին: Ն. Ա. Շահնազարյանը գրում է, թե «Հունահռոմեական պատմաբանները ծանոթ չէին (մինչև VI դարը— Բ. Ա.) խազարներին, բասիլներին և ուրիշ ժողովուրդներին», որովհետև նրանց չէին տեսել, նրանց հետ առնչություն չէին ունեցել, և «քանի որ այդ ժողովուրդները (խազարները, բասիլները և այլք— Բ. Ա.) չեն առնչվել հին հեղինակներին ծանոթ ժողովուրդների հետ»<sup>66</sup>:

Թերևս հնարավոր լիներ ընդունել նման մի պատճառաբանություն: Չնայած գիտենք, որ հունահռոմեական հեղինակները քաջ ծանոթ էին այն ժողովուրդներին (Անդրկովկասում ապրող), որոնց հետ, իբր թե, մինչև VI դարը պետք է առնչություն ունեցած լինեին խազարները:

Սակայն Ն. Ա. Շահնազարյանն ավելի հեռուն է գնում, հայտարարելով, թե ոչ միայն ճիշտ է խորհնացու Պատմության մեջ II դարում խազարների՝ Հայաստան գալու մասին եղած տեղեկությունը, այլև հավանական է, որ խազարները հայոց բանակների մեջ կոված լինեին այն պատերազմում, որ հայերը մղում էին պարսից դեմ՝ 338—363 թթ.<sup>67</sup>: Այդ պատերազմն էլ նկարագրել է Փավստոս Բուզանդը, առանց որևէ տեղ խազարների անունը տալու: Բայց Շահնազարյանն ինչի՞ վրա է հենում իր այս ենթադրությունը: X դարի արաբալեզու հեղինակ Բա-

<sup>66</sup> Н. А. Шахназарян, Свидетельства армянских матенагиров о казарах («Բանբեր Հայաստանի արխիվներին», 1969, № 2) с. 144.

<sup>67</sup> Անդ, էջ 145—146:

բարիի այն ենթադրության, ըստ որի՝ III դարում խազարները Հուլիանոս կայսեր բանակների մեջ կովում էին պարսից դեմ<sup>68</sup>:

Այսբանից առաջ էլ Ն. Ա. Շահնազարյանը բավական վստահելի էր համարել Մակար Բարխուտարյանցի այն վարկածը, որի համաձայն՝ «արշավանքով Անդրկովկաս եկած խազարների մի մասը նստել է աղվանական գավառ Քուստայում, որի հետևանքով այդ գավառը վերանվանվել է Խազար, իսկ հետո՝ Խազա կամ Կազախ»<sup>69</sup>:

Այս ենթադրությունն ինչի վրա է հիմնված: Կամ ո՞վ է ասել, թե Արցախի Քուստի գավառն աղվանական է: Ո՞ր մատենագիրն է վկայել, թե խազարները եկել-նստել են Քուստի գավառում, որպեսզի Քուստին դառնա Կազախ<sup>69</sup>: Ո՞չ ոք: Այստեղ ամեն ինչի հիմքը ենթադրությունն է, Մեկը ենթադրաբար մի բան է ասել, մյուսն էլ ենթադրում է, որ նրա ստածը «բավականին վստահելի» է, որպեսզի նրանից պատմություն սարքվի: Եվ այսպես էլ փաստերի ու փաստաթղթերի պատմությունը փոխարինելու է զալիս ինքնահնար պատմությունը:

Թվում է վկայակոչված պատմական աղբյուրների արժանահավատ տեղեկությունները բավականաչափ հիմք են տալիս եզրակացնելու, որ խազարները թուրք կամ թուրքալեզու ժողովուրդ չեն եղել: Ապա նրանց Անդրկովկաս կատարած առաջին արշավանքները եղել են VI դարի վերջին ու VII դարի սկզբին: Ինչպես այս, այնպես էլ հետագայի արշավանքները կրել են կողոպտչական ասպատակությունների բնույթ, և խազարների տիրապետությունն Անդրկովկասում երբեք էլ տեղական չի եղել: Առավել ևս. ասպատակություններից հետո նրանց՝ Անդրկովկասում զանգվածաբար մնալու և մշտական բնակություն հաստատելու մասին պնդումները զուրկ են որևէ հիմքից:

\* \* \*

Խազարների ասպատակությունների շրջանին վերաբերող մյուս հարցը, որը չի կարելի անուշադրության մատնել, Աղվանքի կաթողիկոս Վիրոջի անձնավորության ու գործունեության մեկնաբանությունն է պատմագիտության մեջ:

Այս հարցով հանգամանորեն զբաղվել է Ն. Ակինյանը՝ հիմք ունենալով պատմական հավաստի աղբյուրները:

<sup>68</sup> Անդ, էջ 145:

<sup>69</sup> Անդ, էջ 142: Մ. Բարխուտարյանց, Պատմություն Աղվանից, հատ. Ա, Վաղարշապատ, 1902, էջ 29:

<sup>69</sup>ա «Քուստի» գավառանունը չկա: Գավառը կոչվել է «քուստ-ի Փառնեա», որ նշանակում է՝ «Փառնյա գավառ»՝ հետագայի Փառխուրը:

Վիրոյի անձն ու գործն արժանացել են նաև Զ. Բունիաթովի քրն-նութեանը: Սակայն այս դեպքում պատմական աղբյուրները կամ ան-տեսվել են, կամ մեկնաբանվել այնպես, ինչպես հարմար է գալիս հե-տադոտողի կամքին:

Բունիաթովը գտնում է, որ շատ մեծ է «Վիրոյի դերը Առանի ժո-ղովրդի ձեւավորման ու համախմբման պրոցեսի պատմութեան մեջ», և նրան համարում է «միջնադարյան Ադրբեջանի խոշորագույն դեմքերից մեկը»<sup>70</sup>: Դժբախտաբար, հեղինակն այս որակումներն այնքան պարզ ու հասկանալի է համարում, որ փորձ անգամ չի անում բացատրելու, թե Առանի ո՞ր ժողովրդի ձեւավորումն է գլխավորել Վիրոն, և նույն Վիրոն ի՞նչ կապ ունի միջնադարյան Ադրբեջանի հետ, որպեսզի հան-դիսանա նրա խոշորագույն դեմքերից մեկը: Այսքանը երկրորդական ու անկարևոր համարելով, Բունիաթովը հետո էլ պնդում է, թե 603/4 թ. հակապարսկական ապստամբությունն է եղել Վիրոյի գլխավորությամբ, և հոտորով Բ-ը ճնշել է այդ ապստամբությունը, Վիրոյին 25 տարվա բանտարկության տարել որպես ապստամբության ղեկավարի<sup>71</sup>:

Բունիաթովը գիտե, որ Աղվանքի ապստամբության մասին, «Աղ-վանից աշխարհի պատմությունից» բացի, ոչ մի աղբյուր գոյություն չունի<sup>72</sup>: Իսկ այդ պատմությունն էլ, ինչպես վերը տեսանք, վկայում է միայն, որ Վիրոն համարվել է ապստամբների մեղսակից և ոչ թե ղե-կավար. «յանցական գտեալ ընդ ապստամբողս մեծամեծաց իշխանաց աշխարհին Աղուանից»<sup>73</sup>:

Այո՛, միայն այսքանը: Սակայն, քանի որ Վիրոն արդեն ճանաչ-վել է «միջնադարյան Ադրբեջանի խոշորագույն դեմքերից մեկը», Զ. Բունիաթովին անհրաժեշտ է ապացուցել, որ նաև ապստամբության պարագլուխն է եղել, այլև՝ հայոց եկեղեցու ոխերիմ թշնամի, հայ միաբնակչության դեմ, իբր թե, տեղի ունեցած Աղվանից եկեղեցու հուժկու ապստամբության կազմակերպիչը<sup>74</sup>: Բայց այսքանի համար փաստ է հարկավոր: Եվ Զ. Բունիաթովը «փաստն» էլ է սարքում Ուխ-տանես եպիսկոպոսի պատմության տեղեկություններից:

Ուխտանեսի պատմության երկրորդ հատվածը բացառապես պատ-մում է Վիրքի կաթողիկոս Կյուրիոսի ձեռքով վրաց եկեղեցու անջա-

70 З. Бунятов, *նշվ. աշխ.*, էջ 46:

71 Անդ, էջ 47:

72 Անդ:

73 Կաղանկատուացի, էջ 171:

74 З. Бунятов, *նշվ. աշխ.*, էջ 47—48:

տումը հայկականից: Այնտեղ ոչ մի խոսք չկա Աղվանքի եկեղեցու մասին, քանի որ առավել հավաստի աղբյուրները հայտնում են, որ Աղվանքի եկեղեցին միշտ հայոց եկեղեցու հետ է եղել և այս խառնակ ժամանակներում անհողորդ մնացել է նրա հետ. «... ի ժամանակս Արրահամու Հայոց կաթողիկոսի բաժանեցան Վիրք ի Հայոց միաբա-նութենէ ի ձեռն Կիրիոսի, այլ և Յոնք և Իտալիա ընդ նոսա: Իսկ Աղուանք ոչ քակտեցան յուղղափառութենէ և ի միաբանութենէ Հա-յոց»<sup>75</sup>, — սա Կաղանկատուացին է, Աղվանից աշխարհի և նրա եկեղե-ցու իրողութեանների միակ ամենավստահելի աղբյուրը:

Այս խառնակ ժամանակների մասին օտար աղբյուրն էլ նույնն է վկայում. «և կողմանքն Վասպուրականի և Սասնոյ և Աղուանք և Սիւ-նիք և Յակոբիկ ասորիք էին ի մի դաւանութիւն առաքելական հի-մամբ»<sup>76</sup>:

Զ. Բունիաթովն Ուխտանեսի պատմությունից մի հատված է քա-ղում այսպիսի հավելումներով. «606/7 թ. Վրաստանի կաթողիկոս՝ Կյուրիոսը Դվինում գտնվող Սմբատ Բագրատունուն՝ Վրկանի (Իբե-րիայի) մարզպանին գրել է նամակ, որի մեջ մենք կարգում ենք. «Յուր-տավի եպիսկոպոս Մովսեսը, իր չար գործերի պատճառով, գիշերով թաքուն փախել է (ալբանական) ապստամբների մոտ, ներկայացել Վահրամին (Վիրո) և այնպես շարութեամբ է վարվել, որ մեծ վնաս է հասցրել Արիաց երկրին»: Բայց եպիսկոպոս Մովսեսը, արդարանալով, Սմբատին գրում է. «Ես Վահրամի մոտ չեմ եղել: Սակայն հաղորդում եմ քեզ՝ Տիրոջը, այն, ինչ Վահրամն էր գրել ինձ. «Եկեղեցուց քո հեռա-նալը մեծ բան է, բայց երբ դու հեռացել ես, պիտի գայիր մեզ մոտ: Այստեղ (Ալբանիայում) եկեղեցին ունի մեծ բաժին, որը կարող էր սպառնալիկ և քեզ»: Ես այդ նամակը ցույց եմ տվել կաթողիկոս Աբրա-համին (607—615 թթ.), ցույց եմ տալիս և քեզ՝ տիրակալիդ: Եվ ես իսկույն պատասխանել եմ: Ես ասել եմ (Վահրամ-Վիրոյին), էլ ինչո՞ւ եմ նրանցից հեռացել, որպեսզի դամ ձեզ մոտ, չէ՞ որ ձեր (ալբանե-րիդ) և նրանց (վրացիների) հավատը մեկ է»<sup>77</sup>:

Վահրամ-Վիրո, ապստամբների-ալբանական, այստեղ—Ալբանիա-յում, ձեր—ալբաններիդ, նրանց—վրացիների «բացահայտումները», առանց բացառության, կատարել է Զ. Բունիաթովը, իսկ թե ինչի՞ հի-

75 Կաղանկատուացի, էջ 306:

76 Միխայիլ Ասորի, *Ժամանակագրություն, Յերուսաղէմ, 1871*, էջ 338:

77 З. Бунятов, *նշվ. աշխ.*, էջ 47—48:

ման վրա, ինչպե՞ս, այդ մնում է իր գաղտնիքը: Միայն պարզ է լինելու՞ն, որպեսզի ապացուցի, որ այսքանը կատարվել է Աղվանք—Ալեքանիայում, Վիրոյի գլխավորութեամբ և հայերի դեմ:

Այժմ տեսնենք՝ փաստե՞րն ինչ են ասում:

Յուրտավի<sup>78</sup> եպիսկոպոս Մովսեսը, վրաց քաղկեդոնացած (609 թ.) Կյուրիոն կաթողիկոսից փախչում է Հայաստան, սուրբ Հովհաննու վանքը<sup>79</sup>, որ գտնվում էր Արագածոտն գավառում, Կարբիում<sup>80</sup>: Կյուրիոնը Մմբատ մարզպանին գրած թղթում Մովսեսին մեղադրում է, թե, իբր, նա փախել է գիշերով («գաղտ ի գիշերի փախստական գնաց») և ճանապարհին էլ եղել է ապստամբների գլխավոր Վահրամի մոտ, այն ապստամբների, որոնք ուզում էին շատ քաղաքներ հանձնել թշնամուն և «Արեաց (այսինքն՝ Վրաստանին, որ հպատակ էր պարսիկներին) աշխարհիս մեծ վնաս հասուցանէր»:

Մի՞թե Զ. Բունիաթովի կարծիքով՝ Ալբանիան գտնվում էր Բունիա-նաչենի ու Կարբիի արանքում, և այստեղի ապստամբ Վիրոն էլ պետք է թշնամուն (բյուզանդացիներին) հանձներ Վրաստանի քաղաքները:

Բյուզանդահպատակ Հայաստանում պարսկական տիրակալության դեմ ապստամբած, նաև սահմանակից վրացական գավառներն ասպատակող Վահրամը հայ իշխան է եղել: Մ. Բրոսսեն նրա տիրույթները գնում է Թիֆլիսի ու Կարբիի արանքում, Վահրամին ճանաչելով որպես հայ իշխանի, որը բյուզանդահպատակ էր, հետևապես և քաղկեդոնական: Իսկ Ն. Ալիևյանը հաստատում է, որ «Արարատյան հունական քաժնի հայք ընդ առաջնորդութեամբ Վահրամա հայու կասպատակեին սահմանակից վրացական գավառները և սրանով մեծ «գիան» կհասցնեին վրաց ու «Արեաց արքային»<sup>81</sup>:

Եվ պատահական չէ, որ Մովսեսն այս Վահրամին գրել էր, թե ինքը նրա մոտ շէր կարող գնալ, որովհետև նա էլ այնպիսի քաղկեդոնական է, ինչպես վրացիները:

<sup>78</sup> Յուրտավը Վիրբի հարավային հայաբնակ մասի մայրաքաղաքն էր և գտնվում էր այժմյան Բունիա նաչենի տեղը, Թիֆլիսի մոտ, կավար լեռների շրջանում (Անո, Հայոց պատմություն, հատ. 2, էջ 103):

<sup>79</sup> Ալիշան, Ալբարատ բնաշխարհ Հայաստանեայց, Վենետիկ, 1890, էջ 165—177:

<sup>80</sup> M. Brosset, Deux historiens Arméniens. Kuracos de Gandtrac, St. Petersburg, 1871, թ. 334. Հայտնի է, որ Հայաստանի բյուզանդահպատակ մասի բնակիչները ոչ միայն քաղկեդոնականության էին դարձվել, այլև արդեն ունեին իրենց կաթողիկոսությունը:

<sup>81</sup> Ն. Ալիևյան, Կյուրիոն կաթողիկոս Վրաց, Վիննա, 1910, էջ 33—34:

Զ. Բունիաթովին չի զգուշացրել նույնիսկ այն հանրահայտ իրողությունը, որ Կյուրիոնի ու Մովսեսի (ուրեմն և Վահրամի) այս աղմուկը տեղի է ունեցել շուրջ 609 թվականին (քանի որ Վրաց եկեղեցին այդ ժամանակ է բաժանվել հայերից), իսկ Վիրոն այն տարիներին Պարսից արքայի բանտում էր գտնվում՝ բանտարկյալի 6—7 տարվա ստաժով: Նա 628-ին նոր միայն հայրենի Աղվանք հասավ 25 տարվա բանտարկությունից հետո:

Վիրոյի քաղկեդոնականության հարցին դառնալով՝ ասենք, որ այդ մասին խոսող միակ աղբյուրը Սեբեոսի պատմությունն է, որը Պարսից արքայի հրավիրած ժողովի հանդամանքները պատմելիս հպանցիկ հիշում է՝ «Իսկ որք զՔաղկեդոնին՝ զՎիրոյ զԱղուանից կաթողիկոսն, և այլ բազում եպիսկոպոսունք ի Յունաց կողմանէ, և իշխանք...»<sup>82</sup>:

Հնարավոր է, որ ժողովի ընթացքում Վիրոն քաղկեդոնության է հարել: Սակայն ամենայն հավանականությամբ, նա հենց այդ ժողովում էլ հրաժարվել է իր սխալից, այլապես անհնար է բացատրել միաբնակ մեծ իշխույթի (Խոսրով Բ-ի հայուհի կնոջ) և հենց իր՝ Պարսից արքայի հետագա բարյացակամությունը Վիրոյի նկատմամբ: Հատկապես այն արքայի, որի հրամանով իր տիրապետության տակ եղած բոլոր քրիստոնյաները պարտավոր էին լինել հայոց (միաբնակ) հավատին. «...հրաման ետ արքայ խոսրով, եթէ ամենայն քրիստոնեայք, որ ընդ իմով իշխանութեամբս են՝ հաւատ զՀայոցն կալցին»<sup>83</sup>:

<sup>82</sup> Սեբեոս, էջ 124: Ասողիկը կրկնում է Սեբեոսին և ազավաղում, Աղվանից կաթողիկոսին նստեցնում Փայտակարանում (տե՛ս նրա՝ «Պատմությունը», էջ 25):

<sup>83</sup> Անդ, էջ 125:

ՄԻՆԻՍՏԵՐԱՆ ՏՈՂՄԸ ՈՒՏԻՔԻ ԳԱՐԳՄԱՆ ԳԱՎԱՌՈՒՄ

Շուրջ 600 թ., իբր թե, Պարսկաստանի Խոսրով Բ Փարվեզ արքայի վրեժխնդրությունից փախչող ինչ-որ Միհրան պարսիկ, որն իր հետ էր առել հպատակ ազգակիցներից շուրջ 30000 ընտանիք, նպատակ ուներ անցնել խազարների երկիրը և վրեժառություն պատրաստվել իր ազգական Խոսրով Բ-ի դեմ: Միհրանը խառնված էր արքայի հոր սպանության: Սակայն Խոսրով Բ-ը, հետագա զլխացավանքից ազատ մնալու համար, թուղթ է ուղարկում Միհրանի ետևից՝ առաջարկելով իր բարեկամությունը և այն երկիրը, ուր կկամենա ապրել ու իշխել Միհրանը. «Եղբայր իմ և հարազատ՝ մի լիցի քեզ հեռանա յինչն թշնամութեամբ. և եթե ոչ հաճեցար ընդ իս բնակել, ուր հրովարտակդ իմ հասանէ, երկիրդ այդ քեզ լիցի ի բնակութիւն, որչափ և հասանէն գնացք ոտից քոց»<sup>1</sup>: Հրովարտակը Միհրանին է հասնում «ի սարտոն գաւառին Գարգմանայ»: Միհրանն ընթերցում է այն և հավանելով գավառի բնությունը, որոշում է ապրել հենց Գարգմանում: Այստեղ էլ նա քաղաք է կառուցում ու իր անունով կոչում Միհրավան: Կաղանկատվացին պատմում է, որ այստեղ Միհրան պարսիկը հիմք է դնում իշխանական մի տոհմի, որը պետք է Հայոց արևելից կողմանց Առանշահիկ տերերի դեմ պարբերաբար նյութած դավերով ու շարագործություններով փորձեր տարածել իր ազդեցությունների ոլորտը:

Կ. Վ. Տրեքերը քիչ է հավատում Միհրական տոհմի այս ծագումնաբանությունը և այն համարում է հետադայի մոծում կամ առասպելաբանական մի տեղեկանք, որին հեղինակը գումարել է համոզիչ տրվյալներ, մտցրել իր պատմության մեջ<sup>2</sup>:

<sup>1</sup> Կաղանկատուացի, էջ 196:

<sup>2</sup> К. В. Трекер, *նշվ. աշխ.*, էջ 235—236: Կեսն էլ Միհրանյանների տոհմաբանությունը համարում է պարզ «մի առասպել» (տե՛ս նրա՝ «Հայոց պատմություն», հ. 2, էջ 326):

Թագ. Ավղալբեգյանն էլ, խոսելով հայոց Միհր աստծո պաշտամունքի մասին (Միհրը կամ Միթրան լույսի, արևի ու կրակի աստվածն էր), այս աստծուն նվիրված քաղաք է համարում Գարգմանքի Միհրավանը<sup>3</sup>:

Նկատի առնելով, որ Միհրական տոհմի ծագումը իսկապես թաղված է խորհրդավորության մշուշի տակ, և որ պատմիչի 30000 ընտանիքն ահնհայտ շափաղանցություն է, մենք հիմնավոր ենք համարում Կ. Վ. Տրեքերի թերահավատությունը:

Միհրանյան կոչված տոհմի, ավելի ճիշտ՝ Զիվանշիրի գործունեության ժամանակագիրը, որ ապրել է Զիվանշիրի օրերում ու իր ժամանակագրությունը հորինել հենց նրա պատվերով, պատվիրատուի (իր արքոջ) տոհմի համար փառավոր արմատ պիտի հայթայթեր: Իսկ այդպիսի արմատ էր պարսիկ Սասանյանների տոհմը, որի մի ճյուղն էին Միհրանյանները:

Գուցե թե ճիշտ է կեսիլ ենթադրությունը, որի համաձայն՝ Միհրանյան տոհմանվամբ հռչակված այս նախահայրը եկել է ոչ թե Պարսկաստանից, այլ Չոզից: Չոզի կամ Գերբենդի հռչակավոր ղոնների պահպանության համար Պարսից արքան մեծաքանակ զորքեր էր պահում: Ահա սրանցից հատվածվելով, պարսիկ խմբեր են գալիս դեպի հարավ, «մի մասը մնում է Շիրվանում և հիմնում մի փոքրիկ թագավորություն... Իսկ մյուս հատվածը գնաց դեպի արևմուտք, կանգ առավ Կուրի հովտի այն մասում, ուր Պարտավ քաղաքն էր գտնվում, բայց այդ երկրում տեղ չգտնելով իր համար, շարունակեց իր շարժումը Կուրի հովտով և վերջնականապես կանգ առավ Գարգման լեռնազավառի ստորոտում:

«Սակայն գավառը, ինչպես գիտենք, հնուց հայերին էր պատկանում և հայկական գծի միջնաբերդն էր ներկայացնում: Միհրանյան տոհմն այդ հանգամանքն իր համար արգելք չի համարում և սկսում է մրցություն Գարգմանի հայ ազնվական տոհմի հետ, որ կոչվում էր Եռանշահիկ կամ Առանշահիկ»<sup>4</sup>:

Թե մրցությունն ինչով ավարտվեց, այդ մենք պիտի տեսնենք հետո: Իսկ այստեղ նկատենք, որ Աղվանքի պատմության հեղինակը պարսիկ գաղթականների այս մուտքը Գարգմանք՝ միամտորեն ներկայացնում է որպես թագավորից դժգոհների տեղահանություն: Սակայն, ինչպես մի անգամ ասել ենք, այստեղ անհրաժեշտ է տեսնել պարսիկ ար-

<sup>3</sup> Թագ. Ավղալբեգյան, Միհրը հայոց մեջ, Հայագիտական հետազոտություններ, Երևան, 1969, էջ 13—14:

<sup>4</sup> Կես, Հայոց պատմություն, հատ. 2, էջ 327:

քաների հին քաղաքականության նոր, առավել ճկուն գրսերումը: Արթունիքը տեղացիներին պարսիկների հետ ձուլելու նպատակ հետապնդելով՝ միաժամանակ ուզում էր վստահելի հենարան ունենալ Անդրկովկասում և այն էլ ռավագիտական տեսակետից մի այնպիսի կարևորագույն խաչմերուկում, ինչպես Գարդմանքն էր: Եվ պատահական չէ, որ շատ չանցած՝ 624 թ., բյուզանդացիների հետ ճակատամարտ տալիս պարսից զորաբանակներն այստեղ հանդիպեցին ոչ թե իրենց թագավորից փախածների թշնամությանը, այլ նրանց իջևանած Գարդմանքը դարձրին կարևորագույն հենակետ՝ բյուզանդացիների դեմ վճռական ճակատամարտի նետվելու համար:

Կաղանկատվացին այս ճակատամարտը և ասպատակությունները նկարագրելիս անհուն ատելություններ է խոսում Հերակլի ու նրա զորքերի մասին: Եվ, ընդհակառակը, լուսնային է մատնում մյուս բռնագրավիչ՝ պարսից զորքի ավերածությունները: Այստեղ ևս ակնբախ կերպով արտահայտվել է Միհրանյանների ազդեցությունը. ինչ էլ որ լինի, նրանց ազգակիցներն էին: Իսկ պատմիչը գրել է Միհրանյան Ջիվանշիրի պատվերով:

Գարդմանքում նստելուն պես, հենց առաջին գարնանը, պարսիկ Միհրանը լեռները բարձրացավ ու, իր մոտ հրավիրելով գավառի 12 գլխավորներին (հավանաբար՝ իշխանական տան ներկայացուցիչներին), կոտորեց նրանց. «ի գալ գարնանային աուրցն ելանէ ի վերկոյս Գարդման գաւառին, դաւով առ ինքն կոչէ ի գլխաւորացն արս երկոտասան, սրով բառնայ զնոսա և տիրէ աշխարհին»<sup>5</sup>:

Սակայն, ըստ երևույթին, այս միջոցառումը Միհրանին ու նրա հետնորդներին՝ Արմայելին, ապա սրա որդի Վարդին, շկարողացավ ապահովել տիրապետող դիրք ու ազդեցություն՝ Գարդմանից աշխարհի և առավել ևս շրջակա գավառների վրա: Երկրի հայ բնակչությունը և հայ միջավայրը խորթ են մնում պարսիկ եկվոր այս տոհմին: Այդ պատճառով էլ Վարդի հաջորդ Քաջ կոչված Վարդանը դիմում է ավելի մեծ խարդավանքի, սրան խառնելով նաև հավատափոխության վստահելի միջոցը: Այս Քաջ Վարդանն է, որ քրիստոնեություն է ընդունում<sup>6</sup>,

<sup>5</sup> Կաղանկատուացի, էջ 196:

<sup>6</sup> Լեոն քրիստոնեություն ընդունած առաջին Միհրանյան է ճանաչում Վարազ-Գրիգորին՝ Քաջ Վարդանի թոռանը (ըստ Կաղանկատուացու առաջին վկայության, էջ 197): Մինչդեռ Պատմության հետագա գլուխներից մեկում (էջ 387) ուղղվում է այս տեղեկությունը. «Քաջ Վարդան, որ հաւատացեալ ի Քրիստոս, և ոչ շինողն Գարդման բերդոյ»:

ապա խնամիություններ կապվում Հայոց Աղվանքի տեր Առանշահիկների հետ, իր տոհմին փեսայացնելով Առմիհր Առանշահիկին: Հետո էլ մի անգամ ճաշի է հրավիրում Առանշահիկներից 60 հոգու, թունավորում, կոտորել տալիս բոլորին. «Եւ նենգելն ի սիրտ իւր զնախնական ազգս Հայկազնեայց զԵռանշահիկս... կոչէ որպէս ի ճաշ. և հաց կորստեան գործեալ տայ նոցա ուտել. և ի ճաշի անդ արեամբ նոցա արար գլխատումն արանց վաթսրնից. միայն թողոյր ի նոցանէ զփեսայեացեալն իւրում ցեղին զԱռմիհրն Եռանշահիկ»<sup>7</sup>:

Առանշահիկները, Միհրանի խարդավանքից հետո, շկարողացան զգուշանալ նրա թոռան՝ Քաջ Վարդանի, նոր ու դաժան դավից, որովհետև նա արդեն քրիստոնյա էր, հայերի հետ նույն գրիգորյան եկեղեցուն էր մատուցում հավատացյալի իր աղոթքները, խնամիացել էր երկրի Առանշահիկ իշխանների հետ:

Սակայն այսքանով չի ավարտվում Աղվանքի հայ տերերի և այնտեղ թափանցած այս օտար տարրի պայքարը: Նրանց միջև արդեն բուրբուքվել էր արջան վրիժառությունը, որը կարող էր մարել միայն նրանցից մի կողմի սպառվելով: Եվ իրականում հենց այսպես էլ պիտի լիներ:

Միհրանյանները տիրանում են միայն Գարդմանքին և, ըստ երևույթին, մի կողմից՝ կարողանում են անմիջապես կապվել պարսից արքունիքի հետ, մի տեսակ դառնալով նրանց մշտական ներկայացուցիչները, մյուս կողմից էլ՝ հայ քրիստոնեություն ընդունում, տեղի բնակչության հայոց լեզվին որդեգրվելով՝ խառնվում են միջավայրին, տեղաբնիկների վստահությունն այնքան նվաճում, որ վերջիններս, հատկապես՝ մտավորականները, Քաջ Վարդանի ծոռ Ջիվանշիրին արդեն ընդունում են որպես իրենց հարազատ իշխանը, և նրա եղբրական մահը վեր է ածվում համաժողովրդական սգի:

Հայոց արևելից կողմանց Առանշահիկ բնիկ տերերը ժառանգական իշխողներն էին երկրի: Նրանք թագավորներ էին կոչվում: Մինչդեռ Միհրանյան տոհմի ներկայացուցիչներից ոչ մեկը չհասավ այդ տիտղոսին և, ինչպես հայտնի է, շկարողացավ տիրանալ Գարդմանից դուրս մնացած հայկական գավառներին:

Միհրանյան տոհմի առաջին ներկայացուցիչը, որ պսակվեց իշխանի տիտղոսով, Վարազ-Գրիգորն էր: Եվ նա տերն էր համարվում միայն Գարդմանքի՝ Ուտիքի յոթ գավառներից մեկի («յիշխանութեանն Աղուսանից Վարազ-Գրիգորի Գարդմանա տեառն»)<sup>8</sup>:

<sup>7</sup> Կաղանկատուացի, էջ 196—197:

<sup>8</sup> Անդ, էջ 318:

Միհրանյանները, ճիշտ է, սկզբից և եթ խարդավանքով ու սպանությունների ճանապարհով Գարդմանն իրենց ձեռքն էին ձգել, սակայն դեռևս չէին օգտվում իշխանական տիտղոսից, մինչև ասպարեզ եկավ Քաջ Վարդանի թոռ Վարազ-Գրիգորը:

Այսօր դժվար է որոշել, թե որքան են հավաստի սրա իշխանադրությունն հանգամանքները՝ կցկտուր ակնարկների ձևով սփռված «Աղվա-նից աշխարհի պատմության» մեջ: Այս ակնարկներից այն տպավորությունն է ստացվում, թե Վարազ-Գրիգորն իշխանություն հասնելու համար դիմել էր ավելի մեծ խորամանկություն, քան իր նախորդները: Քրիստոնեություն ընդունելով Վիրտ կաթողիկոսից՝ նա իր նպատակներին էր լծել այս շատ ձեռներեց, Պարսից արքունիքում հարգ ու կշիռ ունեցող կաթողիկոսին: Վիրտն 25 տարի պահվել էր արքունիքում, իր խելքով ու ճարտարխոսություններ արժանացել քրիստոնեական ծագում ունեցող թագուհու բարեհաճ վերաբերմունքին<sup>9</sup>. «Իսկ նա փախստեաց անկանէր ի դուռն արքունի, և յաջողեցաւ առաջի նորա. զի շնորհք սրբոց նշանի նորա յորդեցին նմա ճանապարհ ի դուռն թագուհուցն, որ մեծաւ ջանիւ կարաց գտանել ի պարզելի զկեանս նորա ի թագաւորէն»: Եվ թագավորն էլ, Վիրտին իր մոտ պահելով, «ոչ արգելոյր ի նմանէ զհասս իշխանութեան ավոտոյ նորա և ոչ զանուն կաթողիկոսութեան եբարձ ի նմանէն...»<sup>10</sup>:

Ահա այս Վիրտի միջոցով է, որ Միհրանյան Վարազ-Գրիգորը փորձում է Պարսից արքայից ստանալ իշխանական տիտղոս: Վիրտն խոսքով Բ արքայից խնդրում է այդ տիտղոսը. «և սա խնդրեաց ի խոսքովայ պարսից արքայէ գրել ի պատիւ Գարդմանայ տեառն իշխանացն Աղուանից ի վերայ թղթոց «առ կուսակալս աշխարհին», զոր դեռևս գրեն»<sup>11</sup>:

Այս տեղեկությունները քիչ են վստահելի, որովհետև հորինված են X դարի շարահարողի կողմից, իսկ VII դարից մնացած ժամանակագրության մեջ նման ոչինչ չկա: Դեռ ավելին. ժամանակագիրը, քայլ առ քայլ նկարագրելով խաղարների առաջին ու երկրորդ ասպատակությունները (մինչև 628 թվ.), ցույց է տալիս, որ Ուտիքում լիակատար անտեղություն է. պարսիկ մարզպանը փախել է իր երկիրը, տեղական ոչ մի

իշխան չկա, որ ժողովրդի դիմադրությունը կազմակերպի, և սարսափահար եղած բնակչությունը մնացել է նորեկ կաթողիկոս Վիրտի հույսին:

Պարզ է, ուրեմն, որ, եթե Վարազ-Գրիգորն Աղվանքի կուսակալի կամ իշխանի տիտղոս է ստացել, դա եղել է Վիրտի հայրենադարձից (628) հետո: Իսկ եթե նրա կողմից մկրտվել և նոր է տիտղոսի արժանացել, առավել ևս, քանի որ Վիրտն նրան լուսավորչական կարող էր մկրտել միայն 628-ից հետո և ոչ նախընթաց 25-ամյա պարսկական բանտարկություն մեջ<sup>12</sup>:

Պատմագիտության մեջ Վարազ-Գրիգորի իշխանության սկիզբ են համարվում տարբեր թվականներ: Կ. Տրեքեր գրել է. «սկսեց իշխել մինչև 628 թվականը»<sup>13</sup>, իսկ Ս. Նրեմյանի կարծիքով՝ «...Աղվանքի առաջին իշխան ճանաչվեց Սասանյան արքունիքի կողմից Վարազ-Գրիգոր Միհրանյանը (591—636)»<sup>14</sup>:

Նրկու թվերն էլ սխալ են, որովհետև եթե այս բոլորի հիմքը Կանդանկատվացու Պատմությունն է, ապա նրա տեղեկությունները Վարազ-Գրիգորը «Սասանյան արքունիքի կողմից» իշխան ճանաչվեց Վիրտի խընդրանքով, իսկ Վիրտն 25-ամյա պարսկական բանտարկությունից հայրենիք էր վերադարձել խոսքով Բ-ի սպանությունից (628) հետո, Կավատի ներման շնորհիվ. «Ապա ի գտանել ամենեցուն զթողութիւն յանցանաց իրեանց ի նորընծայ թագաւորէն Կաւատայ... Ընդ որս էր և կաթողիկոսն մեծ իշխանութեան Աղուանից, Վիրտ անուն նորա»<sup>15</sup>:

Հնարավոր է, որ այսքանը կատարվել է անմիջապես 628-ին, բայց երբեք նրանից առաջ: Իսկ առավել հավանականն այն է, որ Վարազ-Գրիգորի իշխանադրությունը և լուսավորչական քրիստոնեություն ընդունելը կատարվել է խաղարների երկրորդ խոշոր ասպատակությունից հետո, քանի որ ո՛չ առաջին և ո՛չ էլ երկրորդ ասպատակությունների ժամանակ երկրամասն ընդհանուր իշխան չունեի:

Կադանկատվացին Ջիվանշիրի իշխանության սկիզբը հաշվում է

<sup>9</sup> Երգամի Գյանջևիի «խոսքով և Շիրին» պոեմում Շիրինը Պարսավի տիրուհու կամ Մեծ տիկնոջ ազգականուհին է, այն շնաշխարհիկ գեղեցկուհին, որը հետո պիտի զանար խոսքով Փարվեզի կինն ու Պարսից արքայուհին (տե՛ս Низами Гянджеви, Пять поэм, М., 1945, с. 74—84).

<sup>10</sup> Կադանկատուացի, էջ 171:

<sup>11</sup> Անդ, էջ 392:

<sup>12</sup> Ինչպես տեսանք, ըստ վրաց տարեգրության՝ Վարազ-Գրիգորը 628 թ. Բյուզանդական կայսր Հերակլի ձեռքով քաղկեդոնական էր մկրտվել Գարդմանքում: Եթե սա իրողություն է, ուրեմն, Վարազ-Գրիգորի մկրտությունը Վիրտի կողմից ավելի պետք է ուշանար, իսկ իշխանական տիտղոս նա կարող էր ստանալ արդեն ոչ թե խոսքով Բ-ից, որը սպանվեց 628-ին, այլ նրա որդի ու հաջորդ Կավատ Բ-ից:

<sup>13</sup> К. В. Тревер, նշվ. աշխ., էջ 244:

<sup>14</sup> Ս. Նրեմյան, Հայաստանը..., էջ 75—76:

<sup>15</sup> Կադանկատուացի, էջ 170:

637 թ. «Եւ ի քսաներորդ ամի Յազկերտի... և տեառն իմոյ Ջիվանշիրի տասն և հինգ ամ»<sup>16</sup>։

Հազկերտը (Գ) գահ է բարձրացել 632-ին<sup>17</sup>։ Ջիվանշիրը՝ նրանից 5 տարի հետո՝ 637-ին։

Մատենագիրը մի անգուսպ խանդավառութեամբ է պատմում Աղվանից աշխարհի նոր իշխանի կենսագրությունը, իր հերոսին ներկայացնելով որպես մարդկային ու գերմարդկային ամենաբարձր արժանավորություններով օժտված մի կատարելություն։ Պատմիչը նրան է վերագրում աշխարհիկ ամենավսեմ փառքերը։ Դեռ պատանյակ՝ նա արդեն պաշտելի մի հերոս էր. «Խրոխտ և սիզողաճեմ՝ չքնաղագեղ ունելով... տիպ... պատրաստ ի սպառազինութիւն, քաջասնոյց իբրև զարծուի, վրաստահ եղեալ հօրն յամենայաջողն Ջիվանշիր՝ հաստատէր ի միտս իւր լինել նմա հնարատր ի կեանս աշխարհիս, հաւասարել զինքն ի մեծամեծս և կալ առաջի թագաւորաց»<sup>18</sup>։ Նա Աղվանից աշխարհի զորքով պարսից բանակներին է միանում՝ արաբների դեմ կռվելու համար, և Հազկերտը նրան տեսնելուն պես «կոչեաց զնա ասպարապետ Աղուանից»<sup>19</sup>։ Նա անօրինակ հերոսություններ է կատարում ռազմի դաշտում։ Թշնամիները նրա զարկից թափվում են որպես հնձված խոտ։ Քանի՜ քանի՜ դժնդակ վերքեր է ստանում, բուժվում, ապաքինվում։ Հազկերտն ըստ արժանվույն գնահատում է նրա ռազմական ծառայությունները. «ըստ զորաւարաց կարգի տայր նմա նշանակս և փողս ազդեցութեան, երկուս նիզակս ոսկիս (ոսկի նիզակներ—Ու. Բ.) և երկուս վահանս ոսկեքանդակս. զորս միշտ առաջի նորա շրջեցուցանէին. և նախամեծարքան զամենեսին առնէր զնա՝ ընդ մէջ ածեալ գօտի ոսկի ընդելուզեալ մարգարտով, և սուսեր ոսկեստրեայ, և ապարանջանս բազկացն, և պսակ ցանկալի ի գլուխ նորա»<sup>20</sup>։ Եվ այլն, և այլն։

Նորից է մարտի նետվում, նորից է հաղթում՝ «տասն և մի դժնդակ» վերքերի գնով։ Նոր փառքեր ու պարգևներ են տեղում նրա վրա։ Պարսից զորապետն իր քրոջը կնութեան է առաջարկում նրան։ Իսկ նա հրաժարվում է. «վասն շկամելոյ զոք յանօրինաց առնել կին՝ դիմեալ գայր եր-

16 Անդ, էջ 208։

17 Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, Հավելված, էջ 404։ Կ. Վ. Տրևերը, չգիտես՝ ի՞նչ հիմունքով, Ջիվանշիրի իշխանության սկիզբ է համարում 636 թվականը (տե՛ս նրա՝ նշվ. աշխ., էջ 236), որ սխալ է։

18 Կաղանկատուացի, էջ 198։

19 Անդ, էջ 199։

20 Անդ, էջ 200։

կիր իւր»<sup>21</sup>։ Եվ սա այն Միհրանյանն էր, որի երակներում, իբր թե, հոսում էր պարսկական արյուն։

Աղվանքը ցնծութեամբ է ընդունում իր հերոս դավակին։ Ապա պարսիկները գալիս են նրա վրա՝ որպես ապստամբի։ Եվ Ջիվանշիրը մի քանի մարտերի մեջ հաղթում է պարսիկներին, ջարդում, կոտորում։ Հետաքրքիր էր այն ճակատամարտը, որ նա տվեց «ի հայրենի վիճակին»<sup>22</sup>, պարսիկներին կողմից գերի տարված հօրն ու եղբայրներին փրկելու համար։ Այստեղ է, որ նա կոտորում է թշնամիներին՝ մինչև վերջին զինվորը. «մինչև ոչ միոյ առն մնալ ի թշնամեացն որ ոչ սատակեցան»<sup>23</sup>։

Հայոց և Վրաց երկրները հիացած են Ջիվանշիրի քաջագործություններով։ Վրացիները փորձում են նրան դարձնել իրենց փեսան։ «Իսկ նա չկրուեծան տոհմէն առնոյր կին՝ զգուստր իշխանին Սիսական աշխարհին»<sup>24</sup>։

Ինչքան էլ որ Կաղանկատուացին բարձրացնում է Ջիվանշիրին, նրան դարձնում հզոր ու անկախ մի ինքնակալ, հավասարեցնում թագավորներին ու տիեզերակալներին, մենք նրա Պատմության իսկ կոնկրետ վկայություններից տեսնում ենք, որ Ջիվանշիրը միշտ էլ օտարներին հպատակ Աղվանից աշխարհի իշխանն է։ Սկզբում նա պարսից տիրապետությանն էր ենթարկվում և կռվում էր արաբների դեմ։ Ապա տիրապետությանն էր ենթարկվում և կռվում էր արաբների դեմ։ Ապա թողթ է գրում բյուզանդական կայսրին, խնդրում նրա հովանավորությունը և նույն զիվանագիտական խաղը կատարելու համար հորդորում է Հայոց սպարապետին։

Շատ շուտով դրութունը փոխվում է. պատմական թատերաբեմ են բարձրանում արաբները, որոնց բեմերը խառնում է հարեան երկրների հաշիվները։ «Աղվանից աշխարհը, արաբների երևալու հետևանքով, հաշիվները։ «Աղվանից աշխարհը և էր դրված։ Հյուսիսից, լեռներից, նրա վրա երկու հարվածների միջև էր դրված։ Հյուսիսից, լեռներից, նրա վրա կախված էր մշտական մղձավանջը՝ հոն և խաղար անուններով հայտնի ... ցեղերը, իսկ հարավից, Պարսկաստանն ու Հայաստանը ոտի տակ տալով, գալիս, հասնում էր իսլամի սուրբ»<sup>25</sup>։

Ջիվանշիրը հեշտութեամբ լեզու է գտնում հյուսիսականների հետ։ Երբ խաղարները սև լավայի պես կուրի ափը բռնեցին, նա, ճակատա-

21 Անդ, էջ 202։

22 Անդ, էջ 203։

23 Անդ։

24 Անդ, էջ 204։

25 Ան, Հայոց պատմություն, հ. 2, էջ 330։



հերթական, պարտազիր արարողություն: Մեծաշուք պատիվների արժանացնելուց հետո, — գրում է պատմիչը, — արքայավայել մեծարանքի ու սիրո խոսքերից հետո, խալիֆը Ջիվանշիրին անքանակ ու անգնահատելի նվերներ է տալիս, շմոռանալով նույնիսկ իր մեծ տիկնոջ (ղըշ-խոյի) անուկից արևելից տիկնոջն առաքելիքը: Եվ նոր միայն սկսում է իր կարևոր առաջարկությունը. «և ընդ ձեռամբ նորա փակէր զՍիւնեստանեայցն իշխանութիւն»<sup>32</sup>: Այլ և ստիպէր զնա թագաւորն, զի առցէ յանձն և յայնկոյս գետոյն Ատրպատականացն իշխել»<sup>33</sup>: Ջիվանշիրը հրաժարվում է այս առաջարկությունը կատարել:

Նախ, չի կարելի պատմիչի այս խանդավառությունը բաժանել, կարծելով, թե Ջիվանշիրն իսկապես հենց այս պարզենքի ու հյուրամեծար պատիվների համար էր կանչվել (կամ ինքն էր գնացել) «առ բռնակալն հարաւոյ», և նրա երթի ու վերադարձի ճանապարհը երկնաուաք փառքի ճանապարհ էր: Այդ նույն ճանապարհն ընտրել էր նաև Ջիվանշիրի մյուս մեծ ժամանակակիցը՝ Քեոզորոս Ռշտունին, և Հայաստանի պահպանման միակ ելքը գտել էր արաբներին հպատակվելու մեջ:

Ապա՝ չի կարելի մոռանալ, որ դա արաբների աշխարհակալության ժամանակն էր, երբ նրանք էին աշխարհին թեյադրում իրենց կամքը:

Ջիվանշիրի աչքի առաջ Քաղեսիայի ճակատամարտում 637 թ. փշրվել էին Պարսկաստանի ուժերը, և դրանից մի տարի առաջ էլ Յարմուկ գետի մոտ Բյուզանդիային ծնկի բերած արաբներն այս նոր հաղթանակով աշխարհին ասում էին իրենց տիրակալության դաժան խոսքը:

VII դարի 40-ականներին Անդրկովկասն արդեն իրենց ոտքերի տակ

32 Մ. Էմիրն և Ք. Պատկանյանը սա հասկանում են որպես Սյունիք-Սիսական: Այդպես է թարգմանել նաև Վ. Գ. Առաքելյանը՝ «Սյունիքի իշխանությունը» (էջ 255): Պատմիչը Սյունիքի կամ Սիսականի բնակիչներին կոչում է «սիսականացն» (Կաղանկատուացի, էջ 252) և ոչ թե «Սիւնեստանեայցն»:

«Սիւնեստանեայք» անունը (ձեռագրերում նաև՝ «Սիւնեստանեացն», «Սիւնաստանեացն») ոչ մի կապ չունի «Սյունիք»-ի հետ: Այստեղ խոսքը վերաբերում է մի երկրի, որը գտնվում էր Ատրպատականից արևելք, և VII դարի «Աշխարհացոյցն» այն կոչում էր «Սիւնիկիս»։ «աշխարհ Ասիոյ Սիւնիկիս է, որ է ձենք...», «Աշխարհ Ասիոյ Սիւնեցոցն է, առ երի ձենաց» («Աշխարհացոյց Մովսիսի ևորենացոյ յանկուածովք նախնեաց», Վենետիկ, 1881, էջ 46): Որ խոսքն իսկապես Ատրպատականից արևելք, «առ երի ձենաց» «Սիւնիկեցոց» — «սիւնեստանեացն» է վերաբերում, պարզ երևում է Կաղանկատուացու տեղեկությունից: Սկզբում խալիֆն ուզում էր «ընդ ձեռամբ նորա (Ջիվանշիրի) փակել զՍիւնեստանեայցն իշխանութիւն», ապա՝ «առցէ յանձն և յայնկոյս գետոյն Ատրպատականացն իշխել» (Կաղանկատուացի, էջ 227):

33 Կաղանկատուացի, էջ 227:

էին առել արաբական զորքերը: Եվ եթե դրանից հետո հպատակները փորձում էին ըմբոստություն ձայն բարձրացնել, այդ ձայնը խլանում էր արջան ու ալների մղձավանջի մեջ:

Ճիշտ է, արաբ տիրողները գիտեին նաև նվիրներ տալ, զիջումներ անել իրենց հպատակներին: Սակայն նման դեպքերում նրանք չէին մոռանում պահանջել հատուցումը, որ բազմապատիկ մեծ պետք է լիներ սովածից:

Արտոնություններ նրանք տալիս էին հատկապես իսլամի համար ճանապարհ հարթելիս: Իսլամն ընդունողներն ազատվում էին մի շարք հարկատեսակներից: Դեռ ալեխին. իսլամն ընդունող գյուղացին, Օմար Ա խալիֆի օրենքով, բավական ժամանակ արբունի գանձատնից ստանում էր դրամական վարձատրություն<sup>34</sup>:

Դատելով այն եռանդուն կրոնական: ու հայապաշտական քաղաքականությունից, որ խալիֆի մոտից վերադառնալուց հետո ծավալեց Ջիվանշիրը, չի կարելի շմոթեցնել, որ խալիֆի ու նրա զրույցների ժամանակ արժարժվել են նաև կրոնական հարցեր, հատկապես իսլամի տարածման կոնկրետ առաջարկություններ:

«Եւ սկսեալ այնուհետե զթողութիւն ծանրաբեռն իւրոյ վիճակին խնդրել հարկաց, զոր ախորժելով յանձն էառ թագաւորն հարաւոյ և հրամայեաց երկակիսեալ զհարկացն լուծ թեթևացուցանել յառաջին երրեակ չափուց զմասն մի»<sup>35</sup>:

Ջիվանշիրը որպես շրջահայաց գործիչ ու դիվանագետ, օգտվելով հարկերի ժամանակավոր թեթևացման հնարավորությունից, երևի խոստացել էր զիջումներ կատարել կրոնական գծով: Սակայն հայրենիք վերադառնալով, ծավալեց քրիստոնեական-զրիգորյան հավատի ու հայրադառնալով, ծավալեց քրիստոնեական-զրիգորյան հավատի ու հայրական ազգային սրբությունների քարոզների մի այնպիսի շարժում, որի նմանը մեկ էլ եղել էր վաչագան Բարեպաշտի օրոք: Այս տեսակետից էլ՝ պատահական չէր նրա այցը Սյունիք, որ տեղի ունեցավ Արաբիայից վերադառնալուն պես, երբ նրա հանձնարարությամբ Աղվանից հոգևորականությունն ու աշխարհական զանգվածները շտեմնված երկյուղարականությունն ու աշխարհական զանգվածները շտեմնված «մասն ի սրբոյ ծովայն» Մաշտոցի: «Եվ յայնժամ իշխան մեծ շուեալ էր ի կողմանս հարաւոյ ի Սիսականացն գաւառ»: Ըստ երևույթի, նա այստեղ Սյունիքի տերերի հետ խորհրդակցում էր՝ սպասվող արաբական արձավիրքներին

34 Сбъ А. Е. Крымский, Страницы из истории, с. 133.

35 Կաղանկատուացի, էջ 227—228:

և առանձնապես իսլամի հաղթարշավին դիմագրավելու խնդիրների շուրջ:

\* \* \*

Պատմաբանները մինչև հիմա այն կարծիքին են, թե Ջիվանշիրը, ինչպես նաև նրա նախորդներն ու հաջորդները իշխել են ամբողջ Աղվանք—Ալբանիայի վրա, և նրանց տիրապետությունը տարածվել է Աբաբսից մինչև Կովկասյան լեռները: Սա սխալ է և ոչ մի եզրով չի առնչվում պատմական իրողության հետ: Առհասարակ պետք է նկատի առնել, որ ո՛չ Միհրանյանները, ո՛չ էլ նրանցից առաջ և նրանցից հետո հայ Առանշահիկները, նման տիրապետություն չեն ունեցել: Նրանց իշխանության տակ եղած Աղվանից աշխարհը Հայոց արևելից կողմանց երկու նահանգներն էին՝ հյուսիսում Կուր գետի սահմանով և անդրկուրյան Կամբեճան գավառի ընդգրկումով: Եթե Ջիվանշիրի իշխանությունն ամենաընդարձակներից մեկն էր հիշած տոհմերի իշխանների տերություններից, ապա տեսնենք, թե որո՞նք են այդ իշխանության սահմանները: Բյուզանդական կայսրի՝ Ջիվանշիրին հղած թղթի մեջ նա Գարոմանի տերն է և Աղվանից իշխան<sup>36</sup>: Իսկ այդ Աղվանքը սահմանափակվում է Կուր գետով և Կուրից հյուսիս միայն Կամբեճան գավառունի. «ի հայրենի վիճակին իր սահմանն՝ յայնկոյս գետոյն Կուրայ ի Կապիճանն գաւառ»<sup>37</sup>: Հյուսիսականների հետ նա ճակատամարտ է տալիս Կուրի ձախ ափին. «Եւ առեալ զգունդս իւր էանց-յայնկոյս գետոյն մեծի Կուրայ և ետ ընդ նոսա պատերազմ»<sup>38</sup>: Այդ նույն հյուսիսականները նրա երկիրն են խուժում՝ անցնելով Կուր գետը. «Սակայն ասպատակաւորք Հոնաց յայսկոյս գետոյն Կուրայ...»<sup>39</sup>:

Վերստին դառնալով Ջիվանշիրին, պետք է ասել, որ մատենագիրը նրան ներկայացնում է որպես ոչ միայն մեծ ռազմավարի ու դիվանագետի: Ջիվանշիրը բարեպաշտ քրիստոնյա-լուսավորչական է. կառուցում է տաճարներ և ինքն է իր ժողովրդին տալիս ճշմարիտ հավատացյալի օրինակ: Նա խոհուն այր է և ճարտասան, այնպես, որ նույնիսկ հեռու հեռավոր երկրներից («ի Վրաց աշխարհէն մինչև ի Հնդկաց») գալիս են նրա «բարամահանձար խորհրդականությունն» ունկնդրելու:

Նրա հայ մշակույթի բուն ղարգացման նախանձանդիրն է ու կազմակերպիչը: Նրա բարեկամությունն ու ազգակցությունը Սյունյաց իշխանների հետ՝ դարձան հայրենի ճարտարապետության, դպրոցի ու գրականության նոր վերելքի խթանիչները:

Ջիվանշիրն իրեն զգում էր որպես, հին խոսքով ասած, կողմնակալ հայոց ժայռազավաններից մեկի վրա: Եթե նա, մերժելով պարսիկ ու վրաց իշխանազուն օրիորդների ձեռքը, ամուսնացել էր Սյունիքի իշխանի դստեր հետ որպես իր հավատակցի և արդեն ազգակցի, ապա քրոջը՝ Հեղինեին կնություն էր տվել Հայոց սպարապետ Գրիգոր Մամիկոնյանին: Հեղինեի միջնորդությամբ էր, որ հետագայում Գրիգոր Մամիկոնյանն ու կաթողիկոսը համաձայնեցին Աղվանքին նվիրել Գրիգոր Լուսալորչի ծնոտի մասունքը, որը բերվեց ու դրվեց Արցախի Գլխո վանքում<sup>40</sup>: Այս դեպքի մանրամասները մի քիչ այլ կերպ են արձանագրված Վարդան Վարդապետի գրքում. «Եւ զսուրբ Գրիգորի նշխարն ասեն բերեալ ի Հայս Գրիգորոյ Մամիկոնոյ... Եւ զծնոտն տայ Աղուանից ի խնդրոյ Ջուանշիրայ և քեռ իւրոյ, որ էր կին Գրիգորի»<sup>41</sup>, «...զծնոտ Լուսավորչին տարեալ եղ ի Գլխոյ վանս կոչեցեալ տեղոջ»<sup>42</sup>:

Այստեղ հարկ է նշել, որ Ջիվանշիրն իր եկեղեցանպաստ գործունեությամբ, դպրությանն ու մշակութային մյուս մարզերին մատուցած ծառայությամբ ամեն կերպ ընդօրինակում էր Վաչագան Բարեպաշտին: Նրա ժամանակ, հավանաբար, շատ էր տարածված վերջինիս կյանքի ու գործի պատմությունը, և հեղինակությունն էլ անջինջ էր ժողովրդի հիշողության մեջ: Այս բոլորն ստիպում էին Ջիվանշիրին, ժողովրդի համակրանքին ու վստահությանն արժանանալու համար, նմանվել Վաչագանին, շարունակել նրա գործը:

Ըստ երևույթին, Պատմության մեջ երկու մեծ գործիչների կենսագրությունների միջև եղած նմանությունը մի ուրիշ պատճառ էլ ունի: Մենք ցույց էինք տվել, որ Բարեպաշտ Վաչագանի ժամանակագիրը նրա ժամանակակիցն ու դեպքերի ականատեսն է եղել: Կտեսնենք, որ Ջիվանշիրի մասին պատմողը ևս ժամանակակից մեկն է, ամեն ինչով իր տեր իշխանին նվիրված մի գրազետ: Կասկածից դուրս է, որ վերջինս

36 Անդ, էջ 208:

37 Անդ, էջ 203:

38 Անդ, էջ 213:

39 Անդ, էջ 218:

40 Անդ, էջ 267—269:

41 Վարդան վարդապետ, էջ 67:

42 Անդ, էջ 68: Երկրորդ վկայության մեջ մատենագիրը կրկնում է Կազանկատվացու տեղեկությունը, Աղվանից իշխան համարելով Վարագ-Տրդատին, փոխանակ Ջիվանշիրի:

իր ձեռքի տակ ունեցել է նախորդի գրածը և ազդվել է նրա գրական պատումից:

Ճիշտ է, Կաղանկատվացու փառաբանության մեջ որոշիչ դեր է խաղում պատմիչի վերաբերմունքը. պատմագիտության մեջ վաղուց ընդունված է, որ Կաղանկատվացին «Ջիվանշիրի սլալատական դպիրներից ու գործիչներից էր՝ կապված նաև երկրի հոգևոր կենտրոնի հետ... Այդ իշխանի գիտությունները էր, որ նա գրեց «Աղվանից աշխարհի պատմությունը»՝ այնքան մեծ տեղ տալով Ջիվանշիրի կյանքին, գործին ու փառաբանությանը: Եվ այդ բոլորը՝ հայոց լեզվով, որը հեղինակի մայրենի լեզուն լինելով, նաև Աղվանից արքունիքի ու Ջիվանշիրի լեզուն էր»<sup>43</sup>: Պատմիչը Ջիվանշիրին իր տերն է համարում («և տեան իմոյ Ջիւանշիրի») <sup>44</sup>, և դա էլ հիմնական պատճառն է այս միակար փառաբանության: Սակայն չպետք է մոռանալ, որ պատմիչն ամենից շատ ոգեվորված է իր տիրոջ աշխարհաշեն գործով, մշակութային հայաշունչ մեծագործություններով և ոչ մի դեպքում չի մոռանում նրա տոհմի վատարարքները, որոնք ուղղված էին երկրամասի հայության ու սրա Առանշահիկ տերերի դեմ:

Ինչպես վերը հանգամանորեն տեսանք, Ջիվանշիրի ժամանակ Հայոց Աղվանքի մշակութային կյանքը մի նոր վերելք էր ապրում: Նույնիսկ Գարգամանը, որ դարձել էր Պարսկաստանից եկած Միհրանյանների օրրանն ու տիրույթը, այս տոհմին բերեց քրիստոնեացում, հայացում, ձուլում շրջապատի հայկական հզոր ու անհաղթահարելի միջավայրին: Գեոևս Միհրանի թոռան՝ Քաջ Վարդանի օրոք այս պրոցեսն ուժեղ թափով սկսված էր, և չի կարելի կասկածել, որ Ջիվանշիրին էր հասել այնքան ավարտված, որ սա արդեն պայքարում էր ոչ միայն պարսկական բռնատիրության, այլև այն ամենի դեմ, որ պարսկական էր՝ կրոնը և մշակութային մյուս մարզերը: Ջիվանշիրը հայկական միջավայրի ծնունդ էր և ապրում էր այդ միջավայրում, իշխում էր այդ միջավայրի վրա, ամեն կերպ աշխատում էր բարձրացնել այդ միջավայրը:

Աս. Մնացականյանը միանգամայն իրավացի է, երբ գրում է, թե «Ջիվանշիրի ժամանակ վերարժարծված հայկական ոգին գնում էր անմիջապես շարունակելու Վաչագան Երրորդի (Բարեպաշտի— Բ. Ու.) ավանդները...», ավելին, ժամանակի ընթացքում կուտակված և շուրջ մեկ դար զսպված ազատասիրական տրամագրություններն ավելի քան

հախուռն տեսք էին ստացել: Ջիվանշիրը մերվել էր հայերին, և նրա հզորությունը՝ վերջիններիս զարթոնքն ու հզորությունն էր»<sup>45</sup>:

\* \* \*

683 թ. աշնանային մի երեկո Պարտավի իր դղյակի պարտեզում սպանվում է Ջիվանշիրը: Կաղանկատվացին այնպես մշուշոտ է ներկայացնում սպանության պարագան, որ այսօր դժվարությամբ կարելի է դուշակել, թե ինչ պատճառներ են ղեկավարել դավադիրներին:

Հետազոտողները փորձում են այդ սպանության մեջ տեսնել «դասակարգային պայքարի պոթենցիալները մեկը»<sup>46</sup>, կամ «Առանի՝ բյուզանդասիրութայամբ տոգորված իշխանների դավադրության արդյունքը»<sup>47</sup>: Լեոն, ելնելով Կաղանկատվացու պատմության տվյալներից, գրտնում է, որ «այդ մի դավադրություն չէր քաղաքական կամ փառասիրական նպատակներով», այլ հետևանք էր Ջիվանշիրի ղեղի ու ցոփ կյանքի»<sup>48</sup>:

Իսկապես, պատմիչն իր սիրած հերոսի կենցաղը նկարագրելիս հաղորդում է այսպիսի մանրամասներ. Ջիվանշիրն ամռան շոգերին թողղորդում է այսպիսի մանրամասներ. Ջիվանշիրն ամռան շոգերին թողնում էր Պարտավի իր ապարանքը և նաժիշտների ու գուսանների հետ բարձրանում երկրի հովասուն լեռները, ճաշակում աշխարհի բոլոր վայելքները («չլուվեր զաւուրս բարեկեցիկ յղփութեամբ»): Իսկ աշնանայիններում աշխարհի բոլոր այդ վայելքներն ըմբռնանելու համար՝ թերևս հենց այս վարքի հետևանքով էլ մեծ զորավարն ու իշխանը զբրկվել էր իր վաղեմի փառքից, և ամեն ինչ սարգոստայնի պես հյուսվել էր նրա շուրջը. «Բայց ապա ըղձալի հռչակավորն այն, զի ի ձեռն խարդավանող ախտին ընդգեմ Աստուծոյ երկասիրէր պատուիրանին, թափուր և ունայն ի նորայն փառաց երեւեր և ամենայն ինչ սարդի ոստայն եղեալ վաղվադակի շքնաղն այն քակտէր վայելչութիւն»<sup>49</sup>:

Եվ մի գիշեր էլ շարամիտները նրան համոզում են պալատից ելնել ու տրվել տղեղ վայելքի («հրապուրեալ զնա ի պատճառս բղջախոհութեան՝ փաստապատիր բանիւք հաւանեցուցանէր զնա ելանել ի զբօ»

45 Աս. Մնացականյան, նշվ. աշխ., էջ 146:

46 К. В. Тревер, նշվ. աշխ., էջ 349:

47 З. М. Бунятов, նշվ. աշխ., էջ 102:

48 Լեո, Հայոց պատմություն, հ. 2, էջ 330—331:

49 Կաղանկատուացի, էջ 253:

43 Աս. Մնացականյան, նշվ. աշխ., էջ 143:

44 Կաղանկատուացի, էջ 206:



ազգային և ալբանական»<sup>56</sup>։ Հետո էլ Միհրանյան տոհմի ճյուղագրության անհարկի հաշվումներից գալիս է այն եզրակացության, թե պետք է վերանայել նրանց Աղվանք թափանցելու թվականը, որովհետև «Իբր թե 600 թ. Ալբանիայում իշխել սկսած Միհրանից մինչև Զիվանշիրը (636—669) յոթ իշխողներ են փոխվել, որ քիչ հավանական է թվում... Հակառակ դեպքում Ալբանիայում Միհրանի պատմական թատերաբեմի վրա հայտնվելու ժամանակը պետք է ետ տանել կես դարով, իսկ թերևս նաև ավելի»<sup>57</sup>։

Աս. Մնացականյանն իրավամբ սա համարում է քիչ կարևոր մի առարկություն, որովհետև տվյալ դեպքում ամեն ինչ կհարթվի «... ժամանակի մասնակի տեղաշարժով կամ սերնդահաշվի մեջ մուծվելիք որոշ ուղղումներով»<sup>58</sup>։

Տրևերի առարկությունը, սակայն, գալիս է նրանից, որ հետազոտողը չի կարողանում որոշել Զիվանշիրի իշխանության ու սպանության տարեթվերը։ Ըստ նրա հաշվումների՝ Զիվանշիրն սպանվել է 669 թ., «սակայն 684 թ. խաղարներն արշավեցին Ալբանիայի վրա։ Խաղարն Ալփիլիթիվերն ավերիչ հարձակումների ենթարկեց Կուրի ձախափը, Կովկասի նախալեռները և Կաբալայի մարզը՝ «որպես վրիժառույթուն Զիվանշիրի սպանության համար»<sup>59</sup>, որովհետև Զիվանշիրի երկրորդ կինը խաղարների խաբանի դուստրն էր։

Որ խաղարները, Զիվանշիրի վրեժը լուծելու համար, 684 թ. են հարձակվել Ալբանիայի վրա, դա ճիշտ է։ Բայց արդյոք շատ չէ այսքան երկար ժամանակ վրեժ մտմտալը։ Սպանությունից ուղիղ տասնհինգ տարի անց։

Զիվանշիրի սպանությունից հետո «տեարք տոհմից» կուսակալը, մեծամեծք, նախարարը և ամենայն իշխանք աշխարհացն այնպիսի ժողովակալը առ մեծ արքեպիսկոպոսոքն Եղիազար... հաճեցան առժամայն ընտրել հաւանության մեջ զնախարար ոմն... որոյ անուն Վարազ-Տրդատ, որդի Վարազ Պերոժի՝ եղբոր Զիվանշիրի»<sup>60</sup>։

«Աղվանից աշխարհի պատմության» ընձեռած տվյալներով՝ Եղիա-

56 К. В. Тревер, *նշվ. աշխ.*, էջ 235։

57 Անդ, էջ 235—236։

58 Աս. Մնացականյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 73։

59 К. В. Тревер, *նշվ. աշխ.*, էջ 249։

Զիվանշիրի մահվան, Վարազ-Տրդատի նախարարության սկզբի ու Եղիազարի ձեռնարկության տարեթվերի հարցում ավելի մեծ խառնաշփոթություն է Ձ. Բունիաթովի գրքում (էջ 102—103)։

60 Կաղանկատուացի, էջ 261—262։

ղարը կաթողիկոս է դարձել 683 թվականին<sup>61</sup>, երբ դեռևս կենդանի էր Զիվանշիրը. «... պարկեշտ այն Եղիազար ի նոյն ժողովոյ անուն զառաքելական պատին, մինչդեռ բարեբաստիչն Ջուանշիր զաշխարհական տերութիւնն վարէր»<sup>62</sup>։

Եթե Զիվանշիրը հենց նույն տարին էլ սպանված լիներ, նշանակում է՝ վարազ-Տրդատը ամենավաղը 683-ին կարող էր ընտրվել նախարար։ Սրան հաջորդում է խաղարների հարձակումը Ալբանիայի վրա։ Խաղարների թագավորը մտածում էր, որ նորընտիր Վարազ-Տրդատ նախարարի մատր խառն է Զիվանշիրի սպանության մեջ։ Եվ այս հարձակումից ու երկրի ավեր-ավարից հետո է, որ Վարազ-Տրդատը կաթողիկոս Եղիազարի զխավորության մատր պատգամավորություն է ուղարկում թագավոր-խաբանի մոտ՝ «ցուցանելով ի ձեռն նորա զիր միամիտ հաւատարմութիւն և ի թէ շեղաք զսէրն, զոր ունէր առ նա մտերմաբար իբրու եղբոր սիրելոյ, և թէ շեղաք մեք հաղորդ սպանմանն Զիւանշիրի...»<sup>63</sup>։

Ինչ վերաբերում է Միհրանյանների Աղվանք թափանցելու ժամանակը «կես դարով, իսկ թերևս նաև ավելի» ետ տանելու մասին Տրևերի առաջարկությունը, ապա դա ևս նորություն չէ։ Գեռևս ակադեմիկոս Բրոսսեն է նկատել, որ անհնար է 600—640 թթ. միջև տեղադրել Միհրանյանների վեց սերունդը՝ Միհրան նախնուց մինչև Զիվանշիր։ Նույն կարծիքն է հայտնել նաև Ք. Պատկանյանը<sup>64</sup>։ Սակայն նրանք, ինչպես նաև Կ. Վ. Տրևերը, այս դեպքում, ըստ երևույթին, մոռանում են այն կոնկրետ մանրամասները, որոնց ուղեկցությամբ պատմիչը Միհրանին բերում է Աղվանք, և շեն ուղում կասկածել վեց սերունդի մասին եղած հայտարարության վրա, երբ իրականում պատմական գործերին մասնակցում են երեքը՝ Քաջ Վարդան, Վարազ-Գրիգոր, Զիվանշիր։

Միանգամայն անհիմն է նաև Միհրանյանների Աղվանք թափանցելու ժամանակը Վաչագան Բարեպաշտի տիրապետությունից հաշվելը, որովհետև ինչպես վերը տեսանք, Աղվանի ժողովի մասնակից Քաջ Վարդանը ոչ մի առնչություն չունի Միհրանյան Քաջ Վարդանի ու Գարդմանից գավառի հետ։

Շուրջ երկու դար Միհրանյաններն իշխեցին Գարդման գավառին, հավանաբար, առանց դառնալու ամբողջ այսրկուրյան Աղվանքի տրն-օրենները։

61 Եղիազարի զահակությունը 683-ից է հաշվում նաև Մ. Բարխուտարյանցը («տե՛ս նրա՝ «Պատմություն Աղվանից», հատ. Ա, էջ 110)։

62 Կաղանկատուացի, էջ 245։

63 Անդ, էջ 263—264։

64 «История Агван», с. 341.

Կաղանկատվացիին նրանց փառքը (հատկապես Ջիվանշիրին) բարձրացնում է մինչև երկինք: Նա Ջիվանշիրին փառաբանում է որպես Արեւիկից բազմամեծար իշխանին ու տիրակալին, նրան հզոր ու առավել է համարում, քան «Քազաւորն հարաւոյ» (արաբ խալիֆ), քան «կայսրը Հոռոմոց...»: Սակայն մենք տեսնում ենք, որ իրականում նա մի կախյալ իշխան է՝ հարկատու երեք տիրողների: Եվ չնայած պատմիչը նրան համարում է տեր «ի սահմանացն Վրաց մինչև ի Դրունս Հոնաց միահեծան ճոխութեամբ»<sup>65</sup>, դրա կողքին մեջբերված պաշտոնական գրության մեջ մենք տեսնում ենք միայն «Քեզ տեանն Ջիւանշիրի՛ Գարդմանայ տեանն և Աղուանից իշխանի...»<sup>66</sup>: Որ Ջիվանշիրի իշխանութունը Հայոց արևելից կողմանց գավառների վրա տարածվել է հարկադրաբար, երևում է Կաղանկատվացու հետևյալ վկայություններից: Բյուզանդական կայսեր թղթում Ջիվանշիրը կոչված է Աղվանից իշխան և Արևելից կուսակալ<sup>67</sup>: Իսկ ինքը՝ Ջիվանշիրն իրեն կոչում է «սպարապետ և իշխան Աղուանից հանդերձ Արևելիցս ծառայական աշխարհաւ»<sup>68</sup>:

Եթե հավատարու լինենք Ջիվանշիրի մասին պատմիչի շոտյաժ խոսքերին, պիտի տեսնենք Աղվանից աշխարհի մի անմրցակից թագավորի, որը շէր կարող չզբաղվել ժամանակակիցների ու հետնորդների ուշադրությունը: Մինչդեռ Ջիվանշիրին ժամանակակից բյուզանդական գրողներից ոչ ոք չի խոսում նրա մասին... Արաբ գրողները ևս խոր լռություն են պահպանում նրա քաջագործությունների ու անվան առթիվ: Լռում են նույնիսկ Ջիվանշիրին ժամանակակից հայկական մյուս աղբյուրները (Ղևոնդ, Սեբեոս), որոնք լայնորեն արտացոլել են Աղվանքի հարաբերությունները պարսից, արաբների, խազարների ու բյուզանդացիների հետ:

Այս բոլորն, իհարկե, չեն բացառում Ջիվանշիր անունով պատմական անձնավորության գոյությունը: Սակայն ստիպում են ղգուշավոր լինել պատմիչի հաղորդած փբուն տեղեկությունների հանդեպ և նրանց մեծ մասն ընդունել քննական մաղով անցկացնելուց հետո:

\* \* \*

Պարսկական տիրապետության ժամանակների մասին ասված մեր խոսքն ամփոփելու նպատակով անհրաժեշտ ենք համարում անդրադառ-

նալ նաև մի կարևոր հարցի՝ Հայոց արևելից կողմանց աշխարհացույցյանը րմբունումը և նրա մեկնաբանությունները:

Պատմաաշխարհագրական քննության ընթացքում մենք հանգամանորեն ցույց ենք տվել, թե «Աշխարհացույցն» ինչպես է պատկերացնում Մեծ Հայքի հյուսիսարևելյան երեք նահանգները, նրանց սահմանները, գավառները թիվը և այլն: Գալով այս նահանգների վարչաքաղաքական վիճակներին, «Աշխարհացույցն» Ուտիքի ու Արցախի գավառները թվարկում, ապա ավելացնում է. «զայս ամենայն Աղուանք ունին հանեալ ի Հայոց»<sup>69</sup>: Աղվանքի գավառներն էլ արդեն գումարել էր՝ «եւ այլ քսան գաւառս զորս ի Հայոց հանեալ է»<sup>70</sup>, իսկ Փայտակարանի մասին խոսելիս չի մոռանում հիշեցնել, որ այն «գաւառս ունի երկոտասան, զոր այժմ Ատրպատական ունի»<sup>71</sup>:

Այս նշանակում է՝ «Աշխարհացույցն» այս նահանգների հին հայկական պատկանելության համոզմունքով՝ նշում է, որ նրանցից երկուսը (Արցախ, Ուտիք) իր ժամանակ գտնվել են Աղվանքի տիրապետության տակ, մեկը (Փայտակարանը)՝ Ատրպատականի:

Այսքանը հետազոտողների համար հաստատուն հիմք է դարձել, որպեսզի նրանք, մի կողմ թողած պատմական մյուս բոլոր աղբյուրները, հայտարարեն, թե «Մեզ հայտնի է, որ 387 թվից հետո Արցախ, Ուտիք և Փայտակարան նահանգները միացվեցին Աղվանքին»<sup>72</sup>: Որտեղից է հայտնի: «Աշխարհացույցն» իր ժամանակի համար Փայտակարանի մասին ասում էր՝ «Ատրպատական ունի»: Պարզ է, որ 428-ից հետո նի մասին ասում էր՝ «Ատրպատական մարզին, և, քանի որ նրա հայազգայն միացվել է Ատրպատական մարզին, և, քանի կտրվել է հայկազգրական վիճակը բավական հեղհեղուկ է եղել, ապա՝ կտրվել է հայկական ընդհանուր միջավայրից, մտցվել պարսկական կյանքի ու հավատի ոլորտը, — հասկանալի է, որ շուտով ձուլվել է պարսից: Բացի այն հոծ գանգավածներից, որոնք հեռացել են դեպի Արցախ, Ուտիք և ավելի հեռուները:

Բայց ի՞նչ է նշանակում «387 թվից հետո Արցախ, Ուտիք... նահանգները միացվեցին Աղվանքին»: «Աշխարհացույցը», ըստ հետազոտողների, «7-րդ դարում ապրող

69 «Աշխարհացույց», էջ 109:

70 Անդ, էջ 105:

71 Անդ, էջ 109:

72 Ս. Տ. Երևմյան, «Ծաղկացուց իշխանութիւնը», էջ 48:

65 Կաղանկատուացի, էջ 209:  
66 Անդ, էջ 208:  
67 Անդ:  
68 Անդ, էջ 207:



այն էլ իրար հակասող տվյալներով: Ս. Տ. Երեմյանը նման մի փաստի առթիվ գրում է՝ «բանասերների համար անհասկանալի է մնացել, թե ինչն է այս երկրները (Հայաստան, Վիրք, Աղվանք, Բաղասական, Սիսական— Բ. Ու.) բնագրում հիշվում են երկու տեղ»<sup>78</sup>: Իսկապես, ինչի՞ արդյունք է այս կրկնությունը: Պարզ է, որ հետագայի հավելումի: Հավելողը, առանց փոխելու կամ կրճատելու բնագրում եղած խոսքն այդ երկրների մասին, իր գտած օտար աղբյուրի՝ նույն երկրներին վերաբերող նյութն էլ է մտցրել բնագրի մեջ:

Բայց ինչպե՞ս թե աջափնյակի հայկական գավառները «Աղուանք ունին»: Սա՞ ինչ տեսակ մուծում է կամ հավելում:

Մեր հաստատ համոզմամբ՝ հետագայում մուծված այսօրինակ նախադասությունների հեղինակը խղճուկ պատկերացում է ունեցել երկրամասի պատմական աշխարհագրությունից և, հենց «Աշխարհացոյցում» կարդալով, որ բուն Աղվանքն «ընդ մէջս է մեծի գետոյս Կուրայ և Կովկաս լերինն», ապա տեսնելով, որ աջափնյակը ևս կոչվում է Աղվանք, մտածել է, թե կա-չկա, սա գրավումի արդյունք է, և հենց իր այդ սխալ պատկերացումն էլ մուծել է «Աշխարհացոյցի» մեջ:

Որևէ պատմական աղբյուրի հաղորդած տեղեկությունը լիովին արժանահավատ է համարվում միայն այն դեպքում, երբ հաստատվում է հարակից աղբյուրներով կամ նյութական մշակույթի հուշարձանների տվյալներով, այլ խոսքով՝ երբ այդ տեղեկության իսկությունն ստուգելու լրացուցիչ միջոցներ կան, և վերջիններս էլ իսկապես հաստատում են: Տեղեկությունը կարելի է նույնիսկ այն դեպքում ընդունել, երբ ո՛չ հարակից աղբյուր կա, ո՛չ էլ ստուգելու լրացուցիչ որևէ միջոց... Միայն թե հակառակը հաստատող աղբյուրներ չլինեն: Բայց «Աշխարհացոյցի» այս տեղեկությունը միակն է իր բովանդակությամբ, և հակառակ իրողությունն են հաստատում ոչ միայն հայ, այլև օտար բոլոր աղբյուրները: Այս դեպքում նման տեղեկությունն ի՞նչ իրավունքով է հերքում այդ աղբյուրների տեղեկությունները:

Պարսկական տիրապետության շրջանը ծանրագույն քննություն էր Մեծ Հայքի Արևելից կողմանց գավառների համար:

Պարսկաստանը Հայոց երկրի հետ խաղացել էր բոլոր ասիմիլյատորների սերտած հայտնի խաղը. բաժանիր, որ հեշտ լինի ձուլել: Հայաստանը երկու մասի բաժանելուց հետո իրեն բաժին ընկած մասն էլ էր բաժանել, և այս վերջին բաժանումով ամենազաժան բախտը վիճակ-

վել էր Փայտակարանին, ապա Ուտիքին ու Արցախին, որովհետև սրանցից առաջինն առանձնացվել և կցվել էր պարսկական հյուսիսային մարզին, իսկ վերջին երկուսը բազմալեզու Ալբանիա-Աղվանքի հետ կազմում էին մի այլ մարզականություն:

Սակայն ամեն մի մարմին էլ ունի ինքնապաշտպանություն իր միջոցները: Եվ ճնշումը հակազդեցություն է ծնում:

Նախընթացի բազմադարյան կյանքում Մեծ Հայք երկրի կազմում լինելը Հայոց արևելից կողմանց և հատկապես Ուտիքի ու Արցախի համար այն նշանակությունն էր ունեցել, որ այս նահանգներում, Ստրաբոնի վկայությամբ, դեռևս մեր թվականությունից առաջ հայերեն խոսող ժողովուրդը ձեռք էր բերել ազգային անարոճելի ամբողջությունն ապահովող ևս երկու կարևորագույն գործոն՝ քրիստոնեական-լուսավորչական կրոնը և ազգային գիրն ու դպրությունը: Այդ պատճառով էլ, մայր երկրից կտրված, պարսկահպատակ այլազգի գավառների հետ միասին մեկ վարչական միավորի մեջ անգամ նրանք (Արցախը և Ուտիքը) պահպանում էին իրենց անխաթար ամբողջությունը, ունեին իրենց իշխանությունը՝ «զնախնական ազգս Հայկազնեայց Եռանշահիկս», որի ներկայացուցիչները կոչվում էին թագավորներ: Այս հակազդուն թագավորների մեծագույն արժանիքն էր, որ հասկացան իրենց դերը՝ ամենից առաջ մտածելիցն ազգապահպանության միջոցների մասին: Նրանք մաքրեցին ազգային միասնական հավատի ճանապարհը, իսպառ վերացնելով ինչպես հեթանոսական հավատի մնացորդները, այնպես էլ արդեն ներս սողոսկող կրակապաշտության առաջին շոշափուկները: Նրանք աշխատում էին ամեն կերպ անխախտ պահել կապը մայր երկրի հետ և դրա համար օգտագործում էին բոլոր հնարավոր միջոցները՝ կրոնական թղթակցությունից մինչև ռազմական ու քաղաքական բանազնացությունները և դաշինքները: Իսկ տեղում մշտաբերբեր էին պահում ազգային ոգին՝ հայկական ավանդների ու սրբությունների խանդավառ վերհանումով, հայկական ազգային գրով ու դպրությամբ:

Այս ամենի շնորհիվ Հայոց Աղվանքը դարձել էր ազգագրորեն այնքան միաձուլյ ու անխաթար միջավայր, որ VII դարի արշալույսին նրա կենտրոններից մեկում՝ Գարդմանքում, հայտնված Միհրանյան տոհմն ու սրան հպատակ մեծաթիվ գաղթականությունն ստիպված եղան ընդունել քրիստոնեություն ու հայանալ: Աղվանք թափանցելուց երկուերեք տասնամյակ հետո այս տոհմի ամենահզոր իշխան Զիվանշիրն արդեն հանդես էր գալիս որպես Հայոց արևելից կողմանց հայության ազգային-մշակութային շահերի պաշտպանն ու տարածողը: Եվ եթե

78 Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը..., էջ 26:

նրանց ու Առանշահիկների միջև դեռևս բորբոք էին մնում մրցակցությունն ու թշնամանքը, դրա պատճառն արդեն ոչ թե ազգային հատկանիշն էր, այլ հնօրյա բարքերով սրբագործված արյան վրիժառուությունը:

Այսքանից հետո արդեն անհիմն ու անհեթեթ են Միհրանյաններին ու նրանց տիրույթներին կպցրած «ալբան», «ալբանական» ածականները: Որովհետև, եթե, մի կողմից, Միհրանյանները պարսիկներ էին, և «ալբանական» ածականը ոչ մի կերպ չի կպչում նրանց, ապա, մյուս կողմից, որ և ամենակարևորն է, նրանց միջավայրը հայկական էր, ու նրանք ոչ մի ազդեցություն չկարողացան գործել այդ միջավայրի վրա, բացի նրանից, որ իրենք հայացան:

Բյուզանդական գահի վրա հայ թագավորներ են բազմել: Նրանք հայաշեն գործեր են կատարել և հաճախ ունեցել են հայ զորագնդեր... Սակայն դրանով Բյուզանդիան չի դադարել Բյուզանդիա լինելուց:

Ճիշտ այդպես էլ Հայոց արևելից կողմանքը մնաց հայկական աշխարհ, իր մեջ առավ ու յուրացրեց եկվոր տարրը և հաջորդ՝ արաբական դարաշրջանը ոտք դրեց ազգագրական տեսակետից մի այնպիսի միաձուլվիճակում, որ արաբ իշխողներն ու նրանց մատենագիրներն իրենց հպատակ Առան վարչական միավորի մեջ տեսնում էին ազգագրորեն իրարից միանգամայն տարբեր, նույնիսկ վարչականորեն սահմանազատվող երկու Առան-Աղվանք՝ Հայոց Առան (Հայոց արևելից կողմանք) և անդրկուրյան Առան (Ալբանիա)<sup>79</sup>:

79 СМОМПК, вып. 38, с. 99, 100, 105 (Ибн-Хаукал). Залитов ай-Заммади, Աշխարհագրական բազիրք («Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին», Երևան, 1965), էջ 12: А. Е. Крымский, О Кабале, с. 291, В. Ф. Минорский, История Ширвана и Дербенда, с. 29, 38 и след. «Очерки истории СССР III—IX вв.», с. 534. З. М. Буниятов, Азербайджан..., с. 140.

## ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ

VII դարի սկիզբը նշանավորվեց իսլամի վարդապետության ծնունդով: Արաբիան էր այդ նոր դավանության օրրանը: Սակայն շատ շուտով իսլամական կրոնը տարածվեց հարևան երկրներում և սկսեց իր հաղթական արշավը շորս կողմերի վրա:

Աղվանքի պատմիչն իր հայրենիքի սահմանների վրա լսեց արաբական խառնիճաղանջ հեծելազորի սմբակների դուփյունը, հենց որ Պարսկաստանում մեռավ Սասանյան հարստության վերջին ներկայացուցիչը, և երկիրն բնկավ «ի ձեռս որդուցն Իսմայելի»:

Մենք տեսանք, թե ինչպես արաբների դեմ պարսիկների հետ միասին կռվում էին նաև հայերն ու իբերները, թե ինչպես Աղվանից աշխարհի զորքերի գլուխն անցած Ջիվանշիրն իր երիտասարդ ուժն էր շափում աշխարհակալության իրենց ճամփան բռնած արաբների հետ, և թե ինչպես Ջիվանշիրի աչքերի առաջ Քաղեսիայի մոտ զլխովին ջախջախվեցին պարսից բանակները:

Ջիվանշիրը հայրենիք վերադարձավ, Պարտավից քչեց պարսիկ բռնակալներին և որոշեց այլևս չենթարկվել օտար ոչ մի ուժի. «դնէր ի մտի զիշխանութիւնն իւր և զսիրոյ վիճակ ոչ ումեք ընդ ձեռամբ»<sup>1</sup>:

Սակայն շատ շուտով համոզվեց, որ այս աշխարհում փոքրը պետք է կամ ապավինի որևէ մեծ ուժեղի, կամ էլ հզորների ոտքի տակ տրորվի: Եվ խոնարհաբար հպատակություն հայտնեց Բյուզանդիային ու նույնն էլ հորդորեց Հայոց զորավար Թեոդորոս Ռշտունուն. «Ընդ զուրաւարին Հայոց դնէր ուխտ և քաջալերէր դառնալ ի հնազանդութիւն կայսերն Հռոմոց»<sup>2</sup>:

Սակայն այս միջոցառումը ևս փրկություն չէր հարավից եկող անկասեցնելի ստրկացումից: VII դարի երկրորդ կեսին անդրկովկասյան

1 Կաղանկատուացի, էջ 205:

2 Անդ, էջ 206—207:

երկրներն արդեն արաբական տիրապետության տակ էին: Այս անգամ Ջիվանշիրն ստիպված եղավ իր ոտքով գնալ արաբ խալիֆի մոտ՝ ի նշան հպատակության և այնտեղ հանդիպեց նույն նպատակով ժամանած բյուզանդացիներին. «Զի ճոխք քաղաքին Բիւզանդիոյ եկեալ էին յանձն առնուլ հարկատուութեան որդուցն Հագարու»<sup>3</sup>:

Բունկաների դիրքերի այս արտաստվոր փոփոխությունը սրամիտ պատկերով է բնորոշվում Աղվանքի պատմության մեջ: «Զի իբրև ետես քօշն արևմտեան, թէ դարձոյց Տէր զօգնականութիւն ի սրոյ նորա ժամանակին ըստ կանխասաց մարգարէութեանն և խոստմանն Աբրահամու. «Եթէ ձեռք Իսմայելի յամենեսին և ձեռք ամենեցուն ի նա». և եթէ՛ «Առաջք նորա հուր ծախիչ և վերջ նորա բոց բորբոքեալ». — յայնժամ առեալ կայսերն Հոռոմոց զսինլքորն զօրացն՝ աճապարէր քնդ ծով և ընդ ցամաք անցանել ի սահմանս հեռաւորս կղզեացն արևմտից»<sup>4</sup> («Երբ արևմտյան այժը (Բյուզանդիան—Ու. Բ.) տեսավ, որ ետ է վերցվել Տիրոջ օգնությունն իր սրից, և վայրենի վարագըր (Արաբիան) գազանացած փշրում է իր եղջյուրները, հասկանալով, որ եկել է Աբրահամի կանխատես մարգարեությանը խոստացած ժամանակը՝ թե՛ «Իսմայելի ձեռքն ամենքի վրա է, ամենքի ձեռքը՝ նրա», և թե՛ «Նրա առջև հուր է ավերիչ, ետև՝ բոց բորբոքուն».— այնժամ հոռոմների կայսրն առավ իր զորքերի սինլքորներին և ծովով ու ցամաքով շտապեց արևմտյան կղզիների սահմանները»):

Կաղանկատվացին արաբներին պատկերացնում է որպես դժոխային շարիք. «Խրոխտ և ահեղ յուլվութեամբ յերկրէ հեռաստանէ դիմեալ գան իբրև մրրիկ ընդ անապատ երկիր»<sup>5</sup>: Պատմիչն արդեն երբեք չի մոռանում «տիեզերամարտութիւնը Հագարացոց»:

Կաղանկատվացին համարյա ոչինչ չի հաղորդում արաբների առաջին ասպատակությունների մասին: Ըստ երևույթին, դա պետք է ընթերցողի աչքում իջեցնեն նրա փառաբանած հերոս Ջիվանշիրի վարկը: Մինչդեռ արաբ մատենագիրներն ու Սեբեոսն այդ արշավանքները նկարագրում են հանգամանորեն: Օրինակ, Բալաձորին պատմում է, թե ինչպես արաբները մեկը մյուսի ետևից նվաճում են Հայաստան երկրի քաղաքները՝ Դվինից մինչև Պարտավ՝ Սեբեոսի վկայությամբ՝ դեռևս

<sup>3</sup> Անդ էջ 225—226: Այստեղ «ճոխ» նշանակում է իշխանավոր (տե՛ս Հր. Աճառյան, Հայ արմատական բառարան, հ. Դ, էջ 676):

<sup>4</sup> Անդ, էջ 221:

<sup>5</sup> Անդ, էջ 197:

<sup>6</sup> Բալաձորի, էջ 5—6:

652 թ. Հայոց մեծ իշխան Թեոդորոս Ուտունին Դամասկոս է գնում, բանակցում խալիֆի հետ: Ապա քաջ զորավարը վերադառնում է մեծ նվերներով ու լիազորություններով. Մոավիան նրան է վստահում ամբողջ Անդրկովկասի իշխանությունը. «Եւ իշխանութիւն ետ նմա զՀայս և զՎիրս և զԱղուանս և զՍիւնիս, մինչև ցպահակն Ճորայ, և արձակեաց զնա պատուով: Եւ նորա պայման էր եղեալ նմա՝ ածել զերկիրն զայն ի ծառայութիւն»<sup>7</sup>:

Սակայն խաղաղությունը շատ կարճ է տևում: Երկու տարի անց արաբական մի ստվար բանակով գալիս է Հաբիբ իբն-Մասլամա զորավարը: Նրան հանձնարարված էր հրով ու սրով հպատակեցնել Անդրկովկասի ժողովուրդներին: Արաբ բռնագրավիչներն իրենց ճանապարհին հրի են մատնում բարեշեն քաղաքներն ու գյուղերը, կողոպտում բնակիչներին, գերեվարում ու կտորում. «Եւ կողոպտեաց զամենայն երկիրն Հայոց, և զԱղուանս, և զՍիւնիս, և մերկացոյց զամենայն եկեղեցիս»:

Եւ կալաւ պատանդ զգլխաւոր իշխանս աշխարհին և զկանայս և զուստերս և զգստերս բազմաց», — դառնացած հաղորդում է Սեբեոսը<sup>8</sup>:

Այստեղ պատմագիրը նկատի ունի միայն հայոց աշխարհին (Հայք, Սյունիք, Աղվանք հայոց) հասած աղետը, որովհետև տվյալ դեպքում արաբները միայն Հայաստան աշխարհի վրա էին փորձել իրենց ավերիչ ուժը:

Հաջորդ արշավանքը զլիավորում էր Սալման իբն-Ռաբիան, որն Առան էր մտել հարավից, նախ նվաճել Բալազկանը, ապա Պարտավը և շրջակայքը: Այդ արշավանքը մանրամասն նկարագրված է Բալաձորու և Յակուբիի գրքերում:

«Իբն-Օսմանի (խալիֆի) հրամանով Սալման իբն-Ռաբիա ալ Բախլիին շարժվեց Առանի վրա և Բալազկանը զրավեց խաղաղության պայմանագրով, որով ապահովում էր նրա բնակիչներին կյանքը, ունեցվածքը և նրանց քաղաքի պատերը՝ նրանց պարտավորեցնելով վճարել հողային հարկ և գլխահարկ, — պատմում է Բալաձորին: — Ապա Սալմանը եկավ Բերդա և բանակ գարկեց Տուրտուր (Տրտու-Թարթառ) գետի ափին, որը քաղաքից հեռու է մեկ փարսախից էլ պակաս: Բնակիչները նրա դեմ փակել էին քաղաքի դարբասները, և նա ստիպված էր քաղաքը պաշարած պահել մի քանի օր: Այդ ընթացքում նա հարձակումներ

<sup>7</sup> Սեբեոս, էջ 146:

<sup>8</sup> Անդ, էջ 153:

էր գործում քաղաքի շրջակայքի գյուղերի վրա, որոնցում հունձն արդեն ավարտված էր: Այդ նրանց (քաղաքի բնակիչներին) ստիպեց կնքել այնպիսի պայմանագիր, ինչպիսին կնքվել էր Բայլականի բնակիչների հետ: Նրանք բաց արին քաղաքի դարբասները, և նա մտավ քաղաք ու այնտեղ անցկացրեց (որոշ ժամանակ): Այստեղից էլ նա շարժեց իր այրուձին, որը գրավեց Շակչինի (Շակաշեն), Մեսկեանի (Մեծկվենք), Ուղի (Ուտիք), Մեսիրանի (Մեծառանք), Խերխիլյանի (Հարջլանք), Տաբարի (Թերևս՝ Հաբանդ) գավառների գյուղերը և Առանի ուրիշ վայրեր: Նա Բալասաջանի քրդերին առաջարկեց ընդունել իսլամ, սակայն նրանք սրան պատասխանեցին պատերազմով, բայց նա հաղթեց և նրանց մի մասին ստիպեց գլխահարկ վճարել, իսկ մյուսը՝ աննշան մասը, ընդունեց իսլամ...»<sup>9</sup>:

Արաբական բռնապետությունն Անդրկովկաս էր մտել իր անողոք պլանով, որի առաջին կետը հպատակեցումն էր, երկրորդը՝ մահմեդականացումը: Նվաճած երկրներում իսլամի ներկայացուցիչներն սկզբում հայտարարում էին, թե իրենք չեն հալածում այլադավաններին, ոչինչ չունեն ուրիշի պաշտամունքի հետ: Սակայն իսլամն ընդունող հպատակներին տալիս էին զանազան արտոնություններ, որոնցով և գրավում էին հարկ ու տուրքի տակ տնքացող աշխատավորներին: Իսլամն ընդունող գյուղացին ոչ միայն ազատվում էր գլխահարկ կոչված աղետից, այլև նույնիսկ որոշ ժամանակ պետական գանձատնից ստանում էր դրամական վարձատրություն<sup>10</sup>: Արտոնություններ էին տրվում նաև իսլամացող ազնվականներին ու արհեստավորներին:

Խալիֆայությունը նվաճած երկրներում հրապարակել էր այսպիսի օրենք. «Իսկական մուսուլմանները, քանի կենդանի են, ապրում են նրանց (հպատակեցված ժողովուրդների) հաշվին: Իսկ երբ մենք մեռնենք, և նրանք էլ մեռնեն, ապա մեր որդիները պետք է ապրեն նրանց որդիների հաշվին, և այդպես մինչև դարերի վերջը»<sup>11</sup>:

Եվ զարմանալի չէ, որ ժամանակակիցները միաձայն վկայում են իսլամացման զանգվածային դեպքերի մասին:

Իսլամն անհազուրդ ակորթակով Անդրկովկաս էր խուժել և կլանում էր տեղաբնիկ ցեղերին ու ժողովուրդներին: Իսլամը միայն կրոնափոխություն չէր: Այն նաև արաբացում էր նշանակում, որովհետև նոր

հավատի հետևորդը կապվում էր արաբների խոսքին ու գրին, բարքերին ու կենցաղին:

Անդրկուրյան Աղվանքի բնիկ շատ ցեղեր արդեն կուլ էին գնում մահմեդականությունը՝ ճաշակելով նոր կրոնն ընդունելու համար իրենց տրված առաջին գայթակղիչ արտոնությունները և ապա այն պարզ պատճառով, որ քրիստոնյաների համեմատությամբ արտոնություններ ստանալով՝ նրանք ոչինչ չէին կորցնում. ո՛չ իրենց ինքնուրույն մշակույթն ունեին, ո՛չ գիր ու գրական լեզու և ո՛չ էլ նույնիսկ ինքնուրույն եկեղեցի միջոց է, նրանք ընդգրկված էին հայոց գրիգորյան-լուսավորչական հավատի շրջանակների մեջ, սակայն նոր հավատն առավել գրավիչ էր՝ թեկուզ և հենց գլխահարկ շտալու արտոնությամբ: Մեսրոպ Մաշտոցը նրանց գիր էր պարգևել, տալով հնարավորություն գրականության և մշակույթի լայն զարգացման համար: Սակայն, ինչպես արդեն տեսանք, այդ գիրը պիտանի չեղավ նրանց, որովհետև հարմարեցված էր զարգար ցեղի շահագրանց անհրապույժ լեզվին: Իսկ այս գարգարերենը երբեք չէր կարող և չգարձավ ընդհանրական՝ հարևան մյուս ցեղերի համար, և սրանք մինչև արաբական տիրապետության ժամանակը շարունակում էին մնալ անգիր ու անմշակույթ:

Միանգամայն ուրիշ էր դրությունը Հայոց արևելից կողմանց նահանգներում և հատկապես նրա լեռնային մասերում: Այստեղ անհիշելի ժամանակներից ապրում էր միաձուլ հայ բնակչություն, որը միշտ էլ տերն է եղել իր երկրի և իր ճակատագրի: Նույնիսկ պարսկական տիրապետության տակ, Հայաստանից կտրվելուց հետո անմիջապես տեղի հայկազուն իշխանական տան Առանշահիկ ներկայացուցիչներն իրենց թագավորներ հայտարարեցին և այդ բարձր տիտղոսով էին վարում երկրի ներքին ու արտաքին գործերը: Այս հայությունն անցել էր IV—V դդ. մշակութային մեծագործությունների բովով, այնպես թրծվել ու ջրդեղվել, որ այլևս նրան չէին կարող ենթարկել ազդագրական կամ կրոնական նոր կերպափոխումների, որքան էլ սրանք գայթակղիչ լինեին կամ սպառնական:

Մյուս կողմից էլ, թշնամին այնքան ահավոր չէր, որքան ներկայացնում են պատմագիրները: Արցախում և Ուտիքի լեռնային գավառներում պարսիկներն այնպես էլ երբեք ոտք դնել չկարողացան: Չկարողացան նաև արաբները, եթե չհաշվենք մանր-մուր ասպատակությունները, որոնց ընթացքում նրանք ավելի շատ կորցնում էին, քան ձեռք էին բերում: Արաբ մատենագիրներից մեկն անկեղծ անմիջականությամբ բնութագրել է իր ցեղակից բռնագրավիչներին, թե «Արաբները

<sup>9</sup> Բալաձորի, էջ 13:

<sup>10</sup> А. Е. Крымский, История арабов и арабской литературы, М., 1918, с. 133.

<sup>11</sup> Абу-Юсуф, Книга о земельном налоге, Л., 1941, с. 242.

սովոր են հարձակումներ գործել հարթավայրերի վրա և ոչ թե լեռնաստանների, որովհետև այս ժողովուրդն իր վայրենի բնույթով սիրում է կողոպուտ ու ավերածություն և լեռնոտ վայրերում հեշտ չի հասնում իր նպատակին»<sup>12</sup>:

Սակայն քնած չէր Բյուզանդիան: Հինավուրց այդ բռնակալը չէր, որ պետք է հաճույքով իր դիրքերը զիջեր նոր մրցակցին: Նրան շատ էին անհանգստացնում Անդրկովկասյան երկրները: Այդ զգացվում է հատկապես Հուստինիանոս II-ի գահակալության (685—695) օրոք: Այս դաժան տիրակալը փորձեց ամրապնդել իր կայսրության դիրքերը և մի ահռելի բանակ ուղարկեց դեպի Հայաստան: Պատմիչների վկայությամբ՝ բյուզանդական զորքերն անխնա կոտորում էին բնակչությանը, քարուքանդ էին անում քաղաքներն ու գյուղերը, ավերում եկեղեցիներն ու ճարտարապետական մյուս կառույցները: Հայոց Աղվանքում նրանք նույն վայրագ դաժանություններով էին խեղդում արաբական հպատակությունն ընդունած ժողովրդին: Վերադարձին նրանք հայ նախարարակությունն ընդունած ժողովրդին: Վերադարձին նրանք հայ նախարարակության տներից տանում են բազմաթիվ պատանդներ, որոնց հետ էր նաև Միհրանյան տոհմի ներկայացուցիչներից Վարազ-Տրդատն իր Գաղիկ և Վարդան որդիների հետ:

Հետաքրքիրն այն է, որ բյուզանդական կայսրությունն այս ժամանակներում վարում էր նաև քաղկեդոնության բռնի տարածման քաղաքականություն: Կայսրը համոզվել էր, որ հայերի գրիգորյան կամ միաբնակ կրոնը ժողովրդին անջրպետում է բյուզանդահպատակ երկրներում տիրող քաղկեդոնիկ կամ երկաբնակ կրոնից (իմա՝ Բյուզանդիայից): Հայերին քաղկեդոնության դարձնելը նա համարում էր այն հզոր միջոցը, որով պետք է իր երկրի ազդեցությունը մեծապես տարածեր ու պահպաներ ինչպես բուն Հայաստանում, այնպես էլ Հայոց Աղվանքում ու Աղվանից եկեղեցու շրջանակների մեջ ընդգրկված ոչ հայկական գավառներում:

Նվաճված երկրամասի բնակչության քաղկեդոնացումը Հուստինիանոսի նորամտությունը չէր: Նրանից առաջ էլ Հերակլն էր նույն քաղաքականությունը վարում: Իսկ Հերակլից առաջ էլ Մորիկ կայսրն էր բյուզանդական բոլոր ուժերը գործի դրել 591-ի դաշնագրով Պարսկաստանից խլված հայկական գավառներում հաստատելու քաղկեդոնական հավատը՝ որպես իր կայսրության ամենահուսալի հենարան: Նա Պարսկաստանի տիրապետության տակ մնացած կաթողիկոսության կողքին, բյուզանդահպատակ Հայաստանի արևելյան ծայրում՝ Հրազ-

դան գետի վրա գտնվող Ավանում, հիմնել էր մի նոր հայրապետարան՝ կաթողիկոս նշանակելով քաղկեդոնություն ընդունած Հովհաննես Բագրևանդցուն: Եվ այստեղից էլ սկսել էր քաղկեդոնական վարակը տարածվել դեպի Հայաստանի արևելյան գավառները: «Այս հիմնարկությամբ, — ինչպես իրավացիորեն գրել է Լեոն, — բյուզանդական քաղաքականությունը կարծում էր անդամալուծել Դվինի կաթողիկոսարանը, ոչնչացնել նրա համազգային նշանակությունը և փութացնել հայերի կրոնական միացումը հույների հետ»<sup>13</sup>:

Շուտով (608—609 թթ.) վրաց եկեղեցին անդարձ անջատվում է հայկականից, որդեգրվում քաղկեդոնականության: Հավանաբար այս միջոցառման հեղինակ Կյուրիոն կաթողիկոսը ամենից առաջ մտածում էր ոչ միայն իր ժողովրդի հոգևոր ինքնուրույնությունն ապահովելու մասին, այլև նկատի ուներ բյուզանդական հուժկու հարևանությունը, որի հովանու տակ նա հույս ուներ ապահովել իր երկրի խաղաղությունն ու բարեկեցությունը: **Եվ չսխալվեց:**

Հայոց եկեղեցին մնում էր մեկուսացած բյուզանդականից և թըշնամի՝ ինչպես պարսիկ հին կրակապաշտությանը, այնպես էլ աշխարհակալության հավակնություններով ասպարեզ մտած նորաթուխ իսլամին:

Բյուզանդական կայսրության կողմից բռնությամբ քաղկեդոնացման քաղաքականությունն իր սուր ծայրով խրվում էր Հայոց արևելից կողմանց սիրտը: Ո՛չ առանց բյուզանդական միջամտության՝ գործի է անցնում Աղվանքի իշխանուհի Սպարամբը, որի ամուսինն ու երկու տղաները պատանդ էին Բյուզանդիայում: Սպարամբը պատրաստ էր կատարել բյուզանդական գործակալների ամեն մի հանձնարարություն, միայն թե ազատ արձակվեին իր ամուսինն ու որդիները: Եվ 689-ին նա, Աղվանից կաթողիկոս Նղիազարի մահից հետո, նախ ապօրինի կերպով կաթողիկոս է դարձնում Գարդմանքի եպիսկոպոս Ներսես Բակուրին, ապա փորձում նրա միջոցով քաղկեդոնական դարձնել Աղվանից աշխարհի եկեղեցին:

Կաղանկատվացին Սպարամին ու Ներսես Բակուրին մինչև այս պարագան էլ քաղկեդոնական է համարում. «...Ոմն երկաբնակ կրօնէն, Բակուր անուն, երբեմն եղեալ եպիսկոպոս Գարդմանայ և Ներսես յորջորջեալ՝ ուխտադրեալ ընդ Սպարամայ Աղուանից տիկնոջ Վարազ Տրդատայ, որ էր ի նոյն կրոն հետեեալ, կնքէր դաշինս վասն փառա-

12 Իրն-Խաղուն, էջ 125: Հմմտ. Յ. Бугнятов, նշվ. աշխ., էջ 87:

13 Լեո, Հայոց պատմություն, հատ. 2, էջ 221:

մոլ տիրողութեանն, ասելով. «Եթե կամ է քո կոչել ի հայրապետութիւն Աղուանից՝ ես արարից զամենայն Աղուանս խոստովանութեամբն Քաղկեդոնի»<sup>14</sup>:

Թերևս այս գաղտնի դավադրութիւնը գուշակելով, կամ՝ այդ օրերին բյուզանդական տիրապետութեան ստվերը դարձած քաղկեդոնութեան վերահաս վտանգը նկատի առնելով, հենց ձեռնադրութեան ժամանակ էլ Մեծառանք գավառի եպիսկոպոս Հովելը, իր պաշտոնակիցների հովանավորութեամբ, նորընծա կաթողիկոսից վերցնում է երդմանաթուղթ, որով սա դատապարտում է քաղկեդոնութիւնը և երդվում է միշտ անխախտ պահել հայ լուսավորչական քրիստոնեութեան կարգն ու օրենքները:

Ըստ Կաղանկատվացու՝ տասնչորս տարի (քանի դեռ կենդանի էր Հովելը, և նրա մոտ էր գտնվում երդմնաթուղթը) Ներսես Բակուրը հնազանդ ծառայում է իր կարգին: Սակայն Հովելի մահից հետո անմիջապես ձեռքն է ձգում երդմնաթուղթը, ոչնչացնում, ապա ակտում քաղկեդոնական իր մոլորութիւնները: Նա հալածում է քաղկեդոնական կրօնի երդվյալ հակառակորդ Մեծկողմանց Իսրայել հռչակավոր եպիսկոպոսին, Գարգմանքի եպիսկոպոս Եղիազարին և փորձում է Աղվանից եկեղեցին կտրել Հայաստանից, կապել բյուզանդական քաղկեդոնական հավատին:

Ըմբոստանում են Աղվանից աշխարհի հոգևորականները, զայրանում են Բյուզանդիա տարված Վարազ-Տրդատին փոխարինող իշխան Շերոնն ու մյուս աշխարհիկ տերերը և, Պարտավում հավաքվելով մեծ ժողովի, նամակ են գրում Հայոց կաթողիկոսին: Ահա այդ նամակը.

«Տեառն Եղիայի Հայոց կաթողիկոսի ի միաբան ժողովոյս Աղուանից երկրպագութիւն:

«Վասն զի զմի հաւատ ուղիղ հարքն մեր ընդ հարս ձեր ունէին և զմիմեանց հոգային զհոգոյ փրկութիւն, ի ներել Տեառն Աստուծոյ զօրացեալ կրօնն Քաղկեդոնի՝ ելից զտիեզերս, և մեր կողմանքս մինչև ցայսօր ժամանակի անխառն յայնմանէ էր մնացեալ: Իսկ այժմ զոր կարծէաք գոլ հովիւ բարի մեզ զՆերսէս, սա գայլ եղեալ՝ օձտել սկսաւ զբանաւոր հօտս Քրիստոսի. վասն որոյ կամեցաք յուշ առնել սրբութեան ձերում յայց ելանել մեզ որպէս ձերոց անդամոց և բժշկել զբեկումն մեր: Ողջ լինուք ի տէր»<sup>15</sup>:

Ի՞նչ պետք է աներ Հայոց կաթողիկոսը: Թուղթը հաղորդում էր շոր ու ցամաք մի տեղեկութիւն, որի տակ, սակայն, նա տեսնում էր ժողովրդի մի վիթխարի հատվածի ազգային ինքնութեան վերահաս կորուստը:

Զկար միասնական հայ պետութիւն, որ մի ապահով ընտանիքի մեջ պահեր իր ժողովրդի տարբեր հատվածները: Զկային այդ հատվածները միավորող ու անտրոհ պահող ուրիշ գործոններ: Մի եկեղեցի էր միայն, որի հովանու տակ դեռ բաբախում էր հինավուրց միասնութեան կենդանի զարկերակը և այդ բաբախումը հայերեն խոսքն էր, սրբազան ավանդութիւնների, ազգային-հայրենասիրական ոգու անլուելի քարոզը:

Իսկ հիմա մի ոմն Ներսես Բակուր, դաշնակցած իշխանուհի Սպարամի հետ, կտրում էր ազգային միասնութեան վերջին կապը՝ եկեղեցին, և Աղվանից բովանդակ հայութիւնը նետում բյուզանդական քաղկեդոնութեանն ի կեր:

Հովհաննէս Դրասխանակերտցին ևս հաղորդում է, թե Աղվանից աշխարհից Դվին էին գնացել բազմաթիվ թղթեր, որոնք բոլորն էլ պաղատագին խնդրում էին միջոցներ ձեռք առնել Ներսեսի մոլորութիւնը կանխելու համար. «Իսկ նախարարք աշխարհին իմացեալք զեկուցին մեծի հայրապետին Եղիայի, որոյ ի վերայ գործեալ ոգով շափ և բազում նամակս... առաքեալ երկիցս և երկիցս անգամ...»<sup>16</sup>:

Կաթողիկոսը կանգնած էր դժվար հարցի առաջ: Աշխարհիկ թագավորը զենք ու զորքով կլուծեր իր ժողովրդի մի մասին սպառնացող վտանգը: Դիվանախոսը կղիմեր տերութիւնների ղեկավարներին և ելք կգտներ իր ժողովրդի ճակատագրի համար:

Կաթողիկոս Եղիան զենք ու զորք չունէր, սակայն կարող էր դիմել տերութիւններին ղեկավարներին: Եվ նա դիմում է այդ ժամանակի համար միակ ճիշտ քայլին. թուղթ է հղում արաբական խալիֆի՝ Պարտավում նստող ներկայացուցիչ Աբդուլելիք էմիր Մումինին: Ահա այդ թուղթը.

«Տիեզերակալ Աբդալլահի էմիր Մումինոյ յեղիայէ Հայոց եպիսկոպոսապետէ:

«Յամենակալէն Աստուծոյ ունիմք զծառայական աշխարհս հնազանդ ձերոյ տերութեանդ. և մեր և Աղուանք զմի հաւատ պաշտել ունիմք զՔրիստոսի աստուածութեանն: Իսկ այժմ որ Աղուանից ի կաթողիկոս նստեալ ի Պարտաւ, խորհուրդ արարեալ ընդ կայսերն Յունաց՝ զնա քարոզէ յաղոթս և զաշխարհն ստիպէ, զի ի հաւատ և ի միաբանութիւն նմա եկեսցեն: Արդ գիտութիւն ձեզ լիցի, և մի անփոյթ արասցես վասն

14 Կաղանկատուացի, էջ 335:

15 Անդ, էջ 337:

16 Յովհաննէս Դրասխանակերտցի, էջ 99 (ընդգծումը մերն է— Բ. Ու.):

ալդորիկ. զի կին մի մեծատուն խորհրդակից է նորա, զորս պատուհասակո՞ծ հրամայեցէք առնել մեծ իշխանութեամբ ձերով՝ ըստ արժանի իրեանց գործոց, զոր առ Աստուած կամեցան մեղանշել»<sup>17</sup>:

Եղիան խնդրում է պատժել մեղավորներին և կասեցնել Աղվանից եկեղեցու անջատումը: Նա պատժի ոչ մի ձև կամ շափ չի հուշում: Խալիֆի գործակալն է, որ կարգադրում է՝ Ներսեսին ու Սպարափին կապուած ներկայացնել կառավարչի դուռը, ապա հրապարակորեն խայտառակել: Այդպես էլ առում են: Եղիայի ներկայութեամբ Պարտավում պատժում են մեղավորներին: Հետո կաթողիկոս է ձեռնադրվում Սիմեոնը, որը Ներսեսի հերձվածողական գրքերը արկղների մեջ լցրած թափում է Տրտու գետը:

Այնուհետև այս արարողությունների մասնակիցները Հայոց և Աղվանից անխախտ միաբանութեան երզմնաթուղթ են տալիս Եղիային: Այս թղթով («ձեռնարկ») վերստին հիշվում է երկու եկեղեցիների սովանդական միաբանությունը, դատապարտվում են ոչ-լուսավորչական բոլոր քրիստոնեական ուղղությունները, քաղկեդոնությունը՝ հատկապես, որոշում են խստագույնս պատժել հերձվածողութեան հետագա ամեն մի փորձ, ում կողմից էլ որ այն կատարվի, և վերջում վճռականորեն գրում են, «պայմանեցաք առաջի Աստուծոյ և ձերոյ հայրութեանդ, զի ձեռնադրութիւն հայրապետութեանս Աղուանից ի սուրբ Գրիգորի աթոռոյն լիցի՝ միաբանութեամբ աշխարհիս՝ որպէս և ետն ի սրբոյն Գրիգորայ անտի, զի անդ ընկալաք զլուսատրութիւն. և ճմարտութեամբ գիտեմք, զի զոր դուք ընտրէք՝ հաճոյ Աստուծոյ է և մեղ: Եւ յայսմ պայմանէ մի՛ լիցի իշխանութիւն ումեք արտաքոյ ելանել և նորաձեւութեամբ ինչ առնել. ապա եթէ ոչ՝ անաւեր և ունայն լիցի և մի համարեսցի ձեռնադրութիւնն այն ընդունելի»<sup>18</sup>:

Այս երզմնաթղթի տակ ստորագրում են.

«Սիմէոն Աղուանից կաթողիկոս,  
Յովհաննէս Կապաղակայ եպիսկոպոս,  
Սիմէոն Հոշոյ եպիսկոպոս,  
Մահակ Ամարասայ եպիսկոպոս,  
սրբասեր Քշիկ Ներսմերհի վանաց տանուտէր բոլոր  
ուխախն իւրով...»

Գտչայ վանաց տանուտէր<sup>19</sup>,  
Կատարոյ վանաց տանուտէր,  
Յովսեփայ վանաց տանուտէր,  
Դաւիթ Կաղանկատուոց վանական,  
Պետրոս Տկուակերտոյ վանական,  
Պողոս Աղածոբայ վանական,  
քրիստոսասէրն Շերոյ Աղուանից իշխան<sup>20</sup>,  
Ջուանքոյ Աղուանից սպարապետ,  
Վարդան պատրիկ և նորին եղբայր Գագիկ,  
Բաբ ի Հրահատեան (աղգէ),  
Վախտանկ ի Վարազմանեան,  
Պատրիկ ի Քարոյեան աղգէ թագաւորաց,  
Վահան ի Վարազ-Յոհանեան,  
Թեոդորոս ի Յանաստոյեան,  
Ռոստոմ ի Վարազ Աքոյեան,  
Ղարմիրհ ի Վարազ Քուրդաքեան աղգէ թագաւորաց,  
Մահմատ ի Շերոյեան  
և այլ ամենայն ազատք աշխարհիս...<sup>21</sup>:

Սրանք էին երկրի բոլոր տերերը, որոնք միահամուռ դատապարտեցին քաղկեդոնականությունը, սրա կառքին լծված Ներսես Բակուրին և երզվեցին միաբան ու միաձուլ մնալ Հայաստանի եկեղեցու հետ, ինչպես իրենց պապերն ու ապուպապերն են եղել:

Գարձյալ ուզում ենք շեշտել մի կարևոր հանգամանք. անդրկուրյան Աղվանքից ներկա էր միայն մեկ հոգևորական՝ Կապաղակի Հովհաննէս եպիսկոպոսը: Պատմությունը հաջորդ գլուխը, որ պատմում է, թե ինչպես Աբղմեխիբի պահանջով ներկայացվում է Աղվանից իշխան-

19 Բնագրում տպված է «Գտչայ վանաց», մենք դարձրինք «Գտչայ», համոզված, որ հայտնի Գտչ վանքի անունն է ազավաղված: Մեր կարծիքի օգտին է նաև կողքի «Կատարոյ վանաց-ը», որովհետև թվարկումը կատարելիս Չաչվի են առել վանքերի տեղանքը: Կատարո վանքի (Դիզավայտ լեռան վրա) կողքին էր Տողի մոտ գտնվող Գտիշ վանքը:

20 Լեոն թյուրիմացաբար Շերոյին տանում է VI դարը և մասնակից դարձնում մարզպան Սուրենի դեմ Վարդան Մամիկոնյանի կազմակերպած ապստամբությանը (տե՛ս նրա «Հայոց պատմություն», հատ. 2, էջ 203): Նույն սխալը կրկնել է նաև Ա. Գ. Աբրահամյանը (տե՛ս նրա՝ Հայաստանը VI դարում. «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատ. I, Երևան, 1963, էջ 362):

21 Կաղանկատուացի, էջ 343—344:

17 Կաղանկատուացի, էջ 336

18 Անդ, էջ 345—346:



ինչպես բռնակալների ու տիրողների սովորույթն է. նախ Շերոյի ու նրա կողմնակիցների միջոցով ոչնչացրին ամենամեծ վտանգը՝ բյուզանդասիրտությունը (քաղկեդոնական հերձվածի հետ միասին), ապա տեսան, որ Շերոն ու նրա համախոհներն իսկապես մեծ ուժ են ներկայացնում Աղվանքում, նրանց էլ վերացրին մեջտեղից: Սա տեղի ունեցավ 704-ին. «Յետ այսորիկ զՇերոյ Աղուանից իշխանն ազատօքն հանդերձ տարան ի Տարօն և անտի յԱսորիս. և հայ թիւն լինէր հարիւր յիսուն և երեք (ամ տեսան 704): Եւ ի միւսում ամի զՇիրակայ տէրն տարան յԱսորիս»<sup>34</sup>:

Սա արաբների նոր արշավանքի և վարած նոր քաղաքականության հետևանքն էր: Հայոց և Աղվանից տերերին քշեցին տաժանակրության, որպեսզի երկրի տնօրենն իրենք մնան և անպատիժ իրականացնեն իրենց շարամտությունները: Այսքանից հետո է, որ Վարազ Տրդատը՝ Միհրանյան դինաստիայի իշխան-ներկայացուցիչը, վերադառնում է Բյուզանդիայից և, տեսնելով իր երկրի խայտառակ վիճակը, այն գլխովին հանձնում է արաբներին. «Եկն (Վարազ-Տրդատը) եհաս յաշխարհն իւր, և յայնմհետէ ետ զաշխարհս Արևելից ի Տաճիկս»<sup>35</sup>:

Եվ դարձյալ այս Վարազ-Տրդատի օրոք էր, որ եղավ «սով անտանելի», որի մասին ժողովուրդը խոսում էր առակով. «Ես կորեակ ի Շակաշէն գաւառի ծածկեալ կայի ի վայրին Կակուայ, և զանց առնէին զինև բազմութիւնք գնողաց և ոչ գնէին զիս. եկն ժամ բարի, որ եղբայրն իմ Սով տիրանայր. և ահա գտա ես երևելի՝ ի սեղանիս Վարազ Տրդատայ իշխանի և Եղիազարու կաթողիկոսի: Եւ որք կերանն զիս՝ արիւնաբերք եղեն, անմեղադիր լերուք»<sup>36</sup>:

[«Ես կորեկ էի, թաքնված Շակաշէն գավառի Կակվա վայրում: Կողքովս շատ գնորդներ էին անցնում և չէին գնում ինձ: Եկավ բարի ժամանակը. իմ եղբայր Սովը տեր դարձավ (երկրին): Եվ ահա ինձ երևելի ճանաչեցին Վարազ-Տրդատ իշխանի ու Եղիազար կաթողիկոսի սեղանի վրա: Ովքեր ինձ կերան, արյուն թափեցին: Չմեղադրեք ինձ»]:

Այսպիսով, Հայոց արևելից կողմանց գավառները, բովանդակ Հա-

յաստան աշխարհի և ամբողջ Անդրկովկասի հետ միասին, VIII դարը մտան արաբական խալիֆայության տիրապետության ներքո: Ժողովուրդը տնքում էր հարկերի ծանրությունից: Հագարացիք սպառ-սպուտ տիրել-բռնել էին աշխարհը: Երկրի տերերը շղթայակապ մեռնում էին հեռավոր Արաբիայի զնդաններում: Սակայն կենդանի էր ժողովուրդը, որի ազատաբաղձ մոխիրների ներքո պահպանվում էին գալիք ընդվզումների կայծերը:

<sup>34</sup> Կաղանկատուացի, էջ 367:

<sup>35</sup> Անդ, 357:

<sup>36</sup> Անդ, էջ 357—358: Եղիազարը գահակալել է 683—689 թթ., Վարազ-Տրդատի արտոբիկոց առաջ, ուրեմն, կամ սովն է այն ժամանակ եղել, կամ էլ բանահյուսող ժողովուրդն է նորօրյա դեպքը կապել նախորդ կաթողիկոսի անվան հետ:



Յ Ա Ն Կ

ՍԿՋՐՆԱՂՐՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ

ՀԱՅԵՐԵՆ

Աբեղյան Մ. Հայոց հին գրականության պատմություն, հատ. Ա, Երևան, 1944, հատ. Բ, Երևան, 1946:

Աբրահամյան Ա. Գ. Աղվաներեն համարվող մի քանի արձանագրությունների վերլուծությունը. «Երևանի համալսարան», 1956, մարտի 31:

Աբրահամյան Ա. Գ. Շիրակացու մատենագրությունը, Երևան, 1944:

«Ագարակցի Պատմություն Հայոց», Թիֆլիս, 1914:

Աղոնց Նիկ. Բագրատունյաց փառքը. «Պատմական ուսումնասիրություններ», Պարիս, 1948:

Աղոնց Նիկ. Խորենացիական հարցն ու հ. Վարդան Հացունի. «Անահիտ», 1938, № 1—3:

Աղոնց Նիկ. Քաղաքական հոսանքներ հին Հայաստանում. «Պատմական ուսումնասիրություններ», Պարիս, 1948:

Աղոնց Նիկ. Քննություն Մովսես Կաղանկատվացու. «Անահիտ», 1939, № 3, 4—5, 6:

Ալիշան Ղ. Այրարատ բնաշխարհ Հայաստանեայց, Վենետիկ, 1890:

Ալիշան Ղ. Հայսպատում, Վենետիկ, 1901:

Ալիշան Ղ. Սիսական, Վենետիկ, 1893:

Ալիշան Ղ. Տեղագիր Հայոց Մեծաց, Վենետիկ, 1855:

Ալադյանյան Առչակ, Պատմական Հայաստանի սահմանները, Գահիրե, 1950:

Ալիբեյան Ն. Կյուրիոս կաթողիկոս Վրաց, Վիեննա, 1910:

Ալիբեյան Ն. Կարմիր Վարդան և Ավարայրի ճակատամարտը. «Հանդես ամսօրեայ», 1951, մարտի հուլիս:

Ալիբեյան Ն. Մովսես Գասխուրանցի (կոչված Կաղանկատվացի) և չորս Պատմություններ Աղվանից, Վիեննա, 1970:

Ալիբեյան Ն. Ս. Մաշտոց վարդապետ, Վիեննա, 1949:

«Աշխարհացոյց Մովսիսի Խորենացու լուսնուածովք նախնեաց», Վենետիկ, 1881:

«Արարատ», 1897, էջ 161—163:

Հր. Անադյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հատ. Ա, Երևան, 1942, հատ. Բ, 1944, հատ. Գ, 1946, հատ. Ե, 1962:

Անադյան Հր. Հայերեն արմատական բառարան, հատ. Ա—Զ, Երևան, 1927—1932:

Անադյան Հր. Հայ բարբառագիտություն: «Էմիլյան ազգագրական ժողովածու», հատ. Բ, Մոսկվա—Նոր Նախիջևան, 1911:

Անադյան Հր. Հայերեն նոր բառեր Մ. Կաղանկատվացու պատմության մեջ. «Բազմալից», 1913, էջ 230—240, 249—252:

Անադյան Հր. Հայոց գրերը, Երևան, 1968:

Անադյան Հր. Հայոց լեզվի պատմություն, I մաս, Երևան, 1940, II մաս, Երևան, 1952:

Անադյան Հր. Մովսես Կաղանկատվացի. քննություն անոր գրություն ժամանակին վրա. «Բազմալից», 1897, էջ 370—374:

Անադյան Հր. Ուսումնասիրություններ հայկական բարբառագիտության, մաս Գ (բնի-նություն Ղարաբաղի բարբառի), Վաղարշապատ, 1901:

Նույնը՝ «Արարատ» հանդեսի 1899—1901 թթ. համարներում:

Անանիա Մակաչի, Տեառն Անանիայի Հայոց կաթողիկոսի յաղագս պատմաբանության տանն Աղոնից... («Արարատ», 1897, էջ 129—144):

Ասաֆեյան Հ. Հանրամատչելի հանրագիտական բառարան, Թիֆլիս, 1912:

Ասաֆեյան Ա. Գ. Հայ ժողովրդի մտավոր մշակույթի զարգացման պատմություն, հատ. առաջին, Երևան, 1959, հատ. երկրորդ, Երևան, 1964:

Ասողիկ տե՛ս Ստեփանոս Տարօնեցի:

Ավարյան Քաղ. Հայագիտական հետազոտություններ, Երևան, 1969:

«Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին», Երևան, 1956:

Արխուսյան Լաստիվերոցի, Պատմություն հայոց, Երևան, 1963:

Բառարան անգլիերեն և հայերեն, աշխ. Ի հ. Հարությունյան, Վենետիկ, 1868:

Բառարան պարսկերեն, Պոլիս, 1826:

Բարխուդարյան Ս. Նյութեր հայ ժողովրդի էթնիկական կազմի մասին. Ուղիների ծագումը (ՀՍՍՀ պատմության և գրականության ինստիտուտի «Տեղեկագիր», գրքեր II, 1937, էջ 195—221):

Բարխուդարյան Ս. Տապանագիր Համամ իշխանի անունով. ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», Երևան, 1964, № 11,

Բարխուդարյան Մ. Աղոնից երկրի և դրացիք, Թիֆլիս, 1893:

Բարխուդարյան Մ. Արցախ, Բագու, 1895:

Բարխուդարյան Մ. Պատմություն Աղոնից, հատ. Ա, Վաղարշապատ, 1902:

Բարխուդարյան Մ. Պրլը-Պուղի, Թիֆլիս, 1883:

Գավրյան Կ. Ս. Լեոնայի Ղարաբաղի բարբառային բարտեզը, Ե., 1966:

Դուրյան Ե. Պատմություն հայ մատենագրության, Երուսաղեմ, 1933:

Դարբեևան Հ. Տիեզերական պատմություն, հատ. Բ, Վիեննա, 1852:

«Երկրի արար պատմագիրը և հայերը» (Թարգմանություն բնագրից Հ. Ա. Աղամյանի), «Բազմալից», 1957, էջ 262—266, 1958, էջ 96—104:

«Եղիշի վասն վարդանայ և հայոց պատերազմին», աշխատասիրությամբ Ե. Տեր-Մինասյանի, Երևան, 1957:

Եսայի Հասան-Ջալալեանց, Պատմություն համառոտ Աղոնից երկրի, Երուսաղեմ, 1863:

Եսայի Նչեցի, Վերլուծություն քերականության, աշխատասիրությամբ Լ. Գ. Խաչերյանի, Երևան, 1966:

Երեմյան Մ. Տ. «Ծաղկացոյց իշխանություն» (Հայկական ՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1960, № 6—7, էջ 41—52):

Երեմյան Մ. Տ. Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963:

Երեմյան Մ. Տ. Ն. Մառը և 7-րդ դարի հայոց «Աշխարհացոյց»-ը. «Մառը և հայագիտություն հարցերը», ժողովածու, Երևան, 1968, էջ 75—91:

Զարգանալեան Գ. Հին դպրութեան պատմություն, Վենետիկ, 1897:

Զարգանալեան Գ. Պատմություն հայ հին դպրութեան, Վենետիկ, 1932:

Էփրիկեան Ս. Բնաշխարհիկ բառարան, հատ. Ա, Վենետիկ, 1902:

Թովմա Արժունի, Պատմութիւն տանն Արժունեաց, Թիֆլիս, 1917:  
Ինճինեան Ղ. Հնախօտութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի, հատորներ  
Ա—Գ, Վենետիկ, 1835:  
Ինճինեան Ղ. Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց, Վենետիկ, 1822:  
Խշխանյան Ռ. Յավալի անճշտութիւն կարևոր հրատարակութեան մեջ. Հայկական ՍՍՀ  
ԳԱ «Լրբեր» հասարակական գիտութիւնների, 1966, № 3, էջ 108—113:  
Լեռ (Երկրի ժողովածու, առաջին հատոր), Հայոց պատմութիւն, հատ. I, Երևան, 1966:  
Լեռ, Հայոց պատմութիւն, հատ. II, Երևան, 1976:  
Լեռ. Խոջայական կապիտալ, Երևան, 1934:  
Լեռ. Պատմութիւն Դարբաղի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի, Թիֆլիզ, 1914:  
Խալաթեանց Բ. Արարացի մատենագրեր Հայաստանի մասին, Վիեննա, 1919:  
Խաչատրյան Մ. VII դարի «Աշխարհացոյց»-ի մասին. «Պատմա-բանասիրական  
հանդես», 1968, № 4:  
«Կանոնգիրք հայոց», աշխատասիրութեամբ Վ. Հակոբյանի, հատ. Ա, Երևան, 1964:  
Կանայանց Ստ. Անհայտ գավառներ հին Հայաստանի, էջմիածին, 1914:  
«Կանոնք Պարտաւի ազգային ժողովի (Սիովն կաթողիկոսի)», աշխատասիրեց Արսեն  
Վ. Դլտճեան, Վաղարշապատ, 1905:  
Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, աշխատասիրութեամբ Կ. Ա. Մելիք-Օհան-  
ջանյանի, Երևան, 1961:  
Կոստանյան Կ. Համամ Արևելցի, էջմիածին (Վաղարշապատ), 1896:  
Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, Երևան, 1941:  
«Համառօտ պատմութիւն վրաց՝ ընծայեալ Զուանշէրի պատմիչ», Վենետիկ, 1884:  
Համբարեան Հ. Գարգարացիք թե՞ Գուգարացիք. «Հանդէս ամսօրեա», 1910, էջ 241—242:  
«Հայ ժողովրդի պատմութիւն», հատ. I, Երևան, 1963:  
«Հեթում պատմիչ թաթարաց», Վենետիկ, 1951 (նաև 1842 թ. հրատարակութիւնը):  
Հյուրժման Հ. Հին Հայոց տեղւոյ անունները, թարգմ. Հ. Պիլեզիկճեան, Վիեննա, 1907:  
Հյուրժման Հ. Հետազոտութիւնը, Վիեննա, 1894:  
Հովհաննիսյան Աղ. Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմութեան, գիրք I, Երևան,  
1957, գիրք II, Երևան, 1959:  
Հովհաննիսյան Ս. Հ. Աղվեհի սահմանադիր ժողովի կանոնները և նրանց ազեբար  
Աշտիշատի կանոնների հետ. Հայկական ՍՍՀ ԳԱ «Պատմաբանասիրական հան-  
դես», 1967, № 4:  
Հովսեփյան Գարեգին կարողիկոս, Խաղբակյանը կամ Պոռշյանը հայոց պատմութեան  
մեջ, Անթիլիաս, 1969:  
Հրանդ Ք. Արմեն, Պատմական ըննարկումներ, Պելրութ, 1968:  
Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց, Տիֆլիս, 1904:  
Ղարիբյան Ար. Հայ բարբառագիտութիւն, Երևան, 1953:  
Ղարիբյան Ար. Հայերեն բարբառների մի նոր ճյուղ. «Երևանի պետական համալսարանի  
գիտական աշխատութիւններ», հատ. II, 1939:  
Ղափանցյան Գր. Ուրարտուի պատմութիւնը, Ե., 1940:  
Ղևնդ վարդապետ, Պատմութիւն, Ս.—Պ., 1887:  
Մալխասյանց Ստ. Մատենագիտական գիտողութիւններ, Երևան, 1961:  
Մանանդյան Հ. Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները, Երևան, 1936:

Մանանդյան Հ. Նյութեր հին Հայաստանի տնտեսական կյանքի պատմութեան, II,  
«Տեղեկագիր» պետական համալսարանի, Երևան, 1928, № 4:  
Մանանդյան Հ. Քննական տեսութիւն հայ ժողովրդի պատմութեան, հատ. Ա, Երևան,  
1944, հատ. Բ, մասն Ա, Ե., 1957, հատ. Բ, Բ մասի նյութեր, Ե., 1960:  
Մանանդյան Հ. Յեղափոխումը հին Հայաստանում, Երևան, 1934:  
Մառքեոս Ռոմանեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898:  
Մարկվարտ 3. Հայ Բագրատունեաց ճյուղավորութիւնը (թարգմ. Հ. Հապոդյան),  
Վիեննա, 1913:  
Մարկվարտ 3. Պատմութիւն հայերեն նշանագրերու և վարուց ս. Մաշտոցի, Վիեն-  
նա, 1913:  
Միխայիլ Ասորի, Ժամանակագրութիւն, Երուսաղէմ, 1871:  
Մնացականյան Ա. Շ. Աղվանից աշխարհի գրականութեան հարցերի շուրջը, Երևան, 1966:  
«Մխիթար Այրիանեցոյ Պատմութիւն ժամանակագրական», Ս.—Պ., 1867:  
Մխիթար Գոշ, Դատաստանագիրք, Վաղարշապատ, 1880:  
Մխիթար Գոշ, Կաթողիկոսք և ղեպք Աղուանից աշխարհի ի մէջ ժի դարու. (Ալիշան,  
Հայագատում, Վենետիկ, 1901):  
Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղվանից աշխարհի, թարգմանութիւնը, առ-  
ջարանը, ծանոթագրութիւնները Վարազ Առաքելյանի, Երևան, 1969:  
«Մովսեսի Կաղանկատուացոյ Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի», Թիֆլիս, 1912:  
«Մովսեսի Կաղանկատուացոյ Պատմութիւն Աղուանից», երկու հատորով, Փարիզ, 1860:  
«Մովսեսի Կաղանկատուացոյ Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի», Մոսկվա, 1860:  
Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմութիւն, Երևան, 1968:  
Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Տիֆլիս, 1913:  
«Մովսէսի Խորենացոյ Մատենագրութիւնը», Վենետիկ, 1865:  
Մուրադյան Ա. Հունարան գրքոցը և նրա դերը հայերենի քերականութեան տերմինաբա-  
նութեան ստեղծման գործում, Ե., 1971:  
Մուրատեանց Մ., Պատմութիւն Հայաստանեայց առաքելական սուրբ եկեղեցոյ,  
Յերուսաղէմ, 1872:  
Յովհաննէս կարողիկոս Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912:  
Չափչեանց Մ., Պատմութիւն Հայոց, հատ. Ա, Վենետիկ, 1784, հատ. Բ, Վենետիկ, 1785:  
Պողոսյան Ս. Մ. Հագրութի բարբառը, Երևան, 1965:  
Ջալալեանց Ս. Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մասն Ա, Տիֆլիս, 1842,  
մասն Բ, Տիֆլիս, 1858:  
Ջանուկյան Գ. Քերականական և ուղղագրական աշխատութիւնները հին և միջնադար-  
յան Հայաստանում, Ե., 1954:  
Մամուկյան Խ. Հին Հայաստանի կուլտուրան, հատ. Ա, Ե., 1931, հատ. Բ, Ե., 1941:  
Մամուկյան Խ. Հին հայ իրավունքի պատմութիւն, Երևան, 1939:  
Մարգիսեան Բ. Արբանձի Մամիկոնեցից եպիսկոպոսն և իւր առ Վաչական գրած թուղթն,  
Վենետիկ, 1829:  
Մարգարե Գ. Խ. Մովսէս Խորենացու «Հայոց պատմութեան» ժամանակագրական հա-  
մակարգը, Երևան, 1965:  
«Սեբեդոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն», Երևան, 1939:  
Ստեփաննոս Օրբէլեան, Ժամանակագրութիւն, Երևան, 1942:  
Ստեփաննոս Օրբէլեան Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910:

- «Ստեփաննոսի Տարոնեցոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական», Պետերբուրգ, 1885:  
 Վարդան Վարդապետ, Հավաքուած պատմութեան, Վենետիկ, 1862:  
 Ուրարքյան Բ. Ա. «Աղվանք», «Ալրանիա» և «Առան» տեղանունները. «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1971, № 3:  
 Ուրարքյան Բ. Ա. Աղվանից թագավորական տան հարցի շուրջը. «Արարեր հասարակական գիտությունների», 1971, № 7:  
 Ուրարքյան Բ. Ա. Աղվանից կաթողիկոսության ստեղծման հանգամանքների հարցի շուրջը. «Հայկական հայագիտական հանդես», հատ. Ե, Պելլուս, 1979:  
 Ուրարքյան Բ. Ա. Գարձյալ Աղվանի ժողովի գումարման տարեթվի մասին. «Արարեր հասարակական գիտությունների», 1969, № 6:  
 Ուրարքյան Բ. Ա. Խաչենի իշխանությունը X—XVI դարերում, Ե., 1975:  
 Ուրարքյան Բ. Ա. Հայոց եկեղեցու Աղվանից թևի սկզբնավորման հարցը. «Էջմիածին», 1976, Գ—Ե:  
 Ուրարքյան Բ. Ա. Հայոց լեզվի հյուսիս-արևելյան եզրի, եղբրապահ Արցախային բարբառի և հարակից հարցերի մասին. «Արարեր հասարակական գիտությունների», 1968, № 1:  
 Ուրարքյան Բ. Ա. Պատմա-աշխարհագրական ճշգրտումներ. «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1971, № 1:  
 Ռիտանէս Եպիսկոպոս, Պատմութիւն Հայոց, Վաղարշապատ, 1871:  
 «Փայլակ» 1917, № 20:  
 Փափուտոս Բուզանդ, Հայոց պատմություն, Երևան, 1947:  
 «Փաստոսի Բուզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց», Թիֆլիս, 1913:  
 Քյուրտեան Հ. Բարակ և Սահլ իպն Սմբատ. «Բաղմալէպ», 1958:  
 «Յտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», Ատրական աղբյուրներ, Ա., թարգմ. բնագրից, առաջարան և ծանոթագրություններ Հ. Գ. Մելրոնյանի, 1976:

#### ՌԻՍԵՐՆԵ

- Աբրամյան Ա. Գ. Дешифровка надписей кавказских агван, Ереван, 1964.  
 Абу-Юсуф, Книга о земельном налоге, Л., 1941.  
 Адонц Н. Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908.  
 Адонц Н. Дионисий Фракийский и армянские толкователи, СПб., 1915.  
 «Армянский судебник Мхитара Гоша», Ереван, 1954.  
 Артамонов М. И. История хазар, Л., 1962.  
 Артамонов М. И. Очерки древнейшей истории хазар, Л., 1936.  
 Бакиханов Абас-Кули-Ага, Гюлистан-и Ирам, Баку, 1926.  
 Баладзори, Книга завоевания стран, Баку, 1927.  
 Бартольд В. В. Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира, Баку, 1925.  
 Бартольд В. В. Сочинения, т. II, ч. I, М., 1963.  
 Ган К. Известия древних греческих писателей о Кавказе, Тифлис, 1884.  
 Ган К. Опыт объяснения географических названий, Тифлис, 1909.  
 Грен А. Албания греков и Агвания армянских авторов. «Кавказ», 1886, № 15.  
 Еремян С. Т. Идеология и культура Албании III—VII вв. «Очерки истории СССР», III—IX вв., М., 1958.

- Еремян С. Т. Моисей Каланкатуйский о посольстве албанского князя Вараз—Трдата к хазарскому хакану Алп-Илитверу. «Записки института Востоковедения АН СССР», т. VII, Л., 1939.  
 Еремян С. Т. О рабстве и рабовладении в Армении. ВДИ, 1950, № 1.  
 Еремян С. Т. Экономика и социальный строй Албании III—VII вв. «Очерки истории СССР III—IX вв.», М., 1958.  
 Ибн-ал-Асир, Тарих-ал-Камиль, Баку, 1940.  
 «История Агван Моисея Каганкатвази, писателя X в.», перевод с древнеармянского К. Патканова, СПб., 1861.  
 «История епископа Себеоса», перевел Ст. Малхасян, Ереван, 1939.  
 «История религии древнего мира, Персия», т. III, СПб., 1883.  
 Капанцян Гр. О двух социально-политических терминах древнего Ближнего Востока. «Историко-лингвистические работы». Ереван, 1956.  
 Капанцян Гр. Суффиксы и суффиксированные слова в топонимике древней Малой Азии. «Историко-лингвистические работы».  
 Капанцян Гр. Хайаса—колыбель армян. «Историко-лингвистические работы».  
 Климов Г. А. К состоянию дешифровки агванской (кавказско-албанской) письменности. «Вопросы языкознания», 1967, № 3.  
 Корнелий Тацит, Сочинения, т. I, Л., 1969.  
 Крымский А. Е. История арабов и арабской литературы, М., 1918.  
 Крымский А. Е. Страницы из истории Северного или Кавказского Азербайджана (классическая Албания). Кабала. Сб. «С. Ф. Ольденбург», Л., 1934.  
 Крымский А. Е. Страницы из истории Северного или Кавказского Азербайджана (классическая Албания). Шеки. Сб. «Памяти акад. Н. Я. Марра», М.—Л., 1938.  
 Латышев В. В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе, т. I, СПб., 1890.  
 «Летопись византийца Феофана от Диоклитиана до царей Михаила и его сына Фиофилакта», перевод В. И. Оболенского и Ф. А. Терновского, М., 1890.  
 Мамедова Ф. Дж. «История албан» Моисея Каланкатуйского как источник по общественному строю раннесредневековой Албании, Баку, 1977.  
 Марр Н. Я. Кавказские племенные названия и местные параллели, Птг., 1922.  
 Марр Н. Я. Кавказский культурный мир и Армения, Птг., 1915.  
 Марр Н. Я. По поводу русского слова «сало» в древнеармянском описании хазарской трапезы VII века, «Избранные работы», т. 5, Л., 1935.  
 Меликишвили Г. А. Урартские клинообразные надписи, М., 1960.  
 Меликсет-бек Л. М. Хазары по древнеармянским источникам в связи с проблемой Моисея Хоренского. Сб. «Исследования по истории культуры народов Востока», в честь И. А. Орбели, М.—Л., 1960.  
 Моисей Хоренский, История Армении, М., 1893.  
 Низами Гянджеви, Пять поэм, М., 1945.  
 Патканов К. Исследования о диалектах армянского языка, СПб., 1869.  
 Периханян А. К вопросу о рабовладении и землевладении в Иране Парфянского времени. ВДИ, 1952, № 2.

Периханян А. Сасанидский судебник, Е., 1973.  
Писгулевская З. Н. Сирийские источники по истории народов СССР, М.—Л., 1941.

Пиотровский Б. Б. Ванское царство, М., 1954.  
«Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа» (СМОМПК), вып. 26, Тифлис, 1900, вып. 29, Т., 1901, вып. 31, Т., 1902, вып. 32, Т., 1903.

Страбон, География, М., 1964.  
Тревер К. В. К вопросу о культуре Кавказской Албании, Л., 1960.

Тревер К. В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, Л., 1959.

Улубабян Б. А. Еще одна произвольная интерпретация армянской «Истории страны Агванк». «Բանբեր Հայաստանի արխիվներ», 1979, № 2:

Улубабян Б. А. О границах древнего Агванка. «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1979, № 1:

«Хронологическая история, составленная отцом Мхитаром вардапетом Айриванским», перевод К. Патканова, СПб., 1861.

Шанидзе А. Новооткрытый алфавит кавказских албанцев и его значение для науки, Тбилиси, 1938.

Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области, СПб., 1852.

Шопен И. Новые заметки на древние истории Кавказа и его обитателей, СПб., 1866.

Юсифов Ю. Б. О наименованиях «Албания» и «Арран». «Известия АН Аз. ССР», серия истории..., 1961, № 10.

Юшков С. В. К вопросу о границах древней Албании. «Исторические записки АН СССР», т. 1, М., 1937.

Яновский А. О древней Кавказской Албании. Журнал МНП, 1846, ч. 52.

### Յ Ա Ն Կ Ե Ր

#### Ա Ն Ջ Ն Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

- Աբաս, Աբբաս, կաթողիկոս Աղվանքի 13, 74—78, 96—99, 103, 104, 122, 149—165, 199, 201, 203, 204 161, 175, 192, 230, 262, 273
- Աբղիմեիք էմիր Մուսին 269, 271, 273 Ամբակում, եպիսկոպոս 204
- Աբեղյան Մ. 12, 73, 120 Ամմիանոս Մարկելինոս 41
- Աբիկազ, երեց 164 Անանիա, եպիսկոպոս 164
- Աբլ-Աբաս 196 Անանիա Մոկացի, կաթողիկոս Հայոց 14—16
- Աբրահամ մարգարե 262 Անանիա Շիրակացի 9, 26, 36
- Աբրահամ, կաթողիկոս Հայոց 231 Անանիա Սյունեցի 94, 99
- Աբրահամ Մամիկոնեից, եպիսկոպոս 163, 167, 173, 175, 182 Անանուն, մեկնիչ Քերականի 76
- Աբրահամյան Ա. Գ. 28, 36, 100, 105, Անաստաս, կաթողիկոս Հայոց 242
- 106, 256, 271 Անդր Սյունի 226, 227
- Ագաթանգեղոս 7, 38, 70, 84, 115, 126, Անտիոքոս 43,
- 135, 139, 140, 143—145 Աշոտ Երկաթ 147
- Աբու-Յուսուֆ 264 Առան, առասպելական նահապետ Հայոց-արևելից կողմանց 17, 46—48, 51, 68, 69, 100, 129, 132—136, 138, 143, 145, 146
- Ադոնց Եիկ. 12, 13, 26, 27, 33, 73, 74, 77, 110—118, 120, 124—127, 139, 147, 192, 193 Առանշահիկներ, նախարարական-թագավորական տոհմ 40, 51, 128, 129, 131—133, 135—138, 143, 146, 149—151, 155, 186, 187, 195, 197, 198, 212, 234, 235, 237, 246, 248, 251, 257, 259, 260, 265, 272, 275, 277
- Ադրիանե, հիշատակագիր 12, 14 Ադինի Կվարատոս 30 Առատան 194
- Ալեքսանդր Մակեդոնացի 207 Առաքելյան Առ. 11
- Ալիշան Ղեոնդ 11, 16, 23, 233 Առաքելյան Վ. 224, 244
- Ալ-Իսթահրի 72, 221 Առմիհր Առանշահիկ 237
- Ալ-Համալի 53 Ասա, ավանդական թագավոր Աղվանից
- Ալ-Մուբարզասի 72, 207 132, 137, 147
- Ալպոլյանյան Ա. 24, 33 Ասկերլի Մ. 31
- Ալփ-Իլիթվեր, խազարական խաբան 20, Ասողիկ 10, 233
- 50, 252 Ասպրակոս 194
- Ախմանովա Օ. Ս. 44 Ավգերյան Մ. 44, 104
- Ակինյան Ն. 24, 25, 71, 92, 93, 104, 111, 112, 114, 119, 134, 138—140, 166—169, 171, 174—177, 181, 186, 223, 232

Ավդալեզյան Թ. 178, 189, 235  
Ատրոպատ, կուսակալ Պարսից 144  
Արամ, թագավոր Հայոց 66, 67  
Արգիշտի, թագավոր Նաիրյան երկրի 5  
Արիամարդ 65  
Արծրունիներ 147  
Արկադիոս, կայսր 123  
Արմաշել, ավանդական իշխան Աղվանքի 133, 236  
Արշակ Բ, թագավոր Մեծ Հայքի 45, 66, 113, 170  
Արշակ Գ, թագավոր Հայոց 122, 123  
Արշակունիներ Հայոց 51, 90, 96, 113, 125—127, 130, 140, 144, 145, 155, 184, 206, 276  
Արշակունիներ Մաղթաց 65, 96, 116, 132, 133, 135, 137, 141, 143, 145, 146, 149  
Արշակունիներ Պարթևաց 136, 143—145, 148, 149  
Արշավիր Արշարունի 131, 141  
Արշես (Արտաշես) 194  
Արսվադ տե՛ս Արսվադեն  
Արսվադեն, Արշակունի թագավոր Մաղթաց 96, 98, 120, 121, 132, 133, 136, 137, 142, 143, 147  
Արվեծան, Սյունյաց իշխանական տոհմ 241  
Արտարան 65  
Արտամոնով Մ. Ի. 208, 212, 214, 216, 218, 219, 227, 228  
Արտաշես Ա, թագավոր Մեծ Հայքի 39, 32, 63—65, 68, 112, 118  
Արտաշես, վերջին հայ Արշակունի թագավոր 124, 125, 131, 276  
Արտաշիր, արքայից արքա Պարսից 124, 125, 218  
Արտավազդ, թագավոր Մեծ Հայքի 225

Բաստամյանց Վ. 193  
Բարգածան Եղևացի 225  
Բարխուտարյանց Մ. 11, 25, 35—37, 57, 141, 152, 159, 171, 197, 229, 253, 272  
Բարտոլդ Վ. Վ. 220, 221, 251  
Բարթիսանով Աբաս Կուլի-աղա 31, 41  
Բենիամին, աշակերտ Մեսրոպ Մաշտոցի, 92, 99  
Բորե Ե. 11, 224  
Բրոսես Մ. 232, 253  
Բունիաթով Ջ. 20, 214, 215, 220, 230—233, 249, 252, 260, 266, 272, 273  
Գաղիկ, Ատոմավանքի առաջնորդ 138  
Գաղիկ իշխանազն, Միհրանյան 266, 271  
Գամեր 43  
Գայանե, նահատակուհի 158, 159  
Գալշաք, մարզպան 212, 257  
Գան Կ. 27, 49  
Գերմանոս 177  
Գյուտ, կաթողիկոս Հայոց 140, 150, 152—154  
Գրիգոր, եպիսկոպոս Կապադակի 204  
Գրիգոր, իշխան հալեհի 14, 133  
Գրիգոր, իշխան Ուտիքի 147  
Գրիգորիս եպիսկոպոս, թոռ Գրիգոր Լուսավորչի, 46, 116, 117, 146, 148, 157, 158  
Գրիգոր Լուսավորիչ 70, 84, 85, 92, 115, 117, 148, 157—159, 161, 163, 167, 169, 175, 176, 205, 247, 270  
Գրիգոր Մամիկոնյան, զորավար Հայոց 242, 247  
Գումիլև Լ. Ն. 220  
Դավթակ Քերթով 22, 250  
Դավթյան Կ. 53  
Դավիթ, եպիսկոպոս 270  
Դավիթ, մեկնիչ Քերականի 76  
Դարեհ Ա. Վշտասպան 64, 65  
Դիոկղեստիանոս, կայսր 111, 114  
Դիոնիսիոս Թրակացի 73, 74  
Դիոն Կասիոս 7, 30, 113, 207  
Դուրյան Եղ. պատրիարք 24, 85

Եղիա, կաթողիկոս Ամենայն հայոց 268—270, 272  
Եղիազար, կաթողիկոս Աղվանքի 252, 253, 273, 274  
Եղիշե 9, 44, 61, 62, 108—110, 115, 121, 126—128, 130, 131, 135, 138—140, 148, 150, 152—154  
Եռանշահիկներ տե՛ս Առանշահիկներ  
Եսայի Արու-Մուսե 10, 277  
Եսայի Հասան-Ջալալյանց, կաթողիկոս և պատմիչ 16  
Եսայի Նշեցի 79, 80  
Եսվազեն տե՛ս Արսվադեն  
Երեմիա եպիսկոպոս 96—98, 120, 121, 137  
Երեմյան Ս. Տ. 7, 9, 20, 28, 32, 33, 35, 36, 39, 41, 50, 59, 111, 113, 114, 120, 125, 133, 141, 143, 152, 171, 178, 180—182, 184, 185, 239, 255—257  
Զարբհանայան Գ. 11, 144  
Զարեհ, թագավոր Հայոց 30, 32, 63—65, 68, 112, 118  
Զարմիր Վարազ-Քուրդակյան 271  
Զաքարիա Հռոմոս, Միտիլենացի 69—71  
Զաքարիա, նահատակ 159  
Զրվանգուխա 119  
Էմին Մկրտիչ 11, 17, 48, 244  
Էվստաթիոս 30  
Էփրիկյան 23  
Թաբարի 207, 228, 229  
Թադեոս առաքյալ 70  
Թաղալյվիլի Ե. 214  
Թեոդորոս Անաստոյան 271  
Թեոդորոս Ուտունի 244, 261, 263  
Թեոֆանես 210, 215, 221  
Թորել, աստվածաշնչյան ցեղանուն 223, 224  
Թովմա Արծրունի 10, 147  
Թովմա Մեծոփեցի 115  
Թորոսյան Խ. 193  
Թուրալ տե՛ս Թորել

Իբն-ալ Ֆակիրս 207  
Իբն-հալիբն 266  
Իբն-հորդադբեհ 207  
Իբն-Հատուկալ 53, 221  
Իբն-Օսման, խալիֆ 263  
Ինսան Ա. Ա. 33  
Ինճիճյան Ղուկաս 24, 33, 34, 35—36, 81  
Իսրայել, եպիսկոպոս Մեծկվեհից 268  
Լատիշե Վ. Վ. 6, 30, 113  
Լեո 10, 11, 19, 26, 49, 50, 56, 59, 31, 82, 93, 139, 165, 177, 178, 191, 202, 208, 224, 235, 236, 241, 249, 267, 271  
Խալաթյան Բ. 72  
Խալաթյանց Գր. 228  
Խալատրյան Մ. 256  
Խաչերյան Լ. 79  
Խաչիկ, կաթողիկոս 15  
Խոշկորիկ, որդի Արսվադենի 142, 184  
Խոսրով Անուշիրվան 199, 200, 202, 207, 209  
Խոսրով Արշակունի, թագավոր Մեծ Հայքի 119, 122, 123, 145, 146, 225  
Խոսրով Գարդմանացի, նախարար 123, 124  
Խոսրով Փարվեզ 177, 227, 230, 233, 234, 238, 239  
Խուրս, նախարար Գարդմանից 120, 137, 177, 194  
Կաղմյան նախարարական տուն 67  
Կանայան Ստ. 26, 36  
Կասիոս Դիոն տե՛ս Դիոն Կասիոս  
Կավատ, արքա Պարսից 218, 239  
Կարապետյան Հ. Հ. 5  
Կիրակոս Գանձակեցի 15, 22, 52, 129, 131, 138, 222, 223, 240  
Կլիմով Գ. 20, 100  
Կյուրիոն, կաթողիկոս Վիրբի, 230—233, 287  
Կոմիտաս կաթողիկոս 167, 175  
Կորյուն 7, 8, 91, 95—98, 102, 103, 120—122, 137, 146, 177  
Կրիմսկի Ա. Ե. 133, 245, 260, 264

Հարիր իրն-Մասլամա 263  
Հազկերտ Ա, Պարսից արքա 119, 123  
Հազկերտ Բ, Պարսից արքա 119, 150, 151  
Հազկերտ Գ. 240  
Հազկերտ, հայր Վաչագան Բարեպաշտի 138, 155  
Հակոբ Երեց 165  
Հակոբյան Քաղ. 110  
Հակոբյան Մ. 179  
Հակոբյան Վ. 163, 182  
Համամ Բարեպաշտ, թագավոր Առանշահիկ 143  
Համբարյան Հ. 48  
Հայկ, հայոց առասպելական նախահայր 68, 100, 116, 126, 129, 138  
Հայրապետ 197  
Հասրաթյան Մ. Մ. 160  
Հասրաթյան Մ. Ս. 9  
Հացունի Վարդան 27  
Հեթում Պատմիչ 102, 104, 105  
Հեղինե 247  
Հերակլ կայսր 208—211, 213, 214, 236, 239, 256, 266  
Հերոդոտոս 6, 64, 65, 76  
Հյուբերտան Հ. 75, 76, 93, 110, 182  
Հովել Եպիսկոպոս 268  
Հովել հողերական 176  
Հովել սարկավազ 159  
Հովհան Երզնկացի 89  
Հովհան, կաթողիկոս տե՛ս Հովհաննես Բ Գաբելյան  
Հովհան (Հովհաննես Ա Մանդակունի), կաթողիկոս Հայոց 159, 176  
Հովհաննես Բագրևանդցի 267  
Հովհաննես Բ Գաբելյան, կաթողիկոս Ամենայն Հայոց 163, 166, 203  
Հովհաննես, Եպիսկոպոս Կապադակի 270. 271  
Հովհաննես, թագավոր Առանշահիկ 133  
Հովհաննես կաթողիկոս Գրասխանակերտցի, պատմիչ 10, 15, 147, 180, 256, 269  
Հովհաննես-Սենեքերիմ 147  
Հովհաննիսյան Լ. Շ. 58

Հովհաննիսյան Ս. Հ. 168—173, 175—177  
Հովհան Ոսկեբերան 14  
Հովսեպոս Փլավիոս 207  
Հովսեփ անապատական 12, 13, 16  
Հովսեփ Երեց 164  
Հոբթա-խաբան 222  
Հոփսիմեհ, նահատակուհի 158, 159  
Հոփսիմյանք 167, 175  
Հրանդ Բ. Արմեն 8, 84, 193  
Հուլիանոս, կայսր Բյուզանդիայի 229  
Հուլիոս Սոլին 30  
Հունան, Եպիսկոպոս 176  
Հուստինիանոս Բ կայսր 266  
Ղազար Փարպեցի, 9, 34, 108—110, 139, 140, 154, 155, 207  
Ղարիրյան Ար. 55, 57, 58, 83  
Ղափանցյան Գր. 5, 31, 38  
Ղլտճյան Ար. 186  
Ղևոնդ, Եպիսկոպոս Մեծկվենքի 204  
Ղևոնդ Պատմիչ 254  
Ղևոնդ վարդապետ 10  
Ղուկասյան Վ. 20, 44, 75, 220  
Մագոզ 43  
Մալխասյանց Ստ. 11, 72, 97, 99, 118, 192  
Մահմատ Շերոջան 271  
Մամեդովա Ֆ. 20, 173, 179, 180, 184, 191, 192  
Մամիկոնյան Մուշեղ, սպարապետ Հայոց 36, 45, 66  
Մանանդյան Հ. 12, 26, 33, 48, 110, 111, 114, 130, 165, 177, 178, 182, 210, 211  
Մանասե, Եպիսկոպոս 164  
Մանի 203  
Մառ Նիկ. Յակ. 41, 59, 83, 106, 217, 221, 224  
Մասուդի 207  
Մատթե Երեց 159, 163, 164, 167, 171, 173, 175, 176, 182, 199  
Մարկոն 203  
Մարկվարտ Յո. 44, 48, 84, 89, 109, 114, 115  
Մարութ 194

Մելիքիշվիլի Գ. Ա. 5  
Մելիքսեթ-բեկ Լ. 225, 228  
Մելիք-Օհանջանյան Կ. 15  
Մելքոնյան Հ. Գ. 70  
Մելչե Ան. 57  
Մեսրոպ Մաշտոց 8, 24, 84, 91—98, 101, 102, 120—122, 136, 137, 158, 161, 162, 170, 177, 199, 223, 243, 245, 265  
Միթրա, Միհր, աստված 235  
Միխայիլ Ասորի 231  
Միհրանյաններ, իշխանական տոհմ 15, 36, 129, 130, 135, 142, 143, 147, 167, 176, 177, 199, 214, 234—239, 241, 246, 248, 251, 252, 256, 259, 260, 272, 274, 277  
Միհրան, նահապետ 234, 236, 248, 251—253  
Մինորակի Վ. Ֆ. 41, 134, 145, 260  
Միրճորիկ 194  
Միքե Երեց 165  
Մխիթար Այրիվանեցի 15, 133  
Մխիթար Գոռ 15, 22, 173, 183  
Մկրտչյան Ն. 55  
Մյուլլեր Վ. Կ. 44  
Մոավիա, խալիֆ 263  
Մոմզեն Քեռոր 112  
Մովսես Դասխուրանցի 12, 15, 16, 24, 95, 99—101, 132, 134, 138, 147, 148  
Մովսես Եպիսկոպոս 204, 231—233  
Մովսես Խորենացի 7—9, 12, 16, 18, 26, 33, 40, 43, 46, 47, 49, 51, 52, 66, 67, 76, 79, 91, 95, 98, 99, 102, 108, 115, 120, 122, 123, 125, 126, 128, 129, 135, 136, 138—141, 146, 153, 169, 177, 195, 224—226, 228, 244  
Մովսես կաթողիկոս 205  
Մովսես Կաղանկատվացի 7, 11—13, 15—27, 38, 43, 49—51, 93, 115, 129, 130, 132, 134, 135, 138, 141, 143, 145—155, 160, 162—166, 168—177, 181, 184, 185, 188, 193, 203, 205, 207—209, 211, 213, 215, 219, 220, 223, 224, 226, 227, 230, 231, 234, 236, 238—243, 247—249, 253, 254,

257, 261, 262, 267, 268, 270, 271, 273, 274  
Սորիկ կայսր 266  
Սրճավան, ավանդական թագավոր Աղվանից 132, 137, 147  
Սուծիկ 194  
Սուշեղ, Եպիսկոպոս Բաղասականի 121  
Սուրադյան Ա. 73  
Յաբեթ 43  
Յակուբի 263  
Յակուտ ալ-Համավի 52, 260  
Յամպուլի Զ. 20, 21  
Յանովսկի Ա. 27  
Յովել Երեց 165  
Յուշկով Ս. Վ. 18, 19, 28, 49, 50, 128, 198  
Յուսիֆով Յու. 41, 42, 52  
Նալբանդյան Հ. 52  
Նասր 52  
Նեստոր 203  
Ներսես Բակուր 267—273  
Ներսես Բ կաթողիկոս 202  
Նիզամի Գյանջևի 238  
Շաթ խաբանորդի 215—217  
Շահեն, Պարսից զորավար 210, 211  
Շահինյան Լ. 67  
Շահնազարյան Կար. 11, 17  
Շահնազարյան Ն. Ա. 228  
Շահր-Վարազ, պարսից զորավար 210, 211  
Շամա 194  
Շապուհ Գ, արքայից արքա Պարսից 122, 226  
Շապուհ, թագավոր Հայքի, դրածո 123, 124  
Շերո, իշխան Միհրանյան 268, 271—274  
Շիրին, պարսից թագուհի 238  
Շմավոն, քորեպիսկոպոս 165  
Շոպեն Իվ. 27, 41, 49, 50  
Շուփանդիշա, Եպիսկոպոս, 160, 164, 169, 171—173

Չամչյան Միք. վարդապետ 22, 165, 176  
Չինգիզ-խան 222

Պակոր տե՛ս Բակուր  
Պանդալեոն 157, 159  
Պապ, Թագավոր Մեծ Հայքի 45, 66, 155, 170

Պապ Հրահատյան 272  
Պաստիկանյան Ք. 12, 17, 19, 57, 89, 133, 181, 192, 244, 253

Պատրիկ Քարոյան 271  
Պարսկ երեց 165

Պետրոս, եպիսկոպոս 270  
Պետրոս Սյունեցի 95, 99, 163, 164, 173, 175, 182, 204, 205

Պերոզ, Պարսից արքա 151, 153, 154, 171

Պիգուկակայա Ջ. Ն. 69, 70, 191, 192  
Պիտրովսկի Բ. Բ. 6

Պլինիոս Ավագ 6, 7, 30, 33  
Պլուտարքոս 6, 7, 30

Պոլիբիոս 6  
Պողոս առաքյալ 188

Պողոս եպիսկոպոս 270  
Պողոս երեց 164

Պոլոսիկ 12, 16  
Պոլոսյան Ա. 58

Պոլոս Սամոսատացի 203  
Պոմպեոս 30

Պաղումեոս Կլավդիոս 7, 30, 70, 113, 207

Ջալալյան Սարգիս արքեպիսկոպոս 22, 23, 34, 140, 141, 151, 152, 159

Ջահուկյան Գ. 73  
Ջերու-խաբան 212, 213

Ջիվանշիր, իշխան Միհրանյան 138, 142, 219, 235—237, 239—250, 252—254, 256, 259, 261, 262

Ջվանշեր, պատմիչ վրաց 51  
Ջվանբո 270

Ռոսմոսթ, աստվածաշնչյան ցեղանուն 223, 224

Ռոստոմ վարազ-Աբոյան 271  
290

Սալման իրն-Ռարիա 263  
Սահակ եպիսկոպոս 164, 270

Սահակ Պարթև, կաթողիկոս 98, 124, 125, 167, 175

Սահակ Սևադա 147  
Սահլ Սմբատյան 130, 142, 277

Սամվելյան Խ. 165, 179, 183, 193  
Սանատրուկ 143, 145

Սանեսան, Թագավոր Մազբթաց 65, 113, 116, 145—147

Սասանյաններ 141, 148, 187, 220, 235, 239, 261

Սատո, ավանդական Թագավոր Աղվանից 132, 137, 147

Սարգիսյան Բ. 163, 164, 175  
Սարգսյան Գ. 67

Սարգուրի Բ, Թագավոր Նաիրիի 5, 6  
Սեբեոս 10, 200, 202, 203, 210, 211, 233, 254, 256, 262, 263

Սեիդով Մ. 44  
Սեմա-Վշնասպ 215, 257

Սեպտիմոս Սևերոս 206  
Սիմեոն, եպիսկոպոս 270

Սիմոն, եպիսկոպոս 197  
Սիմոն, կաթողիկոս Աղվանքի 185, 193, 270

Սիմոնով Յու. 43  
Սիոն կաթողիկոս 186

Սիսակ, Սիսական նախարարական տոհմի ավանդական նախնի 46—48, 68, 126, 129

Սիսական տոհմ, Սիսակյաններ 17, 67, 68, 76

Սմբատ Բագրատունի 147, 231, 232  
Սոմալյան Սուբխա 11

Սպարամ, զուտոր Միհրանյան տոհմի 130, 142

Սպարամ, իշխանուհի, Միհրանյան 267, 269, 270

Սվազյան Հ. 143  
Ստեփան Բյուզանդացի 7, 30, 113

Ստեփաննոս Սյունեցի 52, 73—75, 77—80, 82

Ստեփաննոս Տարոնեցի տե՛ս Ասողիկ  
Ստեփաննոս Օրբելյան 15, 16, 52, 95,

99, 163, 164, 173, 175, 183, 190, 205, 222, 223, 227

Ստեփաննոս, իշխան Միհրանյան տոհմից 133

Ստրաբոն 6, 7, 29, 32, 35, 45, 49, 63—65, 68, 76, 108, 113, 130, 259

Սուրեն մարզպան 200  
Սևադա, Առանշահիկ իշխան 133

Սևադա Բ 147

Վախտանգ Վարազմանյան 271  
Վահան Ամատունի, նահապետ 43

Վահան, իշխան Սյունյաց 200, 201, 204  
Վահան Մամիկոնյան 154, 155

Վահան Վարազ-Նոհանյան 272  
Վահրամ 231—233

Վաղարշակ, Թագավոր Մեծ Հայքի 17, 47, 67, 68, 76, 129, 133, 134, 136

Վաղարշ, Թագավոր Մեծ Հայքի 224, 225  
Վաղարշ Ա, Պարսից արքայից արքա, Արշակունի, 144, 145

Վաղարշ, Պարսից արքա 119, 141, 142, 154, 155

Վաղինակ, իշխան Սյունյաց 91  
Վաչագան Ա Քաջ, Թագավոր բուն Աղվանքի 132, 133, 135, 136, 143, 145, 147

Վաչագան 147  
Վաչագան Բարեպաշտ, Առանշահիկ Թագավոր 93, 100, 128, 131, 133, 137, 138, 140—143, 146, 150, 155—164, 166—169, 171—174, 176—181, 183—190, 192—197, 245, 247, 248, 253, 256, 257, 277

Վաչե Ա 147

Վաչե, Առանշահիկ Թագավոր 132, 133, 138—140, 150—153, 155, 165, 171, 186, 197

Վարազ-Գրիգոր, Միհրանյան իշխան 133, 214, 236—239, 251

Վարազման, Միհրանյան իշխան 133  
Վարազ-Պերոթ 252

Վարազ-Տրդատ 20, 50, 133, 220, 247, 252, 253, 266—268, 273, 274

Վարազ-Քուրդակ Վաչագանյան 186

Վարդանանք 61, 115, 138—140, 150, 154

Վարդան Մամիկոնյան, սպարապետ Հայոց 110, 115, 200, 271

Վարդ, Միհրանյան իշխան 133  
Վարդ, Միհրանյան իշխանազն 15, 236

Վարդան, Միհրանյան իշխանազն 266  
Վարդան, Միհրանյան իշխան 15

Վարդան Պատրիկ 271  
Վարդան Սատոյան 186

Վարդան Վարազ-Նոհանյան 271  
Վարդան Վարդապետ, պատմիչ 10, 52, 95, 99, 247

Վարդան Քաջ, Առանշահիկ 253  
Վարդան Քաջ, Միհրանյան 133, 167, 176, 177, 194, 236—238, 248, 253

Վասակ Սյունի 193  
Վեհիկ 12—14, 16, 199

Վիրո, Աղվանքի կաթողիկոս 12, 13, 16, 199, 208, 209, 214—218, 226, 227, 229, 230, 232, 233, 238, 239, 256, 257

Վնասեպ Սուրհայ, Թագավոր հյուսիսականաց 225

Վոլոգեզ տե՛ս Վաղարշ  
Վոսմաշպուհ, Թագավոր Հայոց 123

Վոսմ Քերմանշահ, Պարսից արքա 119, 123—125

Վուրկ, կինաց Թագավորազն 131

Տակիտոս 144, 207  
Տեր-Գրիգորյան Տ. Ի. 20, 60

Տրդրան Մեծ 113  
Տիմոթե, եպիսկոպոս 204

Տիրազ 194  
Տիր, աստվածություն 38

Տիրակ Քարոյան 186  
Տրդատ Ա, Հայոց արքա 144, 145

Տրդատ Գ, Թագավոր Մեծ Հայքի 84, 85, 135, 226

Տրևեր Կ. Վ. 27, 28, 33, 41, 46, 47, 64, 100, 109, 133, 177, 178, 179, 224, 227, 234, 235, 239, 240, 249, 251, 252, 253, 272

Տուն-շեխու տե՛ս Ջերու-խաբան

Ուխտանես եպիսկոպոս, պատմիչ 15, 16, 230, 231, 243

Ուլուբաբյան Բ. 38, 46, 116, 120, 148

Ուոնայր, Թաղավոր Աղվանից 132, 133, 135, 136, 143, 147

Ուրբաթ հրեց 165

Փափստոս Բուզանդ 7, 8, 36, 45, 46, 66, 110, 111, 113—120, 126, 127, 135, 136, 145, 146, 157, 158, 168—180, 194, 228

Փերիխանյան Ան. 188, 190—192

Փիրոզ Խոսրովյան 194

Քչիկ, եպիսկոպոս 270

Քսենոփոն 6

Օմար Ա, խալիֆ 245

Օրբելի Հ. Ա. 225

Օրմանյան Մաղաբիա արքեպիսկոպոս 23, 70, 153, 154, 175, 190, 200

### Տ Ե Ղ Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

Ադախունի, Ադախ, Արղախ 6, 14

Ադրբեջան 30, 42, 230

Աթլ գետ, տե՛ս Վոլգա:

Ալազան, գետ 19, 27, 31, 131, 216

Ալանաց դուռ 111, 114, 206, 208

Ալանիա 50

Աղղամ, քաղաք 34

Աղձնիք, նահանգ Մեծ Հայքի 78, 112

Աղվանից դաշտ 68

Աղվանից դուռ (տե՛ս նաև՝ Չողա դուռ) 111, 114

Աղվե, գավառ Ուտիքի 34

Աղվեն, արքայական ամարանոց 140—142, 162, 164, 165—172, 175, 177, 180—183, 186—189, 191, 194, 195

Ամարաս, ավան 34, 38, 46, 92, 110, 116, 117, 148, 158—160, 162, 168, 195, 204

Ամարասի գավառ 38

Ամարասի վանք 270

Ալտն 54

Ալրարատյան նահանգ 74

Ալրամանուշք (վա՞նք) 165

Անդրկովկաս 8, 43, 45, 63, 71, 90, 130, 206, 208, 209, 211, 219—221, 223, 224, 226, 228, 229, 244, 263, 264, 275

Անթալյա 55

Աշան գյուղ (Լեոնային Ղարաբաղում) 159

Աշտիշատ 168, 169

Ապախիթարք 222

Ապշերոնյան թերակղզի 32

Առանձակ, գավառ Ուտիքի 51

Առանոտ, գավառ Ուտիքի 34, 37, 51

Առանոտ գետ 37

Առաջին Հայք 112

Առոաս տե՛ս Երասխ գետ

Ասիա 244

Ասորիք, Ասորեստան 67, 274

Ավարայրի դաշտ 131

Ավետարանոց գյուղ ՂղիՄ-ում (այժմ՝ Չանաղլի) 140, 151, 152

Ատոմավանք 138

Ատրպատական, նահանգ 43, 52, 109, 110, 117, 144, 200, 201, 204, 209, 244, 255, 272, 275

Արարիա 261, 262, 274

Արագածոտն, գավառ 232

Արածանս գյուղ 159

Արաքս տե՛ս Երասխ

Արիաց երկիր տե՛ս Պարսկաստան

Արկուկինի, Արկուկյան երկիր 5, 6

Բազդուս տե՛ս Բաղասական

Բալասովիտ 111

Բալասաջան տե՛ս Բաղասական

Բալկանյան թերակղզի 43

Բախաղատ 204

Բաղասական 39, 61, 70, 97, 98, 120, 121, 131, 137, 139, 140, 204, 257, 264

\* Ցանկի մեջ չեն մտնում «Հայաստան», «Մեծ Հայք», «Արցախ», «Ուտիք», «Հայաստանի արևելից կողմանք», «Աղվանք», «Ալբանիա», «Առան» տեղանուններն ու նրանց տարրերակները, որոնք սփռված են զբքի համարյա բոլոր էջերում:

Բայկան 33, 34, 52, 263, 264  
Բարկուշատ 196  
Բարձր Հայք 78  
Բաբու 31, 55  
Բեթ (վաճիկ) 164  
Բերդակուր 148  
Բերդաձոր, գավառ Արցախի 210  
Բեբո ավան 37  
Բերդո վանք 167  
Բյուզանդիա 118, 201, 202, 207—209, 211, 214, 244, 246, 256, 260, 261, 266, 268, 274  
Բոլնիս-հաչեն 232  
Բուլու 55  
  
Գաղատիա, պետություն 43  
Գանձակ Ատրպատականի 117  
Գանձակ (այժմ՝ Կիրովաբադ) 35, 52, 105  
Գանձակի գավառ 35  
Գանձասարի վանք 14, 107  
Գասարա 55  
Գարգարացոց, Գարգարացվոց դաշտ 25, 39  
Գարդման, բերդ 15, 35, 177, 236  
Գարդման (ք), գավառ 26, 34, 35, 48, 91, 98, 120—126, 129, 137, 138, 142, 162, 177, 204, 205, 210, 212, 214, 234, 235—239, 246, 248, 251, 257, 258, 267, 268, 277  
Գարդմանաց ձոր 35, 36, 120, 137  
Գարթմանիկ տե՛ս Գարդման գավառ  
Գեղաճ (վաճիկ) 164  
Գեղամա գավառ 12  
Գերան գետակ տե՛ս Առանոտ  
Գիս ավան 243  
Գիրգիման գետ 35  
Գլխովանք 243, 247  
Գյուտական, արքայանիստ գյուղ 141, 158—160, 171, 195, 197, 210  
Գտլա վանք 270  
Գուգարք, նահանգ Մեծ Հայքի 48, 92, 108, 110, 111, 114, 127, 138, 206, 272, 275

Գուրգան տե՛ս Վիրք  
  
Դադստան 52  
Դամասկոս 242, 263  
Դարահոջ, գյուղ Արցախում 158, 159, 164, 167, 173, 175, 176  
Դերբենդ, Դարբանդ 22, 104, 105, 199, 206  
Դերբենդի ամիրայություն 52, 132  
Դերբենդի դուռ տե՛ս Չողա դուռ  
Դիզափայտ, սար Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության շրջանում 158, 199, 271  
Դիլիջան 55  
Դիլան 55  
Դովրեկ 55  
Դվին 170, 175, 193, 200, 202, 205, 231, 256, 262, 267  
Դրունք Հոնաց տե՛ս Չողա դուռ  
Դուզնե 55  
  
Եգիպտոս 138  
Ելիզավետպոլի (այժմ՝ Կիրովաբադ) նահանգ 27  
Եկեղյաց գավառ 112  
Եղիշատքյալ վանք տե՛ս Ջրվշտիկ  
Երասխ, գետ 5, 6, 17, 18, 26, 31—33, 38, 40, 47—49, 51, 52, 68, 76, 111, 116, 141, 218, 246  
Երևան 54, 102  
Եփեսոս 175  
  
Զաբդեկենա տե՛ս Մավդեք  
Զակամ գետակ 35  
Զանգեզուր 55, 80, 116  
Զարավանդ, Զարեանդ, գավառ 111  
Զեղամ գետ տե՛ս Զակամ գետակ  
Զմյուռնիա 54  
Զոդ 7  
  
Թալիշ գյուղ, ԼՂԽՄ-ի Մարտակերտի շրջանում 34, 159, 171  
Թառնագյուղ տե՛ս Տիգրանակերտ  
Թավրիզ 54, 55  
Թարթառ գետ 37, 159, 171, 210, 263, 270

Թիֆլիս տե՛ս Տիֆլիս  
Թովուզ տե՛ս Տուս-բստակ  
Թուրքաստան 221—223  
Թուրքիա 78  
Թուրքմենստան 55  
  
Իբերիա տե՛ս Վիրք  
Ինգիլենա տե՛ս Եկեղիք, Եկեղյաց գավառ  
Իտալիա 43, 231  
  
Լավար 232  
Լեռնա տե՛ս Լիխնե  
Լեռնային Ղարաբաղի ինքն. մարզ 6, 171  
Լիլանա, թաղ Թավրիզում 55  
Լոփնաս գետ 131, 139  
Լուերովսի Երկիր 6  
Լիխնե, Լիխնաց աշխարհ 26, 50, 51, 121, 131, 140, 142, 204  
  
Նաղարիա 221  
Նաղարիք 62  
Նաղիսաղ ավան 34, 109, 115, 116, 140  
Նայանդրաց աշխարհ 44  
Նաչնաղետ 37  
Նաչնե գավառ 14  
Նիզան 183  
Նորձենե գավառ 118  
Նուլթ, գավառ Մեծ Հայքի 73, 74, 79  
  
Մավդեք (Սօդք), Մավդեք 7, 8, 26, 48, 112, 122, 123, 125, 126, 138  
Մղուկ գավառ 211  
Մովակ գյուղ 5  
Մովինարի ամրոց 5  
  
Կաբալա տե՛ս Կապադակ  
Կակու (°) 274  
Կաղանկաղ տե՛ս Կաղանկատուրք  
Կաղանկատուրք գյուղ 13, 159, 164, 165, 210, 213, 270  
Կամբեճան 31, 63, 118, 141, 142, 157, 241, 246, 272  
Կամբիոննա տե՛ս Կամբեճան  
Կապադակ, քաղաք 164, 165, 204, 252, 270—272

Կապան 55  
Կասպիկ Երկիր տե՛ս Փայտակարան  
Կասպիանա տե՛ս Փայտակարան  
Կասպից դռներ տե՛ս Չողա դուռ  
Կասպից ծով 19, 22, 31, 54, 64, 81, 145  
Կատարո վանք 271  
Կարբի, գյուղ 232  
Կարին 54  
Կարկառ, գետ 25, 26  
Կիրովաբադ, քաղաք 35, 56  
Կիրովաբաղի շրջան 55  
Կուրիքա 30—31  
Կողթ-ազարակ, գյուղ, 216  
Կողթ, գավառ 272  
Կոմիսենա տե՛ս Կամբեճան  
Կովկասյան լեռներ 18, 26, 31, 39, 40, 44, 99, 246, 258  
Կովկաս 45, 54, 83, 128, 224, 228, 252  
Կորդուեն-Կորդուք 112  
Կորձայք, գավառ Մեծ Հայքում 73—75, 77  
Կուր, գետ 6, 17—19, 22, 25—33, 36, 38—40, 42, 45, 47—52, 64, 68, 71, 76, 89, 98, 105, 109, 111, 113, 115—118, 120, 121, 137, 139—141, 145, 146, 149, 156, 180, 209, 216, 218, 219, 223, 225, 235, 241, 246, 252, 258  
Կուրական գետ տե՛ս Կուր գետ  
  
Հաբանդ, գավառ Արցախի տե՛ս Մյուս Հաբանդ  
Հաբանդ, գավառ Սյունիքում 116  
Հաղրութ, շրջան ԼՂԽՄ-ում 58, 116  
Հաթերք 37  
Հաշտյանք գավառ 111  
Հաշու, Հոշու 176, 270  
Հարջլանք, գավառ 264  
Հարությունա սար 35  
Հեր, գավառ 111  
Հյուսիսային Կովկաս 55, 78  
Հնարակերտ, բերդ 17, 34, 47—49, 68, 89  
Հնդկաստան 226, 246  
Հոնաց Երկիր 70

Հոռեկա վանք 34, 195  
Հովհաննավանք 232  
Հովսեփա վանք (Մեծարանքում) 270  
Հոռմ 43  
Հոռմեական կայսրություն 110, 112, 144, 206  
Հրազդան գետ 256, 266, 267  
Հուլնք տե՛ս Հունաստան  
Հունաստան 231, 269  
Հուրեկ, Հուրեկա վանք տե՛ս Հոռեկա վանք  
Ղազարի շրջան 35, 36  
Ղարաբաղ 27, 54, 56, 58, 60, 79, 81, 86, 87, 89  
Ղարաբաղյան լեռնաշղթա 35  
Ղարաղաղ 55, 115  
Ճենք, Ճենաստան 244  
Ճորա պահակ տե՛ս Չողա դուռ  
Մաղբուժք, Մաղբոց աշխարհ (նահանգ բուն Աղվանքում) 45, 46, 50, 51, 71, 176, 204  
Մատաղիս, գյուղ կեռ. Ղարաբաղի Մարտակերտի շրջանում 159  
Մարաստան 7, 65, 108  
Մարտակերտի շրջան լՂԻՄ-ում 34  
Մարտունու շրջան լՂԻՄ-ում 38, 116, 160  
Մեծառանք, գավառ Արցախի 37, 51, 148, 162, 201, 203, 264, 268  
Մեծ-Կողմանք գավառ տե՛ս Մեծկվենք  
Մեծկվենք, գավառ Արցախի 162, 204, 242, 243, 264, 268  
Մեծ Սյունիք տե՛ս Սյունիք  
Մինգեչաուր 105  
Միջերկրական ծով 206  
Միջին Ասիա 81  
Միդիա տե՛ս Մարաստան  
Միհրավան 234, 235  
Մյուս Հաբանդ, գավառ Արցախի 38, 46, 92, 110, 116, 117, 148, 162  
Մոկք, Մոկպա գավառ 78

Մոավյան լեռնաշղթա 35  
Մոսուրբար 55  
Մուխանք, գավառ 38, 39  
Մուխանք դաշտ տե՛ս Մուղանի դաշտ  
Մուղանի դաշտ 26, 27, 38, 39  
Յարմուկ գետ 244  
Նախիջևանի նահանգ 210, 211, 222  
Նախճուան, Նախջավան տե՛ս Նախիջևան  
Ներսմիհրի վանք 270  
Շակաշեն, գավառ Ուտիքի 6, 34, 35—37, 63, 105, 274  
Շահապիվան 166, 168, 169, 181, 183, 193  
Շամախի քաղաք 199  
Շամախու նահանգ 35, 55  
Շամշադինի շրջան 37, 55  
Շամքոր գետակ 35  
Շամքոր քաղաք 34, 52, 72, 176  
Շամքորի շրջան 35, 36  
Շարուր գավառ 256  
Շաքիի ամիրայություն 52, 132  
Շաքիի նահանգ 27, 204  
Շիրակ 274  
Շիրվանի ամիրայություն 52, 132  
Շիրվանի նահանգ 22, 27, 31, 200, 235  
Շոտլանդիա 43, 45  
Շուշի 210  
Չարաբերդ տե՛ս Ջրաբերդ ամրոց  
Չոլ, Չոլա երկիր 50, 121, 131, 140, 142, 143, 145, 257  
Չոլ, մայրաքաղաք բուն Աղվանքի 51, 71, 86, 90 120, 127, 131, 146, 148, 152, 172, 173, 204, 209, 212, 227, 235  
Չոլա դուռ, Չոլա պարսպպահակ 44, 70, 71, 206, 207, 212, 219, 225, 226, 227, 235, 254, 263  
Չոր տե՛ս Չոլ  
Չորբորդ Հայք 73, 74, 79  
Պաղկանք, գավառ Արցախի 38, 93  
Պարսկահայք, նահանգ Մեծ Հայքի, նաև

Պարսկահայաստակ Հայք 70, 78, 110, 118  
Պարսկանք տե՛ս Պաղկանք  
Պարսկաստան 39, 65, 102, 103, 108, 110, 115, 118, 119, 123, 127, 130, 131, 140, 150, 153, 154, 165, 187, 193, 197, 201, 202, 205—209, 213, 215, 219, 225, 231, 234, 235, 238, 244, 251, 256, 261, 266  
Պարտավ, քաղաք 34, 38, 52, 71, 72, 90, 127, 141, 148, 150, 152—154, 164, 170, 171—173, 186, 193, 197, 204, 209, 210, 216, 227, 235, 249, 257, 261—263, 269, 272  
Պերոզպպատ տե՛ս Պարտավ  
Պոնտական դիոցեզ 112  
Ջանդա տե՛ս Գանձակ  
Ջոնգուլդաղ 55  
Ջրաբերդ ամրոց 216  
Ջրաբերդի գավառ 37  
Ջրվշտիկ վանք 195, 197  
Ռոտ-պարսյան, գավառ Ուտիքի 37, 33  
Ռուսաստան 55  
Սակասին, Սակասենա տե՛ս Շակաշեն  
Սամուր գետ 19  
Սասուն 231  
Սատաղ, քաղաք Ատրպատականի ու Մեծ Հայքի սահմանում 117  
Սիբիր 52  
Սիսական նահանգ 52, 70, 241  
Սիսական տե՛ս Սիսական նահանգ  
Սիրիա 272, 273  
Սկյուսթիա 221  
Սյունիկիա, Սյունեստան 244  
Սյունիք 8, 25, 26, 33, 47, 55, 56, 73—76, 79, 80, 90—92, 96, 99, 114, 183, 196, 200, 201, 204, 210, 211, 222, 227, 231, 244, 245, 247, 256, 263  
Սոփենա 112  
Սպեր, գավառ Մեծ Հայքում 74, 79  
Սուղազիլան 105, 106

Սևանա լիճ 5, 47, 52, 54, 219  
Սևանի ավազան 113  
Վասպուրական նահանգ 78, 231, 256  
Վատաց, Վատնյա դաշտ 117, 146, 168  
Վարդենիսի շրջան 5  
Վիրք, Վրաստան 30, 31, 70, 92, 94, 101, 102, 109—111, 115, 118, 119, 139, 203, 210, 213, 230—232, 241, 246, 254, 258  
Վորդա 221, 222  
Վրաստան տե՛ս Վիրք  
Վրկան 231  
Տայք, նահանգ Մեծ Հայքում 73, 74, 79  
Տաշիկստան 55  
Տավրոսի լեռներ 6  
Տավուշ, գետ 37  
Տավուշ տե՛ս Տուս-քստակ  
Տարոն 274  
Տիգրանակերտ Արցախի (այժմյան Շահ-բուլաղի տեղում) 34, 210  
Տիգրանակերտ Ուտիքի 37, 210  
Տիգրոն 226, 227  
Տիգրոն, Տիսրոն 124  
Տմորիք 162  
Տոլ գյուղ 271  
Տրի, գավառ Ուտիքի 37, 38  
Տրտու տե՛ս Թարթառ գետ  
Տուս-քստակ (Տավուշ գավառ) 34, 36  
Տուս կամ Տավուշ բերդ 37  
Տիգրիս 213, 214, 217, 232  
Յրի, Յոի, քաղաք բուն Աղվանքում 142, 164  
Յուրտավ 231, 232  
Ուկիլուվի 6  
Ուրեկստան 55  
Ուրարտու 5  
Ուրտեխական աշխարհ 5  
Փայտակարան 6, 7, 19, 22, 29, 31—39, 52, 56, 64—66, 78, 89, 90 92, 108—111, 118, 143, 200, 233, 255, 259, 276

Փառիսոս գավառ 229  
 Փառիսոս քաղաք 34  
 Փավինա 63  
 Փոքր Ասիա 43, 54, 55  
 Փոքր Հայք 112  
 Փոքր Այունիք 19, 91, 92, 96, 125

Քաղեսիա 244  
 Քաղկեդոն 201

Քաշունիք գավառ 196  
 Քարահունչ, գյուղ ԼՂ-ի Մարտունու շրջա-  
 նում 160  
 Քարուեճ գյուղ 160  
 Քյուրակ-չայ տե՛ս Կուրակ  
 Քուստ-ի Փառնես տե՛ս Փառիսոս գավառ

Օրենկալա տե՛ս Բայլական  
 Օրխիստինա (Արցախ) 7, 31, 63, 64

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Գրվագ առաջին	
Պատմական աղբյուրները և պատմագիտական գրականությունը	5
Գրվագ երկրորդ	
Պատմական աշխարհագրությունը	29
Գրվագ երրորդ	
Հայոց լեզվի հյուսիսարևելյան եզրը, եզերապահ արցախային բարբառը և հարակից հարցեր	54
Գրվագ չորրորդ	
Հայոց արևելից կողմանց նախամարդպանական շրջանի վարչաքաղաքական վիճակը	108
Գրվագ հինգերորդ	
Առանշահիկ հարստությունը	129
Գրվագ վեցերորդ	
V I դարի իրողությունները	198
Գրվագ յոթերորդ	
Խազարներն Աղվանքում և հարակից հարցեր	206
Գրվագ ութերորդ	
Միհրանյան տոհմը Ուտիքի Գարդման գավառում	234
Գրվագ իններորդ	
Արաբական տիրապետության հաստատումը	261
Ամիոփում	276
Յանկ սկզբնաղբյուրների և գրականության	278
Յանկեր	285

ԳՐՎԱԳՆԵՐ ՀԱՅՈՑ ԱՐԵՎԵԼԻՅ ԿՈՂՄԱՆՑ  
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ (V—VII ԴԴ.)

Հրատ. խմբագիր Ա. Հ. ՇԱՂԳԱՄՅԱՆ  
Նկարիչ Կ. Կ. ՂԱՅԱԴԱՌՅԱՆ  
Գեղ. խմբագիր Հ. Ն. ԳՈՐԾԱԿԱԼՅԱՆ  
Տեխ. խմբագիր Լ. Ա. ԽԱՉԻԿՅԱՆ  
Սրբագրիչ Ա. Ա. ՂԱՓԼԱՆՅԱՆ

ИБ 581

Հանձնված է շարվածքի 20. 01. 1981 թ.: Ստորագրված է տպագրության 10. 06. 1981 թ.:  
ՎՅ 03635: Չափը 60×84<sup>1</sup>/<sub>16</sub>, թուղթ № 1: Տառատեսակ՝ «գրքի սովորական», բարձր  
տպագրություն: Պայմ. 17,5 մ., տպագր. 18,75 մամուլ+1 ներդիր: Հրատ.—հաշվարկ 17,6  
մամուլ: Տպաքանակ 2000: Պատվեր № 59: Հրատ. № 5441: Գինը 3 ո.:

ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 375019, Երևան, Բարեկամության լու., 24 գ:

ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան, 375019, Երևան, Բարեկամության լու., 24:

Издательство АН АрмССР, 375019, Ереван, ул. Барекамутян, 24 г.  
Типография Издательства АН АрмССР, 375019, Ереван, ул. Барекамутян, 24.